

TIP
TEORIJA IN
PRAKSA
LET. XXIX
1992

9
10

STROKOVNA IN ZNANSTVENA SREČANJA

LJUBICA JELUŠIČ: O kolokvijih, seminarjih in mednarodnih konferencah s področja miru in varnosti (v letu 1992) 1011

PRIKAZI, RECENZIJE

IVAN BERNIK: Demokracija in konsenz v socialistični družbi (Peter Klinar) 1016

BORIS GRABNAR: Retorika za vsakogar (France Vreg) 1018

Zbornik: Italijanske politične vede (Boštjan Markič) 1021

Zbornik: Prihodnost slovenskega podeželja (France Hribernik) 1024

Sanche de Gramont: O Francozih (Šamec Milan) 1026

BIBLIOGRAFIJA KNJIG IN ČLANKOV 1029

AVTORSKI SINOPSIS 1032

TEORIJA IN PRAKSA

revija za družbena vprašanja

letnik XXIX, št. 9-10, str. 825-1040

Ljubljana, september-oktober 1992

FRANCE VREG*

Politično prepričevanje in strategija volilnega marketinga

Komunikacijski, propagandni in marketinški modeli v predvolilni kampanji

Sodobni politični diskurz gradi svojo prepričevalno moč na prefinjenih spoznanjih teorije socialno-kulturnega modela procesa prepričevanja, simboličnega interakcionizma, na strukturalno-funkcionalni analizi množičnega komuniciranja in na sodobni sistemski teoriji. Kritična komunikološka šola je ta spoznanja relativizirala s teorijo o ideološki hegemoniji, o menjskem univerzumu in o kompetitivnosti političnih projektov. Kriza sodobne politične države se namreč ne kaže le v krizi legitimnosti vladajočih elit, v odtrganosti političnih strank in parlamentov od demosa (ljudstva), v poglobljanju protislovja med politično državo in civilno družbo, v prevladi zunajparlamentarnih centrov moči – sodobnih transnacionalnk, marveč tudi v krizi pluralizma komunikacijskih sistemov.

Namesto krepitve participativne demokracije smo priča surovemu spopadanju političnih strank in njihovih vodij, konfrontaciji tekmujočih ideologij in religij, nacionalizmov in agresivnih političnih »kultur«. Politične, ekonomske in različne socialne skupine (sindikati, cerkve itd.) se vključujejo v procese odločanja na vseh ravneh: izvajajo pritiske na parlament, na vlado, na množične medije in druge javne institucije, vplivajo na izbiranje kandidatov za nacionalne in lokalne volitve ter vzdržujejo lobiste in volilne štabe. Namesto klasičnih oblik politične propagande uvajajo agresivne strategije političnega marketinga – pri čemer se ne sramujejo zatajiti svojega toliko razglašenege moralnega in verskega »etosa«.

V mnenjskem univerzumu pluralističnih družb se v kompetitivnem spopadanju soočajo in kontaminirajo, uveljavljajo in izničujejo prevladujoče in alternativne ideologije in politični projekti. V tej politični konfrontaciji alternativni (ali opozicijski) diskurz »ruši« normativno simetričnost prevladujočega diskurza. Tako se v pluralnem prostoru vzpostavlja dinamična simetričnost nove razporeditve politične in komunikacijske moči. Nastala asimetrija moči »išče« novo dinamično simetričnost. Množični mediji so glavni akterji tega boja za razporeditev moči in oblasti.

V komunikacijski znanosti je zato nujna teoretična (re)formulacija paradigme o komuniciranju kot nekonfliktni prvini človekovega sporazumevanja, ki samo po sebi omogoča sporazumevanje z jezikovnimi simboli, skupno življenje in kooperativno delovanje ljudi in tako nastanek, delovanje in kontinuiteto socialnih tvorb. Očitno je, da socialno vedenje živih bitij (ljudi in živali) izkazuje kompleksnost, različnost in konfliktnost interakcijskih oblik. Najbolj točno bi jih opredelili kot

* Dr. France Vreg, zaslužni profesor ljubljanske univerze.

kontinuum konjunktivnih in disjunktivnih procesov. Na levo stran premice bi uvrstili »idealne procese« sporazumevanja, kooperiranja in skupnega delovanja; v sredini bi bili procesi akomodacije, ki terjajo le še minimalno soglasje; na desno stran pa bi razvrstili »nasilne« oblike adaptacije in druge procese vse tja do konfliktnih soočanj, ki se vzdržujejo z oblikami diskurzivne kompetitivnosti ideologij in nediskurzivne prisile.

Najbolj ekstremne oblike ideološke agresivnosti spremljajo mehanizmi subordinacije in represije, ki temelje na socialnih sankcijah (izguba zaposlitve, ekskomunikacija, padec na statusni lestvici) ali kazenskih sankcijah (zapor, smrtna kazen). Znani so tudi mehanizmi, ki povzročajo resignacijo in apatijo; človek se spreminja v »pokornega« državljana, ki spoštljivo daje svojo privolitev (konsent) z vladno politiko.

Zgodovina živih bitij, zlasti zgodovina političnih sistemov, nam kaže, da se v praksi nobena oblika socialne in komunikativne interakcije ne pojavlja v »čisti obliki«. V zgodovinski praksi razkrivamo prepletanje različnih komunikacijskih modelov; avtokratičnih in demokratičnih, prehajanje iz ene oblike v drugo – čeprav se skušajo vsi (tudi oblike nasilnega vplivanja) prikazovati s patino »demokratičnega« prepričevanja. Dejansko pa vsi prakseološki modeli – od starogrške in rimske retorike, cerkvene propagande »fide«, publicističnih »razglasov« fevdalne aristokracije do politične propagande sodobnih vladarjev – hranijo v svoji biti ideološko intencionalnost in nediskurzivno prisilo.

Čeprav je vsak poskus klasifikacije komunikacijskih odnosov bolj ali manj lahko samo holističen, bomo zaradi systemske razvidnosti skušali prikazati nekatere »čiste« oblike. Tu se bomo omejili na analizo štirih modelov komuniciranja: 1. komunikativna interakcija, 2. model prepričevanja in strateške interakcije, 3. model politične propagande in 4. strategija političnega marketinga.

Komunikativna interakcija

Komunikativna interakcija je komunikativno delovanje (najmanj dveh) komunikativno kompetentnih partnerjev, ki skušata dosežati (spo)razumevanje. V idealni komunikacijski interakciji ni možna enostranska intencionalnost (namen-skost). Komunikativno delovanje je uresničeno takrat, kadar je sprejemalec pripravljen sporočilo sprejeti (razumeti), kadar želi s partnerjem deliti pomen sporočila in se nanj odzvati. Tako je vzpostavljena dvostranskost – recipročnost komunikacijskega dogajanja. Komunikativna interakcija je dvostranski recipročni proces, je proces vzajemnega prevzemanja vlog in predpostavlja obojestransko razvijanje pričakovanj oziroma medsebojno odvisnost pričakovanj. Komunikativna interakcija je usmerjena h konsenzni moči govornega sporazumevanja, da bi dosegli učinkovito kooperacijo delovanja.

Komunikativna interakcija temelji na komunikativni kompetenci obeh partnerjev. Vsak komunikativno delujoči subjekt mora obvladovati univerzalne zahteve po veljavnosti, te pa mora prepoznati tudi njegov komunikacijski partner. Glavna načela »zahtev po veljavnosti« so po Habermasu tale: zahteva po *razumljivosti*, zahteva po propozicionalni *resnici* (to, kar je realna eksistenca za oba partnerja), zahteva po *pravilnosti* (izjava mora biti pravilna glede na družbeno oziroma intersubjektivno priznane vrednote in norme) ter zahteva po *resnicoljubnosti*. Habermas opozarja, da imamo lahko sleherno govorno dejanje za neveljavno glede na tri vidike: kot neresnično glede na dano izjavo (presupozicija eksistenč-

nosti vsebine izjave); kot nepravilno glede na dani normativni kontekst (ali legitimnost predpostavljenih norm); kot neresnicoljubno glede na intencije govora (Habermas, 1988: 79). Komunikator mora ponuditi prepričljive razloge (argumente), ki racionalno utemeljujejo njegovo zahtevo po veljavnosti izjave. Komunikativno racionalnost Habermas povezuje z vednostjo.

Model komunikativne interakcije se v družbeni praksi ne pojavlja v »čisti« obliki (ker je kontrafaktičen, utopičen – kar še zlasti potrjujejo naša spoznanja o politični kulturi na Slovenskem. Naj omenim nekatera temeljna načela in protislovja: komunikacijska partnerja morata na predmetni ravni doseči razumevanje skupno percipirane vsebine, na intersubjektivni ravni pa sporazum o pragmatičnem uporabnostnem smislu izjave (Burkart, 1983: 91–94). Ker pa sta partnerja v komunikacijski situaciji diskurzivne kompetitivnosti, si ne prizadevata odstranjevati komunikativnih ovir, marveč po navadi še poglobljata nesporazumevanje na intersubjektivni ravni. Poleg tega vsaka oblika medsebojnega komuniciranja vsebuje odnose nadrejenosti in podrejenosti (superiornosti in inferiornosti), kar izničuje enakopravnost in recipročnost. V političnem komuniciranju se zlasti prepletata dve komunikacijski paradigmi: avtoritarnega in demokratičnega komuniciranja (Vreg, 1990: 302). Odnosi superiornosti se zlasti kažejo v interkulturnem komuniciranju prevladujočih in malih narodov, kadar partnerji zaznavajo nespravljive razlike, inkompatibilne interese in grožnjo lastni kulturni identiteti.

Model prepričevanja in strateške interakcije

Prepričevanje je kompleksen, kontinuiran interaktiven proces, v katerem komunikator skuša vplivati na komunikacijskega partnerja, da bi sprejel predlagana stališča in vedenjske vzorce. Če recipient sprejme prepričevalno sporočilo, to stori zato, ker v novih stališčih in vedenju vidi možnost za uresničenje svojih potreb in interesov. Prepričevalno sporočilo komunikator priredi tako, da sprejemalec verjame, da sporočilo prinaša socialno odobreni način usmerjenosti do predmeta ali dogodka. Sporočilo vsebuje in dosega »konsenzualno validnost« (odobritev skupine, stranke ali družbe). Sporočevalec prikaže sprejemalcu, kakšna socialna nagrada ga čaka, če prevzame sporočevalčev cilj, oziroma kakšne sankcije lahko pričakuje, če ga ne sprejme.

V modelu prepričevanja je razvidna intencionalnost komunikatorja. Komunikativno delovanje začenjamo zaradi določenih interesov in ciljev (osebnih, skupinskih, družbenih). Že Aristotel je poudarjal, da je smisel retoričnega prepričevanja v tem, da *vpliva* na sprejemanje odločitev. Zato mora govornik ne le poskusiti, da prikaže *argumente* tako, da so nazorni in vredni zaupanja, marveč mora tudi prikazati, da je njegov *značaj* pravilen. Samo tako bo lahko svoje poslušalce potisnil v pravi okvir mišljenja. Pri Aristotelu je koncept zaupanja in verovanja (etos) oblika dokaza in prepričevanja. Etos je v samem diskurzu in zagotavlja občinstvu vpogled v značaj prepričevalca, njegovo integriteto in dobro voljo. Druga oblika dokaza je emocionalni poziv (patos) in govor sam (logos). Samo tako je mogoče dokazovati resnico ali pojavno resnico. Vendar, najpomembnejše je občinstvo: logika je vzpostavljena s participacijo občinstva v interaktivnem procesu razmišljanja; občinstvo razumsko dopolni manjkajoče logične korake, kar spodbuja udeležbo.¹

¹ Aristotel je v svojem znanstvenem delu večina retorike (330 pr. n. š.) opozarjal, da mora govornik neprestano

Habermas zavrača tiste modele »prepričevanja«, ki so v svojem bistvu omejitvev prepričevanja na vzpostavljane množične lojalnosti do družbenega režima; v takem modelu sistemski imperativi (gospodarstvo in država) podrejajo komunikativno strukturiran svet življenja (zasebnost in javnost), s tem pa tudi civilno družbo. Model prepričevanja se tudi v demokratičnih sistemih po navadi sprevrže v strateško interakcijo, kjer je »sporazum« diktiran od zunaj. Ugasne prepričevalna moč besede, govor je »oropan« funkcije sporazumevanja, govorno delovanje je dejansko grožnja, agresivno prepričevanje, imperativno ukazovanje, psovanje (moralna obsodba), ki lahko vzbuja strah ali grozo pri adresantu (perlokucijski učinki). Ker se uveljavlja z zunanjim vplivanjem (gratifikacija ali grožnja, sugestija ali zavajanje), intersubjektivno ne more veljati za sporazum in izgubi učinkovitost usklajenega delovanja (Habermas, 1988: 129).

V komunikacijski politični praksi je model prepričevanja po navadi povezan z manipulativnim delovanjem politične moči in trga (medijskih transnacionalk). Model tako izgubi naravo interakcijske menjave sporočil in dialoški odnos enakopravnih partnerjev; spreminja se v manipulativni model enosmerne politične komunikacije. Prepričevanje se spreminja v »popačeno« komuniciranje. Konkurenčni mehanizmi uveljavljajo taktično komuniciranje in strategijo volje po zmagi. Komuniciranje postane »sredstvo, kako pridobiti, izvajati in utrditi oblastništvo« (Lay, 1986: 157).

Očitno je komunikacijski model prepričevanja v smislu Aristotelove paradigme utopija. Prepričevanje v smislu komunikativne interakcije predpostavlja enakost komunikacijskih možnosti in recipročnost procesa ter zavrača enostransko intencionalnost. Komunikacijska znanost tudi opozarja, da sta komunikativna interakcija in idealni model retoričnega prepričevanja možna predvsem na interpersonalni ravni kot diadično, triadično in maloskupinsko neformalno komuniciranje. Samo v takem medsebojnem odnosu je možno razvijati empatično projekcijo (faze »prikritega poskusa«) in zaslutiti potrebe, interese in pričakovanja sogovornika. Že v okviru majhnih formalnih skupin pa se zgubljata enakopravnost in recipročnost komuniciranja, uveljavlja se hierarhično patriarhalno ali »oblastniško« komuniciranje. Na organizacijski ravni, zlasti v piramidastih (vojaških, gospodarskih, političnih in drugih) strukturah, pa se uveljavi vertikalno hierarhično komuniciranje, ki ima izrazito organizacijsko, usmerjevalno, propagandno ali marketinško funkcijo.

Politična propaganda

Propaganda je oblika komuniciranja, s katero komunikatorji ali skupine zavestno, namensko, načrtovano in organizirano oblikujejo propagandne projekte in sporočila (simbole in ideologeme), s katerimi oblikujejo in nadzorujejo mnenja in stališča ciljnega občinstva oziroma vplivajo na spremembo njihovih stališč. Propagandist skuša spodbuditi odgovor recipienta, ki podpira in pospešuje želene intencije propagandnega delovanja. Propaganda je torej intencionalni, sistematski poskus oblikovanja zaznav, spoznanj, mnenj, stališč, vrednot in vedenj sprejemal-

izmenjavati misli tudi s preprosto, neučeno množico, ki umuje in sklepa na svoj način. »Pri občevanju z ljudmi lahko razpolagamo z najbolj eksaktnim znanjem, pa jih vendar ni lahko prepričati... Metodo prepričevanja in svoje argumente moramo zasnovati samo na stališčih, ki jih vsi poznajo.« Aristotel je vedel, da politični govor ne sme biti predavanje, ne sme podajati novega znanja, ker ljudje tega niso pripravljeni poslušati. Poslušalce moramo pridobiti na svojo stran takšne, kot so (Grabnar, 1991: 28–29).

ca propagandnega sporočila. Zato propaganda uporablja (in zlorablja) koncept prepričevalnega komuniciranja o medsebojni dependenci in recipročnosti ter o zadovoljevanju potreb in interesov občinstva.

Propagando imamo lahko za »mehanizem«, ki nas prisiljuje, da sprejemamo kolektivne vzorce mišljenja. Propaganda je širjenje miselnih vzorcev s pomočjo množičnih medijev. Ameriški sociolog Fichter je za ameriško politično prizorišče ugotovil, da ljudje radi prilagajajo svoje mišljenje mišljenju ljudi okoli sebe, da bi se izognili negativnim posledicam nekonformnosti. S politično propagando ustvarjamo javno mnenje, ki izvaja pritisk na nas. Če torej propagandist zna vplivati na javno mnenje in ga nadzoruje, bo lahko izvajal pritisk na občinstvo. »Propagandni proces je podoben indoktrinaciji« (Fichter, 1957: 186). Revolucionarna propaganda, kot jo je definiral Lenin, za njim pa razni apologeti, je podobno opredeljevala svojo ideološko-vzgojno funkcijo in jo umestila kot sestavino integralnega državno-partijskega ideološkega sistema. Sovjetski množični mediji so podsystem, ki »družbo odseva in hkrati nanjo vpliva« (Korobeinikov, 1983: 9). Pri tem pa so zahodni in vzhodni teoretiki preprosto »pozabili«, da propaganda ostaja »popačeno komuniciranje, kajti njen bistveni cilj je vedno univervalizacija partikularnih interesov...« (Splichal, 1992: 160).

Nekateri teoretiki politične propagande menijo, da je sodobna propaganda osvobodjena ideološkosti. Temu mnenju bi lahko pritrdili, če bi ideologijo razumeli kot petrificirane sisteme idej in vrednot, ne pa kot nekaj, kar se dogaja v kompleksnem prepletu političnih idej. Politično ideologijo moramo opazovati kot dinamičen, napredujoč proces, v katerem ljudje komunicirajo ob soočanju različnih, med seboj tekmujočih idej, stališč in interesov (Vreg, 1992: 246). To velja zlasti za države evropskega političnega pluralizma in za globalno svetovno komunikacijo, kjer se različne ideje, stališča in ideologije spopadajo in soočajo, zmagujejo, pa tudi propadajo. Ideološka determiniranost propagande se ne kaže le v intencionalnosti političnih propagandistov in agitatorjev, marveč tudi v ideološki uporabi jezikovnih ideologemov. Ideologemi in simboli odsevajo težnjo propagandista, da sugestibilno z vrednostno-ideološko sestavino vpliva na občinstvo. Zlasti ob revolucionarnih družbenih spremembah so propagandna sporočila nabita z ideologemi. To nam kažejo zgodovina družbenih sprememb v Evropi, pa tudi najnovejše prelomne spremembe v državah postsocializma.²

Teoretiki politične propagande pretežno označujejo propagando kot manipulativno komuniciranje, kot premišljeno komunikacijsko prizadevanje, s katerim vplivamo na izide soočanj in konfrontacij v korist preferenc propagandista (Lasswell, Lerner, Speier, 1979: 5). Propagandna manipulacija je »neboleče prepričevanje«, v katerem ljudje ne občutijo razsežnosti represije in moči – niti države ali politike, niti policije, vojske, cerkve ali množičnih medijev. Propagandna sporočila vsebujejo elemente iracionalnosti in emocionalne naboje, s katerimi vplivajo na podzavestne procese ljudi. Komunikator sodobnega političnega komuniciranja ima na razpolago najmodernejšo tehnologijo, politično moč, nacionalne potencialne, cenzuro, represivne ukrepe proti novinarjem in diskvalifikacijo političnih nasprotnikov.

Politični in ekonomski propagandisti so že zgodaj izoblikovali »teoretični«

² Mednarodna raziskava komunikacijskih sistemov v Vzhodni-Srednji Evropi je ugotovila, da je politično prizorišče v državah postsocializma močno ideologizirano: »... nove vzhodnoevropske vlade so obremenjene z antikomunizmom in antiboljševizmom ter s strahom, da bi izgubile oblast« (Splichal, 1992: 60). Nekaj podobnega se dogaja tudi v nekdanji Jugoslaviji, kjer vlade, zlasti v Srbiji in na Hrvaškem, skušajo ohranjati oblast pretežno z ideološkimi gesli in verskimi simboli. Tudi v Sloveniji je politično prizorišče skrajno ideologizirano.

stereotip o vsemogočnosti propagandnega vplivanja z metodami propagandne manipulacije (behavioristične, Goebbelsove in realsocialistične propagandne tehnike). Teorijo prepričevanja so omejili na »umetnost« ustvarjanja učinkovitih gesel za množice, na tehniko ponavljanja stereotipov in parol, dokler se ne »usedejo v možgane«, na povezovanje propagande z agitacijo, na iskanje novih tehnologij širjenja propagandnih sporočil, na organizacijo gigantskih agencij za stike z javnostjo in vodenje volilnih kampanj.

Nekateri teoretiki sploh ne vidijo velike razlike med politično in ekonomsko propagando. Politična propaganda se razlikuje od ekonomske reklame samo po tem, da ima politične cilje, ne pa komercialnih. Propaganda sugerira in vsili verovanja in stališča, ki spreminjajo politično vedenje ter celo verska in politična prepričanja, medtem ko ekonomska reklama »ustvari« potrebe in preference za določen izdelek. Politični in ekonomski propagandisti načrtno in analitično s pomočjo raziskovanja občinstva in trga definirajo potrebe občinstva in potrošnikov, izberejo propagandne orientacije, določijo propagandne tehnike, izberejo medije ter »kreirajo« propagandna sporočila.

Komunikacijska znanost je uveljavila tudi predstavo o aktivnem medijskem občinstvu, ki kot subjekt izraža svoje informacijske potrebe. Koncept učinkov prepričevalne komunikacije se je umaknil razmišljanju o potrebah občinstva. Katz, Blumler in Gurevitch (1974: 20) so uveljavili teorijo uporabnosti in nagrajevanja (»uses and gratifications approach«), ki težišče analize premakne v proučevanje socialnih in psiholoških korenin potreb, ki pogojujejo pričakovanja glede množičnih medijev in drugih virov, kar vodi k različnim vzorcem medijskega izpostavljanja ter povzroča zadovoljevanje potreb. Oblikovali so teorijo o »aktivnem« občinstvu, ki uporablja medije ciljno in ki »pozna« svoje potrebe. Občinstvo ima pobudo pri vzpostavljanju zveze med zadovoljevanjem potreb in izbiro medijskih vsebin ter tako »diktira« ponudbo medijskih vsebin. Šibka stran tega prijema je predpostavka, da ljudje lahko suvereno sporočajo svoje interese in potrebe. Avtorji tudi ne omenjajo možnosti manipulacije medijev z občinstvom. Strukturo potreb občinstva je namreč mogoče pojasniti le v sklopu analize obstoječe strukture moči in oblasti v družbi. Politika lahko »določi« potrebe družbe v skladu s svojimi političnimi in ekonomskimi cilji. Avtorski voditelj lahko določi, kaj so »resnični« interesi ljudstva (Vreg, 1990: 135).

Teorijo o »aktivnem« občinstvu so prevzeli teoretiki propagande; namesto učinkov propagandnih gesel so začeli proučevati potrebe občinstva in potrošnikov. Model propagande so popolnili z novimi spoznanji in vanj vključili dva nova elementa. Prvič, vključili so elemente informativne komunikacije. Ljudje potrebujejo informacije, da bi razumeli dogajanja v okolju. Poleg tega je informativno komuniciranje »nevtralno«: ustvarja razumevanje dejstev in podatkov, za katere občinstvo meni, da so točni, konceptov, za katere meni, da niso predmet disputov, idej, ki temelje na dejstvih. Drugič, vključili so model prepričevalne interakcije in aktivnega občinstva: prepričevalec se mora vedno odzivati na potrebe občinstva tako, da bo občinstvo s sprejemom namenskega sporočila začutilo te svoje potrebe. Volivec mora čutiti, da politik želi zadovoljiti njegove potrebe; šele takrat bodo volivci zadovoljili potrebe politika tako, da bodo zanj glasovali. To je situacija interaktivne dependence (Jowett in O'Donnell, 1987: 21–23).

Teoretiki propagandnega procesa opozarjajo na nujnost raziskovanja propagandne komunikacije znotraj socialno-zgodovinskega konteksta in kulturnega okvira. Socialno-zgodovinski kontekst jo oskrbuje z zgodovinsko tradicijo, ki daje propagandistu motivacijo in celo »stil« komuniciranja. Na propagandista vplivajo

pretekli modeli, ki vsebujejo aluzije na zgodovinske osebnosti, ideje in revoluci- onarna gibanja, na državljanske vojne, na osvobodilne boje narodov. Ideja, da je za svobodo vredno umreti, se je rodila v revolucijah in domovinskih vojnah (v Sloveniji se je oživila v kmečkih puntih in kasneje v narodnoosvobodilnem boju proti italijanskemu in nemškemu okupatorju). V muslimanski kulturi moramo seči v daljno zgodovino, ko se je širila islamska vera. Trinajst stoletij je veljalo, da je vredno umreti v sveti vojni in si zagotoviti mesto ob bogu.

Elementi kulture v propagandnem modelu so: vlada (politika), ekonomija, ideologija, miti družbe in posebna dogajanja, ki vplivajo na propagando. V propa- gandni proces pa so zajeti: institucije (propaganda vzdržuje legitimnost institucij), propagandni agenti (karizmatične osebnosti, uradniki in nižji diseminatorji), medijske metode (dostop in nadzor nad mediji, nadzor nad javnim mnenjem), socialno omrežje (mnenjski voditelji, majhne skupine, govorice). V javnosti pa odmevajo tudi demonstracije, izpostavljena je protipropagandi, pa zunanji propa- gandi (sosednjih in drugih dežel).

Javni odgovori na propagandna sporočila so lahko različni: lahko ne dosežejo javnosti, javnost jih lahko ignorira, lahko je skeptična ali nezaupljiva, lahko se diferencira (za in proti). Želeni vedenjski odgovori so: voliti, prispevati denar, udeležiti se demonstracij ali manifestacij, pritiskati na javne uradnike in poslance s pismi, telegrami, telefonskimi klici, pridružiti se skupini ali stranki, spremeniti stranko. Odgovori ustvarjajo nove dogodke, vplivajo na politiko in gospodarstvo, ustvarjajo nove mite, izberejo nove ministre in politične voditelje, dolgoročno pa spremenijo tudi ideologijo in vrednote. Propaganda rojeva mogočne »armade«, ki se bore za in proti (Jowett in O'Donnell, 1987: 216–2177).

Analiza propagandnega procesa vključuje identifikacijo ideologije in namen propagandne kampanje ter kontekst, v katerem poteka propaganda: mnenjsko ozračje, zgodovinska ozadja, miti (mitologija ameriškega populizma temelji na klasičnih herojih, kot je bil Abraham Lincoln) ter verski, politični in kulturni »mučeniki«. Pomembni so nadalje identifikacija propagandista (kdo stoji za propa- gando), struktura propagandne organizacije (hierarhija, močna voditeljska osebnost, organizacija, lastni mediji, kultura organizacije, stil propagande, organi- zacijska mreža) ter definiranje ciljne publike (raziskave, računalniki, segmenti populacije, mnenjski voditelji, novinarji, rating). Propagandisti še posebej ugotav- ljajo predispozicijo občinstva, kredibilnost virov, monopol nad komunikacijskimi viri in mediji, vizualne simbole moči, uporabo jezika, vzbujanje čustev, reakcije občinstva na razne tehnike, predvsem pa protipropagando.

Avtorji propagandnih modelov sodijo, da propagandno komuniciranje samo po sebi ni nekaj slabega. Moramo pa ga ocenjevati glede na njegov kontekst, cilje, akterje in sporočila ter analizirati njegovo intencionalnost: proti komu je naperje- no in s kakšnim namenom. Avtorji zavestno »zanemarjajo« možnost manipulacije propagandnih agentov z občinstvom. Propagandni proces proučujejo z vidika uspešnega menedžerja propagande; menijo, da je nujni sestavni del političnega procesa in promocije proizvoda (inženiring propagandnega proizvoda). S svojim modelom so se približali načelom marketinga propagandnih sporočil na konku- renčnem trgu. Zato bi opisani model propagandnega procesa lahko označili kot pragmatistično »tehniko« menedžmenta propagandne akcije.

S pojmom političnega marketinga označujemo aktivnosti, ki jih politične stranke opravljajo zaradi promocije kandidatov na volitvah, političnih projektov in političnih doktrin (ideologij in vrednot), da zagotove ideološko in politično nadmoč v kompetitivnih soočanjih z drugimi strankami, z namenom da ohranijo ali osvoje oblast.

Teoretiki političnega marketinga sprejemajo načela politične propagande in ekonomskega marketinga. Izhodišče jim je model ekonomskega trženja, ki ima za cilj, da izdelke prilagodi prodaji na trgu, da z njimi seznanijo potrošnike, da ustvari razlike s konkurenco in da z minimalnimi sredstvi optimalizira dobiček pri prodaji. Če načela ekonomskega trženja transponiramo na politično trženje, dobimo – po francoskem teoretiku Bongrandu – tole definicijo političnega marketinga: politični marketing je zbir tehnik, ki imajo za cilj, da povečajo primernost nekega kandidata za določen volilni potencial, da ga približajo čim večjemu številu volivcev, da vsakemu volivcu prikažejo vidno razliko v primerjavi z drugim kandidatom ali nasprotnikom in da z minimalnimi sredstvi optimalizirajo število glasov, ki so pomembni med kampanjo (Bongrand, 1986: 13–14).

Formula političnega marketinga je torej precej preprosta in jo sestavlja šest ključnih kategorij: 1. proizvod promocije (kandidat, ideje kandidata, politična opredelitev, njegova osebnost); 2. trg in nastopanje kandidata pred volivci (definiranje profila kandidata glede na pričakovanja določenega dela občinstva); 3. potrošnik-državljan, njegove potrebe, interesi in pričakovanja; 4. razlikovanje od drugih kandidatov (imidž, premoč kandidatovih idej, kvaliteta osebnosti); 5. prodaja (čeprav dobesedno v političnem marketingu ne obstaja, gre za to, da občinstvo spoznava kandidata, za sprejemanje njegovih idej in zagotavljanje pristašev); 6. dobiček, ki je v tem, da politik dobi podporo, kandidat je izvoljen, stranka prevzame oblast in uresniči svoj program v dobro skupnosti.

Te kategorije veljajo predvsem za volilni marketing, zato nekateri opredeljujejo tudi druge oblike marketinga, na primer: marketing navzočnosti v javnosti (ki ni vezan na volilno kampanjo), nepolitični volilni marketing (volitve za sindikate in profesionalna združenja), marketing v javnih zadevah (utrjevanje koncepcije pritisaka na oblast – lobiranje v korist splošnega ali delnega interesa), marketing imidža voditeljev.

Marketinška akcija se začneja z *analizo političnega trga*, ki mu morajo »prodati« politika in politični program. Marketinški raziskovalci morajo najprej proučiti potrebe in pričakovanja izbranega občinstva, da bi kandidat spoznal osnovne želje različnih kategorij volivcev in svoj program prilagodil njihovim stališčem (ne da bi sam spremenil svoja temeljna politična prepričanja). Analizirati morajo rezultate prejšnjih volitev in takratno porazdelitev političnih sil. Kandidati in stranke tako lahko prilagodijo svoje programe novim političnim razmeram, hkrati pa lahko »zamegle« svoje delne politične, ekonomske, razredne, ideološke in druge cilje, da bi integrirali čim več socialnih razredov in slojev ter političnih podskupin. V stabilnih družbah zato v programsko ospredje potisnejo splošne nacionalne, ekonomske, socialne, političnoparticipativne, kulturne, znanstvene in druge vizionarske programe. Tako lahko za svoje programe in kandidate pridobe široko javnost, dosežejo agregacijo interesov socialnih skupin, etničnih manjšin, pod-

struktur javnosti, pa tudi koalicijske skupine stranke. V družbah pa, ki preživljajo politične premike, se volilna propaganda osredotoča na nacionalne cilje.³

Marketinška akcija obsega analizo političnih sil v javnosti, raziskave javnega mnenja, programov in kandidatov nasprotnih strani, volilnih kredibilnosti kandidata in nasprotnih kandidatov, analizo volilnih list, stališč vodij javnega mnenja ter identifikacijo lastnosti kandidata in njegovih protikandidatov.

Šele na temelju takih komparativnih analiz je mogoče »zgraditi« osebno kandidata in njegovo podobo v javnosti (imidž). Treba je analizirati njegove pozitivne in negativne lastnosti, njegove moralne značilnosti (in možne deviacije v preteklosti), njegove sposobnosti za politične akcije, za govorniške nastope na prireditvah in televiziji. Na podlagi tega je možno oblikovati novo fiziognomijo kandidata (zunanjo podobo, obraz, geste in druge oblike neverbalnega komuniciranja), izpopolniti njegovo retoriko in stil političnega komuniciranja, njegove odnose z javnostjo (oblike interpersonalnega komuniciranja z ljudmi z ulice), pa tudi načine oblačenja za javne nastope. Sem sodi še podoba njegove družine, žene in otrok. Šele zatem začno »brusiti« njegovo politično koncepcijo, njegovo politično karizmo, sposobnost nagle prilagoditve pričakovanju članov njegove stranke in volilnega telesa.

V fazi planiranja in operacionalizacije strategije marketinške akcije volilni štab definira glavni pristop k politični kampanji, glavno usmeritev, generalno temo kampanje in šele zatem podteme in gesla. Generalna usmeritev kampanje določa okvir govorniških nastopov kandidata. Na temelju tega političnega izhodišča, uresničitve podobnih izhodišč v preteklosti in razhajanja med političnim projektom in stvarnostjo grade kredibilnost kandidata in stranke.⁴

Faze predstavljanja kandidata, programa stranke in liste kandidatov so oblike soočanja programske usmeritve z volilnim telesom in stvarnostjo. Realnost političnega programa in političnih sporočil določa prepričevalno moč političnega komuniciranja. Funkcija politikov in propagandistov je, da so sposobni definirati probleme in konflikte v volilnih delih glasovalnega telesa in v javnosti. Politik mora pokazati sposobnost empatične projekcije v stališča, potrebe, interese in pričakovanja volivcev. Politično komuniciranje zahteva procese pojasnjevanja, prepričevanja, pogajanja in sporazumevanja, iskanje minimalnih skupnih točk kooperativnosti. Zato mora komunikator imeti visoko stopnjo senzibilnosti, tolerance, fleksibilnosti, stabilnosti in sposobnost modifikacije političnih projektov v skladu s pričakovani volilnega telesa. Politični marketing – podobno kot model politične propagande – navidezno sprejema recipročnost komunikacijskih odnosov v medosebnem komuniciranju in »predpostavlja« aktivno občinstvo v množičnem komuniciranju.

³ Tako so bile na primer v Sloveniji in na Hrvaškem volilno izhodišče leta 1990 teme o uveljavitvi samostojnosti, o državnosti in suverenosti naroda; opozicijske stranke so te teme »nadgrajeval« s protikomunistično kampanjo. Izrazito nacionalistično je bila usmerjena volilna kampanja Hrvaške demokratske zveze (HDZ). Raziskava volilne propagande te stranke je z analizo vsebine 367 sporočil v Vjesniku pokazala, da so med besedili prevladovala sporočila o hrvaški državnosti – kot tisočletni težnji hrvaškega naroda (55%). V tej osrednji temi so prevladovala podteme o suverenosti, svobodi in samostojnosti (25%). Stranka je močno poudarjala tudi zgodovinsko nalogo obrambe nacionalnega gesla o odnosih s Srbi na Hrvaškem, o njihovih pravicah ter gesla o ekspanzionistični Miloševićevi politiki.

⁴ Javno podobo voditelja Hrvaške demokratske skupnosti dr. Tudjmana so gradili na zgodovinski, »ikonografski« tradiciji nacionalnega voditelja očeta naroda (Tudjman – naslednik zgodovinske osebnosti nekdanjega očeta naroda A. Starčevića), na karizmi borca za nacionalno osvoboditev Hrvatov (preganjan in zaprt), na voditeljskih izkušnjah osvobodilnega borca (Titov general), na političnem izhodišču energičnega promotorja demokracije in večstrankarstva (proti enostrankarskemu totalitarizmu), na mističizmu novega mesije (duhovniki so razglašali: »Bog nam je poslal po imenu Franjo našega prednika in kandidata za Sabor.«).

Izkušnje volilnih kampanj v svetu so pokazale, da je zelo težko spremeniti uveljavljeno javno podobo kandidata in modificirati stališča volivcev do kandidata. Težko je »prikriti« njegove politične napake v preteklosti, njegov avtorski odnos do volivcev, njegova brezumna prizadevanja za oblast. Težko je »prikriti« njegove značajske pomanjkljivosti – možno jih je le nekoliko nadomestiti s poudarjanjem njegovih vrtilin. Nemogoče je spremeniti imidž poslanca, ki se je v svojem poslanskem mandatu izkazal z »grozljivimi apeli«, s politično kulturo džungle, pa še z lastnimi idiotizmi (neznanjem). Zato strokovnjaki za politični marketing vztrajajo pri predstavitvi celostne osebnosti kandidata, ne pa na »poboljševanju« njegovega videza. Politiku svetujejo: »Ostanite takšni, kakršni ste!« Tako ga zavarujejo pred medijskimi triki, ki so značilni za predvolilne kampanje.

Osrednja točka predstavitve je osebnost kandidata, ki je voditelj stranke (»lokomotiva« promocije stranke) ali nosilec kandidatne liste. Voditelj personificira politični program stranke: če rečemo Brandt, se nam razgrnejo vse razsežnosti evropske socialdemokracije in njene vloge v evropskih procesih integracije. Osebnosti kandidata ne sestavlja le njegova politična vizija, marveč tudi njegovo poštenje, kompetentnost, sočustvovanje, senzibilnost in druge vrtiline. Volivci pa bodo tehtali tudi med mladostjo in izkušenostjo, med dinamičnostjo in stabilnostjo in drugimi kvaliteta kandidata.⁵

Kritika ameriške predstavitve politikov je bila ravno v tem, da ni poudarjala resnične podobe kandidata: njegova prava, osebnostna stališča, njegovo kompetentnost, strokovnost, poznavanje ekonomije, politike in drugih področij javnega življenja. V ospredju marketinške propagande so na primer bili mladost in nasmeš (J. F. Kennedy), njegove fizične lastnosti (častnik na ameriški vojni ladji v drugi svetovni vojni), njegove moralne lastnosti (še kasneje so razkrili njegove odnose s »prijateljicami«). V volilni kampanji republikanskega kandidata so bili v ozadju njegov intelekt, vsebina njegovega volilnega programa, odnos do socialnih problemov.⁶

Evropski strokovnjaki za marketing so zavrnilo ameriško filozofijo marketinške strategije, ki potrošnikom obljublja »materialne« nagrade (uporabnost pralnega praška, socialno promocijo, če voliš pravega kandidata). Komunikacija je sposobnost, da predmetu vdihne dušo, kandidatu pa osebnost. Sodobni francoski strokovnjak Seguela je nato v marketing vpeljal vizionarstvo »zvezd«. Industrijske izdelke je identificiral z osebnostmi ali lastnostmi: kokakola posebej mladost, citroen obvladovanje, Club Méditerranée srečo. Za Mitterranda je v predsedniški kampanji 1981 ustvaril zmagovito geslo »La force tranquille« (Mirna moč), v kampanji 1988 pa gesli »Mitterrandova generacija« in »Enotna Francija«. Vodil je tudi uspešne kampanje za Antala in njegov Forum na Madžarskem ter za Vranitzkega in njegovo (SDP) v Avstriji.

Če analiziramo javnosti evropskih držav, vidimo, da za politično propagando

⁵ V projektih volilnega marketinga v Sloveniji leta 1990 so bili najprej v ospredju politični programi strank, ker so sodili, da so za volivce najpomembnejša programska sporočila. Med kampanjo pa se je pokazalo, da so osebnost kandidata, njegov politični profil, njegova mladost in politična kultura, njegov zunanji imidž in kulturno nastopanje v javnosti najmanj toliko pomembni kot politični program njegove stranke. Zlasti so bili odločujoči kandidatovi nastopi v javnosti, na televiziji in radiu: imeli so pozitiven ali negativen vpliv na javnost. Umirjeni kandidati (»Kučan – predsednik vseh Slovencev«) so dobili na volitvah, agresivni kandidati (z revanšističnimi gestmi) so izgubljali.

⁶ Ameriški državljani so obsojali volilno manipulacijo marketinških propagandistov. Manipulirali so z naprej zrezanimi video posnetki iz Bushevega in Dukakisovega volilnega štaba, niso pa volivcev seznanili z dejanskimi Bushevimi stališči do ekološke krize, finančnega stanja, socialnih problemov. Raziskave so pokazale, da so mediji 60% svojega prostora in časa izkoriščali za osebnost in imidž politika in samo 40% za njegov program, za pereče probleme dežele, za socialne probleme in za polemiko z nasprotniki.

in marketing ni mogoče uporabiti ameriške simplicistične formule. V Evropi se je zgodovinsko kontinuirano diferencirala javnost na segmentirano in stratificirano, razredno in statusno diferencirano občinstvo in na cel spekter političnih strank s socialno različnimi volilnimi bazami. V vsaki evropski državi obstaja segmentacija javnosti na množstvo javnosti, ki so zgodovinsko, ideološko, politično, socialno in celo kulturno različne. Med strankami in javnostmi se po navadi začrtava ostra ideološka meja, ki korenini v političnih, nacionalnih in verskih razlikah.

V večini evropskih držav politično prizorišče obvladujejo konservativne in demokršćanske stranke, ki imajo v rokah državni aparat, ekonomijo, množične medije in oporo v cerkveni organizaciji. Država si zagotavlja vpliv na celotno produkcijo politične in ekonomske propagande, na proizvodnjo papirja, elektronsko industrijo, agencije za distribucijo časopisov, na mreže računalniških sistemov. Močan vpliv na javnost ima tudi svetovna produkcija informacij, ki obsega gigantsko industrijo računalniških sistemov, industrijo znanstvenih in kulturnih informacij (knjige, plošče, kasete, videokasete), mamutske organizacije za stike z javnostjo, za ekonomsko in politično propagando ter za ideološkopropagandno vojno. Alternativna struktura ideološkopropagandnih protiparatov je v evropskih deželah obrobna, razen tam, kjer so na vladi socialdemokrati.

Zato moramo vsako marketinško akcijo presojeti z vidika ravnotežja vladajočih in opozicijskih sil ter polarizacije na prevladujoči in alternativni političnoideološki diskurz. Skoraj vsaka stranka ima svoje medije ali vpliv na globalne medije, svoje marketinške agencije, institute za analizo trga in javnega mnenja, volilne štabe in »armade« aktivistov. Vsak dan in vsako uro poteka v političnem in ideološkem univerzumu boj za prevlado v javnem mnenju in v volilnem telesu. Res pa je, da kompetitivnost političnih projektov različnih strank racionalizira politične diskurze in »omili« učinkovitost gesel; spopad gladiatorjev v politični areni je lahko zelo spektakularen, kljub temu pa razmišljujoča javnost aktivira selektivne procese zaznavanja in izpostavljanja političnim stereotipom; izoblikuje se komunikacijska situacija koorientacije v pluralistični situaciji.

Koncepcija političnega marketinga se v osnovi ne razlikuje od politične propagande. Če za politično propagando velja zaporedje faz: »doktrina – program – geslo – simbol« (Charlot, 1970: 68), pa politični marketing potisne v ozadje doktrino in program, v ospredju pa so osebnost politika in gesla. Oba, politična propaganda in marketing, pa ukinjata »utopijo« o avtonomni, razmišljujoči, kritični javnosti. Javnost imata za relativno samostojen socialni prostor, kjer se soočajo politične stranke, gibanja itd., oziroma za »trg idej«, kjer vladajo tržni zakoni, moč in agresivnost prevladujočih sil. Dostop do javnosti in medijev imajo samo država, prevladujoče stranke, sindikati, cerkev in korporacije ter agresivne alternativne skupine in ugledne javne osebnosti. Na tem prizorišču se spopadajo velike marketinške agencije (ne pa politiki), civilna družba in državljani pa ostajajo v »političnem mraku obrobja«. Strategiji političnega marketinga so »zanemarili« glavni postulat »demokracije za demos«: vzpostavljanje participativne demokracije in demokratičnega komuniciranja.

Če kritično ovrednotimo raziskane štiri modele komuniciranja, lahko ugotovimo, da v stvarnosti ne omogočajo komunikativne interakcije in da se recipročnost omeji na proučevanje potreb publike – zaradi učinkovitejšega vplivanja. Komunikacijski modeli se v stvarnosti ne pojavljajo v »čisti« obliki, pač pa se uveljavlja »sobivanje« dveh ali več komunikacijskih modelov. Paradigmi komunikativne interakcije in političnega prepričevanja se prepletata z modeloma strateške interakcije in politične propagande. Hkrati pa propagandna in marketinška akcija

– sodobna deformacija stare galske vizije Herkula, simbola govorniške moči
– »vsrkavata« model političnega prepričevanja, da bi zabrisali metode duhovne represije in si nadeli patino demokracije.

V sodobni demokraciji si torej zmagο upravičeno laste uspešni menedžerji marketinške akcije, ne pa civilna družba in »suvereni« narod.

LITERATURA

Blumler, J., B. in Katz, E., (ur.), *The Uses of Mass Communications*, London 1974.

Bongrand, M., *Le marketing politique*, Paris 1986.

Burkart, R., *Kommunikationswissenschaft*, Wien, Köln 1983.

Charlot, M., *La persuasion politique*, Paris 1970.

Fichter, J., H., *Sociology*, The University of Chicago Press, London 1957.

Habermas, J., *Nachmetaphysisches Denken*, Frankfurt 1988.

Grabnar, B., *Retorika za vsakogar*, DZS, Ljubljana 1991.

Jowett, G. S. in O'Donnell, V., *Propaganda and Persuasion*, Sage, London 1987.

Katz, E., Blumler, J. G. in Gurevitch, M., *Utilization of Mass Communication by the Individual*, v: Blumler in Katz, (ur.), 1974.

Korobeinikov, V. S., *Redakcija i auditorija socioloških analiz*, Moskva 1983.

Lasswell, H. D., Lerner, D., Speier, H., *Propaganda and Communication in World History*, Vol. I., Honolulu 1979.

Lay, R., *Die Macht der Wörter*, Langen, Müller, Herbig, München 1986.

Splichal, S., *Izgubljene utopije*, Znanstveno in publicistično središče, Ljubljana 1992.

Vreg, F., *Demokratsko komuniciranje*, Obzorja, Maribor 1990.

Džihad proti McWorldu

Dve osnovni načeli naše dobe – tribalizem in globalizem – nesoglasje med njima v sleherni točki, razen v eni: oba utegneta predstavljati grožnjo demokraciji.

Tik za obzorjem tekočih dogodkov sta dve možni politični prihodnosti – obe goli in mrzli, nobena od njiju ni demokratična. Prva je retribalizacija velikih delov človeštva s pomočjo vojne in prelivanja krvi: grozeča libanonizacija nacionalnih držav, v kateri kultura meri svoje moči s kulturo, ljudje z drugimi ljudmi, plemo s plemenom – džihad v imenu stotine ozko zasnovanih verovanj, usmerjenih zoper vsakršno medsebojno odvisnost, vsakršno umetno socialno sodelovanje in državljanstvo vzajemnost. Druga se je porodila v nas z naletom ekonomskih in ekoloških sil, ki terjajo integracijo in uniformnost ter omamljajo svet s hitro glasbo, hitrimi računalniki in hitro hrano – z MTV, Macintoshem in McDonald'som silijo nacije v eno komercialno homogeno globalno mrežo: McWorld, ki ga vežejo skupaj tehnologija, ekologija, komunikacije in trgovina. Planet naglo razpada in se hkrati proti svoji volji spet sestavlja.

Ti dve težnji sta včasih opazni v isti deželi v istem trenutku: tako Jugoslavija, ki je še pred kratkim glasno zahtevala združitev z novo Evropo, razpada na koščke; Indija poskuša ostati zvesta svojemu slovesu kot največja svetovna država integralne demokracije, medtem ko močne nove fundamentalistične stranke, kakršna je hinduistična nacionalistična Bharatiya Janata Party, skupaj z nacionalističnimi morilci ogrožajo težko priborjeno enotnost. Države razpadajo ali pa na novo nastajajo: Sovjetska zveza je izginila skorajda čez noč, njeni deli pa tvorijo med seboj nove zveze ali pa se povezujejo s podobno mislečimi nacionalnostmi v sosednjih državah. Kot kaže, je medvojna nacionalna država, ki je temeljila na ozemlju in politični suverenosti, le prehodna oblika.

Težnje, kar v pričujočem tekstu imenujem sile džihada in sile McWorlda, delujejo z enako močjo vsaka v svojo smer, prvo vodijo paroksizmalna sovraštva, drugo pa univerzalistični trgi, prva znova ustvarja stare subnacionalne in etnične meje od znotraj navzven, druga pa poskuša te nacionalne meje od zunaj navznoter napraviti bolj porozne. Obema je skupno to, da ne ponujata veliko upanja državljanom, ki iščejo praktične načine za demokratično upravljanje svojih zadev. Če je prihodnost planeta v tem, da džihadova centrifugalna vihra meri moči z McWorldovo centripetalno črno luknjo, bo izid zelo verjetno nedemokratičen – tako bi postavil svojo trditev.

McWorld ali globalizacija politike

Dinamiko McWorlda tvorijo štirje imperativi: imperativ trga, imperativ virov, informacijsko-tehnološki imperativ in ekološki imperativ. S krčenjem sveta in zmanjševanjem poudarjenih nacionalnih meja so ti imperativi v medsebojni kombinaciji dosegli pomembno zmago nad razkolništvom in partikularizmom in ne nazadnje nad najbolj virulentno tradicionalno obliko – nacionalizmom. Zdaj so Evropejci tisti, ki so realisti, privrženci utopije pa tisti, ki nostalgično sanjarijo

o ponovnem vstajenju Anglije ali Nemčije, morda celo o ponovnem vstajenju Walesa ali Saške. Včerajšnji hrepeneč klic po enem svetu je prispeval k realnosti McWorlda.

Imperativ trga. Marksistične in leninistične teorije o imperializmu so predpostavljale, da bo prizadevanje za nenehno razširjujoče se trge sčasoma prisililo kapitalistične ekonomije, ki temeljijo na naciji, da bodo v iskanju internacionalnega ekonomskega imperija pritisnile ob nacionalne meje. Karkoli se je že zgodilo z znanstvenimi napovedmi marksizma, na tem področju se je izkazal za daljnovidnega. Danes so vse nacionalne ekonomije ranljive za nasilno poseganje večjih, transnacionalnih trgov, na katerih je trgovina svobodna, valute med seboj zamenljive, dostop do bank odprt, izpolnjevanje pogodb pa možno zaradi zakonske regulative. V Evropi, Aziji, Afriki, Južnem Pacifiku in v obeh Amerikah taki trgi uničujejo nacionalno suverenost in spodbujajo razvoj enot – mednarodnih bank, trgovskih združenj, transnacionalnih lobijev, kakršna sta OPEC in Greenpeace, informacijskih agencij, kakršni sta CNN in BBC, in multinacionalnih kooperacij, ki vse bolj ostajajo brez smiselne nacionalne identitete – ki ne izražajo ali upoštevajo nacionalnosti kot organizacijskega ali regulativnega načela.

Imperativ trga je tudi okrepil prizadevanje za mednarodni mir in stabilnost, prvega pogoja za učinkovito mednarodno ekonomijo. Trgi so sovražniki paroksizma, izolacije, razkolništva, vojne. Psihologija trga slabi psihologijo ideoloških in religiozних plastnosti in predpostavlja soglasje med proizvajalci in potrošniki – kategoriji, ki se zelo slabo prilegata ozko zasnovanim nacionalnim ali religioznim kulturam. Nakupovanje se ne meni za puritanske zakone, pa naj jih narekuje britanski paternalizem, ki zapira krčme, židovski ortodoksni fundamentalizem, ki strogo spoštuje sabat, ali pa puritanizem iz Massachusettsa, ki prepoveduje prodajo alkoholnih pijač ob nedeljah. V kontekstu skupnih trgov mednarodni zakon preneha biti vizija pravice in postane vsakdanji okvir za opravljanje poslov – izpolnjevanje pogodb, zagotavljanje, da se vlade držijo sklenjenih pogodb, reguliranje trgovskih in valutnih odnosov itd.

Skupni trgi zahtevajo skupni jezik, tako kakor zahtevajo skupno valuto ter proizvajajo skupne načine vedenja, ki so plod kozmopolitskega mestnega življenja kjerkoli po svetu. Komercialni piloti, računalniški programerji, mednarodni bankirji, specialisti za medije, opremljevalci vrtalcev nafte, znane osebe na področju zabave, ekološki storkovnjaki, demografi, računovodje, profesorji, športniki – vsi ti sestavljajo novo vrsto moških in žensk, za katere sta religija in kultura le obrobna elementa.

Čeprav bodo sociologi vsakdanjega življenja brez dvoma še naprej razlikovali med japonskim in ameriškim načinom, ima nakupovanje skupni pečat povsod po svetu. Ciniki bi utegnili celo trditi, da resnični cilj nekaterih revolucij, ki so se v zadnjem času zgodile v Vzhodni Evropi, ni bil svoboda in pravica do glasovanja, temveč dobro plačane službe in pravica do nakupovanja (čeprav je lažje pridobiti pravico do glasovanja kot potrošniško blago). Imperativ trga je potemtakem zelo močan, vendar ga ne glede na nekatere trditve o »demokratičnem kapitalizmu« ni mogoče istovetiti z demokratičnim imperativom.

Imperativ virov. Nekoč so demokrati sanjali o družbah, katerih politična avtonomija naj bi trdno temeljila na ekonomski neodvisnosti. Atenčani so idealizirali to, kar so imenovali avtarkija, in so v nekem obdobju poskušali ustvariti način življenja, ki bi bil dovolj preprost in zmeren, da bi polis lahko postala resnično samozadostna. Biti svoboden je pomenilo biti neodvisen od katere koli druge skupnosti ali polis. Vendar niti Atenčani niso bili sposobni doseči avtarkije. Izka-

zalo se je, da je značilnost človeške narave odvisnost. V Periklejevem obdobju je bila atenska politika tesno povezana v cvetoč imperij, ki sta ga držali skupaj pomorska sila in trgovina – imperij, ki je celo takrat, ko je kazalo, da povečuje moč Aten, le-tem spodjedal neodvisnost in avtarkijo. Izkazalo se je, da gospodarja in sužnja povezuje njuna medsebojna nezadostnost.

Sanje o avtarkiji so za kratko obdobje prevzele tudi Ameriko devetnajstega stoletja, kajti premalo naseljena, neskončno radodarna dežela z obiljem naravnih virov in naravnimi mejami celine, ki jo na obeh straneh oblivata velika oceana, je mnoge spodbudila k razmišljanju, da bi Amerika lahko bila svet zase. Zaradi te preteklosti je bilo Američanom težje kot večini drugih sprejeti neizbežnost medsebojne odvisnosti. Vendar sta nagla izčrpanost virov celo v deželi, kakršna je naša, kjer se je nekoč kazalo, da so neizčrpani, in napačna distribucija plodne zemlje ter mineralnih virov na planetu celo najbogatejše družbe napravili odvisne od virov, mnoge druge nacije pa pahnili v nenehne obupne stiske.

Izkazalo se je, da vsaka nacija potrebuje nekoliko tega, kar ima druga; nekatere nacije nimajo tako rekoč ničesar, kar bi potrebovale.

Informacijsko-tehnološki imperativ. Razsvetljska znanost in tehnologije, ki izhajajo iz nje, so po svojem bistvu univerzalne. Njihova posledica je prizadevanje za opisna načela splošne uporabe, iskanje univerzalnih rešitev za posebne probleme in neomahljivo privzemanje objektivnosti in nepristranskosti.

Znanstveni napredek vsebuje in je odvisen od odprte komunikacije, skupnega diskurza, ki temelji v racionalnosti, od sodelovanja ter od nemotenega rednega dotoka in izmenjave informacij. Taki ideali so lahko hipokritske krinke za podpihovanje moči s strani elit, lahko so prikazani kot pomanjkljivi v mnogih drugih vidikih, vendar so posledica znanstvene ideje ter tako znanost in globalizacijo povezujejo v praktični zaveznici.

Posel, banke in trgovina so odvisni od dotoka informacij in jih spodbujajo nove komunikacijske tehnologije. Hardware teh tehnologij je pretežno sistemski in integriran – računalnik, televizija, CATV, satelit, laser, optična vlakna in mikročipske tehnologije v medsebojni kombinaciji ustvarjajo velike interaktivne komunikacije in informacijsko mrežo, ki potencialno lahko omogoči sleherni osebi na našem planetu dostop do sleherne druge osebe in je lahko vsak podatek, vsak bit na voljo vsakemu posamezniku. Če je bil avtomobil, kakor je nekoč dejal George Ball (ko je dal svoj blagoslov Fiatovi tovarni v Sovjetski zvezi med obdobjem hladne vojne), »ideologija na štirih kolesih«, potem so elektronski telekomunikacijski in informacijski sistemi ideologija pri 186.000 miljah na sekundo – kar z veliko nagljo zmanjšuje naš planet. Posamezne kulture govorijo posebne jezike; trgovina in znanost pa vse bolj govorita angleško; cel svet pa govori v smislu logaritmov in binarne matematike.

Poleg tega pa ukvarjanje z znanostjo in tehnologijo potrebuje, celo izsiljuje, odprte družbe. Satelitski posnetki ne upoštevajo nacionalnih meja; telefonske žice prodirajo v najbolj zaprte družbe. Potem ko so se fotokopirni stroji in pozneje faksi infiltrirali na sovjetske univerze in literarne kroge samizdata v osemdesetih letih in ko so se potem v komunističnih birokratskih kasarnah računalniški modemi razmnožili kot zajci, glasnost ni mogla biti več daleč. V njunih socialnih zahtevah sta skrivnost in znanost sovražnici.

Morda pa je software te nove tehnologije celo bolj globalizirajoč kot njen hardware. Informacijska roka iztegnjenega telesa mednarodne trgovine se dotika posebnih nacij in paroksizmalnih kultur ter jim daje skupni obraz, izklesan v Hollywoodu, na Madison Avenue in v Silicijski dolini. V osemdesetih letih je bil eden

od najbolj gledanih televizijskih programov v Južni Afriki The Cosby Show. Konec apartheida je bil že v procesu nastajanja. Razstavljavci na canneskem filmskem festivalu leta 1991 so izrazili vse večjo zaskrbljenost zaradi »homogenizacije« in »amerikanizacije« globalne filmske industrije, ko je tretje leto zapored pri podelitvi nagrad dominiral ameriški film. Amerika dominira svetu na področju popularne kulture že precej dlje in precej bolj odločno. V novembru leta 1991 se je nekoč izolirana švicarska kultura hvalila s tem, da je na seznamu uspešnic na prvem mestu film Terminator 2, Scarlett na prvem mestu med knjigami in na področju glasbe Princova plošča Diamonds and Pearls. Nič čudnega torej, da Japonci celo hitreje kupujejo hollywoodske filmske studije kot Američani kupujejo japonske televizijske aparate. Tovrstna nadvlada na področju softwara bi dolgoročno utegnila biti precej pomembnejša kot nadvlada na področju hardware, saj so kulture postale močnejše od orožja. Kaj pomeni moč Pentagona, če jo primerjamo z močjo Disneylanda? Ali lahko šesto ladjeve dohiteva CNN? McDonald's v Moskvi in Coca Cola na Kitajskem bosta naredila več pri ustvarjanju globalne kulture, kot bi lahko kadar koli naredila vojaška kolonizacija. Delo opravijo blagovne znamke in ne toliko blago samo, saj prispevajo podobe življenjskega stila, ki spreminjajo percepcijo in izzivajo vedenje. Sestavljajo zapeljiv software skupne duše (včasih preveč skupne) McWorlda.

Pa vendar v vsem tem komercialnem svetu visoke tehnologije ni ničesar, kar bi dajalo videz demokratičnosti. Priča smo novim oblikam manipulacije in prikritega nadzora kakor tudi novim oblikam participacije, sprevrčajočim nepravilnim rezultatom trga kakor tudi večji produktivnosti. Potrošniška družba in odprta družba nista ravno identični družbi. Kapitalizem in demokracija imata nek medsebojni odnos, vendar je le-ta manj kot zakonska zveza. Učinkovit svobodni trg navsezadnje zahteva, da morajo biti potrošniki svobodni pri svojem glasovanju z dolarji glede konkurenčnega blaga, ne zahteva pa, da so državljani svobodni pri glasovanju o svojih vrednotah in prepričanjih med tekmujočimi političnimi kandidati in programi. Svobodni trg je cvetel v Čilu, ki ga je vodila hunta, na Tajvanu in v Koreji, ki jima vlada vojska, in v preteklosti v različnih avtokratskih evropskih imperijah in njihovih kolonialnih posestvih.

Ekološki imperativ. Vpliv globalizacije na ekologijo je kliše celo za svetovne voditelje, ki se s tem sploh ne ukvarjajo. Dovolj dobro vemo, da bi nemške gozdove lahko uničili švicarski in italijanski požrešniki bencina, ki so polnjeni z osvinčenim bencinom. Prav tako vemo, da bi življenje na našem planetu lahko zadušili s plini tople grede, ker hočejo biti brazilski kmetje del dvajsetega stoletja in zato požigajo tropski deževni gozd, da bi očistili malo zemlje za oranje in zato, ker se Indoneziji preživljajo s tem, da svoje bujne džungle spreminjajo v zobotrebce za izbirčne japonske restavracije, da spreminjajo kočljivo ravnotežje kisika in dejansko luknjajo naša globalna pljuča. Toda ta ekološka zavest ni pomenila le večjega zavedanja, ampak tudi večjo neenakost, saj modernizirane nacije poskušajo zaloputniti vrata za seboj, rekoč nacijam v razvoju: »Svet si ne more privoščiti vaše modernizacije; naša modernizacija ga je docela izžela!«

Vsi štirje imperativi so transnacionalni, transideološki in transkulturalni. Vsak izmed njih velja v enaki meri za katolike, žide, muslimane, hindujce in budiste; za demokrate in totalitariste; za kapitaliste in socialiste. Sanje razsvetljenstva o univerzalni racionalni družbi so se v precejšnji meri udejanile – vendar v obliki, ki je komercializirana, homogenizirana, depolitizirana, birokratizirana.

rana in seveda radikalno nepopolna, saj je namreč gibanje v smeri McWorlda v tekmi s silami globalnega propada, nacionalnih razhajanj in centrifugalne korupcije. Te sile, ki delujejo v nasprotno smer, pa so bistvo tega, kar imenujem džihad.

Džihad ali libanonizacija sveta

OPEC, Svetovna banka, Združeni narodi, mednarodni Rdeči križ, multinacionalna korporacija... to so institucije, ki izražajo globalizacijo. Vendar pa se pogosto kažejo kot neučinkoviti odzivi na resnične igralce sveta: nacionalne države in v vse večji meri subnacionalne frakcije v nenehnem uporu zoper uniformnost in integracijo – celo take vrste, ki jih predstavljata univerzalni zakon in pravica. Naslovi redno govorijo o teh igralcih: to so kulture in ne dežele; deli in ne celote; sekte in ne veroizpovedi; uporne frakcije in odpadniške manjšine, ki so v vojni z globalizmom, pa tudi s tradicionalno nacionalno državo. Kurdi, Baski, Portoričani, Osetijci, vzhodni Timoržani, Quebežani, katoliki Severne Irske, Abhazijci, Japonci s Kurilskih otokov, Zulujci iz Inkathe, Katalonci, Tamilci in seveda Palestinci – ljudstva brez dežele, ki domujejo na ozemlju, ki ni ozemlje njihove nacije, ki si prizadevajo za manjše svetove, obdane z mejami, ki bi jih izločile iz modernosti.

Tu je na delu zelo močna ironija. Nacionalizem je bil nekoč združevalna sila, gibanje, ki naj bi združilo ločene klane, plemena in kulturne fragmente pod novimi asimilacijskimi zastavami. Toda, kot je zabeležil Ortega y Gasset pred več kot šestdesetimi leti, je nacionalizem potem, ko je zmagal, spremenil svojo strategijo. V dvajsetih letih tega stoletja in danes spet je pogostejše reakcionarna in delilna sila, ki bo raztreščila prav tiste nacije, ki jih je nekoč pomagala zacementirati skupaj. Sila, ki ustvarja nacije, je »inkluzivna«, je napisal Ortega v *The Revolt of the Masses*. »V obdobjih konsolidacije je nacionalizem pozitivna vrednota in vzvišen standard. Toda v Evropi je vse skupaj več kot le konsolidirano in ni nacionalizem nič drugega kot manija...«

Zaradi te manije v svetu po koncu hladne vojne tlijo vroče vojne; mednarodno prizorišče je le nekoliko bolj združeno, kot je bilo ob koncu velike vojne v obdobju, ko je živel Ortega. Lansko leto je potekalo več kot trideset vojn, večina je bilo etničnih, rasnih, plemenskih ali religioznih, seznam nevarnih področij pa se po vsem videzu ne zmanjšuje. Kakšen novi svetovni red!

Cilj mnogih izmed teh manjših vojn je sprememba meja, implozija držav in ponovna zagotovitev paroksizmalnih identitet: beg pred topimi in vztrajnimi imperativi McWorlda. Način je džihadov: vojna ni sredstvo politike, ampak znak identitete, izraz skupnosti, konec v sami sebi. Celo tam, kjer ni vojne z orožjem, obstajajo frakcionaštvo, secesija in prizadevanje za vse manjše skupnosti. Dodajte k seznamu nevarnih dežel še tiste, v katerih je tveganje visoko: v Švici in Španiji separatisti z Jure in baskovski separatisti še vedno potrjujejo vrednote prastarih identitet, včasih v jeziku bomb. Hiperrazkroj v nekdanji Sovjetski zvezi se bo verjetno nadaljeval v isti meri kot doslej – ne le da bo Ukrajina neodvisna od Sovjetske zveze, ampak bo tudi Besarabska Ukrajina neodvisna od Ukrajinske republike; ne bo le Rusija ločena od nekdanje zveze, ampak bo tudi Tatarstan ločen od Rusije. Vpričo Jugoslavije celo razdružene, nekdanje sovjetske nesocialistične republike, ki so nekoč tvorile Sovjetsko zvezo, dajejo videnje integriranosti, saj jugoslovanske sektaške domovine vznikajo znotraj dejanskih domovin kakor semena v semenih. Kurdska neodvisnost bi ogrozila ozemeljsko integriteto štirih nacij na Srednjem

vzhodu. Že pred sedanjo kataklizmo je Sovjetska Gruzija od Sovjetske zveze zahtevala avtonomijo, vendar se je pozneje morala soočiti s svojimi Osetijci (164.000 v republiki s 5,5 milijona prebivalcev), ki so zahtevali lastno samoodločbo znotraj Gruzije. Abhazijska manjšina v Gruziji je storila enako. Celó dobra volja, ki so jo oblikovali nekoč obetavni kanadski protokoli z Meech Laka, je v nevarnosti, saj frankofonski Quebec spet grozi z odcepitvijo od federacije. V Južni Afriki je bil odstop od apartheida zelo težko dosežen, in sicer šele takrat, ko je prepir med plemensko identificiranimi člani Zulujcev iz Inkathe in člani Afriškega nacionalnega kongresa grozil, da bo evropski rasizem nadomestil s plemensko vojno med domorodci. Po tridesetih letih poskusov integracije, ki so potekali ob uporabi kolonialnega (angleškega) jezika kot združitelja, se Nigerija zdaj ukvarja z mislijo o jezikovnem multikulturalizmu – kar bi lahko pomenilo kulturni razpad nacije v stotine plemenskih fragmentov. Celó Sadam Husein je imel korist od grožnje z džihadom znotraj svoje države, in sicer tako da je izkoristil obnovljena plemenska in religiozna vojskovanja za to, da je spremenil lanskoletne smrtne sovražnike v obotavljive zaveznike iraške nacionalnosti, ki jo je bil skorajda uničil.

Odmirajoči komunizem je odtrgal tanek lažen sloj internacionalizma (delavci sveta združite se!) in tako razkril etnične predsodke, ki niso le odvrtni in globoko vsajeni v ljudi, ampak so tudi vse bolj morilski. Stara nadloga Evrope, antisemitizem, se je vrnil z maščevalnostjo, vendar je le eden izmed mnogih antagonizmov. Vse preveč preprosto se kaže prestavljanje zgodovinske prestave v vzratni položaj in na ta način prehajanje iz komunistične diktature nazaj v plemensko stanje.

Med plemeni obstaja bojno polje tudi na področju religije. (»Džihad« je bogata beseda, katere generični pomen je »boj« – navadno boj duše, ki naj prepreči zlo. Če je uporabljen v verski vojni, je uporabljen zgolj v referenci z boji, kjer je napadena vera, ali z boji z vlado, ki prepoveduje uporabo islamske vere. Moja uporaba te besede je retorična, vendar sledi tako novinarski praksi kakor tudi zgodovini.) Ali se spominjate tridesetletne vojne? Katere koli že oblike razsvetljskega univerzalizma so nekoč poveljevale take zgodovinske oblike monoteizma, kot so judaizem, krščanstvo in islam, dejstvo je, da so mnoge od njih v moderni inkarnaciji paroksizmalne in ne kozmopolitske, jezne in ne ljubeče, proselitske in ne ekumenske, fanatične in ne racionalne, sektaške in ne deistične, etnocentristične in ne univerzalistične. Rezultat tega je, da so podobno kot nove oblike hipernacionalizma novi izrazi verskega fundamentalizma razkolniški in razbijajoči, nikoli pa niso integrativni. To je religija, kakršno so poznali križarji: boj do smrti za duše, ki bodo, če jih ne bodo rešili, za vedno izgubljene.

Posledica ozračja džihada je propad civilnosti v imenu identitete, propad prijateljskih odnosov v imenu skupnosti. Mednarodni odnosi so včasih prevzeli obliko vojne med bandami – kulturalne konjske bitke, kjer so nastopale plemenske frakcije, ki naj bi bile sublimirane kot sestavni deli večjih nacionalnih, ekonomskih, postkolonialnih in ustavnih enot.

Vse temnejša prihodnost demokracije

Te precej melodramatične »tableaux vivants« pa ne povedo cele zgodbe. Ne glede na vse svoje napake imata namreč džihad in McWorld tudi značilnosti, ki privlačijo. Vendar moramo ponoviti, da te privlačne značilnosti niso povezane

z demokracijo. V svojem impulzu nista McWorld in džihad niti malo demokratična. Nobeden od njiju ne potrebuje demokracije: nobeden od njiju ne promovira demokracije.

V svetu, ki je obseden z džihadom, se McWorldu posreči, da je videti precej zapeljiv. Prinaša mir, napredek in relativno enotnost – čeprav na račun neodvisnosti, skupnosti in identitete (ki na splošno temelji na razliki). Primarne politične vrednote, ki jih zahteva globalni trg, so red, mir in svoboda – kot je razvidno iz besednih zvez »svobodna trgovina«, »svobodni tisk«, »svobodna ljubezen«. V določeni meri so potrebne človekove pravice, ne pa tudi državljanstvo ali participacija – in nič več socialne pravičnosti in enakopravnosti, kot je potrebno za promocijo učinkovite ekonomske produkcije in potrošnje. Zdi se, da multinacionalne korporacije včasih raje poslušajo z lokalnimi oligarhi, ker lahko s šefi obravnavajo vse najpomembnejše zadeve. Despoti, ki ubijajo svoje prebivalstvo, niso problem, če se ne ukvarjajo s trgov in se ne vojskujejo s svojimi sosedi (usodna napaka Sadama Huseina). Med trgovskimi partnerji je predvidljivost več vredna od pravice.

Vzhodnoevropske revolucije, ki so navidezno nastale zaradi skrbi v zvezi z globalnimi demokratičnimi vrednotami, so se zelo naglo izrodile v brezglav tek v splošni smeri svobodnih trgov in njihovih televizijsko promoviranih nakupovalnih središč. Vzhodnonemški Neues Form, to pogumno združenje intelektualcev, študentov in delavcev, ki je vrglo stalinistični režim v Berlinu leta 1989, je trajalo le šest mesecev v nemški mini različici McWorlda. Potem pa je odprlo pot denarju in trgov ter monopolom z Zahoda. V času prvih vsenemških volitev si je že s težavo zagotovil tri odstotke glasov. Na drugih krajih postaja vse bolj očitno, da bo glasnost odšla, perestrojka – definirana kot privatizacija in odpiranje trgov zahodnim kupcem – pa bo ostala. Tako razumljivo prizadevni so novi vladarji Vzhodne Evrope in kakršne koli že enote se oblikujejo iz ostankov Sovjetske zveze, da bi si pridobile dostop do reklame, trgov in tehnologije – cvetočih valut McWorlda – pripravljene so razprodati demokratične perspektive, da bi pridobile te cvetoče valute: ne le stare totalitarne ideologije in modele dirigirane gospodarske proizvodnje, ampak tudi nekatere možne domače eksperimente s tretjim načinom, potjo med kapitalizmom in socializmom, kakršne so gospodarske kooperative in načrti za delniško lastninjenje podjetij s strani zaposlenih, ki imajo goreče zagovornike na Vzhodu.

Džihad prinaša drugačne vrednote: močno lokalno identiteto, smisel za skupnost, solidarnost med sorodniki, sosedi in sodeželani v ozkem smislu. Vendar pa tudi zagotavlja paroksizem in temelji na izključljivosti. Solidarnost je zagotovljena z vojno proti outsiderjem. In solidarnost pogosto pomeni pokornost hierarhiji pri vladanju, fanatičnost v verovanju in zabrisanje individualnih jazov v imenu skupine. Spoštovanje voditeljev in nestrpnost do outsiderjev (in do sovražnikov »znotraj skupine«) sta značilnosti tribalizma – kar bi zelo težko imeli za prijem, s katerim bi kultivirali nove demokratične žene in može, ki so sposobni sami upravljati svoje zadeve. Tam, kjer so v družbah, ki se znova tribalizirajo, tako v Evropi kot v tretjem svetu, izpeljali nove demokratične eksperimente, je bil njihov izid pogosto anarhija, represija, preganjanja in prihod novih, nekomunističnih oblik zelo starih vrst despotizma. V preteklem letu je bila Havlova žametna revolucija v Češkoslovaški ogrožena zaradi partizanov »Češke« in Slovaške kot neodvisnih enot. Kaže, da je Indija le nekoliko manj razcepljena zaradi prerivanja sikhov, hindujcev, muslimanov in Tamilcev, kot je bila takoj po odhodu Britancev pred več kot štiridesetimi leti.

V tolikšni meri, kot imata bodisi McWorld ali džihad naravno politiko, se je le-ta izkazala za antipolitiko. Za McWorld je to antipolitika globalizma, ki je birokratski, tehnokratski in meritokratski, osredotočen (kakor je napovedal Marx) na upravljanje stvari – vendar ljudi kot poglavitno stvarjo, ki jo je treba upravljati. V svojih politično-ekonomskih imperativih so McWorld vodila tržna načela *laissez-faire*, ki postavljajo na prvo mesto učinkovitost, produktivnost in dobrotelost na račun civilne svobode in samoupravljanja.

Za džihad je bila antipolitika tribalizacije izrecno antidemokratska: enostrankarsko diktatorstvo, vlada, ki jo predstavlja vojaška hunta, teokratski fundamentalizem – pogosto povezani z različico Führerprinzipa, ki daje moč posamezniku, da vlada v imenu ljudstva. Celo indijska vlada, ki se že desetletja bori za oblikovanje demokracije za ljudi, ki jih bo prav kmalu za milijardo, hrepeni po velikih voditeljih; in za vsakega Mahatma Gandhija, za vsako Indiro Gandhi ali Radživa Gandhija, ki jim ga ubijejo fanatični morilci, se zdi, da jih Indijci želijo nadomestiti z nekom, ki jih bo odrešil njihove svobode.

Konfederalna opcija

Kako je lahko zagotovljena in vzpostavljena demokracija v svetu, katerega primarne težnje so v najboljšem primeru brezbržne do njega (McWorld) in v najslabšem primeru v globoki antitezi do njega (džihad)? Moje mnenje je, da bo globalizacija sčasoma porazila retribalizacijo. Etos materialne »civilizacije« se doslej še ni srečal z oviro, ki je ne bi mogel odstraniti. Ortega je v dvajsetih letih mogoče res doumel, kaj je ključ za našo lastno prihodnost v prihajajočem tisočletju.

Vsakdo vidi potrebo po novem življenjskem načelu. Toda, kakor se pogosto zgodi v podobnih primerih – nekateri ljudje poskušajo razrešiti položaj z umetno intenzifikacijo prav tistega načela, ki je pripeljalo do propada. To je smisel »nacionalističnega« izbruha, ki se je dogodil v zadnjih letih. . . . stvari so vselej šle po tej poti. Poslednji prepir, najdaljši prepir, poslednji vzdih, najgloblji vzdih. Prav na večer, ko naj bi izginile, se pojavi intenzifikacija meja – vojaških in ekonomskih.

Džihad utegne biti poslednji vzdih pred težnjami McWorlda. Po drugi strani pa Ortega ni bil prav posebno daljnoviden; mir in internacionalizem je napovedal tik pred blitzkriegom, pred svetovno vojno, holokavst pa je povzročil razpad starega reda. Vendar pa je demokracija način, kako si izmenjujemo očitke z realnostjo, kako naše aspiracije grajajo zgodovino. In če retribalizacija ni gostoljubna demokraciji, pa je vendarle vseeno oblika demokratičnega vladanja, ki lahko obsega tako paroksizem kot komunitarianizem, oblika, ki ju lahko celo reši njunih napak in ju napravi tolerantnejša in bolj participatorna: decentralizirana participatorna demokracija. In če je McWorld brezbržen do demokracije, potem je vendarle vseeno oblika demokratične vladavine, ki se dovolj dobro prilega globalnim trgov – reprezentativna vladavina v svoji federalni, ali še bolje, konfederalni različici.

S svojo skrbjo za odgovornost, zaščito manjšin in univerzalno pravno državo bi konfederaliziran reprezentativni sistem služil političnim potrebam McWorlda prav tako dobro, kot to zdaj počenja oligarhični birokratizem ali meritokratski elitizem. Kakor že lahko vidimo, mnoge nacije lahko preživijo dolgoročno le kot konfederacije, ki lokalnim področjem, manjšim od »nacij«, priznavajo obsežno jurisdikcijo. Branje, ki ga priporočamo demokratom enaindvajseteta stoletja, ni Ustava

Združenih držav Amerike ali francoska Deklaracija o pravicah človeka in državljanov, ampak člani konfederalne pogodbe, tega nenadoma tako primerne dokumenta, ki je sestavljal trinajst ameriških kolonij v nekaj, kar se je takrat kazalo kot ohlapna konfederacija neodvisnih držav, danes pa se zdi kot nova oblika političnega realizma, kakor bodo potrdili veterani Jelcinove nove Rusije in nova Evropa, oblikovana v Maastrichtu.

Na enak način tudi participatorna in neposredna oblika demokracije, ki vključuje državljanov v državljanske aktivnosti in državljansko sodbo in je precej več kot zgolj glasovanje in odgovornost – sistem, ki sem ga poimenoval »močna demokracija« – ustreza političnim potrebam decentraliziranih skupnosti enako dobro, kot so ustrezale teokratske in nacionalistične strankarske diktature. Za lokalna sosetva ni nujno, da so demokratična, vendar pa so lahko taka. Prave demokracije so cvetele v pomanjšanih okoljih: duh svobode, je dejal Tocqueville, je lokalni. Participatorna demokracija, če ni v naravnem nasprotju s tribalizmom, kaže v pogojih paroksizma privlačnost, ki je ni mogoče zanikati.

Vendar pa bo demokracija v sleherni od teh različic še vedno ovirana zaradi nedemokratičnih in antidemokratičnih trendov v smeri uniformnega globalizma in netolerantne retribalizacije, ki sem ju opisal v tem sestavku. Da bo demokracija lahko vztrajala v našem pogumnem novem McWorldu, bomo morali storiti dejanja zavestne politične volje – kar je v teh razmerah možno, vendar komajda verjetno. Politična volja zahteva precej več kot na hitro opravljen transfer institucij. Podobno kot transfer tehnologije, temelji transfer institucij na neumni predpostavki o uniformnem svetu, ki je nekoč podžigal domišljijo kolonialnih upravnikov. Razširjanje angleškega pravosodja v kolonije z izvažanjem lasulj. Naj vzhodnoindijska trgovska družba deluje kot avantgarda britanskih svobodnih parlamentarnih institucij. Današnji dobronamerni hitri urejevalci teh zadev v National Endowment for Democracy in v Kennedy School of Government, v sindikatih in fondacijah in univerzah, ki z gorečnostjo vzdržujejo stike z Vzhodno Evropo in tretjim svetom, upajo, da bodo izvedli demokratizacijo na daljavo. Pošlji Bolgariji po pošti parlament. Pošlji po faksu Bill of Rights šri Lanki. Pošlji s telegramom Kambodži malo običajnega prava.

Vendar pa je Vzhodna Evropa že dokazala, da uvažanje svobodnih političnih strank, parlamentov in tiska ne more vzpostaviti demokratične civilne družbe; vsiljevanje svobodnega trga pa utegne imeti celo povsem nasproten učinek. Demokracija raste od spodaj navzgor in je ni mogoče vsiliti od zgoraj navzdol. Civilna družba se mora zgraditi odnotraj navzven. Institucionalna nadstruktura pride na vrsto zadnja. Poljska lahko postane demokratična, vendar pa lahko tudi ravna obzirno s papežem in za temelj svoje politike postavi katolicizem, kar ima lahko negotove posledice za demokracijo. Bolgarija lahko postane demokratična, vendar pa ji utegne biti bolj povšeči plemenska vojna. Nekdanja Sovjetska zveza lahko postane demokratična konfederacija, lahko pa se razvije v anarhično in slabotno konglomeracijo trgov, kjer se bodo prodajale blago in storitve drugih nacij.

Demokrati si morajo prizadevati poiskati lastne demokratične impulze. Vselej obstaja želja po samoupravljanju, vselej kakršen koli izraz participacije, odgovornosti, soglasja in reprezentacije, celo v tradicionalnih hierarhičnih družbah. Le identificirati jih je treba, dregniti, nekoliko preoblikovati in vključiti v nove demokratske prakse, ki imajo domač vonj. Tisti med demokratizatorji, ki so vztrajni, utegnejo na koncu preživeti ali prehiteti one, ki so hitri in sposobni, saj bodo namreč imeli čas in potrpljenje za sprotno raziskovanje razmer in za prilaganje svojega tempa spreminjajočim se okoliščinam. Tragično je, da je demokracija, ki

hiti, pogosto videti podobno, kot je bila leta 1794 videti Francija ali Kitajska leta 1989.

Prav gotovo je mogoče, da bo najbolj privlačen demokratski ideal vpricho brutalnih realnosti džihada in togih realnosti McWorlda konfederalna zveza napol avtonomnih skupnosti, manjših kot so nacionalne države, ki bodo povezane v regionalno ekonomsko zvezo in trge, ki so večji od nacionalnih držav – participatorno in samoopredeljujoče se načelo v lokalnih zadevah bo na dnu, reprezentativno in odgovorno načelo pa na vrhu. Nacionalna država bi imela manjšo vlogo kot doslej, suverenost pa bi izgubila nekaj svoje politične moči. Geslo zelenega gibanja »Misli globalno, deluj lokalno« bi tako dejansko opisalo ravnanje politiki.

Ta vizija izraža le ideal, vendar takega, ki ga zelo verjetno ne bodo udejanili. Svoboda, je nekoč zapisal Jean-Jacques Rousseau, je hrana, ki jo zelo hitro pojemo, a zelo težko prebavimo. Vendarle pa je demokracija vselej odigrala do konca svojo vlogo, čeprav je imela malo upanja na uspeh. Demokracija ostaja tako oblika skladnosti, ki veže tako kot McWorld, kakor tudi sekularna vera, ki je po možnosti tako poživljajoča kot džihad.

Prevedla ZLATA GORENC

INES DRAME*

Odnosno strukturirana medijska realnost kot posebna realnost

I. Poskus pojmovne opredelitve medijske konstrukcije realnosti in konstrukcije medijske realnosti

V razpravah o medijski vpletenosti v konstrukcijo realnosti ni jasnih pojmovnih poimenovanj tega procesa. Menim pa, da ni vseeno, ali uporabljamo pojem konstrukcija medijske realnosti ali pojem medijska konstrukcija realnosti.

V prvem primeru gre namreč za konstruiranje neke »medijske realnosti«, v drugem gre za neko »splošnejšo« oziroma pač neko drugo »realnost«. Od tega, ali in koliko se ta dva pojma razlikujeta, je tudi odvisna razlika med pojmom konstrukcija medijske realnosti in medijske konstrukcije realnosti.

Tako »medijska realnost« kot »realnost« sta družbeno konstruirani in sta tudi družbeni realnosti. Prav iz naslova knjige Družbena konstrukcija realnosti (The Social Construction of Reality, Berger, Luckmann; 1966), ki je bistveno vplivala na razprave o medijski vpletenosti v konstruiranje družbene realnosti, pa verjetno tudi izhaja pojmovna nejasnost. V pojmu družbena konstrukcija realnosti je zamenjava besed v pojem konstrukcija družbene realnosti irelevantna. Vsaka realnost je družbena in je hkrati družbeno konstruirana. Težo pa bi rekli, da je vsaka realnost medijsko konstruirana ali da je vsaka realnost tudi medijska realnost.

Sama uporaba pojma »medijska realnost« je za nekatere avtorje sporna, ker naj bi na drugi strani predpostavljala obstoj »realne« realnosti oziroma naj bi vodila k paradigmi objektivne realnosti in »izkrivljene« realnosti, ki jo producirajo mediji. Čeprav je takšno izpeljevanje pojma medijska realnost možno zaslediti,¹ to še ni argument proti uporabi pojma in še manj proti obstoju medijske realnosti. Pri tem pa menim, da na njeni »drugi strani« ni »prave« realnosti, pač pa množica drugih bolj ali manj enako relevantnih, upoštevanja vrednih realnosti, ki jih posamezniki sicer spremenljivo rangirajo, a s teoretične pozicije ni mogoče reči, da katera koli obstoječa realnost ni »prava«. Vsaka od teh »v glavah obstoječih« realnosti vključuje namreč tudi že vrednostno interpretacijo in nemogoče je interpretacije (in s tem tudi realnosti) označevati kot »prave« ali »izkrivljene.« Poleg tega pa ne gre samo za različnost interpretacij »istega«, ampak tudi za to, da to »isto« ne le različno interpretiramo, ampak dejansko tudi vidimo na različne načine (glej Radman; 1988:70).

* Ines Drame, asistentka na FDV

¹ Primer takšne obravnave je na primer delo *Creating Reality*, ki na to izhodišče opozarja že v podnaslovu – *How TV News Distorts Event* (poudarila I.D.). (Glej Altheide, 1974).

»Dvojnost« medijska realnost/objektivna realnost se pogosto utemeljuje z dejstvom popačenja in dekontekstualizacije dogodkov. Toda: novinarji sicer res zajemajo svoje predmete »zunaj« in jih s prenosom v medijsko realnost dekontekstualizirajo. A v medijski realnosti jih tudi »rekontekstualizirajo«, postavljajo v nove forme, kontekste, odnose in jih tako na novo vzpostavljajo. Pri tem ni mogoče govoriti o tem, kateri kontekst je »pravi« (nobenega ni mogoče preprosto ukiniti ali odmisлити, oba obstajata) – različen kontekst pač pogojuje tudi različne realnosti, ki jih ne sestavljajo le različne »vsebine«.

Ob upoštevanju Pecheuxove teze, da družbene institucije, kot so recimo mediji, niso samo točke konkurenčnih diskurzivnih praks, ampak so agencije za proizvodnjo realnosti in subjektov, ki tej realnosti pripadajo (Pecheux, 1982, Language, Semantics and Ideology; povzeto po Bašič, 1990:50), torej trdim, da obstaja posebna medijska realnost.

Kako njen obstoj argumentirati in kako jo definirati?

Na podlagi – resda predvsem hevristične – distinkcije med tremi tipi realnosti – objektivno, simbolno in subjektivno,² bi medijsko realnost lahko opredelili kot simbolno realnost. Vendar pa je takšna opredelitev preozka. Kot simbolna realnost deluje predvsem v odnosu do naslovnikov, medtem ko ima zlasti za novinarje atribute tako objektivne kot simbolne in subjektivne realnosti hkrati. Poleg tega pa opredelitev medijske realnosti kot simbolne realnosti pozornost usmeri predvsem na medijske vsebine, ki pa so že proizvod nekih prejšnjih procesov, ki tako spet izpadejo iz obravnava.

Ta pogosto prisoten problem uravnoteženja obravnave procesov konstruiranja realnosti pri nastajanju medijskih vsebin in potem pri vpletanju teh vsebin v posameznikovo percepcijo/konstrukcijo/interpretacijo realnosti bi morda lahko rešili s celovitejšim pogledom na proces novinarskega dela, ki bi temeljil na novinarju (kot posamezniku, kot človeku) kot središnji točki tega pogleda. Na tej podlagi bi lahko tudi opredelili razliko med »medijsko realnostjo« in »realnostjo«, ne da bi zapadli v arbitrarne sodbe o pravi in izkrivljeni realnosti. S tem bi lahko tudi definirali pojma konstrukcija medijske realnosti in medijska konstrukcija realnosti.

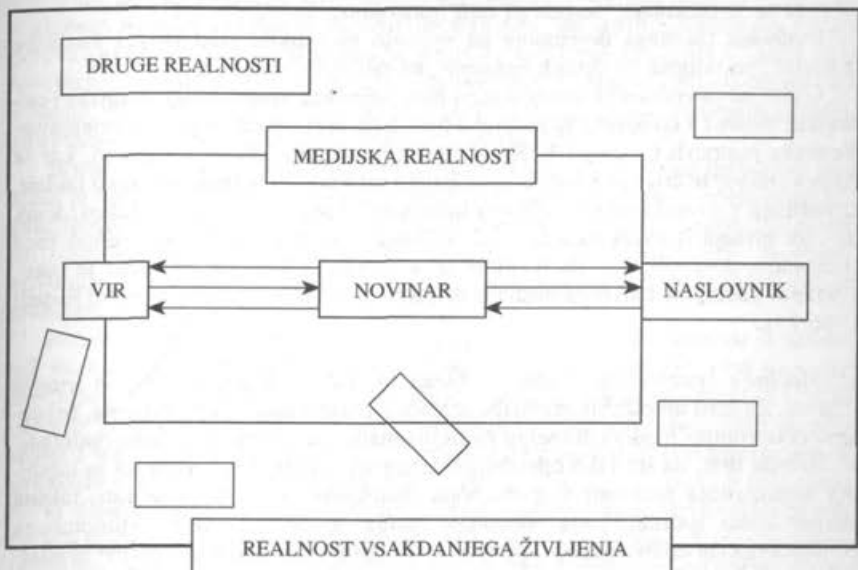
Novinar je torej postavljen v središče medijske realnosti, a pri tem prehaja tudi v druge realnosti in v svet vsakdanjega življenja – v njem in v medijski realnosti soobstaja. To velja tudi za naslovnika in vir informacij, ki pa sta na dveh nasprotnih robovih zamejene medijske realnosti:

Pri tem je medijska realnost:

1) del družbene realnosti kot spleta objektivnih, simbolnih in subjektivnih realnosti kot realnosti, ki izhaja(jo) iz sveta vsakdanjega življenja kot intersubjektivnega sveta in kot sistema,³ in hkrati

² Povzeto po Adoni, Mane; 1984: 325–327. *Objektivno* družbeno realnost opredelujeta kot tisto, ki se posamezniku kaže kot objektivni svet zunaj njega in kot dejstvo. To je realnost par excellence, ki ne potrebuje nobene nadaljnje verifikacije. *Simbolno* družbeno realnost opredelujeta kot tisto, ki jo sestavlja katera koli oblika simbolnega izražanja objektivne realnosti – na primer umetnost, literatura, medijske vsebine. *Subjektivno* družbeno realnost pa definirata kot tisto, v kateri objektivna in simbolna služita kot input za konstrukcijo posameznikove lastne subjektivne realnosti.

³ Da primerjava med svetom vsakdanjega življenja in sistemom ni tako neumestna, kot bi se to lahko zdelo zaradi različne teoretične podlage obeh pojmov, dokazuje tudi naslednja misel: Med svetom življenja in sistemom ni nobene ostre demarkacije. Nasprotno, izkušnje v sodobni družbi nas pripeljejo do različnih načinov umevanja družbe in do eksperimentalnega intelektualnega razcepa med svetom življenja in sistemom (ali v vsakdanjem jeziku, med »ljudmi« in »sistemom«, med »vsakdanjim stvarnim življenjem« in »veliko sliko« itd.). Ta pogled je lažje obdržati, če vpeljemo razlikovanje med neposredno medosebnimi družbenimi razmerji (bodisi primarnimi bodisi sekundarnimi v Cooleyjevem smislu) in posrednimi

2) *posebna realnost* (ta je hkrati podsvet in podsistem),⁴ ki je za njene nosilce⁵ prav tako skupek objektivnih, simbolnih in subjektivnih realnosti. Vendar so te realnosti v okviru medijskega delovanja glede na okvir družbenega delovanja drugače »vzorčene«. Konkretni posamezniki, ki jo oblikujejo, so sicer tudi del družbene realnosti, iz nje izhajajo in vanjo se vračajo, vendar pa ima prehod v posebno realnost, ki je hkrati tudi podsvet, svoje posledice.

Posebnost in pomembnost teh posledic nista v tem, da se pojavijo (kajti pojavijo se ob prehodu v vsako posamično realnost), pač pa v njihovem dojetanju in obsegu. Oboje se navezuje na pomembno značilnost medijske realnosti – da se namreč postavlja prav v svet vsakdanjega življenja.

Prehodi so zato po eni strani zabrisani. Na primer – ni treba, da se »naslovnik« medijskih vsebin posebej izpostavlja medijem, da bi ga ti s svojim delovanjem dosegli. Po drugi strani pa so prehodi razumljeni kot dejanski. Na primer novinarji prav tako »gredo v službo« kot vsi drugi, gredo od doma v drug svet. Vendar pa ta

razmerji, ki se formirajo takrat, kadar se družbeno delovanje dotakne drugih le preko posredovanja kompleksnih organizacij, brezosebni trgov ali komunikacijske tehnologije« (Calhoun, 1990:96, podčrtala I. D.).

⁴ Kot *realnost* pomeni – izpeljano po Bergerju in Luckmannu – določeno kvaliteto pojavov, katerih obstoj je za nosilce te realnosti nevrprašljiv, kot *podsvet* pomeni – upošteva Alfreda Schutza – določeno pomensko zamejeno področje, ki ima po Williamu Jamesu poseben in razločen stil eksistence, in kot *podsistem* – glede na sistemsko teorijo – področje, ki v okviru sistema opravlja specifične za sistem vitalne funkcije in se pri tem povezuje z drugimi podsistemi. Pri tem je vendarle nujna še ena distinkcija – reflektivna sociologija Bergerja in Luckmanna ne sistematizira oz. hierarhizira podsvetov in »vsakdanja realnost« ni zadnja instanca, temveč bolj izhodiščna točka. Sistemsko teorijo pa realnost razume kot hierarhično integrirano sistemov. Drugače povedano: Vsakdanja realnost oz. svet vsakdanjega življenja je prav tako podsvet v smislu zamejenega pomenskega področja, sistem pa ni tudi podsistem.

⁵ Nobena realnost ne obstaja sama po sebi. Njena konstrukcija je vselej odvisna od njenih nosilcev, ki oblikujejo pomene, posebejajo definicijo realnosti in jo na tej osnovi interpretirajo, realnost je vselej stvar interpretacije.

svet razumejo predvsem neproblematično. Umeščenosti svojega delovanja v vsakdanje življenje, če se je sploh zavedajo, ne pripisujejo posebnega pomena. V skladu s tem pojmovanjem normalnosti prehoda, s tem »odhajanjem v službo«, svojega dela ne le razumejo, ampak ga tudi opravljajo.

Posledice takšnega dojetja pa vplivajo na odnose med nosilci medijske realnosti, na odnose do drugih realnosti, na definicije realnosti...

Glede na povedano bi lahko razliko med pojmom konstrukcija medijske realnosti in medijska konstrukcija realnosti opredelili prav po črti pogojne zamejenosti medijske realnosti na shemi 1. *Konstrukcija medijske realnosti* zajema to, kar se dogaja *znotraj* te črte: procese, ki se dogajajo med nosilci te realnosti, med ljudmi, ki vstopajo v to realnost v vlogi virov informacij, novinarjev in naslovnikov. Vsak od njih prihaja iz sveta vsakdanjega življenja in se vanj vrača. Ta prehod med podsvetovi povzroči, »... da o isti stvari različno mislimo, in da kadar je tako, izbiramo način, na katerega mislimo oziroma določeno stvar prezremo« (Rupel; 1986:74).

Medijska konstrukcija realnosti obsega to, kar se dogaja na relaciji *znotraj* – *zunaj*. Zadeva umeščanje medijske realnosti v svet vsakdanjega življenja, procese »učinkovanja« medijskih vsebin na individualno percepcijo družbene realnosti.

Seveda drži, da sta tako opredeljeni konstrukcija medijske realnosti in medijska konstrukcija realnosti v medsebojni dialektični zvezi in da je zato takšna ločitev lahko sporna. Toda odcepitev znanja, ki doseže raven avtonomnega pomenskega (in delovanskega) podsveta, od lastnih eksistenčnih izvorov⁶ vendarle opravičuje tudi posebno analizo delovanja posebnega podsveta, ki ga v tem primeru imenujem medijska realnost. Poleg tega pa menim, da vsak podsvet slej ko prej razvije lasten kognitivni stil, ki vpliva na odnos do drugih podsvetov oziroma do družbene realnosti, in ga je kot takega tudi možno proučevati.

Obstajajo torej procesi, ki vzdržujejo medijsko realnost kot posebno realnost (= konstrukcija medijske realnosti). Tudi od teh procesov in od konstrukcije medijske realnosti pa je odvisno, kako se mediji vpletajo v konstruiranje družbene realnosti kot skupka najrazličnejših realnosti (= medijska konstrukcija realnosti). Proučevanja medijskega delovanja se je torej mogoče lotiti tako, da najprej pojasnimo medijsko realnost in potem ob izhajanju iz teh spoznanj naprej odkrivamo, kako, s kakšnimi procesi se mediji na pomemben način vpletajo v konstruiranje družbene realnosti, v posameznikove definicije te realnosti, v konstrukcijo sveta vsakdanjega življenja. Ne nazadnje tudi, zakaj na takšen način – menim, da je odgovor na to vprašanje zelo odvisen od razumevanja procesov, ki konstruirajo medijsko realnost.

II. Novinar kot središče oziroma konstruirane medijske realnosti

Če je medijska realnost posebna realnost, se je smiselno vprašati, kaj jo kot takšno vzpostavlja in vzdržuje. Menim, da so to odnosi med nosilci te realnosti.

Središčna točka procesov, ki vzdržujejo lastna pravila, lasten kognitivni stil⁷

⁶ Več o tem na primer v Berger, Luckmann; 1988 : 82–85.

⁷ Po Schutzu imajo vsa zamejena območja pomena (torej vsi podsvetovi) poseben kognitivni stil, ki ga označujejo specifična napetost zavesti, specifična epoha, prevladujoča oblika spontanosti, specifična oblika izkustva samega sebe, specifična oblika socialnosti in specifična časovna perspektiva. Nekatere značilnosti se med podsvetovi ujemajo, druge

medijske realnosti, je – kot je razvidno tudi iz sheme 1 – pozicija novinarja. Novinarji vstopajo v medijsko realnost kot v obstoječo objektivno realnost in se večinoma ne zavedajo možnosti njenega spreminjanja. Rutine, delovni procesi so v grobem fiksirani, novinarji, ki vstopijo v ta svet, pa obstoječe vzorce s svojim delovanjem še utrjujejo. Medijska realnost se jim kaže kot dana – deluje kot institucija, za institucije pa je značilno, da »postavljajo vnaprej definirane modele vedenja, ki kažejo v določeno smer, s tem pa nasprotujejo številnim drugim, teoretično možnim usmeritvam« (Berger, Luckmann; 1988: 58).

Seveda novinarji soobstajajo v različnih realnostih. Izhodišče prehodov med njimi je »preusmerjanje« pozornosti.⁸ Prav drugačna pozornost je pogoj posebnih značilnosti kognitivnega stila, ki posebno realnost kot tako vzdržujejo. Pri medijski realnosti je najpomembnejša, čeprav še zdaleč ne zadostna, prav *pozornost novinarja*, in to je tudi razlog za opredelitev novinarja kot središčne točke te realnosti.

Potrebno preusmerjanje pozornosti opravijo vir informacij, novinar in naslovnik vsak na svoj – drugačen – način, vsak z drugačnimi razlogi, vsak v svojem kontekstu. Če jih primerjam, menim, da je – dokaj posplošeno označeno – novinarjevo preusmerjanje najbolj stalno, kontinuirano, najbolj rutinizirano in avtomatsko ter »službeno« motivirano. V primerjavi z njegovim preusmerjanjem je preusmerjanje pozornosti vira informacij v medijsko realnost običajno bolj občasno in situacijsko ali interesno pogojeno. Naslovnikovo preusmerjanje pozornosti pa je v primerjavi z novinarjem in virom običajno bolj naključno, manj specifično-interesno, selektivno zaznamovano ter mnogo bolj kontekstualno spremenljivo. V okviru teh preusmerjanj pozornosti pa ljudje tudi vstopajo v vloge vira, novinarja in naslovnika. Z zamenjavo vloge večinoma tudi prilagodijo pozornost.

Navedene pozornosti se v medijski realnosti križajo prav prek novinarja. Ta je edini, ki se v področju medijske realnosti neposredno usmerja k viru in k naslovniku. Ta dva se lahko na tem področju drug k drugemu usmerjata le preko novinarja. Takšna tipizirana in splošno priznana pozicija vlog utemeljuje »središčnost« novinarja v medijski realnosti, skozi katero »gredo« vsi procesi v medijski realnosti. Zato je tudi smiselno izhajati prav iz te točke.

In kateri so ti procesi, ki jih novinar osredišča in temelj katerih so vselej odnosi med ljudmi? Analitično poenostavljeno bi jih lahko označili za zbiranje (sprejemanje ali iskanje) informacij, selekcioniranje dogodkov in potem dejstev ter oblikovanje sporočila (izbor žanra, jezikovnih sredstev). Navedene procese bistveno označuje dejstvo, da novinarji vstopajo vanje »ne kot lebdeči abstraktumi, temveč kot (samo)reflektirajoči subjekti že posredovane, strukturirane stvarnosti« (Košir; 1988: 12) s posebljenimi interpretacijami realnosti⁹, ki vključujejo vnaprejšnje definiranje,¹⁰ kaj lahko vstopi v medijsko realnost in kaj ne, in se bolj konkretno izražajo v naravnostih. Te skupaj z novinarsko perspektivo bistveno označujejo

razlikujejo. Pri tem je svet vsakdanjega življenja arhetip našega izkustva in vsi drugi svetovi so v tem smislu njegove modifikacije (povzeto po Rupel; 1986: 72–76).

⁸ Vse podsvetove – vsakega posebej – je »mogoče imeti za resničnost, če se jim posebej posvetimo oziroma če nanje osredotočimo svojo pozornost« (prav tam).

⁹ Koširjeva navaja, da je interpretacija stvarnosti »povzročila, da smo:

a) o določenem dogodku, pojavu poročali oziroma nismo in

b) da smo o tem dogodku, pojavu poročali to, kar smo, in tako, kot smo« (Košir; 1988: 11).

¹⁰ S pojavom vnaprejšnjega definiranja se ukvarja tudi Altheide, ki pa ga pripisuje predvsem pritisku medija in programa. Zgled: »Interes organizacije, da bi predvidela in splanirala novice v naslednjih poročilih, ter oblika poročil, ki zahteva pol ducata kratkih in zabavnih sporočil, sta poseben problem za novinarja. Delno ga rešuje z vnaprejšnjo definicijo in jo uporabi kot vodilo za zgodbo« (Altheide, 1974: 73).

vsakega od navedenih procesov, ki naj jih ob upoštevanju njihovega »ozadja« zelo na kratko orišem:

1) *Zbiranje (iskanje in sprejemanje) informacij* – Raziskava v redakciji enega od slovenskih regionalnih medijev je pokazala, da je zbiranju in iskanju informacij namenjena približno polovica novinarjevega delovnega časa (Drame, 1991: 72–74). Osnova tega procesa je vselej *odnos* (običajno medosebni)¹¹ in komunikacija med virom informacij in novinarjem.

Oba vstopata v ta odnos in v ta proces s svojimi naravnostmi in vnaprejšnjim definiranjem partnerja, možne situacije in »koristi«. Na tem temelju presojata pomembnost, zanesljivost drug drugega in informacije, ki je predmet njunega odnosa. Njun odnos pomembno opredeljuje pozicija v družbeni in medijski realnosti, (ne)skladnost njunih interpretacij informacije, lastnih pozicij in odnosa ter tihi sporazum, kdo je sporočevalec. Ta običajno temelji na podatku, kdo je pobudnik odnosa, in na že omenjeni poziciji.

2) *Selekcija dogodkov* – Selektivni procesi so v medijski realnosti nenehno prisotni in so ena temeljnih značilnosti oziroma pravil, ki jo tudi vzdržujejo. Odvisni so od posameznikove omejene informacijske zmogljivosti, ki ni le fiziološka, temveč je tudi družbeno pogojena in odvisna od socialnega konteksta, ter z omejenostjo zmogljivosti komunikacijskega »kanala«, ki je lahko tudi posledica neenake distribucije komunikacijske moči (glej npr. Splichal, 1984: 117). Seveda so selektivni procesi bistveno povezani s kriteriji selekcije.

Ti so delno odvisni od tega, »ali je viden dogodek skladen s predstavo družbene reda, ki je definiran kot dober, in z identiteto, pripisano skupinam, vlogam, osebam, ki nastopajo v dogodkih, ki naj bi jih sporočili,« in »v bistvu ni neideološkega, apolitičnega, nepristranskega sistema zbiranja in sporočanja novic; vsi vzorci uredniškega izbiranja, kaj objaviti in česa ne (in v kakšnem razmerju in s kakšnim poudarkom itd.), imajo ideološko osnovo in politično razsežnost« (Gebner; 1964, *Ideological Perspectives and Political Tendencies in News Reporting* – citirano po Splichal; 1984: 117).

Številni raziskovalci so poskušali selekcijska merila konkretnije opredeliti – na primer s frekvenco dogodka, mejnimi amplitudami velikosti, števila, nasilja, nejasnosti, s kulturno relevantnostjo, bližino, nepričakovanostjo ... (Galtung in Ruge, povzeto po Tunstall, 1974: 20–21), s statusom pošiljalca sporočil, simptomi politične uspešnosti, novostjo dogodka, določenimi vrednotami, simptomi kriz (Luckmann, povzeto po Splichal, 1984: 118), s pritiskom medija in programskih shem (npr. Epstein, 1974: 144–151). Vendar pa merila, kot ugotavlja Splichal, niso splošna, so spremenljiva, podvržena tudi naključnim dejavnikom, ki jih ni mogoče zanesljivo napovedovati (Splichal; 1984: 139).

Kakršna koli merila že so – nedvomno so povezana z ideologijo in percepcijo zakonitosti delovanja medijev. Predvsem pa delujejo na individualni ravni. Menim namreč, da jih imajo novinarji – na ideološki osnovi vzpostavljene in modificirane glede na percepcijo pritiska medija in programa oziroma razpoložljivega prostora – vključene v svoje naravnosti (zlasti ideološko dimenzijo) in v novinarsko perspektivo (zlasti pritisk delovnih rutin). Zato ne gre toliko za to, da »vratarji« (gatekeepers) izbirajo med že oblikovanimi sporočili, temveč so selekcijski mehanizmi v večini primerov tako ponotranjeni, da dogodki, ki jih selekcijski mehaniz-

¹¹ Medosebni odnos temelji na percepciji sebe, partnerja in odnosa; gre za »dvakrat trojno« perspektivo (kaj mislim o sebi, kaj mislim o njem, kaj mislim, da on misli o meni), za atribucijske procese in procese inference (načine ustvarjanja sodb o dispozicijah in značaju drugih ljudi), za faktorje privlačnosti in podobno ... (glej npr. v Gahagen; 1978).

mi izključujejo iz medijske realnosti, sploh ne postanejo predmet novinarjeve pozornosti in obdelave. Praktično povedano: sporočila, ki pristanejo na uredniškovi mizi, so glede na ta merila že vnaprej »primerna« za objavo. Urednikov izbor temelji na tem, kaj »mora« biti objavljeno (kar je pogosto utemeljeno na vprašanju, kdo je vpleten), pri čemer pa se mu pojavi »presežek«, ki je sicer primeren za objavo, ni sporen glede na selekcijska merila, a lahko »počaka«.

V te selektivne sheme spada tudi definiranje in odnos do tako imenovanih psevdodogodkov in nedogodkov. Selektivni mehanizmi, merila, procesi opredeljujejo nekatere dogodke a priori kot vredne pozornosti, pa četudi so na nek način »sami sebi namenjeni« (pogosto navajan primer takih dogodkov so tiskovne konference). Po drugi strani pa – tudi zaradi stika na takšnih psevdodogodkih, predvsem pa zaradi nekakšnega neproblematičnega razumevanja posegov sistema v medijsko realnost – se novinarjeve sheme interpretacije in relevantnosti zelo izenačujejo s shemami »pooblaščenih virov«. Kot je zapisal Fishman: »Medtem ko ta podobnost perspektiv omogoča novinarjem, da vidijo določene zadeve kot dogodke, pa po drugi strani naredi celo kategorijo dogodkov nevidno v smislu »novice vrednih« dogajanj. To postanejo nedogodki« (Fishman, 1982: 236). Zato ima »novica«, ki bi lahko resno ogrozila »uradne« interpretacije »kaj se dogaja«, zelo majhne možnosti, da postane del medijske realnosti. Po drugi strani določenosti selekcijskih mehanizmov ne gre razumeti tako fatalistično. Njihovo delovanje je odvisno od tega, kako jih ljudje razumejo in koliko se zavedajo možnosti njihove »raztegljivosti«.

Selekcijski mehanizmi delujejo v vseh procesih medijske realnosti, tudi v prej obravnavanem zbiranju informacij in v vseh naslednjih procesih. Vzrok, da jih omenjam v povezavi s selekcijo dogodkov, je v tem, da prav tu bistveno vplivajo na proizvod, s katerim medijska realnost najboljšeje posega v družbeno realnost – torej na medijske vsebine.

3) *Selekcija dejstev* – Pogosto se zdi, da so dejstva lastnost dogodka samega (takšen vtis na primer ustvarjajo praktično vsi učbeniki novinarstva), zanemareno pa ostane, da je razvrščanje dejstev posledica novinarjevega pogleda in interpretacije, da so dejstva prej stvar perspektive kot dogodka samega.

Če se osredotočimo na novinarja, temelji njegov odnos do dejstev na naravnosti in novinarski perspektivi. Slednja se kaže zlasti v razumevanju »profesionalizma« v novinarstvu – obdelati vse s standardnimi novinarskimi vprašanji kdo, kaj, kje, kdaj, zakaj... Na ta vprašanja pa niso možni nevtralni odgovori, kar najpogosteje novinarsko sporočilo »odigra«.

Altheide opozarja, da je o dogodku pravzaprav možno reči kar koli in da je vsak dogodek lahko »novice vreden«, če je »prav« obdelan, kar se dogodi predvsem z uporabo standardnih novinarskih vprašanj (Altheide; 1974: 97, 169–195). Opozarja torej, da je proces ustvarjanja novic s stališča novinarja oz. urednika lahko povsem arbitraren. Zakaj se potem vsilijo običajno samo ena točka pogleda, samo določena dejstva? Komu ta dejstva »pripadajo«?

Selekcija dejstev je vselej vnaprej določena – z naravnostmi novinarja in vira, z novinarjevo pespektivo, z delovnimi rutinami ipd. Ustvarja implicitne zveze med viri in novinarji, iz katerih novinarji težko izstopijo. Ne le zaradi družbeno, ideološko, politično... pogojenih naravnosti, ampak tudi zaradi narave njihovega dela. Ta zahteva produciranje številnih sporočil in s tem povezanost z določenimi stalnimi viri informacij, ki pa v sporočana dejstva vpletejo lastne »filtre«, interese in naravnosti. Že sama standardna vprašanja oz. odgovori nanje običajno predstavljajo prav določene osebe, organizacije, institu-

cije in s tem tudi njihove interese. Osredotočanje na določen subjekt pa soustvarja pomen sporočila.

4) *Izbor žanra in uporaba jezikovnih sredstev* – Na podlagi križanj odnosov (do sebe, do drugih ljudi, do predmeta – dogodka, pojava...) in interpretacij teh odnosov se novinar loti praktičnega oblikovanja sporočila. Tudi pri tem se obnaša kot interpret,¹² kajti »ne le selekcija dogodkov, novic, tudi izbira novinarskih žanrov je stvar razumevanja (dogodkov, sveta)« (Košir; 1988: 36).

Četudi se zdi, da je določeno vrsto dogodka mogoče upovedovati samo v določnem žanru,¹³ ta določenost ne izhaja iz dogodka samega, ampak iz novinarjevega razumevanja žanrskih shem in iz novinarjeve perspektive, pogleda na dogodek, pojav. Menim, da je izbor žanra utemeljen na primer tudi na takšnih postavkah, kot so pripisovanje določenega statusa viru informacij, osebne vpletenosti (lahko tudi prizadetosti), ocenjevanja virove in lastne pristojnosti govora o predmetu in podobno. Da žanr ni »določen« (razen če je rubriciran), ampak ga novinar izbira, dokazuje na primer tudi priznavanje nekaterih novinarjev, da določenih žanrov »ne marajo« in jih tudi ne uporabljajo. Ali da so nameravali narediti kaj v enem žanru, pa so se kasneje odločili za drugega. Slednje kaže tudi na to, da novinarji vnaprej definirajo ne le, kaj je vredno njihove pozornosti in kaj je pri tem pomembno, ampak tudi, kaj lahko od tega pričakujejo. Glede na to preddefiniranost tudi osredotočajo svoj pogled. In ker imajo običajno žanrske sheme »ponotranjene«, vnaprejšnja odločitev za žanr običajno povratno vpliva tudi na selekcijo dejstev.

Izbor žanra običajno v grobem tudi že določa obseg pozornosti, prostora, programa, mesto uvrstitve v časopisu ali programu... in s tem tudi vpliva na naslovnikovo sprejemanje sporočila.

Čeprav žanr izbira novinar (ali ga »naroča« urednik), pa ne gre za povsem samovoljno in subjektivno početje. Tudi tu se v ozadju skrivajo družbeni mehanizmi, na kar opozarja na primer možnost analize žanrov kot interpretantov in indikatorjev družbene stvarnosti, v kateri poteka množično komuniciranje.¹⁴

Z žanrom se povezuje tudi uporaba jezikovnih sredstev. Če je pri zbiranju informacij in pri selekciji novinar v veliki meri usmerjen k viru informacij, pa se zdi, da je pri uporabi jezika običajno mnogo bolj usmerjen k naslovniku. To se najbolje kaže v praktičnih nasvetih, ki jih novinarji dajejo drug drugemu in sami sebi – pri tem je najpogostejše načelo »piši razumljivo«, ki pa je spet od medija do medija drugače razumljeno – glede na domnevo, kdo so (fiktivni) naslovniki.

Sicer pa je za probleme konstruiranja realnosti mnogo pomembnejše, da, kot pravi Luckmann (1991: 801–803), »jeziki utelešajo specifične poglede na svet« in da »notranja struktura jezika objektivizira temeljni sklop taksanomij realnosti, usmeritev in vrednot« ter da je tako definiran jezik »osrednji medij socialne konstrukcije realnosti« ter hkrati »najpomembnejši medij transmisije takšnih realnosti« in tudi »najpomembnejše orodje legitimizacije simbolnih svetov«. Kot družbe-

¹² Novinar ima (že pod vplivom interpretacij vira in bolj ali manj upoštevanih predpostavk o interpretacijskih mehanizmičnih naslovnika) vlogo tistega interpretata, ki ga Koširjeva v svojem delu *Nastavki za teorijo novinarskih vrst* zavestno opušča:

»V navezi dogodek – interpret – sporočilo vezni člen opuščamo zaradi lažje preglednosti in na tem mestu podčrtujemo, da kadar govorimo o dogodku, govorimo vedno o razumevanju, interpretaciji dogodka in ne (le) o njem samem« (Košir, 1988: 36).

¹³ Koširjeva opredeljuje novinarski žanr kot tip novinarskega diskurza, za katerega je značilna določena tipična forma, v kateri je upovedana določena snov (predmet), ki je tipsko strukturirana in izražena z zanjo tipičnimi jezikovnimi sredstvi (Košir, 1988: 31).

¹⁴ Na to opozarja Koširjeva in navaja, da obstajajo obdobja, ko prevladujejo interpretativni, in obdobja, ko so v ospredju informativni žanri in da se da iz tega sklepati na »duh časa«. Več o tem glej Košir; 1991: 630.

ni produkt pa ima tudi subjektivno razsežnost, kajti »jezik in pogled na svet nista abstraktna, temveč zgodovinsko in družbeno specifična elementa *posameznikove* življenjske situacije« (podčrtala I. D.).

Zatorej novinar tako kot vsak drug posameznik iz »obzorja« svojega družbeno določenega jezikovnega znanja ne more izstopiti. Vendar pa pri delu svoje jezikovno znanje prilagaja – odnosu do naslovnika in odnosu do vira. Tako se tudi jezikovna sredstva uporabljajo na temelju križanj odnosov, interpretacij, konstrukcij...¹⁵

To je le nekaj najpomembnejših odnosnih procesov v medijski realnosti, ki so na eni strani pogojeni tudi s poseganjem družbene realnosti v medijski prostor, po drugi pa bistveno določajo posege medijske realnosti v družbeno realnost oziroma v druge realnosti.

III. Segmenti medijske konstrukcije realnosti

Družba ima po Bergerju in Luckmannu objektivno dejanskost in se konstruira z dejavnostjo, ki izraža subjektivni pomen. Ta dvojna narava družbe – kot objektivne dejanskosti in subjektivnega pomena hkrati, pa ustvarja »realnost sui generis« (Berger, Luckmann; 1988: 25).

Mediji so del njene objektivne dejanskosti – ker jih zaznamo, da so v tej (družbeni) realnosti in da si ne moremo predstavljati njihovega izginotja. Bistveno pa se vpletajo tudi v njeno naravo subjektivnega pomena. S svojim obstojem in s svojimi vsebinami so del dejavnosti, ki izraža subjektivni pomen. S tem sodelujejo v »procesih, s pomočjo katerih se za človeka z ulice utrdi neka realnost« (Berger, Luckmann; 1988: 13).

Tu se vpletajo v njegove procese interpretacij, sodelujejo pri ustvarjanju tipizacij (zlasti tistih najbolj anonimnih) in pri oblikovanju posameznikovega »relativno naravnega pogleda na svet«. Na ta način tudi *utrjujejo kohezivnost vsakdanjega sveta* in so zato na temeljni način funkcionalni za obstoj in delovanje družbe.

Mediji *razširjajo območje posameznikove realnosti* (z medijsko simbolno realnostjo), saj vse tisto, kar ni dostopno njegovemu lastnemu neposrednemu izkustvu, lahko dobi le preko komunikacije. Ta pa posredovanemu vselej doda tudi že smisel, pomen, vrednost. Gre za tako imenovano realnost drugega reda, ki je utemeljena na komunikaciji – v primerjavi z realnostjo prvega reda, ki je opredeljena na možnosti preverljivega dokazovanja (več o teh realnostih glej v Watzlawick, 1977: 140–142).

S svojim obstojem in prisotnostjo lahko *sprožijo dogodke*, ki se zdijo izvorno zgolj del družbene realnosti (seja kakšne organizacije, ki jo je povzročilo določeno medijsko sporočilo) *ali spremenijo potek dogodkov*, ki bi sicer obstajali tudi brez njih (vpliv prisotnosti zlasti televizije na razvoj demonstracij).

S svojo družbeno priznano oz. tipizirano pozicijo poznavalcev pomembno *posredujejo institucionalni svet* in ga legitimizirajo. Ta svet je bistveni del družbene realnosti, in to v njeni naravi objektivne dejanskosti. Kadar se rekonstruira, mu to tudi mediji pomembno omogočajo, saj so tudi sami vanj vpleteni. Lahko pa delne rekonstrukcije tudi sami sprožijo.

¹⁵ Zgled spreminjanja uporabljenih jezikovnih sredstev na osnovi križanj interpretacij je jezik uporabljan v vojni s Sloveniji. Spremembo JLA v JA in slednjič v okupatorsko vojsko bi verjetno lahko razložili prav s križanjem interpretacij dogodkov vseh tistih, ki so vstopali v medijsko realnost – zlasti pa virov informacij.

Na ta način mediji *konstruirajo* nekatere izseke realnosti – s posredovanjem potencialnih območij delovanja in stvarnosti drugega reda. S svojim obstojem in z vplivom prisotnosti *sokonstruirajo* družbeno realnost. Na pomemben način lahko tudi *rekonstruirajo* izseke družbene realnosti.¹⁶

To so nekateri najsplošnejši procesi (nikakor niso edini), ki v opredelitvi medijske konstrukcije realnosti kot relacijske kategorije »znotraj – zunaj« pripadajo predvsem členu »zunaj«, torej kako se medijska realnost vpleta v družbeno.

Gre torej za to, kar mediji s svojimi vsebinami in delovanjem lahko povzročijo v družbeni realnosti, pri čemer menim, da so vsi ti proučevani »učinki« v bistvu posledica navedenih – posplošeno označenih – procesov konstruiranja, sokonstruiranja in rekonstruiranja. S pomočjo prav teh procesov pa mediji tudi opravljajo svoje funkcije.

Na drugi strani, na strani člena »znotraj«, se družbena realnost vpleta v medijsko. To se dogaja na različnih ravneh in na različne načine. Lahko je neposredno (odvisnost razvoja komuniciranja od vladajočih interesov) ali posredno (odvisnost komuniciranja od materialnih možnosti), eksplicitno (preko zakonodaje in drugih oblik institucionalizirane in legalne regulacije) in transparentno (npr. »parlament« imenuje televizijske urednike), lahko je prikrito (ideologija, finančni pogoj delovanja) in implicitno (posamezniki, socializacijski procesi v družbi...).

Vsi ti načini in ravni so – vsaka zase – dokaj pogost predmet komunikoloških teorij in raziskav. Le zadnji, implicitni, je pogosto razumljen kot neproblematičen, samoumeven in zato redko v središču pozornosti. Menim, da je pa prav *ta vidik* eden najpomembnejših. Koliko bo družba na drugih ravneh lahko posegala v medije, je namreč odvisno od tega, *kako bodo posamezniki te posege razumeli, koliko in kako bodo v skladu z njimi ravnali*. Bistven pogoj za to pa je, da jih ponotranjijo ali da jih razumejo na način »formul«, »znanja na recept« – v smislu »vem, kako moram ravnati« in se zato ne sprašujem, zakaj. Drugače povedano: zahteve družbene realnosti bodo v medijski realnosti upoštevane natanko toliko, kolikor jih bodo posamezniki, ki vstopajo v to realnost, razumeli kot svoje ali kot objektivizirane oz. kot dane, brez možnosti spreminjanja. Posegi družbe so namreč vselej učinkovitejši, kadar niso jasno razumljeni in opredeljeni kot nekaj zunanega, kadar se ne razumejo kot »družbeni«, ampak kot posamezniku lastni.

Posamezniki, ki vstopajo v medijsko realnost, so družbeno določeni; vse, kar v »njihovi« družbi obstaja (od jezika, različnih institucij, tipizacij, ...), jih družbeno določa. Prav tako jih družbeno določajo njihova individualna izkustva. Torej ljudje, ki vstopajo v medijsko realnost, vstopajo vanjo kot družbeno določene oziroma strukturirane osebnosti.¹⁷

Iz družbene realnosti, iz sveta vsakdanjega življenja in iz svojega lastnega soobstojanja v različnih realnostih prinašajo v medijsko realnost »sledi«. Na tej podlagi opredelijo in interpretirajo medijsko realnost, vzpostavljajo odnose v njej, vstopajo v njene procese. Na tej podlagi se vzpostavljajo njihove naravnosti, pri

¹⁶ Zgled teh procesov je lahko črnobilska katastrofa. S tem, da so dogodek posredovali, so konstruirali del realnosti vsakega posameznika, za katerega se je potem potencialna realnost nevarnosti radiacije spremenila v dejansko realnost. Z vrednotenjem, dajanjem smisla, podeljevanjem pomena temu dogodku so sprožili dogajanja v družbeni realnosti (zborovanja ipd.) in tako družbeno realnost sokonstruirali. S tem da dogodek analizirajo, aktualizirajo ipd., pa lahko sprožijo rekonstrukcijo realnosti (ne)nevarnosti radioaktivnosti.

Na ta primer opozarja tudi Žižek, ko razlaga, da je realno hkrati izhodišče procesa simbolizacije in produkt samega procesa simbolizacije in da so radioaktivni žarki na eni strani realno, na drugi strani pa simbolni status radiacije sproži dogajanje – paniko (Žižek; 1987: 184–91).

¹⁷ O odnosih strukturiranosti posameznikov glej na primer Mirjana Ule, 1986, *Od krize psihologije h kritični psihologiji*, Delavska enotnost, Ljubljana.

katerih gre za – posplošeno povedano – osebne preference v okviru razumevanja lastne vloge v tej realnosti. Pri novinarjih se naravnost pomembno povezuje s tako imenovano novinarsko perspektivo (news perspective), ki bi jo lahko označili kot neke vrste »poklicen« pogled na dogodke, ki vstopajo v medijsko realnost, ali kot poenostavljanje dogodkov (v smislu vedno in za vse situacije enakih »novinarskih« vprašanj) zaradi praktičnih razlogov in pod vplivom komercializma, pritiška programskih shem, tehnologije in podobnega.¹⁸ Pri virih se naravnost povezuje na primer s postavljanjem v pozicijo poznavalca in z interesi, pri naslovniki na tipizacije dejanj iz navade, na izbirne procese in podobno.

Pri vprašanju, kako se družbena realnost vmešča v medijsko, gre torej za to, kar družba »pušča« v posamezniku, ki vstopa v medijsko realnost, in kako se na te »sledí« navežejo posebnosti, ki jih producira medijska realnost v svojih okvirih,¹⁹ ter za to, kako družba z eksplicitnim ali implicitnim, transparentnim ali prikritim poseganjem definira meje medijske realnosti. Od tega pa je povratno odvisno, kako se medijska realnost vpleta nazaj v družbeno. Prav na tej podlagi moramo medijsko konstrukcijo realnosti opredeliti kot relacijsko kategorijo.

¹⁸ ... Skleпам, da organizacija (televizijskih – op. I. D.) poročil zaradi praktičnih razlogov spodbuja sprejemanje posebnega načina poenostavljanja dogodkov. Tako pogojen pogled imenujem novinarska perspektiva (»news perspective«). Temejše te vplivne naravnosti (»bias«) vidim v komercializmu, programskih shemah, tehnologiji in tekmovalnosti« (Altheide; 1974: 9).

¹⁹ Vedno gre torej za nekakšne modifikacije vzorcev interpretiranja, ki smo jih poznali že v drugih svetovih oziroma v družbeni realnosti oziroma v svetu vsakdanjega življenja. Ali: Kot ugotavlja Hall v *The Determination of New Photographs* za tekst in fotografijo v časopisu, velja za koncept javnih občil nasploh. Ta »ne daje novega znanja o svetu. Producira prepoznavanje sveta, kakor smo se ga že naučili prilajati.« (v MacQuail; Mass Communication Theory, 1983: 141; – navedeno po Košir; 1988: 14). To ne zanika prej opisanih procesov konstruiranja, ampak opozarja na družbeno (nekakšno »predmedijsko«) pogojenost odnosa do teh konstruktov.

NAVEDENA LITERATURA:

1. ADONI, Hanna; MANE, Sherill (1984): Media and the social construction of reality, Toward an Integration of Theory and Research. Communication research II (3), str. 323–340.
2. ALTHEIDE, David L. (1974): Creating reality: How TV News distorts events, Sage Publications, Beverly Hills, London
3. BAŠIČ, Sandra (1990): Konstrukcija realnosti v medijih, magistrsko delo, Univerza Edvarda Kardelja v Ljubljani, FSPN, Ljubljana
4. BERGER, Peter L; LUCKMANN, Thomas (1988): Družbena konstrukcija realnosti, Razprava iz sociologije znanja, Cankarjeva založba, Ljubljana
5. CALHOUN, Craig (1990): Javni diskurz, komunikacijski mediji in globalna družbena integracija. Teorija in praksa XVII (1–2), str. 95–111
6. DRAME, Ines (1991): Konstrukcija medijske realnosti – Kdo je sporočevalec, diplomsko delo, FDV, Ljubljana
7. EPSTEIN, Edvard Jay (1974): News from nowhere, Vintage Books, A Division of Random House, New York
8. GAHAGEN, Judy (1978): Interpersonalno i grupno ponašanje, Nolit, Beograd
9. KOŠIR, Manca (1991): Intervju v sodobnem slovenskem tisku. Teorija in praksa XXVII (5–6), str. 627–632
10. KOŠIR, Manca (1988): Nastavki za teorijo novinarskih vrst, Državna založba Slovenije, Ljubljana
11. LUCKMANN, Thomas (1991): Jezik in osebna identiteta. Teorija in praksa XXVII (7), str. 796–803
12. RADMAN, Zdravko (1988): Simbol, stvarnost, stvaralaštvo, Ogled o percepciji, Biblioteka Filozofska istraživanja, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb
13. RUPEL, Dimitrij (1986): Sociologija kulture in umetnosti, Izbrana poglavja, Državna založba Slovenije, Ljubljana
14. SPLICAL, Slavko (1984): Mlini na eter, Partizanska knjiga, Znanstveni tisk, Ljubljana
15. TUNSTALL, Jeremy (1974): Journalists at work, specialist correspondents: their news organizations, news sources and competitor-colleagues, Constable, London, Sage Publications, Beverly Hills
16. WATZLAWICK, Paul (1977): How real is real?, Vintage Books, A Division of Random House, New York
17. ŽIŽEK, Slavoj (1987): Jezik, ideologija, Slovenci, Delavska enotnost, Ljubljana

Poslanska aktivnost

O raziskovanju (slovenskega) parlamenta

Slovenski politologi se v zadnjem obdobju usmerjajo v raziskovanje slovenskega parlamenta. V tem smislu je tudi Slovensko politološko društvo v letu 1991 pripravilo posvet na temo Parlamentarizem: dileme in perspektive. Že prispevki za to posvetovanje so kazali na teoretične napore slovenskih politologov, da preniknejo v značilnosti parlamentarizma, še posebej v zametke parlamentarnega sistema v Sloveniji. Ena izmed temeljnih raziskovalnih usmeritev slovenskih politologov je ravno vprašanje politične modernizacije v Sloveniji in v zvezi s tem tudi vprašanje političnega predstavnštva. Slovenski politologi merijo tudi na to, da bi v prihodnje napisali monografsko politološko študijo Slovenski parlament. Pričujoči prispevek želi razčleniti nekatere značilnosti raziskave Delovanje skupščine Republike Slovenije (slovenskega parlamenta) v procesu preoblikovanja. Slovenski politologi so oblikovali posebno raziskovalno skupino,¹ ki je pripravila ne samo teoretične okvire za raziskavo, ampak tudi raziskavo izvedla kot anketo med nekaterimi poslanci skupščine Republike Slovenije. Anketa je bila dopolnjena s študijem relevantnih gradiv v skupščini Republike Slovenije in tudi s poglobljenimi intervjuji z nekaterimi poslanci. Anketirance smo poiskali med člani enajstih delovnih teles skupščine Republike Slovenije. Predvideli smo anketiranje 125 poslancev, dejansko pa sta bila zajeta 102 poslanca. To predstavlja še nekaj več kot 80 odstotkov predvidenega števila. Posebej naj poudarimo, da sestava delovnih teles skupščine Republike Slovenije odseva tudi strankarsko strukturo te skupščine. Tako je raziskava posegla tudi v strankarsko problematiko na Slovenskem.

Delovna telesa in parlamentarno odločanje

Posebna pozornost v raziskavi je bila posvečena delovnim telesom skupščine Republike Slovenije. Anketirani ugotavljajo, da jih pri delu moti predvsem dejstvo, da so poslanci člani več delovnih teles skupščine Republike Slovenije. To jim naravnost fizično onemogoča udeležbo na vseh delovnih telesih, katerih člani so. Tako posebej izstopa problematika slabe udeležbe na sejah delovnih teles skupščine in v zvezi s tem tudi nesklepčnost sej. Poslanci pa so v glavnem pozitivno ocenjevali pomen ekspertnega znanja pri delu njihovih delovnih teles. Pri tem pa so bili v nekem smislu tudi selektivni in so nekatere intervencije strokovnjakov ocenili kot takšne, ki niso bile na visoki kakovostni ravni.

Za delo predstavniškega telesa in njihovih odborov in komisij je nujen pravno precizen poslovnik, ki omogoča poslancu pravilno odmerjene nastope ne samo v skupščini, ampak tudi v delovnih telesih. Glede na vsebinsko neskladnost seda-

* Dr. Boštjan Markič, redni profesor na FDV.

¹ Raziskovalni projekt financira Ministrstvo za znanost in tehnologijo Republike Slovenije, projekt pa je podprla tudi Skupščina Republike Slovenije. Raziskovalno skupino vodi Drago Zajc, v njem pa so še: Boštjan Markič, Marjan Brezovšek, Danica Fink Hafner, Igor Lukšič, Adolf Bibič in Stane Kranjc.

njega poslovnika skupščine Republike Slovenije poslanci ocenjujejo, da je za funkcionalno delo slovenskega parlamenta nujno oblikovati takšen poslovnik, ki v sebi ne bo protisloven in tudi ne bo v nasprotju s parlamentarnim sistemom. Glede poznavanja sedanjega poslovnika skupščine Republike Slovenije se poslanci skorajda simetrično razdelijo: polovica jih ocenjuje, da poslovnik pozna v celoti in da se pri delu sej tudi spoštujejo poslovniška določila, polovica pa je nasprotnega mnenja.

Dela parlamenta seveda ne moremo ocenjevati samo na temelju razčlenitve plenarnih sej. Sodobnega parlamenta si ne moremo predstavljati brez sposobnih in funkcionalno oblikovanih delovnih teles parlamenta, različnih odborov in komisij, ki razbremenjujejo parlament pri opravljanju vedno bolj zapletenih družbenih problemov. Slovenska relativno strukturirana in razvita družba terja tudi v organizacijsko parlamentarnem pogledu razvejano strukturo parlamentarnih teles. Seveda ne gre samo za to, da bi delovna telesa parlamenta razbremenjevala plenarne seje parlamenta. Gre tudi za to, v kakšni pripravljalni funkciji delovna telesa parlamenta nastopajo. Naša raziskava izpričuje, da poslanci nimajo posebno visokega mnenja o tem, da bi delovna telesa, odbori in komisije bistveno razbremenjevali zasedanja zborov slovenske skupščine. Tudi upoštevanje stališč odborov in komisij v razpravah in glasovanjih poslancev o predloženih zakonih je glede na rezultate raziskave nizko ovrednoteno. Več kot 70 vprašanih poslancev ugotavlja, da so stališča in predlogi odborov in komisij le deloma upoštevani.

Učinkovitost dela odborov in komisij

Mednarodne raziskave parlamentarnih sistemov kažejo, da je v zakonodajnem procesu v sodobnih parlamentih običajno najmanj sprememb predlogov zakonov na koncu zakonodajnega procesa, medtem ko je pri nas veliko amandmajev danih ravno v zadnji fazi. Zanimalo nas je, kaj je po mnenju slovenskih poslancev glavni razlog za takšno stanje. Odgovori poslancev se osredinjajo okoli modalitet, da a) vlada ne upošteva dovolj predlogov delovnih teles in stališč poslancev, b) imajo delovna telesa premalo časa za pripravo stališč, c) zbori ne oblikujejo dovolj jasnih sklepov pri obravnavi osnutkov zakonov, ki bi jih vlada morala upoštevati pri pripravi predloga zakona. Poslanci v glavnem nastopajo tudi odbojno do tega, da bi bilo za učinkovitost zakonodajnega procesa koristno, če bi bila stališča delovnega telesa v zadnji fazi dokončna. Pripombe poslancev v raziskavi so pri ocenjevanju dela parlamenta omenjale med drugim tudi nepripravljenost vlade upoštevati dejanske argumente delovnih teles; pomanjkanje programa dela skupščine; premajhno strokovno pripravljenost poslancev v razpravah. Očitno je v slovenski skupščini še dovolj improvizacij v nastopih poslancev. Delno k temu očitno pripomore tudi sedanja pretežno neprofesionalna sestava poslancev. Poslansko delo postaja vedno bolj zahtevno in bo vedno bolj zahtevalo celega človeka. Neodgovornost poslancev do svojega dela in neprisotnost na sejah sta tudi značilnost, ki ju omenjajo v raziskavi sami poslanci. Problem je v tem, da vsakdo misli na drugega, premalo pa je kritične poslanske samorefleksije.

Sprejete zakone poslanci ocenjujejo zelo različno. Precej kritični so do tega, da zakoni omogočajo deregulacijo. Parcialno urejanje področij je v očeh poslancev eden izmed glavnih razlogov, da se v slovenski skupščini ne gradi konsistentnost slovenskega političnega in ekonomskega sistema. Pozitivno pa poslanci ocenjujejo vnašanje večje demokratičnosti v slovenski parlamentarni sistem.

Učinkovitost dela delovnih teles v slovenski skupščini je pereč problem. Tega vprašanja ni mogoče omejiti samo na delo delovnih teles, ampak ga je nujno obravnavati z vidika slovenskega parlamenta kot celote. Kje so po mnenju anketiranih poslancev možni vzvodi, da bi se v slovenskem parlamentu povečala učinkovitost delovnih teles? Posebej stopa v ospredje zahteva po zmanjševanju števila stalnih delovnih teles. V tem pogledu so poslanci zelo operativni in predlagajo združitev nekaterih delovnih teles. V skladu s prakso v številnih evropskih parlamentih bi tudi v slovenskem parlamentu mogli oblikovati različna »ad hoc« delovna telesa, ki bi se usmerjala na obravnavanje povsem konkretnih vprašanj. Poslanci tudi s simpatijo spremljajo oblikovanje »preiskovalnih« delovnih teles, vsaj večinski delež odgovorov poslancev je takšen. Manjši del poslancev pa je do oblikovanja »preiskovalnih« teles negativno nastrojen. Šele podrobna raziskovalna dejavnost bi lahko pokazala, kaj so globlji vzroki za takšno, sicer manjšinsko stališče poslancev. Prepričljivo pa poslanci presojajo, da bi učinkovitost delovnih teles slovenske skupščine povečala pritegnitev uglednih strokovnjakov iz prakse. Povečanje pristojnosti delovnih teles, na primer z opredelitvijo v poslovniku, bi prav tako po mnenju anketirancev dvignila učinkovitost našega parlamentarnega sistema. V razvejanem tkivu slovenske družbe deluje vedno več interesnih skupin, ki svoja stališča uveljavljajo na različne načine. Parlamentarna pot je seveda samo eden izmed kanalov. Nič drugače ni tudi v nekaterih drugih evropskih parlamentih. Poslanci se zavzemajo za to, da bi se v njihovih delovnih telesih pogosteje slišale zahteve prizadetih interesnih skupin. Pri tem si ne delajo iluzije, da bi to dejstvo lahko bistveno povečalo vlogo parlamenta. Vsekakor pa bi omogočilo večjo stopnjo ne le seznanjanja, ampak tudi nadzora skupščine nad interesnim artikuliranjem.

Če je velik problem slovenskega parlamentarnega življenja učinkovitost dela odborov in komisij slovenske skupščine, se to vprašanje še posebej zaostri na ravni skupščine kot celote. Na dlani je, da je sedanja tridomna sestava slovenske skupščine, obremenjena z ostanki združenega dela in delegatstva, velika cokla za skupščinsko delo. Brez spremembe sestave skupščine (parlamenta), ki jo uveljavlja že nova slovenska ustava, ni mogoče pričakovati večje stopnje učinkovitosti skupščine kot celote. Poslanci, vprašani v raziskavi, se zavedajo tudi pomena povečanja iniciativnosti poslancev. Iniciativnost poslancev v slovenski skupščini je očitno zelo neenakomerno razdeljena. Poleg poslancev, ki dajejo številne pobude in ki so tako rekoč stalno v ospredju skupščinskih razprav in dajanja predlogov, je vrsta povsem anonimnih poslancev. Poslanci se nagibajo tudi k temu, da bi se s povečanjem vloge poslanskih klubov dvignila skupščinska učinkovitost. Pri tem imajo v mislih dejstvo, da bi bilo pomembno dosežati že predhodno sporazumevanje med poslanskimi klubi o vseh pomembnih vprašanjih. Poslanci pa se ne navdušujejo nad tem, da bi skrajšani zakonodajni postopek učinkovitost skupščine postavil na višjo raven. Med dejavnike, ki bi lahko blagodejno vplivali na povečano učinkovitost skupščine, štejejo tudi zahtevo, da bi bilo treba poslance profesionalizirati. Profesionalizacija poslancev se kot svojevrsten refren pojavlja v številnih izsekih naše politološke raziskave.

Če bi želeli predstaviti še nekatera stališča anketiranih poslancev, potem bi vsekakor mogli poudariti naslednje: zavzemanje za stalni urnik zasedanj; v letnem planu določiti vsebinske razprave po mesecih; točno časovno omejiti razprave poslancev. Manj enotni pa so poslanci ob tem, ali bi kazalo omejiti število razprav posameznega poslanca, in glede tega, da bi časovno omejili razpravo glede na število poslancev strank. Gre za ne samo institucionalno, ampak tudi za politično

zelo občutljivo vprašanje, ki bi v končni posledici lahko vodilo tudi do omejevanja nekaterih parlamentarno vitalnih pravic poslancev.

Parlamentarna delovna telesa in vlada

Odnos med delovnimi telesi skupščine in vladnimi resorji je bil tudi predmet naše raziskave. Glede uspešnosti sodelovanja predstavnikov vladnega resorja (različnih ministrstev) na sejah delovnega telesa so mnenja poslancev izrazito deljena. Približno polovica jih izraža zadovoljstvo, polovica pa je glede uspešnosti sodelovanja predstavnikov vlade na sejah delovnih teles zelo zadržana. Vsaka vlada je politična vlada, obenem pa v sodobnih parlamentarnih sistemih vedno bolj stopa v ospredje tudi nujnost visoke strokovnosti, visoke operativne kvalificiranosti vlade. Poslanci se na sejah delovnih teles pogosto srečujejo s predstavniki določenega vladnega resorja in si tako na temelju časovno daljših opazovanj ustvarijo sodbo o stopnji kvalificiranosti predstavnikov vlade. Čeprav poslanci v glavnem pozitivno ocenjujejo kvalificiranost vladnega resorja, vendar ne manjka tudi kritičnih opomb in negativnih odmevov na delovanje predstavnikov vlade na sejah odborov in komisij. V ospredju je značilna dinamika odnosov poslanci—vlada, ki jo zasledimo tudi v drugih parlamentarnih sistemih. Pri tem ne gre samo za ozka prestižna vprašanja v smislu »kdo bo koga«, ampak tudi za obveznosti vladnega resorja do izpeljave vladnih stališč in vodenja politike ter za nalogo poslanca, da vladna stališča pretehtava in se potem tudi na plenarnem zasedanju skupščine odloči o njihovi usodi. V obdobju razvoja našega parlamentarnega sistema so se pogosto pojavile v svojem bistvu poenostavljene teze, da je skupščina v podrejenem položaju nasproti vladi. Že same besede »podrejeni položaj nasproti vladi« razkrivajo v nekem smislu nerazumevanje prave vsebine parlamentarnega sistema in parlamentarnega življenja. Naloga vlade je, da vlada. Parlament pa je pomemben v svoji zakonodajni in nadzorni funkciji. Gre torej v nekem smislu bolj za problem »delitve dela« kot za črno—belo prikazovanje odnosov med parlamentom in vlado. Če ugotavljamo, da je bila v zadnjem času vlada skorajda izključni predlagalec zakonov, nas to ne bi smelo bistveno presenečati. Podobne procese in trende zasledimo v številnih parlamentarnih sistemih po svetu. Tako bo tudi v prihodnje, ko se bo na Slovenskem oblikoval parlamentarni sistem, razbremenjen navlake združenega dela in delagatskih primesi. Vendar odgovornost vlade v zvezi s predlaganjem zakonov še ni razlog, da bi zakonodajna pobuda poslancev povsem zamrla. Tega se zavedajo tudi vprašani poslanci, ki tudi na tem mestu pledirajo za večjo zakonodajno pobudo poslancev. To vprašnje lahko razširimo še v naslednjo razsežnost: potrebna je večja kritičnost do vladnih predlogov. Poslanci bi nujno morali manifestirati večjo stopnjo selektivnosti do tega, kar vlada predlaga. Večja stopnja selektivnosti pri poslancih glede s strani vlade predlaganih zakonov ne bi nič zmanjšala ugleda vlade, pripomogla pa bi k večji vlogi parlamenta.

Poslanci ter družbeno in politično okolje

Ni posebnost našega političnega sistema, da postavlja v ospredje vprašanje poslanskega mandata in v tej zvezi tudi povezanost poslancev s svojimi volivci ter odnos poslancev do političnih strank. V tem pogledu ni kakšna posebna novost 82. člen Ustave Republike Slovenije, ki poudarja, da so poslanci predstavniki vsega

ljudstva in da niso vezani na kakršna koli navodila. Vendar takšno načelno izhodišče slovenske ustave doživlja v dejanskem parlamentarnem in strankarskem življenju številne modifikacije. Poleg naše politološke raziskave so tudi številne raziskave v okviru projekta Slovensko javno mnenje kazale na težnjo državljanov Slovenije, da bi bili poslanci v prvi vrsti odgovorni svojim volivcem. In kako vprašani poslanci ocenjujejo svojo vlogo in še zlasti stopnjo povezanosti s svojimi volivci? V tem pogledu so precej previdni in prav malo kategorični. Razvidno je, da se zavedajo svojih poslanskih možnosti, pa tudi svojih meja v odnosu do svojih volivcev. Več kot polovica jih presoja, da so njihovi stiki z volivci komajda zadovoljivi. Odnos poslanec-volivec je izrazito dvostranski odnos. Tudi volilnega telesa ni mogoče idealizirati in mu pripisovati visoke stopnje zanimanja za delo poslanca oziroma parlamenta. Poslanci so kritični tudi do volilnega telesa in izražajo mnenje, da je interes volivcev za stike s poslanci v bistvu majhen. To vprašanje se bo očitno zaostri in verjetno tudi dobilo drugačne nadihe vrednotenja neposredno v volilni kampanji pred novimi volitvami v slovenski parlament.

Raziskava razkriva visoko stopnjo povezanosti poslancev s svojimi političnimi strankami. Kljub lepo zveneči ustavni določitvi, da so poslanci predstavniki vsega ljudstva, tudi v Sloveniji poslanski mandat vedno bolj dobiva izrazito strankarsko naravo. Vprašanje partitokracije je nedvomno izrazito v ospredju tudi v slovenskih parlamentarnih razmerah. Odgovori na številna vprašanja razkrivajo poslančevo odvisnost od političnih strank, čeprav se v odgovoru na eno izmed vprašanj poslanci blagodejno izjasnujejo, da se opredeljujejo v parlamentu predvsem po svoji vesti in po svoji strokovni presoji. Morda je bila že sama modaliteta »opredeljevanje po svoji vesti« v naši raziskavi preveč moralistično »postavljena«. Poslanec je celovita osebnost in njegova »vest« je samo ena izmed razsežnosti njegove poslanške osebnosti. Poslanci tudi razmeroma dovolj »mešano« ocenjujejo delo svojih poslanskih klubov. Poslanski klubi jim le deloma pomagajo pri izoblikovanju njihovih stališč, ki jih potrebujejo za delo v delovnem telesu skupščine. Zdi se mi, da pričujoča raziskava bodisi zaradi premajhne poglobljenosti vprašanj na tem področju bodisi zaradi zamegljenih odgovorov poslancev ni dovolj jasno preniknila v zapleteno vprašanje seznanjanja poslancev s stališči (njihove) politične stranke o vprašanih, ki so na dnevnem redu skupščine. V ospredju je problem, ki ga ni mogoče rešiti samo s takšnim metodološkim instrumentarijem, ki ga je uporabila obravnavana raziskava. Vprašanje odnosa poslanec-volilno telo-politična stranka ostaja slejkoprej eno izmed temeljnih vprašanj raziskovanja parlamentarizma. In to kljub temu, če upoštevamo dejstvo, da se v sodobnem parlamentarnem sistemu pojavljajo mimo poslancev in strank tudi številna družbena gibanja, skupine pritiska, ki se ponekod preoblikujejo v naravnost zelo agresivne lobije. Te problematike se raziskava malodane ni dotaknila in je v tem pogledu tako vsebinsko kot tudi metodološko pomanjkljiva. Raziskovati parlamentarni sistem, izhajajoč iz novonastalih družbenih razmer na Slovenskem, pomeni tudi analitično obravnavati vse tisto, kar se danes pojavlja na politični sceni: povezanost slovenskih političnih strank s kapitalom, »lobiranje« na vseh ravneh, zlasti še na republiški ravni, pomen in vloga posameznih izpostavljenih politikov, ki nastopajo z izrazito leaderskimi težnjami.

Slovenska družba ni družba s parlamentarno kulturo, kot jo lahko zasledimo v nekaterih etabliranih političnih sistemih. Če govorimo o parlamentarni kulturi v nekaterih drugih parlamentarno in strankarsko etabliranih političnih sistemih, pa tudi tam ne moremo mimo številnih »parlamentarnih ekscesov«, ki se pojavljajo. Slednje omenjam zavoljo tega, ker v nobenem političnem sistemu odnosi med pozicijo in opozicijo niso na zavidljivi političnokulturni ravni. In kako je s tem vprašanjem v našem političnem sistemu? Kako se to vprašanje kaže v očeh samih anketiranih poslancev: izjemno visok delež vprašanih poslancev presoja, da imajo predstavniki opozicije v parlamentu oziroma v njegovih delovnih telesih dovolj možnosti za uveljavljanje svojih stališč. V tem pogledu so odgovori poslancev zelo afirmativni in poslanci trde v izjemno prevladujočem deležu, da poslanci pozicije spoštujejo in upoštevajo predloge opozicije, če so le-ti dovolj argumentirani ter ekonomsko utemeljeni. Mislim, da je to precej subjektivna ocena, ki je v mnogih primerih analiza skupščinskega gradiva in neposredno opazovanje poslanskih razprav ne potrjujeta. V naravi dinamike odnosov na črti pozicija-opozicija parlamentarna tekmovalnost in težnja po politični »prelevitvi« iz opozicije v pozicijo. S tega zornega kota vidim tudi hibo našega vprašalnika, ki je spraševal po konstruktivnosti oziroma nekonstruktivnosti poslancev iz vrst opozicije. Sam pojem (ne)konstruktivnosti v parlamentarnem sistemu zgublja svojo težo, ker je izjemno relativiziran. Čestokrat šele kasnejša presoja javnosti, ki pa tudi ni objektivna in ima v sebi subjektivne primesi, lahko da kolikor toliko upravičeno oceno o delovanju opozicije v parlamentu. Tudi ta ocena pa je izrazito politično obarvana: pri odnosu med pozicijo in opozicijo gre za oblast, gre za materialne koristi, kjer tudi strankarski in politični egoizem odigravata pomembno vlogo. Parlament pač ni humanitarna in dobrodelna ustanova, ampak oder nekaterih vidikov soočanja med opozicijo, ki bi rada postala oblast, in pozicijo, ki bi rada oblast ohranila in je torej ne izgubila. Zdi se, da je temeljno vprašanje pri tem uveljavitev kolikor toliko korektnih pravil politične igre. Teh pa v slovenskem parlamentu doslej ni bilo v veliki meri, za kar sta približno enako odgovorni tako pozicija kot opozicija.

Namesto sklepa

Raziskava, ki se je lotila problematike slovenske skupščine (parlamenta) in v zvezi s tem aktivnosti poslancev, razkriva samo nekatere vidike parlamentarnega življenja. Kljub svoji vsebinski in metodološki omejenosti je vendarle pokazala na dileme in protislovja (slovenskega) parlamentarizma. Sodobne ocene parlamentarizma se včasih nagibajo k parlamentarnemu nihilizmu, ne tako redko pa se srečujemo tudi z vrednotenjem parlamenta, ki že meji na parlamentarni romantizem. V bistvu pa gre pri parlamentu, ki se ukvarja »s politiko«, vendarle za problem razdelitve politične moči. Tudi ta raziskava izpričuje, da še srečujemo včasih z grobo politično instrumentalizacijo demokratične ideje institucij, zlasti še parlamenta. Izhod bi videli v stalnem dvigovanju in razvoju kritične zavesti med državljani. Te razsežnosti se naša raziskava ni dotikala, vsaj neposredno ne. Če ne bo razvita kritična zavest slovenskih državljanov, potem se nam obeta velika nevarnost zamenjave parlamentarne demokracije z različnimi institucionalnimi nadomestki (surogati), ki bodo parlamentarno demokracijo na Slovenskem kaj lahko spremenili v politično farso.

- Vučina Vasović: Parlamentarizem in demokracija
Milan Zver: Zaton protiparlamentarnega »fundamentalizma«?
Boštjan Markič: Slovenski parlament v nastajanju
Danica Fink Hafner: »Nova« in »stara« političnost v slovenskem parlamentu
Marjan Brezovšek: Slovenski parlament: okvir za analiziranje
Albin Igličar: O treh načelih parlamentarnega zakonodajnega postopka
Drago Zajc: Politična modernizacija in transformacija slovenskega parlamenta (Prispevki so objavljeni v zborniku Parlamentarizem: dileme in perspektive, Slovensko politološko društvo, Ankaran-Ljubljana 1991)
Najdan Pašić: Krivotvorenje parlamentarne demokracije, Arhiv za pravne i društvene nauke 1/92
Milan Podunavac: Strukturni defeciti parlamentarizma, Arhiv za pravne i društvene nauke 1/92
V. Herman: Parliaments of the World, MacMillan, London 1986
S. L. Feld, B. Grosman: On the Possibility of Faithfully Representative Committees, American Political Science Review 86/1980
G. Pasquino: Rappresentanza politica, sistema elettorale e formazione del Governo, Il Mulino 294/1984
A. Predieri: Mediazione e indirizzo politico nel parlamento italiano, Rivista italiana di scienza politica 3/85
Ustava Republike Slovenije

Oblikovanje nove Evrope in vključevanje Slovenije v evropske integracije

Nova Evropa

Dolgoročne spremembe v Evropi, načrtovane v 90-ih letih (ne le v Vzhodni in Srednji, ampak tudi v Zahodni Evropi), vse bolj označujejo kot »desetletje Evrope«. S tem se želita poudariti hiter razvoj in napredek na vseh področjih v primerjavi z osemdesetimi leti, ko je bil govor o obdobju »evroskleroze« oziroma »evropesimizma«. Evropska dvanajsterica (države članice ES)¹ se intenzivno pripravlja na kakovostne spremembe in tesno medsebojno sodelovanje, ki temelji na Single European Act² iz leta 1987, s katerim bi bile od leta 1993 odpravljene vse ovire za prost pretok blaga in storitev, kapitala in oseb.

Do začetka leta 1993 naj bi bilo vzpostavljeno tudi Evropsko gospodarsko področje (EEA – European Economic Area), potem ko so pogajalci Komisije ES in držav Evropskega združenja za prosto trgovino – EFTA³ 22. oktobra 1991 v Luksemburgu dosegli politično soglasje o novem oblikovanju gospodarskih odnosov. Tako naj bi bil prost pretok blaga, storitev, kapitala in ljudi sicer v nekoliko omejenem obsegu razširjen še na 7 držav članic EFTE. Preden bo sporazum začel veljati, pa mora biti najprej ratificiran v parlamentih vseh 19 bodočih držav članic EEA in v Evropskem parlamentu, v Švici pa bo izveden še referendum.

Zlasti trije dogodki, ki so zajeli države Srednje in Vzhodne Evrope – združitev Nemčij, preobrazba vzhodnoevropskih planskih v tržna gospodarstva in razpad Sovjetske zveze ter Jugoslavije – so privedli do močnega pritiska posameznih držav, da postanejo polnopravne članice evropskih povezav, predvsem ES (tri vzhodnoevropske države – ČSFR, Madžarska in Poljska so z ES 22. novembra 1991 že sklenile sporazume o pridruženem članstvu). ES pa je glede sprejemanja novih polnopravnih članic skupnosti precej zadržana. Tako ES v tem trenutku razmišlja o postopnem vključevanju nekaterih razvitejših evropskih držav (najprej nekatere razvite države članice EFTE), ker sodi, da bi hitro vključevanje manj razvitih evropskih držav zavrlo procese evropskega povezovanja.

* Mag. Zlato Adlešič, raziskovalec na Centru za mednarodno sodelovanje in razvoj.

¹ Z izrazom Evropska skupnost (ES; angleško European Community) se poimenuje integracija treh skupnosti: Evropske skupnosti za premog in jeklo (European Coal and Steel Community), Evropske gospodarske skupnosti – EGS (European Economic Community) in Evropske skupnosti za jedrsko energijo – EURATOM (European Atomic Energy Community). V uporabi je bila množinska oblika – Evropske skupnosti, toda 16. februarja 1978 je Evropski parlament priporočil edinsko obliko – Evropska skupnost.

² Enotna evropska listina (Single European Act) je začela veljati 1. julija 1987, potem ko je bila ratificirana v vseh državah članicah ES. Gre za dopolnila k Rimski pogodbi o ustanovitvi EGS iz leta 1957. Listina vsebuje predpise, ki omogočajo, da se do 31. decembra 1992 konča gradnja enotnega trga ES, trga brez notranjih meja, na katerem bo zagotovljen prost pretok blaga, oseb, storitev in kapitala.

³ Evropsko združenje za prosto trgovino – EFTA (European Free Trade Association) je organizacija sedmih držav, katere cilj je zagotoviti svobodno trgovino z industrijskimi in kmetijskimi izdelki. Temelj EFTE je 24. člen GATT-a (Splošnega združenja za trgovino in carine), ki pravi, da »območje svobodne trgovine predstavlja dve ali več carinskih enot, med katerimi so odpravljene carine in druge trgovinske omejitve za večino izdelkov, izdelanih na teh ozemljih«.

Mednarodna vloga ES se je okreplila zlasti v zadnjih dveh letih. Komisija ES je pri opredeljevanju glavnih nalog skupnosti posebno pozornost posvečala državam nečlanicam. Poleg sodelovanja z državami EFTE (v okviru Evropskega gospodarskega področja) bo ES posebno pozornost namenjala sodelovanju z državami, ki imajo status pridružene članice, in državam sredozemskega območja (evropskim kot tudi neevropskim), pri čemer je posebej poudarjeno, da bodo sodelovali na podlagi podpisanih sporazumov oziroma sprejetih programov sodelovanja in še ne pride v poštev vključevanje držav kot polnopravnih članic v skupnost (kljub najavam nekaterih pridruženih članic, kot na primer Malte, da bo še letos oziroma najkasneje v začetku 1993 sprožila pobudo, da se vključi v ES kot polnpravna članica). ES se vse bolj vključuje tudi v pogajanja o sodelovanju z vzhodnoevropskimi državami. V prvi fazi gre za sporazume o pridruženem članstvu in posebne finančne aranžmaje kot pomoč prestrukturiranju gospodarstev na Poljskem, Madžarskem in ČSFR. Začela so se tudi pogajanja za sklenitev podobnih sporazumov (o pridruženem članstvu) tudi z Bolgarijo in Romunijo. Novo strategijo sodelovanja pa ES pripravlja tudi za nove države na ozemlju nekdanje Sovjetske zveze in Jugoslavije.

Dokaj ambiciozno pa je ES zastavila tudi sodelovanje z neevropskimi državami – posebej je ES zainteresirana za pospešitev sodelovanja z afriškimi in karibskimi državami (v skladu s konvencijo iz Lomeja). Potekajo tudi pogajanja o sklenitvi novih sporazumov o sodelovanju z zalivskimi, nekaterimi južnoameriškimi (Brazilija) in nekaterimi azijskimi državami (Indija) ter z nekaterimi azijskimi regionalnimi organizacijami (ASEAN).⁴

Evropa po Maastrichtu

Na zasedanju Sveta Evrope v Maastrichtu 9. in 10. decembra 1991 so šefi držav in vlad ES sprejeli Pogodbo o politični uniji in Pogodbo o ekonomski in monetarni uniji, ki sta danes znani kot Pogodba o evropski uniji in so jo ministri za zunanje zadeve in finance držav ES podpisali 7. februarja 1992 v Maastrichtu. Pogodba o politični uniji je revizija Pogodbe o ustanovitvi Evropske gospodarske skupnosti iz leta 1957 oziroma njenih poznejših dopolnil. Novi dokumenti, sprejeti v Maastrichtu, niso v ničemer poenostavili birokratiziranega ustroja skupnosti. Prej nasprotno, nepregledno kolesje gigantskega političnoekonomskega ustroja še dodatno zapleta s tendenco odprave individualnih razlik med članicami, pri čemer so neposredno prizadete najmanjše države, katerih glas je čedalje manj slišati. Pogodba o politični uniji je v bistvu kompromis, ki bo vsaj za neka časa zakrpal čedalje večje razlike med članicami, pogojene tudi z rastočimi ambicijami Nemčije. Nemčija namreč odkrito zahteva več pooblastil v nekaterih organih in ustanovah ES (predvsem v Evropskem parlamentu). Med cilji politične unije se prvič zelo jasno poudarjata skupna zunanja in varnostna politika, kar bo vključevalo tudi oblikovanje skupne obrambne politike. Pogodba uvaja za prebivalce ES status državljanstva unije. Poleg ekonomske in monetarne unije z enotno skupno valuto sta med cilji unije tudi vzpostavitev področja brez notranjih meja in pa tudi tesno sodelovanje v pravosodju in notranjih zadevah.

⁴ Glej Program dela Komisije ES v letu 1992, Europe – Agence internationale d'information pour la presse, Bruselj, 14. februar 1992.

Pogodba o politični uniji⁵ izpostavlja tri sklope:

a) Prost pretok in gibanje oseb, kar se nanaša predvsem na ukrepe, ki zadevajo vstop in gibanje oseb na notranjem trgu.

b) Urejanje statusa državljanstva unije. Državljan unije ima pravico do svobodnega gibanja in naselitve na ozemlju držav članic, v to področje sodita tudi atkivna in pasivna volilna pravica v državi bivanja.

c) Politika ES na različnih področjih, pri čemer je še zlasti pomembno s pogodbo določeno ustanavljanje Evropskega socialnega sklada, katerega cilj je izboljšanje možnosti zaposlitve in povečanje geografske in poklicne mobilnosti delovne sile med državami članicami. V izobraževanju se teži k razvoju evropske razsežnosti izobraževanja »posebej s pomočjo učenja in širjenja jezikov držav članic«.

S Pogodbo o politični uniji se predvideva najkasneje do leta 1996 ustanovitev posebne medvladne konference unije, kjer naj bi opravili potrebno revizijo sedanjega pogodbe v smislu krepitve unije.

Pogodba o ekonomski in monetarni uniji je krajši dokument, ki ga sestavljajo poleg same pogodbe tudi amandmaji k Pogodbi o ustanovitvi Evropske gospodarske skupnosti in vrsta protokolov.⁶ Dokument morajo sicer še ratificirati v Evropskem parlamentu in parlamentih vseh držav članic ES.

V primerjavi s politično bo razvoj ekonomske in monetarne unije potekal počasneje in v več fazah. Predvidene so tri etape razvoja, od katerih naj bi se zadnja končala šele po letu 2000.

Prva etapa (prost pretok blaga, storitev, kapitala in oseb) že teče od 1. julija 1990. V Pogodbi o ekonomski in monetarni uniji so poudarjena predvsem tri glavna načela, ki pomenijo spremembo osnovnega bruseljskega sporazuma o EGS. To so načelo stabilnih cen, načelo zdravega javnega financiranja in monetarnih pogojev in načelo obvladljive plačilne bilance. Skupna gospodarska politika temelji na tesni koordinaciji nacionalnih ekonomskih politik in na enotnem notranjem trgu ES v skladu s pogoji odprtega tržnega gospodarstva in svobodne konkurence. Takšna politika predvideva dokončno določitev menjalnih tečajev, s katero je pogojeno uvajanje enotne valute – ekuja.

Druga faza ekonomske in monetarne unije se prične s 1. januarjem 1994. V okviru te faze bodo članice ES poskušale usklajevati svoja gospodarstva na podlagi tako imenovanih standardov konvergence, ki se zahtevajo za uvajanje fiksnih menjalnih tečajev in enotne valute. Najpozneje konec leta 1996 bo Komisija ES analizirala stanje ekonomsko-monetarne konvergence dvanajsterice, na podlagi rezultatov te analize bo ES sprejela sklep o začetku tretje faze ekonomske in monetarne unije.

Tretja faza se bo začela 1. januarja 1997, če bo pogoje za njen začetek izpolnjevala enostavna večina članic ES, v nasprotnem primeru pa šele 1. januarja 1999. Pogoje za vstop v tretjo fazo ekonomske in monetarne unije bodo države članice izpolnjevale, če njihov letni proračunski primanjkljaj ne bo presegal 3 odstotkov družbenega proizvoda, javni dolg ne 60 odstotkov družbenega proizvoda, stopnja inflacije ne povprečja treh držav ES z najboljšimi rezultati za več kot 1,5 odstotka, njihove dolgoročne obrestne mere pa obrestnih mer teh gospodarstev ne več kot

⁵ Treaty on Political Union, Europe – Agence internationale d'information pour la presse, Bruselj, 13. december 1991.

⁶ Treaty on Economic and Monetary Union, Europe – Agence internationale d'information pour la presse, Bruselj, 20. december 1991.

v razponu 2 odstotkov.⁷ Države članice morajo najmanj dve leti pred vključitvijo v tretjo fazo unije zagotavljati gibanje menjalnega tečaja svoje valute v okviru mehanizma Evropskega monetarnega sistema (EMS). To pomeni, da njihove nacionalne valute od svojega srednjega menjalnega tečaja ne smejo odstopati za več kot 2,25 odstotka. Trenutno pa grška dragma in portugalski escudo sploh še nista zajeta v mehanizmu EMS, medtem ko se tako v Veliki Britaniji kot tudi v Španiji menjalni tečaji gibljejo v razponu do 6 odstotkov glede na srednjega.

Glede na rezultate ene od analiz, opravljene v februarju 1992, precej držav zaenkrat ne izpolnjuje meril konvergence. Med takšnimi so tudi Italija, Velika Britanija in Španija. Tako se pojavlja možnost uvajanja ekonomske in monetarne unije po načelu dveh ali več hitrosti. Z drugimi besedami, dokončna uresničitev unije se odlaga, uvaja pa kategorija tako imenovane izvetosti. Države članice ES, ki jim ne bo uspelo zadovoljiti omenjenih meril, bodo začasno izvzete iz pravic in dolžnosti unije (delov pogodbe). Zlasti za Italijo se sodi, da ji ne bo uspelo zadovoljiti meril konvergence, medtem ko bo Belgiji, Grčiji in Irski to uspelo le z velikimi napori in žrtvami. Velika Britanija pa si je celo pridržala pravico, da optira zunaj enotne valute, pridržala pa si je tudi pravice v monetarni politiki v skladu z nacionalno zakonodajo.

V okviru ekonomske in monetarne unije se predvideva tudi ustanovitev Evropskega sistema centralnih bank (ESCB), ki ga bodo sestavljale Centralne banke držav članic ES in Evropska centralna banka. Njena glavna naloga bo določanje in izvajanje monetarne politike ES. Priprave na uvajanje tretje faze unije in ustanovitev ESCB bo izvedel na začetku druge faze unije ustanovljeni Evropski monetarni inštitut (EMI).

S 1. januarjem 1993 naj bi pričelo delovati tudi Evropsko gospodarsko področje. Sporazum o EEA ne bo pravno zavezujoč, dokler ga ne bodo ratificirali parlamenti 19 držav članic EEA in Evropski parlament. EEA kot ekonomska integracija bo nekakšen mešani sistem: bo predvsem neka omejena prostotrgovinska cona, hkrati pa bo v okviru EEA v omejenem obsegu liberaliziran tudi pretok ljudi, blaga, storitev in kapitala. Kot tak bi bil z okoli 380 milijoni prebivalcev največji skupni trg na svetu. Ob tem sporazumu pa ostaja odprta še cela vrsta vprašanj, ki jih lahko skoncentriramo na vprašanje perspektive EFTE. Z najavitvijo petih držav članic EFTE, da se žele vključiti v ES kot polnopravne članice, obstaja možnost, da pride do razpustitve združenja, ali pa bo EFTA prevzela vlogo nekega »tretjega kroga« vseevropskega združevanja (tako bi lahko neka nova država postala članica EFTE, ki pa hkrati avtomatično ne bi bila sprejeta v EEA).

Osnovne značilnosti EEA so: države EFTE po letu 1992 ne bodo v celoti zajete v program enotnega trga ES; EEA tudi ne bo popolna prostotrgovinska cona; ustanovilo se bo neodvisno skupno sodišče, ki bo pristojno za reševanje sporov v zvezi z EEA; sproščena bo predvsem finančna regulativa, EFTA bo od skupnosti prevzela predpise s področja zakonodaje o podjetjih, zaščiti potrošnika, izobraževanja, okolja, raziskovalne in razvojne politike, socialne politike itd.

⁷ Treaty on Economic and Monetary Union, Part Three, Article 109, Europe – Agence internationale d'information pour la presse, Bruselj, 20. december 1991, str. 7–8.

Republika Slovenija se je z razglasitvijo neodvisnosti v evropskem prostoru opredelila za dosledno spoštovanje načel in določb, ki so vsebovane v Ustanovni listini OZN, Helsinški sklepni listini Konference o varnosti in sodelovanju in Pariški listini za novo Evropo. Slovenijo je kot suvereno državo do zdaj priznalo že več kot 70 držav, z mnogimi pa smo tudi že navezali diplomatske stike, poteka pa tudi dejavnost, da se Republika Slovenija vključi kot polnopravna članica v mednarodne politične in gospodarske ter finančne organizacije (Organizacijo združenih narodov, Mednarodni denarni sklad – IMF, Svetovno banko, Evropsko banko za obnovo in razvoj – EBRD itd.).⁸

a) Sodelovanje Slovenije z EFTO

Omenili smo že, da je EFTA trenutno na pomembni prelomnici, saj se najpomembnejše države članice EFTE želijo vključiti kot polnopravne članice v ES. V svoji zgodovini se je EFTA že srečevala s »prebegi«⁸ držav članic v Evropsko skupnost (Velika Britanija, Danska), vendar pa so njeno trdo jedro sestavljale zelo razvite in bogate zahodnoevropske države (Švica, Avstrija in Švedska), za katere je desetletja veljalo, da njihova nevtralnost ni združljiva z vstopom v Evropsko skupnost, ki je regionalna organizacija tako gospodarske kot tudi politične narave.

V tem trenutku so Avstrija, Švedska in Finska že formalno zaprosile za članstvo v ES. Precejšnji premiki se v zadnjem času dogajajo tudi v švicarskem javnem mnenju, ki je bilo članstvu v ES dolgo časa zelo nenaklonjeno. Več težav bosta imeli Norveška in Islandija, ki jima pravila ES glede ribištva ne ustrezajo, predvsem Islandija pa je od ribištva skoraj popolnoma odvisna in je zato to vprašanje zanjo življenjskega pomena.

⁸ V prispevku sem se omejil na vključevanje Slovenije v zgolj dve evropski integraciji, ki sta v tem trenutku za Slovenijo najpomembnejši, in sicer vključevanje v Evropsko skupnost in EFTO. Opozoriti je treba, da tečejo intenzivna pogajanja o vključevanju Slovenije tudi v druge mednarodne institucije, evropske kot tudi svetovne. Vključitev Slovenije kot članice Organizacije združenih narodov ni več sporna, gre le še za vprašanje časa, saj so nas priznale že vse stalne članice Varnostnega sveta, pa tudi nekatere nestalne članice VS. Republika Slovenija je 5. maja letos tudi uradno zaprosila za sprejem v OZN. Za sprejem v OZN si je treba zagotoviti 2/3 večino v Generalni skupščini, tako da je v tem trenutku odločilno obnašanje nevrščenih držav, ki imajo večino v GS. Egipt, Libija, Indija in Iran kot pomembnejše države članice nevrščenih so nas že priznale, pomembno pa je vzpostaviti stike z afriškimi državami (50 glasov) in azijskimi državami (Indonezija in nekatere druge), ker te države niso pomembne le za sprejem Slovenije v OZN, temveč tudi v GATT in druge mednarodne organizacije.

Vključitev Slovenije v Mednarodni denarni sklad (IMF) je realno pričakovati, saj je takoj po priznanju ZDA strokovna služba IMF poslala priporočilo direktorju Camedesusu, da predlaga svetu izvršnih direktorjev začetek formalnega postopka včlanjevanja Slovenije. Povprečno trajanje včlanjevanja v IMF traja 9–10 mesecev, tako je težko pričakovati včlanitev Slovenije v septembru letos, ko bo potekala redna letna skupščina IMF-a.

Kar zadeva evropske integracije, je Slovenija že postala polnopravna članica Konference o evropski varnosti in sodelovanju.

V Svetu Evrope ima Slovenija status posebne gostje. Ministrski odbor Sveta Evrope na ravni veleposlanikov je že februarja sprejel sklep, da obravnava prošnjo Slovenije za sprejem v polnopravno članstvo, in je že sprožen redni postopek pripravljanja poročil treh najpomembnejših komisij. 13. aprila letos pa je ministrski odbor Sveta Evrope sprejel sklep, s katerim je odobril program sodelovanja med SE in Slovenijo in povabil Slovenijo, da se kot opazovalka vključi v delo vseh medvladnih odborov. Skupščina parlamentarcev SE pa je na svojem 44. zasedanju 4. maja 1992 imenovala posebno komisijo, ki bo odpoštovala v Ljubljano in oblikovala posebno poročilo, na podlagi katerega se bodo odločali o polnopravni včlanitvi Slovenije. Najrealneje je pričakovati, da bo Slovenija postala polnopravna članica Sveta Evrope januarja 1993, čeprav se ne izključuje možnost, da to postane novembra letos na zasedanju ministrskega sveta SE.

Slovenija je že zaprosila za sprejem v Evropsko banko za obnovo in razvoj (EBRD) in obstaja možnost, da postane polnopravna članica banke že do konca junija 1992.

Za vključitev Avstrije v ES si predvsem prizadeva Nemčija, katere vloga in moč v skupnosti sta v zadnjem času močno porasli. Tako je Avstrija že parafirala sporazum med ES in EFTO o oblikovanju Evropskega gospodarskega področja. Avstrijo čaka sprememba in prilagoditev več kot 140 zakonov, prav tako pa se bo morala skupaj z državami ES dogovoriti o avstrijskem statusu nevtralne države. Tudi glede Švedske in Finske posebnih problemov za vključitev ne bi smelo biti, vendar nekatere države članice ES zahtevajo, da se skupnost ne bi širila pred začetkom uresničevanja tretje faze Pogodbe o gospodarski in monetarni uniji (pričetek v začetku leta 1997 ali 1999). Res pa je, da države EFTE v glavnem zahtevane pogoje ES za vzpostavitev politične, monetarne in finančne unije izpolnjujejo bolj kot pa nekatere države, ki so že članice ES; predvsem pa so od njih v glavnem tudi bolj razvite. Samo kot primer lahko navedemo, da bi bila Danska kot najbolj razvita država dvanajsterice (če izvzamemo majhen Luksemburg) po merilu družbenega proizvoda na prebivalca v EFTI skoraj čisto na dnu.

Vključitev Avstrije, Švedske, Finske, verjetno pa tudi drugih držav članic EFTE v ES je tako samo še vprašanje časa, veliko bolj odprto in negotovo pa je način, kako bo do tega prišlo. Lahko bo prišlo do posameznega prestopa določenih držav, lahko do skupnega dveh ali treh ali pa tudi do združitve ES in EFTE oziroma drugače povedano, do kolektivnega prestopa držav članic EFTA v ES. Dejstvo je namreč, da bo v prihodnje v Evropi merila za vse države, članice in nečlanice, določala Evropska skupnost. ES je namreč ključni partner EFTE, podpisani sporazum o Evropskem gospodarskem področju pa je dejanska ekonomska vključitev EFTE v notranji trg ES. Čeprav naj bi sporazum začel veljati 1. januarja 1993, pa je pričakovati težave pred ratifikacijo sporazuma v Evropskem parlamentu. Tudi Evropsko sodišče je dalo negativno mnenje o delu sporazuma o EEA, ki se nanaša na pristojnosti sodišča EEA. Zato so bila potrebna ponovna pogajanja in redefinirati je bilo treba del besedila in ga v tem trenutku ponovno proučujejo v ES.

Vodilni evropski politični in ekonomski strategji so prav gotovo pomislili tudi na možnost, da bi se EFTA preoblikovala v nekakšen filter za vzhodnoevropske in južnoevropske države pri njihovem vključevanju v razvito evropsko gospodarstvo. Te države bodo tako v ES kot v EFTI obravnavali v nekakšnih paketih, pač glede na njihovo ekonomsko in politično »razvitost«. Pri tem se pri prvem misli na stopnjo njihovih reform v smislu tržnega gospodarstva, pri drugem pa na stopnjo dosežene politične demokratizacije. ČSFR, Madžarska in Poljska prav gotovo sodijo med privilegirane v tem sklopu. Omenjene države tako imenovane »trojke« so z ES že podpisale sporazume o pridruženem članstvu.

Prvi korak vključevanja srednje – in vzhodnoevropskih držav v EFTO je podpis Deklaracije o sodelovanju med članicami EFTE in posamezno državo. Do zdaj so podpisane deklaracije o sodelovanju s ČSFR, Poljsko, Madžarsko, Bolgarijo, Romunijo, Litvo, Latvijo in Estonijo. Deklaracije so tipske narave in omogočajo predvsem začetek izvajanja tako imenovanih kooperacijskih aktivnosti, ki pa so komplementarne z morebitnimi nadaljnjimi pogajanja o oblikovanju cone svobodne trgovine. EFTA pa je v pogajanjih z nekaterimi srednje – in vzhodnoevropskimi državami spoznala, da je poznavanje sistema cone svobodne trgovine v teh državah pomanjkljivo. Zato deklaracije predvsem omogočajo, da članice EFTE in sekretariata EFTE bodoče partnerje »pripravijo« tako na pogajanja kot na izvajanje sistema. Sekretariat EFTE omogoča predvsem spoznavanje državne uprave in drugih institucij kooperacijskih partnerjev s problematiko, ki je del sporazuma o coni svobodne trgovine. Gre predvsem za instrumente sodobne trgovinske poli-

tike, ki zajemajo konkurenčno pravo, zaščito intelektualne lastnine, državnih pomoči, monopolov, zaščito potrošnika, harmonizacijo nacionalnih zakonodaj itd. EFTA poleg tega daje tudi tehnično pomoč še na nekaterih področjih, kot so: carine in pravila o izvoru in poreklu blaga, standardizacija, trgovinska statistika, politika majhnih in srednje velikih podjetij itd.

EFTA se je tudi sicer v zadnjih letih intenzivneje vključila v procese povezovanja v Evropi. Tako je bil že sklenjen simetričen sporazum o coni svobodne trgovine s Turčijo, asimetrični sporazum je bil dogovorjen tudi s ČSFR, pogajajo se tudi o podpisu takega sporazuma s Poljsko in Madžarsko, vendar še ni podpisan zaradi težav pri pogajanjih o kmetijstvu. V pripravi so podobna pogajanja z baltskimi državami in Bolgarijo ter Romunijo. Glede odnosa z nekdanjimi republikami Jugoslavije pa se je EFTA odločila, da bo sledila korakom ES.

Slovenija je v Jugoslaviji že sodelovala z EFTO, decembra 1991 pa je svet EFTE sprejel sklep, da se obnovijo stiki s tako imenovanimi kooperativnimi republikami nekdanje Jugoslavije. Republika Slovenija je že pripravila Deklaracijo o sodelovanju z državami članicami EFTE, ki jo EFTA pozitivno ocenjuje. Deklaracija tudi omogoča začetek pogajanj o coni svobodne trgovine, pri tem pa je neobvezujoča do same hitrosti teh pogajanj. EFTA meni, da je v interesu Slovenije, da se postopoma vključi v vseevropsko cono svobodne trgovine, kar pa je odvisno predvsem od naših gospodarskih odnosov z nekdanjo Jugoslavijo, sporazuma Slovenije z ES in odnosov s tako imenovano »trojko« (ČSFR, Madžarska in Poljska), ki skupaj z EFTO sestavljajo trikotnik vseevropske cone svobodne trgovine. Pri pogajanjih s Slovenijo bo EFTA predvsem upoštevala določila GATT-a (v našem primeru 24. člen), Združenje pa tudi ne bo pristalo na drugačne pogoje trgovanja, kot jih bo ES dosegla v pogajanjih z Republiko Slovenijo.

Članice EFTE želijo z Republiko Slovenijo vzpostaviti odnose na novih temeljih in ne začeti s točke, kjer je nehala nekdanja Jugoslavija. Večletno sodelovanje med EFTO in Jugoslavijo je bilo ocenjeno kot težavno, možnosti pa ne dovolj izkoriščene. Kar zadeva koriščenje sredstev iz posebnega sklada EFTE, namenjenega razvoju manj razvitih držav nečlanice združenja, Slovenija ne more računati na ta sredstva. EFTA je namreč sklenila, da kot trgovinska organizacija ne bo več podpirala ustanavljanja takih skladov v lastnem okviru, denar bo raje preusmerila v konkretne kooperacijske aktivnosti. Finančne prispevke za pomoč državam Vzhodne in Srednje Evrope države članice EFTE prispevajo v Evropsko banko za obnovo in razvoj v sklade 24 najrazvitejših držav sveta, program PHARE itd. V neformalnih razgovorih pa je bilo poleg tega večkrat poudarjeno, da imajo nekatere članice EFTE (npr. Švica, Avstrija) namenjena sredstva za finančno pomoč, ki bi jih lahko koristila tudi Slovenija.

Glede gospodarskega vključevanja Slovenije v evropske integracijske procese EFTA meni, da ima Slovenija tako izvozne zmogljivosti kot tudi nekatere druge prednosti in bi se nam z lastnim odpiranjem odprli tudi tuji trgi in da lahko računamo na pridobivanje finančne pomoči iz mednarodnih finančnih institucij. Obstajajo še ovire, ki jih mora Slovenija v čim krajšem času odpraviti (sprejeti nekatere zakone s področja gospodarstva, še zlasti rešiti vprašanje lastninskega zakona). Kar zadeva politično vključevanje Slovenije v Evropo, bodo za nas zelo pomembni rezultati Bruseljske konference o razreševanju krize na ozemlju nekdanje Jugoslavije in pogodbeni odnosi Slovenije z ES.

Dosedanje izkušnje EFTE s Slovenijo so dobre, tako da lahko pričakujemo podpis Deklaracije o sodelovanju EFTE s Slovenijo že konec maja 1992 na ministerskem sestanku v Reykjaviku (če ne bi bilo večjih zadržkov članic EFTE oziroma

če se ne bi dramatično spremenil položaj glede mirnega razreševanja krize na ozemlju nekdanje Jugoslavije).

Osnovni cilji Deklaracije o sodelovanju Slovenije z EFTO izhajajo iz obstoječega dvostranskega sodelovanja z namenom pospeševati in razširjati stike na vseh področjih, da bi se vzpostavili odnosi po načelih tržnega gospodarstva (razširjalo se bo predvsem sodelovanje, spodbudno za zasebno podjetništvo in svobodno konkurenco). V trgovini bo posebna skrb namenjena povečanju trgovinske menjave z:

- razvijanjem sodelovanja na področju carin,
- odstranjevanjem tehničnih ovir v trgovinah,
- olajševanjem izmenjave informacij s področja zunanje trgovine.

Poleg tega pa bodo države EFTE in Slovenije spodbujale ukrepe za povečevanje naložb (vključno s skupnimi vlaganji in oblikovanjem joint ventures) in pospeševale znanstveno in tehnično sodelovanje.

Stiki Republike Slovenije z EFTO so se izkazali koristni, podpis Deklaracije o sodelovanju pa bo prva faza in okvir bodočih odnosov. Slovenija mora zlasti pospešiti priprave na uresničevanje kooperacijskih aktivnosti sekretariata EFTE in članice ter določiti prednosti. Sodelovanje z EFTO je nedvomno vzporednica sodelovanja z ES, oboje pa je enoten gospodarski prostor, v katerega se mora Slovenija čim prej vključiti. Vstop v vseevropsko cono svobodne trgovine bo zahteval poseben dogovor tudi z ES, EFTO in ČSFR, Madžarsko in Poljsko, ki danes sestavljajo »trikotnik« omenjene cone. Ker EFTA ne bo več oblikovala posebnih skladov, bo morala Slovenija najti druge vire za finančno pomoč tako v EFTI kot tudi na dvostranski ravni.

b) Sodelovanje Slovenije z ES

Komisija ES je v programu dela za leto 1992 posebno pozornost namenila mednarodni vlogi ES in opredelila nekakšen prednostni vrstni red sodelovanja z državami nečlanicami ES. Prédnost v sodelovanju je namenjena sodelovanju z državami članicami EFTE, s katerimi se je ES sporazumela o oblikovanju Evropskega gospodarskega področja, ki naj bi zaživel s 1. januarjem 1993. Nadalje se v »drugi krog« držav, s katerimi bo ES povečala sodelovanje, uvrščajo evropske in zunajevropske sredozemske države (med njimi je tudi Slovenija). Posebna pozornost je namenjena sodelovanju z osrednjimi in vzhodnoevropskimi državami, kjer pa ES loči tri skupine: sodelovanje z državami, ki so že članice Sveta Evrope in imajo z ES podpisane sporazume o pridruženem članstvu (ČSFR, Madžarska in Poljska), z državami, s katerimi se bo pričela pogajati o sklepanju podobnih sporazumov (Bolgarija, Romunija, Albanija) in posebej sodelovanja (republike nekdanje Sovjetske zveze in Jugoslavije).

Kar zadeva Republiko Slovenijo, je komisar Komisije ES g. Matutes že v februarju letos izjavil, da bi bilo treba odnose Slovenije z ES, ki temeljijo na avtonomnih ukrepih, postaviti na dvostransko izhodišče. Najhitreje bi se lahko dvostranski stiki uredili na podlagi novega sporazuma o sodelovanju ES-Slovenija. Sporazum bi bil v osnovi podoben sporazumu ES-SFRJ, sama pogajanja verjetno ne bi trajala več kot tri mesece, saj bi šlo v bistvu le za novo opredelitev slovenskega deleža v kontingentih. Seveda pa bi bila narava takega sporazuma le prehodna, saj v Komisiji ES že pripravljajo globalno analizo o posameznih državah, potencialnih kandidatih za članstvo v ES. Analiza je osredotočena na:

– sedanji gospodarski in politični položaj v teh državah in perspektive njihovega razvoja do leta 2010,

– sposobnost omenjenih držav, da sprejmejo predpise in politiko, ki je doslej sprejeta na ravni ES, vključno s Pogodbo o evropski uniji⁹ iz Maastrichta (kar vključuje tudi skupno zunanjo in obrambno politiko),

– sposobnost gospodarstev zainteresiranih držav za članstvo v ES, da izpolnijo pogoje ekonomske kohezije (sposobnost, da se njihovi ekonomski pokazatelji čim prej približajo pokazateljem držav članic ES).

Prednostni interes Slovenije je, da se na podlagi skupnih vrednot političnega pluralizma in tržnega gospodarstva čim hitreje vključi v evropske procese združevanja, pri čemer je dolgoročni cilj polnopravno članstvo v ES. Slovenija je z ES sodelovala v okviru Sporazuma o sodelovanju Jugoslavije in ES, ki je bil suspendiran 25. novembra 1991, na podlagi sklepov ES pa 3. februarja 1992 obnovljen na podlagi prejšnjih določil za Slovenijo in Hrvaško in za tiste republike nekdanje Jugoslavije, ki prispevajo k mirni razrešitvi jugoslovanske krize. Sporazum poteče maja 1992, zato je Slovenija ob upoštevanju intenzivnega procesa evropskega povezovanja in naši razvojni potrebi že 7. februarja poslala pismo šefom vlad in držav ES in Komisiji ES, v katerem izraža interes za začetek pogajanj o pridruženem članstvu. Tak sporazum bi bil v tem trenutku najustreznejši, čeprav se je treba zavedati, da bo lahko trajalo kar nekaj let, da bo sporazum podpisan, v tem času pa bi ustrezal sporazum o sodelovanju, podoben tistemu, ki ga je imela Jugoslavija z ES. Sporazum o sodelovanju z ES bi vključeval gospodarsko, tehnično in znanstveno sodelovanje ter sodelovanje na področju financ in tranzita in naj bi vseboval tudi evolutivno klavzulo, ki bi omogočala nadaljnja pogajanja o pridruženem članstvu.

Sredi aprila 1992 so imele strokovne službe Evropske skupnosti že izdelan mandat za pogajanja s Slovenijo o sklenitvi Sporazuma o sodelovanju, vendar še ni bila sprejeta politična odločitev za uvrstitev mandata na dnevni red ministrskega sestanka ES, saj se čaka na razplet dogodkov v nekdanji Jugoslaviji. Pa tudi obnašanje Slovenije na mirovni konferenci v Bruslju se pogosto ocenjuje kot preveč selektivno in nezainteresirano do republik v sklopu nekdanje Jugoslavije. Pričakovati je, da bo Komisija ES maja letoš dobila mandat za pogajanja o kooperacijskem sporazumu s Slovenijo, tako da je realno pričakovati, da bo prvi sporazum Slovenije z ES podpisan do konca leta 1992 (to bo kooperacijski sporazum, ki bo poleg trgovine obravnaval tudi finančno, tehnološko področje in kooperacije).

Sklepne misli

Gospodarska navezanost Republike Slovenije v evropski prostor je razvidna že iz podatka, da v trgovini z državami članicami ES realiziramo okoli 2/3 blagovne menjave s tujino (brez deleža trgovine z območij nekdanje Jugoslavije). Tudi pri storitvah je naša država usmerjena predvsem na razvite trge Evrope.

O možnosti gospodarskega vključevanja Slovenije v evropske procese prevladuje ocena, da ima Slovenija izvozne zmogljivosti in tudi nekatere druge prednosti, da se z lastnim odpiranjem odpirajo tudi tuji trgi ter da lahko pričakujemo tudi določeno finančno pomoč posameznih držav kot tudi nekaterih mednarodnih inšti-

⁹ Treaty on European Union, Europe – Europe – Agence internationale d'information pour la presse, Bruselj, 7. februar 1992.

tucij. Seveda na hitrost sklenitve sporazumov o sodelovanju vpliva tudi nedodelana gospodarska zakonodaja Slovenije, na primer nerešeno vprašanje lastninske zakonodaje itd. Nedvomno močno vplivajo na vključevanje Slovenije v evropske integracijske procese tudi politični dejavniki tako v Sloveniji, pomembni pa bodo tudi rezultati Bruseljske konference in naši pogodbeni odnosi z ES. Dejstvo, da Republika Slovenija glede na ocene kratkoročne rizičnosti ne zaostaja za nekaterimi vzhodnoevropskimi državami (oziroma je celo nekoliko manj rizična), s katerimi ima ES že sklenjene sporazume o pridruženem članstvu, pa tudi nekatere prednosti, ki jih ima Slovenija pred nekaterimi gospodarstvi vzhodnoevropskih držav (boljša infrastruktura, tesnejše poslovno sodelovanje z razvitimi gospodarstvi, bolj strokovno usposobljeni kadri, pomembna geografska lega itd.), nam vlivajo upanje, da se bo Slovenija dokaj hitro lahko vključila v evropske integracijske procese in tako tudi sama bolj prispevala k oblikovanju nove Evrope.

Glede sodelovanja z EFTO pa bi podpis Deklaracije o sodelovanju Slovenije z EFTO bil le prva, vendar zelo pomembna faza in določil okvir prihodnjih odnosov. Zato mora Slovenija pospešiti priprave in določiti aktivnosti za hitro uporabo deklaracije o sodelovanju. Vstop v vseevropsko cono svobodne trgovine bo zahteval poseben dogovor z ES, EFTO in »trjok« (ČSFR, Madžarsko in Poljsko), ki danes sestavljajo »trikotnik« omenjene cone.

Prispevek končan 12. maja 1992

UPORABLJENI VIRI:

- 1) Treaty on Political Union, Europe – Agence internationale d'information pour la presse, Bruselj, 13. december 1991.
- 2) Treaty on Economic and Monetary Union, Europe – Agence internationale d'information pour la presse, Bruselj, 20. december 1991.
- 3) Treaty on European Union, Europe – Agence internationale d'information pour la presse, Bruselj, 7. februar 1992.
- 4) From the Single Act to Maastricht and beyond: The means to match our ambitions, Bulletin of the European Communities, Strasbourg, 12. februar 1992.
- 5) The European Commission's Working Plan for 1992, Europe – Agence internationale d'information pour la presse, Bruselj, 14. februar 1992.
- 6) mag. Borut Zupan: Pogodba o politični uniji ES, ET – evropsko trženje, Center za mednarodno sodelovanje in razvoj, Ljubljana, številka 4, januar 1992, str. 2–3.
- 7) mag. Borut Zupan: Pogodba o ekonomski in monetarni uniji ES, ET – evropsko trženje, Center za mednarodno sodelovanje in razvoj, Ljubljana, številka 5, februar 1992, str. 2–3.
- 8) Tone Bregar: Vzpostavitev Evropskega gospodarskega področja, ET – evropsko trženje, Center za mednarodno sodelovanje in razvoj, Ljubljana, številka 3, december 1991, str. 2–3.
- 9) mag. Zlato Adlešič: Komisija Evropske skupnosti v letu 1992, ET – evropsko trženje, Center za mednarodno sodelovanje in razvoj, Ljubljana, številka 7, april 1992, str. 2–4.
- 10) mag. Zlato Adlešič: Slovenija in EFTA, ET – evropsko trženje, Center za mednarodno sodelovanje in razvoj, Ljubljana, številka 8, maj 1992, str. 2–3.
- 11) Evropa 1992 – Razprave, eseji, dokumenti, ČGP Delo – Gospodarski vestnik, Ljubljana 1989.
- 12) dr. Hoffmeyer assesses the importance of the Maastricht Summit for progress towards European Monetary Union, Bank for International Settlements, BIS Review, Basel, 27. januar 1992, str. 5–7.

IVAN RIBNIKAR*

Družbena lastnina in narobe poskusi njene odprave

(od leta 1989 do dandanes)

V razpravi nas zanima v zvezi z družbeno lastnino njena odprava, in sicer poskusi njene odprave, ki pa so bili vsi narobe in od tod naslov razprave. Čeprav jih je bilo več in naj bi bile med njimi bistvene razlike, se pokaže, da razlik ni, če poskuse gledamo s tistih vidikov, ki so odločilni: z vidika ekonomske in podjetniške smotrnosti, socialne sprejemljivosti in hitrosti preobrata.

Za utemeljitev takšne ocene teh v bistvu enih in istih poskusov potrebujemo ozadje, kjer bi se preobrat naj zgodil. To je seveda družbena lastnina in zato obravnavamo najprej tisto bistvo družbene lastnine, ki je odločilno pri njeni odpravi. Da pa ne bi bilo videti, da so možni samo narobe poskusi, dajemo v tretjem poglavju zahteve, ki jim mora biti ustrezno, da bi prišlo do preobrata na nenarobe način. Pokaže se seveda, da je to dosegljivo in že dolgo poznano. To pa ne pomeni, da bo prišlo do preobrata in na ustrezen način, s čimer končujemo razpravo. Iz nenačelnih sporov in spopadov ne more priti do ustreznega preobrata.

1. O ozadju ali o družbeni lastnini še enkrat

Čeprav je bilo bistvo družbene lastnine, in sicer tisto bistvo, ki je pomembno ob njeni odpravi, že večkrat razloženo – in to verjetno tako logično, trdno, oprijemljivo, kakor je sploh možno kaj razložiti v ekonomiji,¹ bomo še enkrat kar se da na kratko povedali, za kaj gre. Od te razlage doslej sicer ne samo, da ni bilo nobene koristi, ampak je celo vedno slabše, vendar tvegamo še eno razlago. Vsaka nova inačica »lastninskega« zakona je namreč v bistvu enaka ali celo slabša in mednarodna posvetovanja o tej temi in primerjalne študije o »privatizaciji« od Ulan Batorja in Alme Ate do Prage in Ljubljane ne morejo biti za nas kakor koli relevantne.² Razlika med državno lastnino in centralno-planskim gospodarstvom ter družbeno lastnino in plansko-tržnim gospodarstvom je tako velika, da lahko primerjalne študije in simpozije pustimo ob strani.

* Dr. Ivan Ribnikar, redni profesor na Ekonomski fakulteti v Ljubljani.

¹ Gre na primer za razpravi: *Plansko-tržni ekonomski sistem in njegovo delovanje* (Bančni vestnik, Ljubljana, 11, 1989, str. 347–352) in *Finančni zlom plansko-tržnega (ali tretjega) ekonomskega sistema* (Teorija in praksa, Ljubljana, 1–2, 1991, str. 23–31).

² Ta za nas »relevantna« mesta omenja na primer J. Mencinger v *Delitve in volitve* (Delo, Ljubljana, 18. 7. 1992).

Bistvo ekonomske ureditve z družbeno lastnino ali plansko-tržne ekonomske ureditve je, če se lotimo teme, najprej v tem, da za trajnimi viri sredstev podjetij (to je za tistim, kar se označuje kot »equity« v podjetju tržnega gospodarstva) ne moremo najti nobene pravne ali fizične osebe in da je zato, kot drugo, osnovna lastninska ingerenca, in sicer nadzor (»control«) v podjetjih, dana formalno v podjetju zaposlenim ter končno, da iz teh dveh lastnosti sledijo posebne finance, ki smo jih svoj čas označili kot čudaške (»cranky«).³ Posebnost financ nastane zaradi tega, ker je onemogočeno, da bi normalno nastali in se potem večali trajni viri sredstev podjetij eksterno, to je s prihranki, ki nastajajo zunaj podjetja, ali s premoženjem, ki je zunaj podjetja. Ekonomsko življenje je moralo najti nadomestek ali ovira se je morala zaobiti. Zaobšla se je z dobrohotnostjo oblasti, ki je prevzela vlogo kapitalista, in z bančnimi posojili, če so bila samo delno posojila, sicer pa darila. Obrestna mera je morala biti realno negativna.

Tako pridemo do bank kot institucij, brez katerih ekonomsko življenje ne bi bilo mogoče. Banke so namreč omogočale večanje trajnih virov sredstev podjetij formalno internno, čeprav je to bilo dejansko eksterno, medtem ko je za nastanek teh trajnih virov sredstev, če je slučajno na novo nastalo kakšno podjetje, poskrbela oblast kot »deus ex machina«.

V enakem obsegu, kakor so se pri podjetjih prek bančnih posojil večali trajni viri sredstev, se je pri bankah zmanjševala vrednost njihovih naložb. Tisti del njihovih naložb ali posojil, ki so bila dana na podlagi »deviznih vlog« prebivalstva in tujih posojil, je puščal v aktivi premoženjske bilance banke vidne sledove, in sicer »črno luknjo«, medtem ko tisti del posojil, ki so bila dana na podlagi vlog, denominiranih v dinarjih, in posojil centralne banke ni puščal sledov, ker so se te vloge in ti dolgovi bank razvrednotevali v enakem obsegu kakor njihove terjatve do podjetij. To je veljalo vse dotlej, dokler nismo odkrili razlike med nominalno in realno obrestno mero in niso postale v osemdesetih letih obrestne mere na splošno realno opozitivne ali skoraj realno pozitivne. Takrat tisto, kar je bilo do takrat prikrito, postane odkrito, in sicer kot »slaba posojila«. To pa ni bilo tako hudo, ker je veljala za vsa podjetja kot lastnike bank neomejena odgovornost, kar pomeni, da so vsi skupaj odgovarjali s svojim premoženjem, in to so njihovi trajni viri sredstev, za obveznosti bank – razen tistih v zvezi z »deviznimi vlogami«, ki jih je prevzela Narodna banka Jugoslavije, za njo federacija in od nje republika. Sistem je bil v čudaštvu konsistenten. To pa pomeni, da znaša ves tako imenovani družbeni kapital toliko manj z vidika tistega, kar nas zanima, koliko znašajo »slaba« posojila bank – luknja v aktivi premoženjske bilance bank zaradi slabih posojil, ker je »črno« luknjo prevzela država, sicer bi morali tako imenovani družbeni kapital zmanjšati še za to.⁴

Ker je bistvo ekonomske ureditve v opisani posebni vlogi bank, te ureditve ne bi smeli poskušati odpravljati drugače, kakor da jemljemo podjetja in banke skupaj. Trajni viri sredstev ali »družbeni kapital«, ki naj se spremeni v kapital, ni tolikšen, kakor je izkazan v premoženjskih bilancah podjetij, ampak manjši za tisto luknjo v aktivi premoženjske bilance bank, ki obstaja zaradi slabih posojil, saj ta luknja mora iz nje izginiti.

³ Izraz denarno čudaštvo je bil na primer uporabljen v članku Naše denarno čudaštvo (Delo, Ljubljana, 3. 12. 1987) v zvezi s »pokritimi« in z »nepokritimi« menicami. Sicer pa je temelj čudaštva v tem, da trajni viri sredstev podjetij ne morejo nastati in se potem večati, kakor se reče, eksterno.

⁴ Da je te »črne« luknje prevzela država, je bilo ekonomsko smotno. S tem bi prišlo do finančnih oblik, ki bi bile sprejemljive na področju cele države. Brez takšnih finančnih oblik, tako imenovanih »generalized claims«, ni mogoče imeti normalne, finančne ureditve. To je utemeljeno v razpravi Financiranje gospodarstva in države ter teritorialna zaprtost gospodarstva in bank (Bančni vestnik, Ljubljana, 3. 1988, str. 40–53).

Bistvo ekonomske ureditve je torej tudi v posebnih finančah in v bankah kot najpomembnejših inštitucijah teh posebnih financ. Zaradi tega bi morali pri odpravi družbene lastnine ali plansko-tržne ekonomske ureditve jemati skupaj banke in podjetja. Če tega ne napravimo, in to se, kakor je poznano, ni naredilo od samega začetka,⁵ ne izhajamo iz naših razmer. Morda iz ulanbatorskih ali alamtovskih. Ko bodo posledice te napake ulanbatorske in alamtovske, ne bomo smeli biti presenečeni.

Odprava družbene lastnine pomeni torej odpravo ekonomske ureditve, tako imenovane plansko-tržne, kjer trajni viri sredstev nimajo lastnika (to seveda pomeni, da podjetja nimajo lastnika), kjer imajo zaradi tega formalno temeljno lastniško ingerenco, to je nadzor, v podjetju zaposleni in kjer morajo biti zaradi tega posebne finance in v njihovem okviru posebne banke. Odprava družbene lastnine pomeni uvedbo lastnine trajnih virov sredstev podjetij in s tem podjetij, s tem odpravo delavskega samoupravljanja in – kar nikomur, ki ponuja »privatizacijske modele«, ne pride na misel – odpravo bank, kakršne so morale biti. To pomeni odpravo lukenj v aktivih premoženjske bilance bank v breme države, za tisti del, ki ima izvor v »deviznih« vlogah prebivalstva, in v breme trajnih virov sredstev podjetij bančnih lastnikov za del, ki izvira od drugod. To bi bila pot, ki bi izhajala iz naše in ne iz kakšne druge ureditve.

2. »Modeli« odprave družbene lastnine

Razložili smo že večkrat, kako je ekonomski sistem kljub dvema napakama (ki sta bili v nujnem neinstitucionaliziranem vmešavanju oblasti v gospodarstvo, saj brez tega ne bi mogla na novo nastajati podjetja, in v posebnostih financ, in sicer so bančna posojila morala biti takšna, da so trajni viri sredstev nastajali v zadostnem obsegu interno, čeprav so nastajali dejansko eksterno – kar je razreševala negativna obrestna mera) v primerjavi s centralno-planskim sistemom dobro deloval, vendar je z lahkotnim prenašanjem stroškov na prihodnost, in to na več načinov, prikrival resnične razmere. To prikrievanje ni bilo prav težko, saj večina ni želela videti resničnosti. Vodilni ekonomisti, predvsem so se sami imeli za takšne, ali ekonomski establišment, so videli osnovni problem v tem, da se ne vodi politika realno pozitivnih obrestnih mer⁶ (seveda potem ko je bilo odkrito, da je razlika med nominalno in realno obrestno mero), in so se zavzemali za to – seveda pri vsem drugem v bistvu nespremenjenem.

Kljub temu miljeju poleg obrestnih mer so se v Sloveniji in drugod včasih navajali splošnejši zadržki, da delavci ne morejo »upravljati«, kakor da bi za nadzor (»control«), to je za opravljanje temeljne lastniške ingerence, bilo potrebno znanje (delavsko samoupravljanje ni bilo mišljeno kot »self-management«, ampak kot »self-control«) in poleg tega so še vedno bile možnosti za nadaljnje delovanje gospodarstva, saj še niso bile izčrpane vse rezerve – še je bilo možno prenašati stroške na prihodnost (celo dandanes očitno te rezerve še niso povsem

⁵ Usodna napaka je bila napravljena, ko je bilo z zakonom o bankah leta 1990 dovoljeno nastajanje novih bank – tudi z večinskim tujim kapitalom – ne da bi se pred tem očistile banke. Takrat bi namreč morali za slaba posojila bank zmanjšati poslovne sklade podjetij, ki so bila lastniki bank.

⁶ Zato je bila ugotovitev, da morajo biti obrestne mere za bančna posojila podjetjem realno negativne, če želimo imeti investicije in gospodarsko rast, sprejeta na nož – z izjemo nekaj ekonomistov (na primer M. Korošič in mlajši ekonomisti zunaj Slovenije). Še leta 1984 ni bilo v Sloveniji pripravljeno priznati perversnosti ekonomske ureditve. Gre za razpravo Financiranje gospodarstva in inflacija (Bančni vestnik, Ljubljana, 4, 1984, str. 243–351) in razprave, ki so ji sledile.

izčrpane, saj še vedno deluje v bistvu isti plansko-tržni ekonomski sistem), je prišlo konec leta 1988 do preloma. Zaznamuje ga takrat sprejet zakon o podjetjih, s katerim so bile zavrtane v veljavno ureditev nezamašljive luknje.⁷ In takrat so bile, gledano nazaj, razmere idealne za odpravo družbene lastnine ali za prehod v tržno gospodarstvo. Bilo je še vse možno: povezava odprave družbene lastnine z odpravo bank, kakršne so bile do takrat; uvedba institucionalnih investitorjev (pokojninskih skladov in še koga) kot lastnikov kapitala in s tem podjetij; ohranitev avtonomije podjetij in postopen prenos nadzora na »prave« lastnike podjetij, ki postajajo lastniki z nakupom novo izdanih delnic ali z zamenjavo terjatev v trajne vloge. Možen je bil relativno neboleč izhod iz plansko-tržnega sistema.

Vendar za tem resničnim preobratom, za katerega niso bili navdušeni niti establišment niti njegovi ekonomisti, vsaj za Slovenijo to velja,⁸ pride do reakcije, če namreč primerjamo tisto, kar bi lahko napravili, s tistim, kar se je napravilo. In to stanje traja do dandanes. Če se omejimo na področje, ki ga obravnavamo, in sicer na izhod iz plansko-tržnega ekonomskega sistema, se nazadovanje, narobe pot ali reakcija prične z Markovičevim zakonom o »družbenem kapitalu«, nadaljuje z njegovim drugim zakonom in doseže vrh ter se stabilizira z Mencingerjevim zakonom. Sachsov zakon ostaja približno na isti ravni in enako velja za najnovejši Šetinc-Pintar-Deželakov zakon, če je o njem sploh vredno govoriti. Vsi ti zadnji naši, to je slovenski zakoni, so variacije na približno isto narobe temo. Poglejmo, kako se je razvijala ta reakcija.

* * *

V zvezi s prvim Markovičevim zakonom lahko govorimo o »nenavadnem svetu s kolektivno kvazilastnino ‚družbenega kapitala‘«. Pokazalo se je, da tisto, kar je bilo odprto s zakonom o podjetjih, ne bo ustrezno izrabljeno. Že v tem zakonu vidimo tisto, kar je potem značilnost vseh zakonov, tudi treh slovenskih, da predlagatelji ne vedo, za kaj gre, ali se delajo, da ne vedo, za kaj bi naj šlo pri preobratu s socialnega in z ekonomskega vidika. Tako si na primer lahko razložimo namreč, da jih ne zanimata ekonomski in socialni vidik. Lahko rečemo tudi tako, da lahko tisto najpomembnejše ignorirajo in neovirano pride do izraza prit-lehnost, da namreč določena skupina ljudi, z njihovega vidika seveda pravih, postane lastnik podjetij.

Kot prvo bi morali nujno potegniti črto med dotakratno in novo ureditvijo, in sicer v tem smislu, da se ustavi nadaljevanje uničevanja premoženja podjetij ali vsaj, če gledamo s pasivne strani premoženjske bilance podjetja, trajni viri sredstev podjetij (če na primer upnikom ni mar, kako je z njihovim premoženjem, vloženim v podjetje) – in to kar tako brez ustreznih in logičnih posledic. Ker smo ta nena-vadni svet opisali takoj po sprejetju zakona, ga ne bomo podrobneje opisovali. Poleg tega se je pri tem zakonu izkazala kot pravilna napoved, da zakon ni neva-ren, ker ne bo mogel »zaživeti« kljub banalnemu trikumu, ki jih je imel in katerih

⁷ Gre za Zakon o podjetjih (Ur. list SFRJ, št. 77, 1988), ki je bil sicer slabo napisan, vendar je, kakor smo rekli, pomenil prelom.

⁸ Prav žolčno se je kritiziralo in norčevalo iz ugotovitve, ki je sicer logično neomajna, da ne more biti racionalne ureditve, če so poslovni skladi podjetij nedotakljivi – če se ne smejo zmanjšati. To namreč pomeni, da je izguba zakonsko ali celo ustavno prepovedana. Trajni viri sredstev podjetij morajo biti tako imenovane »rezidualne terjatave« do premoženja podjetja, to je do tistega, kar ima podjetje v aktivni svoje premoženjske bilance. In ta »rezidualna terjatev« – v nasprotju s terjatvijo do podjetja, ki jo imajo upniki, je sprožila vrsto žolčnih kritik in posmehovanj.

⁹ V razpravi z naslovom Nenavadni svet s kolektivno kvazilastnino ‚družbenega kapitala‘ (Bančni vestnik, Ljubljana, 3, 1990, str. 67–73) je bilo razloženo, za kakšen svet gre pri Zakonu o prometu in razpolaganju z družbenim kapitalom (Ur. list, SFRJ, št. 84, 1989).

namen je bil sprožiti prodajo »družbenega kapitala«. V ozadju je bila neumna misel, da se bo »družbeni kapital« odpravil s prodajo in da je katera koli cena, ki se doseže, prava ali »fair« cena, saj naj bi bila tržno določena. Trg imamo, takoj ko imamo prodajalca in kupca, čeprav na primer kupec nima prav dosti denarja, a morajo se na primer prodati vsa podjetja. Ta misel je bolj ali manj ves čas, tudi sedaj, v obtoku.

S tem zakonom ni bilo nič, ker je bilo tisto, »da se ne ve, za kaj gre«, izraženo na ta način, da je bilo izrecno in neprikrito v nasprotju z osnovnimi zahtevami pravičnosti, ki jih je bilo takrat še nekaj več kot dandanes. Zakon bi namreč lahko »zaživel«, če bi bila vsaka cena razglašena kot tržna in s tem kot prava in bi ljudje mislili, da je to prav. Zaradi določila v zakonu, da se število glasov daje delavcem in morebitnim investitorjem v skladu z velikostjo »družbenega kapitala« (njegove interese naj bi zastopali v podjetju zaposleni) in kapitala, bi namreč bil zasebnik pripravljen kupiti podjetje samo, če bi postal večinski lastnik. Za to prisilo (nadzor je na primer imel tudi brez lastništva ali z majhnim deležem v lastništvu), da postane večinski lastnik, bi kupec terjal nadomestilo v nizki ceni, saj bi moral kupiti mnogo več, kakor bi sicer moral. Poleg tega ni prišlo v poštev, da bi nekdo postal lastnik prek vloge dodatnega kapitala v podjetje, saj bi v tem primeru moral vložiti v podjetje dvakrat več, kakor pa če bi podjetje kupil. Tako je že od prvega zakona naprej odkrit interes države priti do denarja s prodajo podjetij, saj se ves čas daje zakonska prednost prodaji, to je nečemu, kar je v nasprotju z ekonomsko smotrnostjo.

Pri tem zakonu je tisto, kar je pri poznejših zakonih prikrito, še odkrito, in sicer da je možno odpraviti družbeno lastnino s prodajo »družbenega kapitala«, to je imel Marković in za njimi slovenski pisci zakonov za najbolj tržno rešitev, samo po ceni, ki je nekaj odstotkov njegove resnične ali »fair« vrednosti, in je tako ta očitna skreganost z osnovnimi zahtevami pravičnosti napravila ta zakon nenevaren. Tega ne moremo več reči za druge zakone. Predlagatelji so se naučili, da morajo prikrivati tisto, kar mislijo.

* * *

Tako je že drugače z drugim Markovičevim zakonom, s katerim naj bi se pričelo »interno delničarstvo in kvazidelniške družbe v mešani lastnini.¹⁰« V ozadju tega zakona je misel, ki ni napačna, da bodo verjetno prvi delničarji v podjetju zaposleni delavci in upniki, vendar pa je bilo vse tisto, s čimer se je hotelo ta cilj doseči, narobe. Že s prvim zakonom se je udomačilo preferiranje nastajanja kapitala s prodajo »družbenega kapitala« nasproti njegovemu nastajanju z njegovim večanjem z izdajo novih delnic in ta zakon ostaja pri tem. Sicer pa je, tudi če to pustimo ob strani, nenavadnosti kar precej.

Pričnemo lahko s popusti pri prodaji »družbenega kapitala« ali nakupu na novo izdanih delnic. S tem je vpeljana ideja o popustih ali delitvi, ki je privedla na primer do tistega, kar ima zadnji, Šetinc-Pintar-Deželakov zakon, kar pa verjetno še ni konec. Vendar je ta zakon zanimiv ali nenavaden po logiki popustov. Če si namreč ogledamo te popuste (gre, kakor je poznano, za leta službe, a osnova je letna plača – s tem da je zgornja meja triletna plača in da so stalinistično pojmovani neproizvodni delavci, zaposleni zunaj gospodarstva, izločeni od teh daril), vidi-

¹⁰ Gre za Zakon o družbenem kapitalu (Ur. list SFRJ, št. 46, 1990), ki je izzval razpravo Nenavadni svet internega delničarstva in kvazidelniških družb v mešani lastnini (Bančni vestnik, Ljubljana, 9, 1990, str. 255–262).

mo, koga želi zakonodajalec podkupiti, da bi pričele nastajati delniške družbe v mešani lastnini.

Zakon je seveda s socialnega vidika nesprejemljiv, vendar so se razmere toliko spremenile, da se je ne toliko občutek, kaj je narobe in kaj je prav, spremenil, kolikor možnosti zoperstavljanju očitni goljufiji. V veliki meri je že bilo pri vsem drugem istem odpravljeno samoupravljanje, to je, ni bilo več nadzora nad poslovodstvi podjetij,¹¹ kar je za večino pomenilo bistvo tržnega gospodarstva in demokratične družbe. S tem so se tudi postavljali. Z ekonomskega vidika zakon ni spreminjal ničesar na bolje. Kapital podjetij se ni večal (nakup »družbenega kapitala« je bil privlačnejši tako za investitorje kakor tudi za državo od nakupa novoizdanih delnic, to je nastajanje kapitala z njegovim večanjem). Nadzor podjetij je prešel v roke tistih, ki bi morali biti nadzorovani. Uničevanje proizvodnega premoženja in gospodarstva se pospešeno nadaljuje.

Poleg socialne nesprejemljive delitve, to je dajanja popustov na osnovi let službe in velikosti plače ter kje je bil kdo zaposlen, se ta nesprejemljivost še poveča, ker se jemlje knjižna vrednost podjetja. Prodaja internih delnic na kredit pa je sploh nekaj posebnega. Tako je že s tem zakonom bil ustvarjen zakonski okvir za tisto, kar se mora še spraviti v zavest ljudi, da je pravičnost nekaj, kar ni združljivo s tržnim gospodarstvom in demokratično družbo, čeprav gre za delitev premoženja, ki je premoženje nas vseh. Dovoljeno postane vse, kar si kdo zamisli. Naslednji pisci zakonov imajo lažje delo in zato se, kakor bomo videli, lahko prične oster spor o navideznem problemu, ali se bo vse poddržavilo oziroma »avtonomno privatiziralo« ali razdelilo. Navideznost je v tem, ker gre v vseh primerih dejansko za željo napraviti manjšo skupino ljudi za lastnike vseh podjetij. Ta skupina mora seveda biti prava in ozadje sporov je to, kdo naj bo v tej skupini.

Tako je ta zakon v nekem smislu odločilen in usoden. Ker je bil zadosti privlačen za tiste, ki stvarno odločajo v podjetjih, je sprožil »preoblikovanje« podjetij. »Preoblikovanje« zaradi tega, ker so podjetja postajala slabša, a s socialnega vidika je privedel do tega, da postanejo samo po sebi umevne in normalne kraje, prilaščanja in bogatenja brez tveganja. Od tega zakona naprej smo v koordinatnem sistemu, kjer sta koordinati populistična delitev ali narodnoobrambno poddržavljenje (oboje je, kakor bomo videli, v bistvu isto) in »podjetniško« naravnana možnost ali pravica bogatenja brez tveganja, na primer v obliki »avtonomne privatizacije«. Prvo je samo po sebi moralno, medtem ko je drugo moralno, ker naj bi to bila značilnost tržnega gospodarstva in demokratične družbe ter Evrope ali Srednje Evrope. Pri zadnjem gre za majhen spregled. V tržnih gospodarstvih in demokratičnih družbah, če pustimo Srednjo Evropo ob strani, je moralno, če nekdo obogati, ker je bil pripravljen tvegati in je imel slučajno srečo. O kakšni ekonomski smotrnosti, ki bi jo zasledoval ta zakon, ne moremo govoriti in zaradi tega o tem ni mogoče nič reči.

* * *

Z drugim Markovičevim zakonom pa še nismo prišli do konca, čeprav je večina stvari za priti do konca že bila nastavljena. Do konca pridemo namreč z Mencinger-

¹¹ Ne mislimo na delavski nadzor, ampak na nadzor tistega, ki je neinstitucionalizirano, to je nelegalno, vendar verjetno legitimno (tudi ta kombinacija je obstajala poleg običajno eksploitrane, da je bilo nekaj legalno, vendar nelegitimno), opravljal temeljno lastniško ingerenco. To je bila seveda oblast.

jevim zakonom in na tej ravni ostajamo do dandanes. Medtem je bil Markovič detroniziran in zdaj se je pojavil naš človek kot pisec zakona.

V tem času se je seveda že pozabilo na zvezo med tistim, kar je v pasivi premoženjske bilance podjetij in aktivi premoženjske bilance bank. »Družbeni kapital« je tisto in nezmanjšano, kar je v pasivi premoženjskih bilanc podjetij in samo o tem gre beseda. Do bank se prične nonšalantno obnašanje, kakor da so obveznosti bank, ki so verjetno nesporne, obveznosti do kakšnih razrednih, to je v novi inačici, nacionalnih sovražnikov in ne do naših podjetij in ljudi. Nadalje piscu zakona ne pride na misel, da bi potegnil črto med dotakratno in novo gospodarsko ureditvijo, to je med »družbenim kapitalom« ali kapitalom, nastalim iz njega, in novim ali dodatnim lastniškim kapitalom. Kot izraz liberalne naravnosti se verjetno puščata dve leti, da se podjetja preoblikujejo, kar seveda pomeni prepuščanje nadaljnega uničevanja proizvodnega premoženja kar tako, ne da bi to sprožilo reakcije in končno sankcije v podjetjih, kjer se to dogaja.

Omenili smo že, da gre ves čas za variacijo na isto narobe temo. Podržavljenje in razdelitev premoženja med državljane privedeta končno do istega, vendar do istega privede tudi tisto, kar je v nekem smislu paradni konj Mencingerjevega zakona, in sicer »avtonomna privatizacija«. Je res nekaj izvirnega, saj je zmes samoupravne demagogije, površnega in zaradi tega napačnega razumevanja institucij tržnega gospodarstva in preprosto prevarantstva.¹² Samoupravna demagogija, če z njo pričnemo, je najprej v tem, ker za dozdevno skrbjo, da bi delavci ali »neposredni proizvajalci« na privlačen način postali »resnični« lastniki »svojih« podjetij, skriva interes napraviti manjšo skupino ljudi za lastnike podjetij. Da bi bila država ali oblast potešena, se favorizira prodaja »družbenega kapitala«, saj v tem primeru gre izkupiček državi. Osnovni namen zakona je tako dati državi denar in napraviti manjšo skupino »pravih« ali »naših« ljudi za lastnike podjetij. Ekonomskih in socialnih razlogov ni videti nikjer.

»Leveraged buy-out« (LBO), za kar naj bi šlo pri »avtonomni privatizaciji«, nihče v tržni ekonomiji ne spodbuja. Kupci podjetja, na primer poslovodstvo, se morajo zadolžiti po zelo visokih obrestnih merah. Obveznice, ki jih izdajo s posredovanjem investicijskih bankirjev, so visoko tvegane. Imenujejo se »junk bonds« ali »obligations pourries« in ne najdejo kupca, če ne obljublajo zelo visokih obrestnih mer. Kljub neugodnim posojilom se odločijo za LBO, če mislijo, da je vrednost delnic podjetja podcenjena kar tako ali relativno glede na ideje, ki so njihov monopol, kaj napraviti s podjetjem, ko bodo postali njihovi lastniki. In kljub temu jih javnost in tudi velik del poslovnega sveta ima za grabežljivce, pogoltneže, za ljudi brez morale.¹³

Na koncu še o prevarantstvu. Poskuša se prodati javnosti, da gre za relativno neprivačno zadevo, saj so pisci tega zakona bili pripravljani barantati. Znižali so dividendo na prednostne delnice na en odstotek. Morda bi znižali prag, koliko se mora odkupiti »družbenega kapitala«, pod deset odstotkov in podaljšali čas, v katerem se morajo prednostne delnice odkupiti. Zavajanje javnosti je seveda prevara. In avtonomna privatizacija je to. V primerjavi s prvim Markovičevim zakonom je to seveda prikrito »širokim ljudskim množicam«.

Kljub opozorilom in javni kritiki tega zakona ni bilo mogoče doseči, da se potegne poznana črta in da se umakne »avtonomna privatizacija«, če pustimo ob

¹² Kritiko tega zakona je mogoče najti v razpravi Avtonomna privatizacija, zakoniti grabež ali 'ograditev' (Gospodarski vestnik, Ljubljana, št. 18, 19 in 20, 1991).

¹³ Na primer v članku Predaator's Fall (Time, 26. 2. 1990).

strani ignoriranje zveze med premoženjsko bilanco podjetij (njihovega poslovnega sklada) in aktivno premoženjsko bilanco bank (slabimi posojili, saj mora »črne luknje«, to je negativne tečajne razlike, nastale zaradi deviznih vlog prebivalstva, prevzeti naslednik Jugoslavije, če je res naslednik, to je Slovenija). Zakon bi bil sprejet, kar bi bilo za nas usodno, če se ne bi pojavil J. Sachs. Tako je njegova zasluga ali tistih, ki so ga pripeljali, da je preprečil sprejem za nas usodnega zakona. Pri tem seveda ni šlo za nobene strokovne razloge. Mencingerjev zakon je bil pač zavržen na enak način, kakor je on zavračal kritike svojega zakona.

Vendar je pozitiven vidik Sachsa samo ena stran medalje. Po drugi strani je namreč tisto, kar je končno prišlo kot predlog novega zakona, bilo prav tako in v bistvu enako narobe kot Mencingerjev zakon. Raven neustreznosti je ostala v glavnem enaka, samo da se je formalno izražala drugače. Zakon je bil na formalno drugačen način narobe.¹⁴

* * *

Sachsov zakon, če na kratko označimo zakon, ki so mu še drugi dodajali predvsem neumnosti, v primerjavi z drugimi zakoni do takrat postavlja črto ali skoraj postavlja črto med dotakratno in novo ureditvijo in vsaj v začetku išče zvezo z bankami, vendar na žalost narobe. Sicer pa so njegove osnovne slabosti v drugem.

S prenosom navadnih delnic v velikosti vrednosti kapitala, nastalega iz »družbenega kapitala«, skladom, ki so stvarno državne institucije (in tudi če niso, stvari nič ne spremeni), se preda nadzor podjetij »bodi« lastnikom, ki pa naj bi v kratkem času bili zamenjani s pravimi lastniki posredno, ko bi se delnice skladov razdelile državljanom, ali neposredno, ko bi se podjetja prodala, če se ne bi že v začetku prišlo do pravih lastnikov s prodajo podjetij. V tej zvezi je nastal preplah o podržavljenju in razprava se je načrtovano ali nenačrtovano prenesla na narobe temo. V ozadju je bila dejanska ideja o odpravi družbene lastnine s prodajo »družbenega kapitala« in zato problem tega zakona ni v dozdevnem podržavljenju, ampak v želji odpraviti družbeno lastnino s prodajo »družbenega kapitala«. V ozadju tega zakona je preprosto interes tistih, ki mislijo, da bo premoženje prešlo v prave roke, če bo najprej prišlo v lastnino investicijskih skladov. Enako kot razdelitev delnic med državljane in/ali delavce gre za preobrat, ki je s socialnega in ekonomskega vidika neustrezen. Enako velja seveda za »avtonomno privatizacijo«.

Tako smo prišli z Mencingerjem in nato s Sachsom ter Šetinc-Pintar-Deželakom v svet lažnih dilem. V tem svetu seveda pamet nima kaj početi in se mora iz tega sveta umakniti. Dozdevno podržavljenje, »avtonomna privatizacija« in razdelitev delnic med državljane in/ali delavce pomenijo v bistvu isto, čeprav različno z vidika, katera ožja skupina ljudi bo postala lastnik večine podjetij. Z vidika narodnogospodarske smotrnosti in s socialnega vidika gre za največjo možno neustreznost, kakor prikazujemo na skici št. 1. Pri tem nič ne pomaga, kakor vidimo s skice št. 1, če se vse skupaj zgodi relativno hitro in če nadzor v podjetjih pride v roke lastnikov.

¹⁴ Takrat je bilo videti, da bo lažje normalizirati, to se pravi napraviti ekonomsko smiselno in socialno sprejemljivo. Mencingerjev kot Sachsov zakon, kar pa se je kmalu pokazalo, da tega ni mogoče napraviti. Zaradi tega seveda ostrina kritika Sachsovega zakona.

Če na koncu tega poglavja pogledamo vseh pet zakonov (omenjamo tudi Šetinc-Pintar-Deželakov, čeprav o njem nima smisla izgubljati besed) s štirih vidikov: narodnogospodarske smotrnosti, socialne sprejemljivosti, hitrosti preoblikovanja podjetij in s podjetniškega vidika, ali je prešel nadzor v prave roke, potem se pokaže, da med temi zakoni, prvi Markovičev zakon je nerelevanten, ni razlike. Vsi so na vertikalni črti, to pomeni, da so v največji možni meri ekonomsko nesmotni in socialno nesprejemljivi, čeprav so verjetno hitri in nadzor v podjetjih dobijo vsaj formalno pravi lastniki.

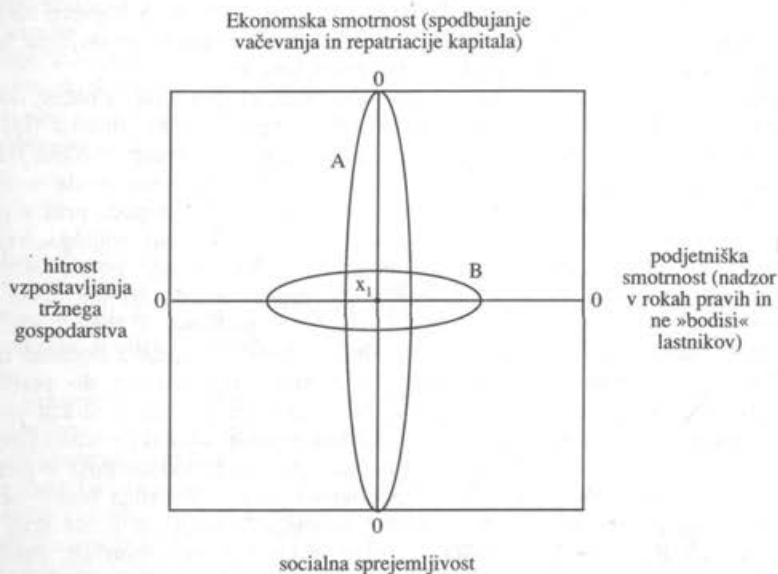
Idealne rešitve seveda ni. Ni mogoče napraviti preobrata na ta način, da se opravi hitro, na primer čez noč, da je narodnogospodarsko smotrno (sproži večanje varčevanja in repatriacijo kapitala), socialno sprejemljiv (večina misli, da ne bo moglo biti napravljeno bolje) in nadzor v podjetjih pride v roke tistih, ki so trajno vložili v podjetja svoje premoženje. Ni mogoče priti v presečišče premic na skici št. 1. To pa pomeni, da ni mogoče nič boljšega, kakor se je doslej ponudilo. Resnično drugačen zakon je tisti, ki daje težišče na ekonomski smotrnosti in socialni sprejemljivosti, čeprav morda žrtvuje nekaj od hitrosti in od tega, da bi takoj prešel nadzor v podjetjih v roke tistih, ki postanejo večinski lastniki kapitala – seveda predvsem ali samo z dodatno trajno vloženim premoženjem v podjetje in z zamenjavo terjatev do podjetja v trajne vloge v njem. Gre za zakon, ki bi se na skici št. 1 pokazal kot vodovodna črta ali elipsa. Ker je takšen alternativni predlog prehoda v tržno gospodarstvo bil že večkrat razložen, J. Mencinger ga morda uvršča med »vmesno veliko število osnutkov«, ga ne bomo ponovno razlagali. Povedali bomo samo, katere so na primer tri temeljne zahteve takšnega zakona, ki je na skici št. 1 prikazan z B, da ne bi ponavljali razprav, v katerih smo opisovali, kako je to mogoče narediti.¹⁵

3. Za kaj gre ali kaj so bližnji cilji?

Ko analiziramo te tri temeljne zahteve, in te so: zagotovitev večanja lastniškega kapitala podjetij (s pritokom svežega denarja vanje in z zamenjavo terjatev do podjetij v trajne vloge pri njih), zagotovitev nastajanja trga kapitala in zagotovitev zadosti hitrega prevzema nadzora v podjetjih s strani lastnikov od »bodi« lastnikov, izhajamo iz v nekem smislu vmesnih ciljev, če je končni cilj tržno gospodarstvo in demokratična družba, preobrata, pred katerim smo se ustavili konec leta 1988. Ne bomo obravnavali, kako se to doseže, ker smo to že večkrat obravnavali. Iz navedenih zahtev sledi že poznan način preobrata, saj gre za konsistentne ali komplementarne zadeve. Zato seveda lahko preobrat, ki ustreza obravnavanim zahtevam ali je takšen, kakršnega smo že dolgo tega predlagali, spravimo v diagram na skici št. 1. Pridemo seveda v prostor, označen z B, kar je nekaj drugega od

¹⁵ To je mogoče napraviti, če najprej izhajamo iz dejstva, da kapitala, nastalega iz »družbenega kapitala«, ni mogoče prodati zasebnikom – razen v zelo majhnem obsegu, kar pa mora biti omogočeno, vendar je to le detajl. V nasprotju z zdravorazumskim sklepom, da moramo potem to premoženje ali razdeliti med državljanke ali poddržaviti, je ustrezní okvir v našem tretjem. O tem okviru je bilo že skoraj vse povedano, na primer v razpravah Privatizacija, kakršno si moremo in moramo privoščiti (Bančni vestnik, Ljubljana, 11, 1990, str. 340–346), Privatizacija za začetnike, I–IV (Gospodarski vestnik, Ljubljana, št. 44–47, 1990), Lastnina, kapital in finance ob prehodu v tržno gospodarstvo (Bančni vestnik, Ljubljana, 6, 1992, str. 173–178.)

Skica št. 1: Štirje relevantni parametri (ekonomska in podjetniška smotnost, socialna sprejemljivost in hitrost) pri preobratu: polje A (Marković, Mencinger, Sachs in Šetinčev »model«) in polje B (neobstoječi »model«)

prostora A, kjer se pririvajo Marković, Mencinger, Sachs in na primer Šetinc, da ostanemo pri abecedi.

Prva in druga zahteva zagotavljata hkrati ekonomsko smotnost in socialno sprejemljivost. Tretja zagotavlja, da pride nadzor v podjetjih zadosti hitro v prave roke. S samo hitrostjo preobrata v tem primeru ni tako preprosto. Nekaj se zgodi takoj (potegne se že poznana črta), kar sproži proces, ki traja neskončno dolgo ali, kakor smo rekli, do nove socialne revolucije, ki pa je ne bo izzval ta preobrat. Vendar pa kmalu po tistem »takoj« dobi gospodarstvo značilnosti tržnega gospodarstva. Tako je hitrost, poleg tega da je manj pomembna ali nepomembna, v nekem smislu rezidualna ali tudi relativna, ker so pač lahko precej velike razlike med tržnimi gospodarstvi, ali kdaj kdo misli, da je že pravo tržno gospodarstvo.

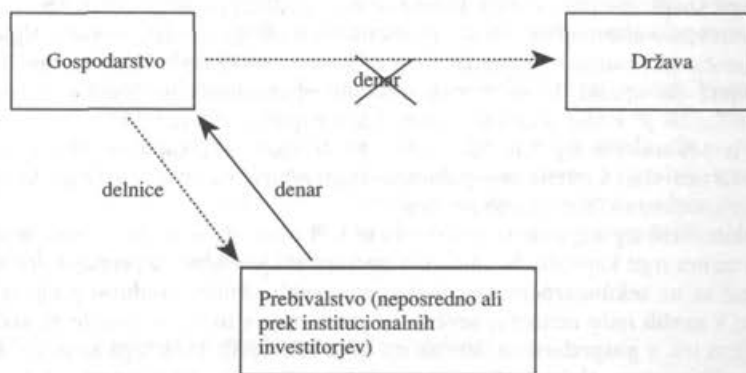
a. Kako zagotoviti večanje (in ne samo nastanek) lastniškega kapitala in s tem ekonomsko smotnost ter socialno sprejemljivost preobrata?

Nova gospodarska ureditev se uveljavlja v tistem obsegu, v katerem nastaja lastniški kapital podjetij s prитоkom denarja, to je premoženja, od sektorja, ki smo ga označili na skici št. 2 kot gospodinjstva in institucionalni investitorji ali gospodinjstva neposredno in prek institucionalnih investitorjev. Nova gospodarska ureditev se uveljavlja, ker nastajajo nova podjetja ali pa se obstoječa podjetja, nastala iz podjetij v družbeni lastnini, kapitalsko krepijo. Ker bo takšnih podjetij in kapitala v teh podjetjih, nastalega iz »družbenega kapitala«, mnogokrat več kakor na

novu nastajajočih, je predvsem odločilno, da prične pritekati lastniški kapital v obstoječa podjetja.¹⁶ Preobrat v gospodarski ureditvi, ki ne upošteva pomembnosti toka denarja, o katerem govorimo, bi bil zgolj formalni preobrat. Vsebinsko se ne bi kaj dosti spremenilo. Podjetja bi ostala enako slaba, celo slabšala bi se, saj so na splošno preveč zadolžena in imajo premalo kapitala. Teh dveh lastnosti ni mogoče pričeti odpravljati, če se ne odpre denarni tok v gospodarstvo, s katerim se večja v gospodarstvu lastniški kapital.

Ta zadnja trditev je verjetno marsikomu zoprna. Tisti, ki hočejo kar čez noč napraviti preobrat, praviloma hkrati trdijo, da ne bi nihče kupoval delnic podjetij, nastalih iz družbenih podjetij. To jim pa vendar ne preprečuje, da se hkrati ne bi zavzemali za prodajo kapitala, nastalega iz »družbenega kapitala«, tujcem ali domačinom. Praviloma na hitro.

Skica št. 2: Odnos med tremi narodnogospodarskimi področji po odpravi družbene lastnine

Pri denarnem toku, ki naj bi začel teči v gospodarstvu, gre za probleme, vendar drugačne vrste, kakor se navadno zamišljajo. Vprašanje je namreč, ali ostane denar, ki priteka v podjetja, v podjetjih ali ne in gre državi. Če gre za prodajo kapitala, nastalega iz »družbenega kapitala«, gre denar državi, to je njeni inštituciji. Tok, do katerega na primer pride, ne privede do povečanja lastniškega kapitala podjetij. Gre seveda za nerazumnost, da denar, ki so ga investitorji (posamezniki neposredno ali prek institucionalnih investitorjev) pripravljani trajno vložiti v podjetja, ne ostaja v gospodarstvu, ampak gre državi, to je njeni inštituciji.

Da bi prišlo do preobrata v ekonomski ureditvi v vsebinskem smislu, se mora prek odnosov med gospodarstvom in prebivalstvom (neposredno prebivalstvom ali posredno prek institucionalnih investitorjev) pričeti večati lastniški kapital podjetij. To pa seveda pomeni, da tisto, kar priteče v gospodarstvo, ne sme odteči državi, ne glede na to, za kakšne družbeno koristne namene bi porabila ta denar država. Država lahko namreč mnogo preprosteje pride do denarja z davki ali

¹⁶ Morda je za Ulan Bator ali Prago relevantno, da pusti propasti obstoječa podjetja, vendar to ne sme veljati za nas. Tega verjetno ni treba dokazovati.

z izdajo svojih obveznic. Z zakonom se torej ne sme spodbujati nakup kapitala, nastalega iz »družbenega kapitala«. Zagotovljeno bi moralo biti, da pride nadzor v podjetju prej v roke investitorju, če investitorji kupujejo nove delnice, kakor pa če kupujejo delnice, ki so bile izdane ob spremembi »družbenega kapitala« v kapital.

Samo tako je mogoče zagotoviti ekonomsko smotrnost (varčevanje se ne bo zmanjšalo in zmanjševal se bo izvoz kapitala ter večala repatriacija kapitala) in socialno sprejemljivost, ker ne bo velikih transakcij na sekundarnem trgu kapitala, ki bi zniževale njegovo ceno, ampak predvsem na primarnem trgu kapitala, o čemer pa govorimo v naslednjem delu.

b. Kako priti do trga kapitala?

Tok med sektorjem prebivalstva (neposredno ali, kakor smo že večkrat rekli, posredno prek institucionalnih investitorjev) in gospodarstvom se odvija prek trga kapitala v najširšem pomenu besede. Prek primarnega trga kapitala gredo prihranki ali splošneje: gre premoženje v nove delnice podjetij (in dolgoročne obveznice, če upoštevamo alternativno obliko financiranja podjetja – poleg seveda dolgoročnega bančnega posojila). Sekundarni trg zagotavlja, da se lahko spreminjajo lastniki podjetij (in upniki, ki so za dolgoročnimi obveznicami podjetij) in s tem se zagotavlja, da je vselej poznana vrednost teh papirjev in s tem vrednost podjetij. Tako je sekundarni trg kapitala vodilo za primarni trg kapitala. Razmere na sekundarnem trgu kapitala omogočajo ali zagotavljajo, da se premoženje, ki naj bi šlo v gospodarstvo, racionalno alocira.

Sekundarni trg kapitala se je razvijal in širil tako, da je v nekem smislu sledil primarnemu trgu kapitala. Sekundarni trg kapitala je vodilo za primarni trg kapitala, saj se na sekundarnem trgu, kakor smo rekli, določa vrednost podjetij. Če imamo v mislih naše razmere, seveda ne gre samo za to, da se prične že večkrat omenjeni tok v gospodarstvo, ampak da se ta tok odvija prek trga kapitala, sicer ne bo niti ustrezne alokacije tega premoženja niti tok ne bo ustrezno velik.

Če govorimo o trgu kapitala, potem mislimo na trg, ki daje ustrezne informacije podjetjem kot potencialnim izdajateljem vrednostnih papirjev, ki so instrument trga kapitala, in investitorjem, to je kupcem teh papirjev. Pri razmišljanjih o trgu kapitala pri nas moramo upoštevati odnos med primarnim in sekundarnim trgov, na primer da sekundarni trg sledi primarnemu in vpliva nazaj na primarni trg. Zato je pomembno, kakšen je ta sekundarni trg kapitala. Kakšen bo sekundarni trg, pa je odvisno od odnosa do premoženja, s katerim se trguje na sekundarnem trgu kapitala, in sicer kakšen odnos imajo do tega premoženja lastniki tega premoženja.

Gre za premoženje, ki šele ob preobratu dobi lastnika, saj je bil prej to »družbeni kapital«. Ko mu iščemo lastnika, moramo imeti v mislih tudi problem trga kapitala, in sicer v tem smislu, da morajo lastniki tega premoženja v globalu želeli ohraniti to premoženje in ga večati z varčevanjem. Eventualne prodaje enih so usklajene z nakupi drugih, ko posamezni lastniki spreminjajo sestavo svojega premoženja, to je vzpostavljajo novo ravnotežno sestavo premoženja. V tem primeru bi sekundarni trg dajal ustrezne informacije tako za naraščanje tega premoženja kakor tudi za njegovo alokacijo in realokacijo.

Zaradi tega je z vidika vzpostavitve trga kapitala pomembno, kaj se napravi s kapitalom, nastalim iz »družbenega kapitala«, in sicer v tem smislu, kdo postane

njegov lastnik. Tako pridemo do znane teze, da morajo to biti tako imenovani »trdni imetniki« (»firm holders«) tega premoženja – in to so lahko predvsem ali samo institucionalni lastniki, ki upoštevajo narodnogospodarske zahteve za vzpostavitev trga kapitala.

Drugače je, če se kapital, nastal iz »družbenega kapitala«, deli med državljane in/ali delavce. Zanje ne moremo pričakovati, da se bodo ravnali v skladu z narodnogospodarskimi interesi – na primer da se zagotavlja nastanek trga kapitala. Če ne bi bilo omejitev prodaje delnic, ki so jim bile dodeljene ali prodane z velikim popustom, bi večina hitro želela prodati te delnice. Njihova cena bi strahotno padla in s tem odnos med vrednostjo podjetja, kakor jo določa finančni trg, in tako imenovanimi nadomestitvenimi stroški podjetja (gre za J. Tobinov »replacement costs«) bi šel daleč pod ena (gre za J. Tobinov koeficient »q«), kar bi popolnoma ustavilo pritok denarja v gospodarstvo. Hkrati bi seveda prišla večina podjetij v roke majhne skupine, ki bi kupovala delnice na sekundarnem trgu po zelo nizki ceni.

Zaradi tega je pomembno, da se, če se kapital, nastal iz »družbenega kapitala«, deli v obliki delnic ali prodajo z zelo velikim popustom delavcem in/ali državljanom, upošteva trg kapitala in se za ustrezní čas prepove prodaja teh delnic. Ta čas mora biti tem daljši, čim več kapitala, nastalega iz »družbenega kapitala«, se deli delavcem in/ali državljanom.

Po tem času se počasi ali postopno dopušča trgovanje z delnicami, ki so bile razdeljene, če seveda želimo resnični preobrat. Brez vzpostavitve trga kapitala verjetno ni preobrata in trga kapitala ne bo, če se ne bo zagotovilo, da je večina delnic, izdanih na osnovi kapitala, nastalega iz »družbenega kapitala«, v rokah trdnih imetnikov«. Če ne drugače, se zagotavljajo »trdni imetniki« administrativno. Sicer pa je poznano, da veljajo za »delnice zaposlenih« mnoge omejitve in med njimi tudi takšna, za katero se zavzemamo.

c. Kako naj pridejo podjetja do ustreznega nadzora?

Razlika med lastnikom in »bodi« lastnikom, nastalim z dekretom ali s podaritvijo delnic, je očitna. Ne gre za iste stvari in zaradi tega tudi delnice ne bi smele biti iste. Najbolje bi bilo, da nihče od tistih, ki postane lastnik podjetja z dekretom ali s podaritvijo delnic, nima glasovalne pravice v podjetju. Od tod seveda ideja o prednostni delnici, ki pa je imela, kakor je poznano, še kakšno drugo funkcijo.

Vendar se da shajati tudi brez prednostne delnice, čeprav se s tem moramo odpovedati vzvodom, s katerimi bi lahko vplivali na tok kapitala v podjetja. Ne more pa se shajati brez ločitve enih in drugih delnic, in sicer glede na število glasov, ki jih imajo, saj je osnovni problem, ki se mora rešiti, kako logično dati nadzor v podjetju čim prej pravemu lastniku, ki pa naj ne bi postal lastnik predvsem z nakupom delnic, izdanih na osnovi kapitala, nastalega iz »družbenega kapitala«.

Ena od možnih rešitev bi bila, da se tudi za kapital, nastal iz »družbenega kapitala«, izdajo navadne delnice, ki pa naj imajo manj glasov. Koliko manj, je odvisno od tega, kako hitro želimo dati nadzor v podjetju pravemu lastniku, ki postane lastnik z nakupom na novo izdanih delnic na podlagi vložnega svežega denarja ali zamenjave terjatev za trajno vlogo v podjetju. Verjetno pride v poštev, da ima pet do deset takšnih delnic en glas, medtem ko imajo druge delnice vsaka po en glas, kakor je običajno. S tem bi verjetno tudi rešili probleme nadzora

v podjetju v tistem trenutku, ko potegnemo črto in nekaj časa za tem, dokler ne pride nadzor v čisto prave roke. Načela bi lahko bila ves čas enaka.¹⁷

4. Kaj lahko pričakujemo?

Če so kljub temu, da med Mencingerjem, Sachsom in Šetincem, če ostanemo pri tem imenu, ni bistvene razlike (v diagramu na skici št. 1, kjer imamo relevantne koordinate, se prerivajo na istem prostoru), med zagovorniki teh različnih »modelov« žolčni spori, v katere se občasno pritegnejo tudi »strokovnjaki«, so zadeve sicer smešne, vendar kažejo, da verjetno ne bo ustrezne rešitve in s tem preobrata v gospodarstvu.

Trije konkurenčni » modeli « preobrata, ki se prerivajo na istem narobe prostoru, se seveda razlikujejo v podrobnostih ali, če ne drugače, njihovi zagovorniki mislijo, da se razlikujejo v podrobnostih. Podrobnost je predvsem v tem, kdo bo v tisti manjši skupini izbrancev, ki naj prej ali slej postanejo lastniki večine podjetij. Z vidika ekonomske smotrnosti in socialne sprejemljivosti je irelevantno, kako se ta spor reši: z zmago enega, drugega, tretjega ali s kompromisom. V tem sporu ni prostora, kakor smo rekli, za pamet. In ker pamet tudi doslej ni igrala kakšne pomembne vloge, ni pričakovati, da bi jo igrala v tem primeru.

¹⁷ S tem bi bili odpravljeni problemi nadzora v podjetjih po preobratu (»potem ko bi potegnili črto«), ki so bili v predlogu, ki smo ga pripravili B. Kovač, J. Prašnikar, da omenim dva avtorja, ki sta pisala o preobratu drugače od drugih, to se pravi normalno, in avtor te razprave.

Vzpostavlanje normalnih narodnogospodarskih financ

V svojem prispevku se bom omejil na ožje področje rekonstrukcije in sanacije bančnega sistema v naši državi, pri čemer glede na utečeno in dokaj neprecizno in edinstveno kvazi strokovno terminologijo, ki smo jo dolga leta načrtno uvajali v finančnem sistemu nekdanje države, osredotočam svoje razmišljanje na t. i. poslovno bančništvo.

Skoraj enotno mnenje analitikov s področja bančnega sistema naše nekdanje države in stanja v njem se dandanašnji izraža v naslednjih diagnozah ali trditvah:

1. Bančni sistem v Republiki Sloveniji od konca II. svetovne vojne dalje temelji na svojevrstni redistribuciji ustvarjenega družbenega proizvoda v smeri od tistih, ki so ga ustvarjali, k tistim, ki ga pač niso ali pa so ga v nezadostni meri. Od neto upnikov k neto dolžnikom. Sprevržena in sistemsko vzpostavljena lestvica najsplošnejših družbenih vrednot je na specifičnem denarnem področju pomenila sistematično vcepljanje finančnih ali občečloveških norm in načel, ki so bile v resnici svoje nasprotje; morala je bila zamenjana z nemoralo, etika z neetiko. Biti dolžnik je pomenilo jasen družbeni ugled in referenco in obratno. Varčevanje kot temelj slehernih financ je bilo prepuščeno ali nevednim ali je bilo preprosto vsiljeno določenim gospodarskim in negospodarskim denarnim transaktorjem na podlagi ukrepov ekonomske politike nekdanje SFRJ.

2. Centralno-planski gospodarski sistem, ki je v nekdanji SFRJ trajal nekje do obdobja 1950/51, ter kasneje uveden sistem socialističnega samoupravljanja sta finance vedno obravnavala kot posebno področje neposrednega intervencionizma države oz. partijskega vodstva. Vsi vidni politiki nekdanjega sistema so večinoma kazali jasno afiniteto do urejanja denarnih zadev na državni ravni. Zato seveda ni slučajno, da so se osnovni monetarni agregati določali na sejah CK ZKJ enako in z enako filozofijo kot kadrovanje reprezentance SFRJ v nogometu . . . , itd. V tej luči je bila vloga NBJ kot centralne banke vedno le uresničevanje ciljev monetarne politike kot sestavnega dela tekoče ekonomske politike, ki so bili izključna domena vsakokratne izvršilne oblasti, torej vsakokratnega zveznega izvršnega sveta. Programirana inflacija je bila samo ena izmed pojavnih oblik takšnih narodnogospodarskih financ in sistema. Nacionalna valuta je bila v tem smislu logično vpeta v uresničevanje tako postavljenih ciljev. Zato velja trditev, da je denar – YU-dinar opravljal le nekatere svoje tradicionalne funkcije, morda le kot plačilno sredstvo in kot sredstvo ali merilo za odlaganje plačil, torej kot kreditno sredstvo. Denar kot mera vrednosti in denar kot zaklad praktično nista obstajala ali pa sta bila prisotna v zelo deformirani obliki. Tudi monetarne reakcije prebivalstva na ukrepe nominalnih denarnih oblasti v podobi takratne NBYU so bile atipične, nepričakovane, čeprav morda edino racionalne.

3. Posledice vsega navedenega in seveda še mnogih drugih dejstev, katerih analiza bi bistveno presegala razsežnosti vprašanja, ki se ga v tem članku lotevam, so postopoma, a vendarle zanesljivo pripomogle k oblikovanju bančnega sistema, ki je bil po svoji vsebini bančni, ali širše, denarni antisistem. V bankah so odločali

¹ Janko Deželak, poslanec Skupščine Republike Slovenije.

dolžniki in posojilojemalci, njihove poslovodne strukture so vestno in dosledno izpolnjevale vsakokratne družbene plane, določene v samem vrhu monopolne partije. T. i. upravljavci bank so praviloma najemali posojila pri teh istih bankah in teh posojil praviloma tudi niso vračali oz. so jih vračali docela razvrednotene, po obrestni meri, ki je bila večinoma realno negativna. Kapital torej ni imel svoje (realne) cene in logična posledica takšnega sistema je bila uporaba razpoložljivega kapitala na politično-voluntarističen način. In morda prav na tem področju je socializem kot ekonomski sistem v največji možni meri dokazal svojo nesposobnost in objektivno, zgodovinsko zaostalost ali neustreznost v primerjavi z družbenimi in ekonomskimi ureditvami sosednjih, nam primerljivih držav Evrope in razvitega sveta.

Zame osebno ni slučajnost, da pričetek dejanske sanacije bank in denarništva v Republiki Sloveniji nekako sovпада z nastankom nove, suverene in demokratične države na naših tleh. Sistem, ki ga postopoma in morda prav na tem specifičnem področju mukotržno zapuščamo, je bil zanesljivo in nekako predvidljivo okolje za vse vrste nedoslednosti, voluntarizma in negativnosti vseh vrst. Posledice gospodarske in posebej finančne »antipolitike« so v vsej svoji razsežnosti udarile nazaj in v javnosti so se začele pojavljati prve številke o javnem dolgu te države na ravni pribl. 7 do 8 mio dolarjev. Nekateri opozarjajo, da bo končna številka bistveno večja na račun različnih dvomov in nerealno izkazanih stanj v bilancah naših podjetij in bank. Po višini javnega dolga sicer zanesljivo ne sodimo v sam vrh najbolj zadolženih držav sveta; toda naš problem je obstoječa gospodarska sestava, ki takšna, kot je, ne omogoča bistvenega povečanja kosmatega domačega proizvoda (GDP-ja) na kratek rok. Ta cilj zanesljivo lahko dosežemo le z novimi naložbami, novim kapitalom in predvsem z domačimi prihranki, ki pa jih sedaj denarni in bančni sistem realno ni v stanju oblikovati in investirati. Tako je krog sklenjen in problem je rešljiv le ob izredno domišljeni, stabilizacijsko naravnani makroekonomski politiki vlade ob upoštevanju pri tem dodatnih težav, ki izvirajo iz majhnosti naše ekonomije in majhnosti našega denarnega področja. Vendar bodo strukturne spremembe neogibne, tako tiste, ki bodo temeljile na t. i. šok terapiji, kot tudi tiste druge, znane kot politika postopnega prilagajanja. Zlasti na področju sicer klasičnih institucij postkapitalističnega sveta bi osebno priporočal radikalnejše poteze (trg kapitala in vrednostnih papirjev, zmanjšanje sedaj preobsežnega državnega intervencionizma, forsirano privatiziranje ali odprodaja nekaterih največjih industrijskih socialističnih gigantov – velikih zablod naložbene politike prejšnjega sistema . . . ipd., ipd.).

Sanacijo (ozdravitev) bančnega sistema dosledno povezujemo s hkratno sanacijo realnega sektorja oz. gospodarstva. Iz same narave obeh procesov izhaja nujnost njune hkratne uporabe. Konec koncev se investicijske zablode preteklosti in posojila, ki jih takšna podjetja objektivno nikoli ne bodo vrnila, naplavljava v bilancah stanja naših bank oz. predvsem v največji od njih. Z rahlo poenostavitvijo lahko celotni javni dolg Republike Slovenije strukturiramo v naslednje njegove elemente:

a) terjatve bank do podjetij (kreditojemalcev) oz. t. i. kontaminirana aktiva bank,

b) terjatve občanov oz. državljanov RS. do bank iz trenutno zamrznjenih deviznih depozitov,

c) terjatve bank do države Slovenije,

d) neoporni zunanji dolg nekdanje skupne države SFRJ, ki odpade na Slovenijo.

Logično je, da vsak naštetih element javnega dolga predpostavlja specifično obravnavo in instrumentalizacijo, kar pomeni, da bo proračun države obremenjen z različno intenziteto in časovno dinamiko.

Vsaj zame je bilo docela jasno, da javni dolg, nastal na tak ali drugačen način, vsaka civilizirana država enostavno mora najprej prepoznati in nato odplačevati. Če (pre)pustimo ta problem nedotaknjen, ga sicer lahko ignoriramo, posledice za narodno gospodarstvo kot celoto pa so v tem primeru največkrat še negativnejše. Uzakonita se načelo splošne prevlade dolžnikov nad upniki in načelo finančne džungle in nediscipline, za katero se je že izkazalo, da izjemno »ugodno« vpliva na počutje nekaterih podjetij, praviloma največjih, ki so sposobna preživetja samo ob tesni naslonitvi na državo in njen proračun. Toda tudi proračun financiramo davkoplačevalci in tako je krog nelogičnosti ob reakcijah v in zunaj parlamenta na pristop k javnemu dolgu sklenjen! Poleg tega je tu še pomemben del javnega dolga iz terjatev tujih upnikov do rezidentov in države Slovenije, katerega servisiranje in redno odplačevanje ne trpita nikakršnega odlašanja ali ignoriranja, če dejansko želimo izboljšati našo finančno in vsakršno kredibilnost in zmanjšati nepotreben »deželni riziko«, ki nas še vedno zlovešče spremlja...

Seveda pa javni dolg, njegovo upravljanje in sanacija bank predpostavljajo nekatere izhodiščne zahteve, ki smo jih v odboru za kreditno-monetarni sistem in politiko Skupščine jasno, nedvoumno opredelili v treh točkah, in sicer:

1. Sanacija bank mora temeljiti na novi lastninski strukturi novih ali prenovljenih slovenskih bank, pri čemer so novi lastniki bank in s tem njihovi upravljavci le neto upniki (deponenti) teh bank. Dosedanjim »lastnikom« bank se dokončno zahvali za sodelovanje in se jim kapital, sicer še vedno družbenega porekla, dokončno odpiše.

2. Sanacija bank mora promovirati in uvesti tudi novo poslovodstvo (menedžment) bank, kjer mora imeti parlament te države in preko njega davkoplačevalci odločilni glas ali težo.

3. Sanacija mora temeljiti na novem, dodatnem kapitalu domačega in tujega porekla.

Vrsta domačih finančnih strokovnjakov odločno zagovarja navedene tri točke in tudi tuje inštitucije ter svetovalci opozarjajo na doslednost pri vztrajanju pri teh načelih. Jasno je tudi to, čeprav v razpravah večkrat tudi nepravilno interpretirano, da je obvezna predhodna faza sanacije bank v Republiki Sloveniji očiščenje njenih bilanc stanja in konvertiranje nekaterih plasmajev materialne narave (razkošnih stavb, predstavniške mreže doma in v tujini, predimenzioniranih reprezentančnih objektov in počitniških zmogljivosti ipd.) v likvidnejše naložbe in zmanjšanje celotne vsote javnega dolga na objektivno spodnjo mejo. Ti postopki predpostavljajo predhodno revizijo bilanc vseh bank v tujini, kjer je kapital slovenskih bank znotraj države na račun različnih dobroimetij v tujih bankah in podjetjih, kamor naj bi kapital in dobiček ilegalno »potovala« v prejšnjem sistemu, največkrat v obliki zasebnih nakupov ali ustanavljanj firm v tujini z družbenim denarjem itd. Gre za področje klasičnega gospodarskega kriminala in oblast se lahko loti tega vprašanja, ne da bi ga postavljali v kontekst javnega dolga te države in ozdravitve njenih bank.

Želena stanja ali pričakovani končni cilj vseh teh operacij naj bi bil normalen, konkurenčni bančni sistem v Republiki Sloveniji s ponovno vzpostavljenim zaupanjem v slovenski tolar in z normalnimi, evropsko primerljivimi stroški denarnega posredovanja oz. ceno kapitala. Ta pot je zame edina logična in »ataka« na obstoječo nenormalno obrestno maržo bank lahko vodi le preko njihovega saniranja in

očiščenja bilanc. Administrativno predpisovanje cene kapitala se v svetu v nam primerljivih državah ni obneslo in denarne operacije so se pač preselile v ilegalo oz. transakcije, ki jih je bilo praktično nemogoče nadzirati, kaj šele uravnnavati. Vloga centralne banke kot banke bank se praktično razvrednoti ali ukine. Narodnogospodarske posledice administrativnega urejanja obrestne mere bank bi bile dolgoročno katastrofalne. Zato si v končni fazi procesa sanacije bank predstavljam morda pet do šest regijsko in kapitalsko uravnoteženih bank ter »množico« manjših, specializiranih za čisto določene denarne operacije in trgovanje. Proces sanacije v celoti bo zanesljivo trajal pet, morda tudi več let.

Če bodo parlament in vlada Republike Slovenije ter Banka Slovenije usklajeno delovali ter vodili postopke sanacije na teh načelih, ne vidim razlogov za pesimizem. Vsakdo naj opravi in opravlja funkcije po ustavi in zakonih. Možni problem vidim v dveh smereh, in sicer:

Politizacija vprašanja sanacije bank

Po prvih demokratičnih volitvah, v času postopne tranzicije enopartijskega monopola in samoupravljanja v demokratično, pluralno ter tržno usmerjeno družbo in državo smo imeli dovolj in preveč priložnosti seznaniti se z neko izredno nevarno prakso (s)politizirati nekatera v izhodišču tudi in predvsem strokovna opravila in naloge. Na tem področju se to kaže kot enačenje sanacije slovenskih bank s problemom zamenjave rdečih direktorjev v poslovodstvih in upravnih strukturah teh bank. Ne znamo ali nočemo si postaviti v bistvu zelo preprostega vprašanja: v kakšne banke bomo v bodoče nalagali svoje osebne prihranke, izražene v slovenski nacionalni valuti SIT? V kadrovsko in kapitalsko prenovljene ali obstoječe? V takšne, ki bodo trdno zagotavljale realni donos na vloženi kapital, ali v takšne, za katere ne bomo nikoli dovolj prepričani o strokovno-profesionalni pristojnosti menedžmenta, da se bo (več) uklonil morebitnim novim ali starim političnim elitam, ki bodo, tako je videti, vedno imele finance za nekakšen fevd za izživljanje svojih vsakršnih kompleksov ali neizživetosti? Odgovor se postavlja nekako že sam po sebi, pa se vendarle silno problematizira in politizira. Zakaj? Ali pa gre tudi v tem primeru za tako značilne poteze značilnega slovenskega povprečnega značaja, ki se obotavlja tudi tedaj, ko bi moral povleči enostavno, čeprav tudi radikalno potezo? Ali pa gre za preprost in subjektivno razumljiv interes sedanjih mogotcev v bankah, ki enačijo lastno usodo z usodo narodnogospodarskih financ in sistema? Reakcije na poteze, ki jih bosta vlada in Banka Slovenije objektivno morali vleči v skorajšnjem nadaljevanju že začelih postopkov sanacije, bodo zanesljiv pokazatelj razpoloženja in »stanja duhov« na strani sedanjega finančnega vodstva.

Pristop k sanaciji

Slovensko bančništvo se načeloma lahko sanira organizirano, sistemsko ali pa neorganizirano, stihijsko. Če pojmujeemo zakonsko opredelitev (neto) javnega dolga, nadzor monetarnih oblasti in usklajevanje postopkov s strani vlade in parlamenta Republike Slovenije kot organizirano upravljanje postopkov saniranja bank, pa se seveda enak cilj lahko doseže tudi na drug, vendar narodnogospodarsko bistveno drugačen, škodljiv način. Niso namreč osamljene ideje, da bomo pač

na pogorišču starega zgradili nov sistem bančništva v naši državi. Ne lastim si absolutnega avtorstva nad tezo, da bi neorganizirana, stihijska sanacija bank privedla do naslednjih katastrofalnih posledic:

a) bistveno povečanje končnega zneska javnega dolga s sedanjih pribl. 7–8 mio \$ na morda dva ali trikrat večji znesek;

b) ker bi zlom denarnega sistema pomenil hkrati tudi zlom realnega sektorja, torej gospodarstva, bi se na isti točki katastrofe znašli tudi zdravi, najvitalnejši deli slovenskega gospodarstva, ki ne bi bili v stanju najti lastne odrešilne poti iz dolžniško-upniških kriz oz. blokad, serij bankrotov in likvidacij;

c) število brezposelnih bi naraslo na pretežno večino aktivnega prebivalstva Slovenije in ni politične sile ali stranke, ki bi znala ali zmogla obvladovati nastajajoče socialne probleme;

d) strahovito bi upadel zunanji imidž samostojne države Slovenije, njena kredibilnost in rating bi se ustavila tam nekje na ravni Zimbabveja itd.;

e) tuje denarne inštitucije bi nam najverjetneje obrnile hrbet ali pa bi uvedle nekakšno prisilno upravo nad državo v celoti itd., ipd.

Po nekaterih informacijah se t. i. divja sanacija bank na Slovenskem že odvija na podlagi posamičnih prenosov žiro računov nekaterih praviloma boljših slovenskih firm iz obstoječih kontaminiranih v razne nove, manjše in tudi tuje banke, ki delujejo v slovenskem denarnem sistemu. Neorganiziran in neuskladen proces v tej smeri lahko posledično močno in neselektivno omeji obseg kreditne aktivnosti teh bank in pričakovati je resne zastoje v denarnoblagovnih transakcijah do zdaj nadpovprečnih podjetij. Tudi različne tuje banke in banke s pretežnim lastniškim deležem tujih pravnih oseb vstopajo v slovenski denarni in bančni prostor, toda ne v smislu razbijanja monopola največje med njimi, temveč predvsem za pridobivanje ekstraprofitov na račun posojil, ki jih tudi tem kapitalsko zdravim bankam uspeva realizirati po ceni $R+r$ v slovenskem denarnem prostoru. Tudi naložbena politika teh bank glede na močne tolarske in devizne depozite (še) ni uravnotežena in Republika Slovenija še vedno ni deležna pravih ali pričakovanih investicijskih učinkov tovrstnega varčevanja lastnega prebivalstva itd. Torej neke vrste sanacija bank že poteka in če ne bomo sprožili »uradnih« mahanizmov in »uradnih« postopkov preko pristojnih inštitucij in nadzorovano in organizirano pričeli s procesom sanacije bank, se nam zna zgoditi sanacija z bistveno večjim javnim dolgom te države in z bistveno večjimi (nepotrebni) stroški. Kdo je v stanju prevzeti nase vso odgovornost za takšen črn scenarij? Sam sem zmerom optimist in verjamem v pretežno demokratično zrelost Slovencev, ki naj bi jim bili stabilen slovenski denar, konkurenčno bančno okolje in zaupanja vredne denarne inštitucije stvarne in nadstrankarske vrednote. Morda ne vsem in ne takoj ali hkrati, kar pa ni razlog za kakršno koli odlašanje. Enkrat za vselej se moramo odmakniti od sistema socialističnih financ, ki je bil svoja lastna antiteza, svoje lastno nasprotje in čuđaštvo.

Zgodovina religij in ameriški sen

Pogovor z ameriškim zgodovinarjem religij Charlesom H. Longom (pogovor vodi Aleš Debeljak)*

Charles H. Long je doktoriral iz zgodovine religij na *University of Chicago*, kjer je dvanajst let tudi predaval, preden se je preko ovinka čez *University of North Carolina* in *Duke University* preselil na *Syracuse University* v New Yorku, kjer je kot Jeannete K. Watson Professor of Religion¹ pomagal spremeniti tukajšnji oddelek za zgodovino religij v vodilno tovrstno inštitucijo v Ameriki. Skupaj z Josephom Kitagawo in Mirceo Eliadejem je leta 1961 ustanovil znanstveno revijo *Journal for History of Religions*, ki danes velja za vodilno v disciplini, izdal je mnogo knjig (zadnja ima naslov *Significations: Signs, Symbols and Images in the Interpretation of Religion* 1986), od katerih se *Alpha: The Myths of Creation*, (prvič obj. 1962) redno ponatiskuje v žepnih izdajah. Piše tudi gesla za prestižne leksikografske knjige, kot so npr. *Encyclopedia Britannica* in *Encyclopedia Americana* ter deluje kot svetovalec pri *National Endowment for the Humanities* (vladna agencija za podporo humanističnim raziskavam). Bil je predsednik *Ameriške akademije za religijo*, zdaj pa je glavni urednik knjižne serije *Studies in Religion* pri univerzitetni založbi Severne Karoline. Med drugim je bil tudi Guggenheimov štipendist ter gostujoči profesor na Japonskem in v Avstraliji. Charles H. Long, pri katerem sem študiral tudi sam, je zato nadvse primerna oseba za pogovor o akademski disciplini zgodovine religij, ki je v slovenskem prostoru tako rekoč povsem neznana, pa tudi za debato o ameriškem univerzitetnem pogonu in njegovih manj znanih vidikih.

DEBELJAK: Kaj sploh pomeni akademsko proučevanje zgodovine religij?

LONG: Najprej je treba ločevati med tradicionalnim pristopom, ki je znan pod imenom »primerjalne religije«, in moderno znanstveno metodologijo, ki šele zares

* Mag. ALEŠ Debeljak, asistent na FDV.

¹ Na ameriških univerzah je običajno, da nekateri izbrani profesorji zavzemajo t. i. »endowed chair«, tj. posebej plačano katedro. To pomeni, da poleg svoje redne plače dobijo še denar, ki izvira iz posebnega volila, kakršnega bogati bivši študentje, industrialci ali poslovneži s humanističnimi ambicijami namenijo za stimulacijo tistih disciplin ali sektorjev znotraj discipline, ki jih zanimajo. Gre za nekakšno sodobno inačico »zadužbine«, ki se redno imenuje po darovalcih. V akademski hierarhiji so ti »endowed chairs« znamenje velikega prestiža, saj jih univerza, ki jih upravlja, namenja atraktivnim profesorjem, da bi jih s tem lažje privabila v svoj profesorski zbor.

utemeljuje disciplino po imenu »zgodovina religije«. To v bistvu ni nič drugega kot znanost o religiji: v nemškem kulturnem prostoru je namreč znana kot *Religionswissenschaft*, v ameriškem pa se je nekoč prevajala kot »science of religion«, danes pa sta se uveljavila dva alternirajoča izraza, namreč bodisi »religious studies« bodisi »history of religion«. Gre pač za to, da s tem izrazom označujemo moderno humanistično disciplino, ki zajema pojav religije kot simboličnega izraza človeške situacije v vsej njeni kompleksnosti. Se pravi, da upošteva zgodovinski, politični, filozofski in družbeni kontekst, znotraj katerega se religioznost oziroma razmerje med človekom in svetostjo sploh pokaže.

To pomeni, da imamo opravka s sistematičnim in kritičnim odnosom do pojavnih oblik religije. Predmet proučevanja je totaliteta religiozne izkušnje v vsej njeni mnogovrstnosti. Ne gre torej za nekakšne pretežno lingvistične, antropografske in etnografske študije svetih tekstov iz tujih kultur (Popol Vooh, indijske Vede, Majeovski koledarji, itd.), ki pa v jedru vendarle bolj ali manj prikrito izhajajo iz *apologije krščanskega izročila*. Takšna apologija je bila namreč odločilnega pomena za študije »primerjalnih religij« in je kot taka obvladovala ameriške univerze vse do petdesetih let tako v intelektualnem kot tudi v organizacijskem in finančnem smislu, se pravi, da za *drugačen* pristop večinoma ni bilo denarne podpore. Za izhodišče analize so preprosto vzeli samoumevne predpostavke krščanskega nauka: tu imam v mislih zlasti *teološko predpostavko o veri v enega vsemogočnega boga ter kozmološko predpostavko o odločilni razliki med nebese in pekлом*. S tem pa so seveda neogibno, a hkrati tudi spontano, tj. brez refleksije, univerzalizirali pojem krščanskega boga ter ga nato skušali identificirati, klasificirati in analizirati v preostalih religijah. To z drugimi besedami pomeni, da je v ameriškem prostoru krščanstvo dolgo nastopalo kot *absolutni in nevprijetni okvir*, v katerem je premišljevanje o religiji sploh možno. Šele ko je v poznih tridesetih letih na univerzo v Chicagu, ki je bila od nekdanj liberalno odprta novim pobudam in zamislim, prišel med drugimi intelektualnimi emigranti iz Evrope tudi izgnani nemški teolog Joachim Wach, so se na njegovo pionirsko pobudo začeli ustvarjati temelji za sistematično in metodološko kritično proučevanje religij. Osnova za ta postopek je bila predvsem *radikalna kritika krščanske ideologije*, ki je prežemala dotedanje študije v omenjenem raziskovalnem polju. Nato pa je v petdesetih letih s prihodom Mircea Eliadeja, Josepha Kitagawe in z mojim začetkom poučevanja na tej inštituciji disciplina doživela svojo dokončno utemeljitev in institucionalno zasidranost. V šestdesetih letih je disciplina začela uživati vse privilegije neslutene in bohotnega razmaha, pa tudi strastnega socialnega zanimanja za izdelke, ki jih naša veda prinaša na dan. Dejstvo je, da smo šele z ustanovitvijo akademske revije *Journal for History of Religions* leta 1961 lahko plodno nadaljevali Wachove napore pri razkrinkavanju do tedaj dominantnega znanstvenega modela in ideoloških tehnik homogenizacije, ki so na delu v navidezno nevtralnih »primerjalnih religijah«. Lete so sicer dobrodošle v smislu historiografskega in etnografskega kopičenja podatkov, dejstev in informacij, vendar praviloma nikoli ne prispevajo radikalno novega znanja, namreč znanja v smislu novih vpogledov v mnogovrstnost religioznih izkušenj. Zato je delo zgodovinarja religij razmeroma težko, saj mora ne le na novo reflektirati že klasificirane podatke, marveč tudi nenehno izvrševati metodološko kritiko svojega lastnega početja.

DEBELJAK: Zanimivo je, da pionirje te akademske discipline, ki je sama po sebi bolj ali manj marginalna v ameriškem univerzitetnem sistemu (treba jo je namreč

razlikovati od teoloških seminarjev, ki na doktorski ravni izobražujejo duhovnike različnih krščanskih ločin), povezuje še eno dejstvo: vsi ste pripadniki manjšin. Mircea Eliade je bil romunskega porekla in je v Ameriko prišel šele v zrelih letih, Joseph Kitagawa je prišel iz Japonske, vi pa ste predstavnik črnske manjšine.

LONG: To je seveda očitno že na prvi pogled, saj nas vladajoča ideologija v ameriški kulturni strukturi določa za *družbene marginalce*. Vendar nam kot takim na paradoksalen način omogoča *več intelektualne svobode* in mnogo bolj *brezkompromisno mišljenje*, saj nas ne vežejo nikakršne ideološko-politične omejitve. Z drugimi besedami: ker smo prišli od zunaj in od drugje, nismo imeli kaj izgubiti. S tem pa smo bili že po definiciji bolj nagnjeni k tveganju, k preizpraševanju samoumevnih resnic in k spodkopavanju stereotipov tako v strokovnem kot tudi v družbenem smislu. Seveda pa je treba vedeti, da obstaja nemara celo pomembnejši skupni imenovalec med nami. Namreč dejstvo, da se *nismo intelektualno izoblikovali v protestantski in anglosaksonski tradiciji*, kar velja tudi za druge pionirje discipline, kot na primer za Jonathana Z. Smitha, ki je bil judovskega rodu. S tem se nam je seveda samogibno odprla možnost, da *kritiko razsvetljske hegemonije*, ki je v središču teoretskega zanimanja po svetu danes, izpeljemo že v petdesetih in šestdesetih letih. Takrat smo hegemonijo povezali z redukcijskim načinom zaznavanja, ki pojave svetega takoj prevede v znano govorico krščanskega (kar v Ameriki pomeni kajpak protestantskega) boga, jih umesti v okvir pridobitniške logike kapitalizma in posvetnega asketizma, nato pa nanje popolnoma pozabi, saj predpostavlja, da so »pokonzumirani«. Na ta način seveda nobenega od sodobnih ritualov (moderna seksualnost, novi kulti, rekreacija, športne prireditve, itd.) ni mogoče povsem ustrezno razumeti. Kot marginalcem se nam tudi ni bilo treba prav dosti meniti za vsa mogoča napredovanja, prestižne pozicije in nagrade, ki so bile zelo dolgo rezervirane le za izbrano peščico, za »elito« ameriške akademske scene. Vendar moram takoj reči, da elita tukaj ni mišljena v intelektualnem, marveč v političnem smislu. Kdor nadzoruje pozicijo moči, lahko – kot je znano – nadzoruje tudi razporeditev raziskovalcev in profesorjev, njihove zaposlitve in oblike posredovanja znanstvenih izsledkov. Odveč je seveda pripominjati, da so vse do konca šestdesetih let prav beli, anglosaksonski, protestantski (WASP) profesorji tako rekoč popolnoma obvladovali akademsko situacijo. Naslednji dejavnik, ki ni naključen, je tudi ta, da smo se zbrali na *University of Chicago*, ki ne sodi v *Ivy League* (zveza desetih najstarejših univerz v ZDA; op. A. D.).

Zakaj je to pomembno? Ker se te univerze v skrajni posledici ukvarjajo z oblikovanjem »pravilnega« značaja mladih Američanov, se pravi tistih, ki jih njihov socialni položaj opredeljuje za bodoče voditelje te dežele. To pomeni, da je šolanje na teh univerzah politično »zelo zainteresirano«, kot tako pa akademsko svobodo na izjemno prefinjen, čeprav ne povsem jasno razviden način vendarle nekoliko omejuje. Česa takega v Chicagu ni bilo. Edino merilo je bilo od nekdanj prav *intelektualne briljanca in raziskovalna strast*. Ne gre za nobeno politično pripadnost, marveč za znanstveno pronicljivost, ki ima absolutno prednost. Zadošča opozoriti, da zato na tej šoli lahko drug poleg drugega mirno poučujeta na primer konzervativni klasični filozof Allan Bloom, avtor popularne uspešnice *The Closing of American Mind*, zgovorne žalostinke zaradi izgube intelektualnih standardov, in pisec resnega antidemokratskega napada na pridobitve kontrakultur iz šestdesetih let, ter na drugi strani tudi poljski emigrantski filozof Leszek Kolakowski, ki ostaja eden vodilnih filozofov demokratske politične usmeritve, čeprav se je kritič-

no poslovil od svojega marksizma. Iz tega razloga tudi spoštovanje »ameriškega sna«, ki se je rodil iz duha protestantske etike, ni bilo temeljno vgrajeno v naš način predavanj in raziskovanja. Kar se dominacije tega ameriškega sna tiče, pa je znani nemški teolog v izgnanstvu, Paul Tillich, takoj ob prihodu v Ameriko napisal izjemno jasnoviden esej z naslovom *Konec protestantske dobe*. Vendar na žalost nihče ni razumel njegovega sporočila, niti strokovnjaki niti širša publika. Čeprav je bil morda najpopularnejši protestantski teolog v tej deželi, je bilo treba čakati vse do kontrakturnih gibanj in nezadovoljstva s političnimi vrednotami sredneslovske Amerike, kakršnega so predstavila uporna študentskodemokratska gibanja v šestdesetih letih, da se je Tillichova radikalna teza o zatonu absolutne razsvetljensko-protestantske nadvlade sploh začela jemati resno. Takrat pa se je seveda pokazala na globalni ravni.

DEBELJAK: Kakšen pa je bil delež zgodovine religij kot akademske discipline pri teh daljnosežnih družbenih premikih?

LONG: S tem ko smo usmerili strokovno pozornost od izključnega krščanskega-protestantskega okvira k drugim načinom religioznega doživljanja sveta, smo vzbudili zanimanje za izvirne, s protestantizmom pa bolj ali manj uspešno zatrite religije tega kontinenta. S tem početjem smo na nek način tudi bistveno ogrozili *mit o enoviti identiteti ameriškega človeka*, ki je do takrat prevladoval v javni (politični, kulturni) govorici Amerike. Zgodovinarji religij smo namreč prvi začeli proučevati celoto indijanskih religioznih izkušenj, pa tudi črnsko duhovnost in kripto-religiozne rituale, ki so jih že prej znotraj svoje delne perspektive popisali antropologi. Skozi raziskavo, klasifikacijo in interpretacijo indijanskih obredov smo prišli tudi do pomembnih teoretskih ugotovitev, ki niso zanimive le za akademsko disciplino, marveč tudi za izjemno eksplozivno in danes vedno bolj kontroveržno razumevanje politike naseljevanja te celine. Zlasti v desetletju, ko praznujemo »odkritje Amerike«, je še kako pomembna postala naša znanstvena in zgodovinska interpretacija, ki pokaže, da je bila ta celina pred prihodom belcev naseljena z duhovno in materialno bogato civilizacijo, čeprav se le-ta ni oblikovala po evropskih standardih, tj. v skladu z razumom, obvladovanjem sveta, človekom kot središčem itd. Ko so puritanski kolonisti oziroma prvi evropski naseljenci »z ognjem in mečem« namreč širili krščanstvo v svojem prodiranju proti Zahodu (Kalifornija), so seveda izvajali *genocid* nad prvotnim prebivalstvom, ne glede na to da se to grozljivo nenavadno sliši za kulturo, ki je tako zelo ponosna na svoje demokratske temelje. Hkrati pa so tudi po odpravi suženjstva po koncu državljanske vojne med Severom in Jugom v bistvu ohranili *ista lastniška razmerja*, ki so črnemu prebivalstvu dala svobodo le formalno. Tega dejstva večinska Amerika še danes ne more pogoltniti, saj se na osnovi te zgodovine lahko dobro problematizira in tudi kritizira dvoični zanos, s katerim ZDA ščitijo »človeške pravice« zunaj svojih lastnih meja. V tem je eden od mnogih neposrednih pomenov, ki ga ima študij zgodovine religij za našo sodobnost. Ni naključje, da je danes kljub naporom progresivnih znanstvenikov še vedno *zelo malo univerzitetnih smeri, ki govorijo o religijah ameriških Indijancev*, saj se je z genocidom težko soočati, zlasti težko pa se je soočati s tem, da ta genocid niti ni priznan kot socialno dejstvo. Iz tega zatiskanja oči namreč izvirajo mnoge neprijetne politične posledice za vodilno ameriško vlogo v svetu. Tako tudi fascinirajoča odkritja o politični organiziranosti in demokratični ureditvi posameznih indijanskih plemen prihajajo na dan šele v zadnjem času, čeprav nekatera osvetljujejo zares kontroverzna mesta ameriške

tradicije. V mislih imam tezo, ki je začela krožiti med proučevalci *Irokeške zveze plemen*, ki je delovala na območju Velikih jezer: ameriška ustava namreč v nekaterih razsežnostih prav nenavadno opazno spominja na strukturo vladanja znotraj te zveze. Drug dober primer tega, kako težko se Američani soočamo z lastno tradicijo, ki je seveda daljša od belske prisotnosti na celini, je znameniti pisec Carlos Castaneda in njegovo terensko delo o indijanskih mističnih izkušnjah o paralelnih svetovih pod vplivom droge, ki ga je sicer predložil kot doktorsko disertacijo na antropološkem oddelku UCLA. Čeprav je v marsičem metodološko sumljivo in danes velja bolj kot ne za razvrednoteno, pa sem prepričan, da je vsaj deloma razlog za njegovo nepopularnost med akademskimi kolegi pripisati dejstvu, da je osvetlil *tradicijo prvotnih ljudstev Amerike kot polno mistike, skrivnosti, ekstaze in neobičajnih izkustev resničnosti*. Američani namreč še vedno bolehajo za ideologijo »meje« (the frontier): vedno je treba naprej, v neznanu, puščajoč preteklost za seboj, kakor da bi se je lahko na ta način znebili in kakor da ne pride vedno za teboj. Zato se bodo tako zlahka odprli zen budizmu, kar je danes v kultih nove dobe (*new age*) postalo komercialno legitimizirano, ne morejo pa se zares srečati z izročilom lastne dežele. Misel, da bi prvotna ameriška ljudstva lahko doživljala svet na poln, smiseln in vznemirljivo izviren način: to je nekaj neodpušljivo škandaloznega in glede na dosedanje omalovaževanje indijanskih kultur tudi naravnost heretičnega. Zdi se mi, da je med drugim tudi zaradi tega razloga Castaneda utonil v pozabo. Z drugimi besedami: način, kako je »prišel iz mode«, sugerira politične in ideološke pogoje te pozabe, ki pa je seveda družbeno nujna. Le tako se namreč superiornost vladajoče WASP-ovske kulture lahko ohranja. Zen budizem, ki je tako popularen v gibanjih *nove dobe*, je namreč, ne glede na to kako ga obračamo, vendarle »samo eksotika«, medtem ko je Castanedov *šaman*, Indijanec Don Huan, prvotni prebivalec te dežele, kot tak pa brez dvoma tudi *sestavni element kulturne paradigme Amerike*. To, da je toliko energije usmerjeno v poizkuse, da bi se prav ta element nenehno zabrisoval, pa pokaže, da je travmatičen. Da pomeni točko, na kateri zatrta resnica celotne kulture pride na dan.

DEBELJAK: Ena od posledic sprememb v ameriški zavesti šestdesetih let, ko je med drugim zaslovel tudi Castaneda, je *zvezni zakon o enakopravni politiki zaposlovanja (equal opportunity policy)*, ki nalaga tako zasebnim kakor tudi državnim univerzam, da na profesorskih mestih zaposlijo določeno število žensk, črncev ter znanstvenikov azijskega in latinskoameriškega porekla. Upoštevati morajo torej rasno sestavo ameriške družbe, ki se mora zrcaliti tudi v sestavi profesorskega zbora. V zvezi z zagretim »bojem med knjigami« (spor o kanonu, t. j. o predpisanih tekstih v ameriških šolah), ki poteka zadnja leta, je prišla na dan tudi teza o »obrnjeni diskriminaciji«. Beli anglosaksonski protestantje namreč trdijo, da so odrinjeni in da boljši beli kandidat ne more dobiti službe, ker za isto delovno mesto kandidira na primer ženska ali črnc, ki jo/ga v profesorskem zboru potrebujejo zato, da zadostijo zakonu.

LONG: Zadošča že ena sama statistično podprta ugotovitev: danes v Ameriki ni rektorja univerze, ki bi bil bodisi *črnc*, *ženska* ali pa *judovskega rodu*. Tu izvzemam tiste zasebne univerze, ki so jih ustanovili Judje sami (šele po drugi svetovni vojni jim je uspelo na primer ustanoviti »svojo« Brandeis University v predmestju Bostona), in tiste šole, ki so bile tradicionalno odprte samo za dekleta, kot npr. Vassar College ali Bryn Mawr College. Vendar je že dejstvo, da so bile šole ločene po spolu in da Judje razen »začetka od nič«, torej ustanovitve svojih univerzitetnih

inštitucij, dolgo niso našli druge rešitve za vstop v akademsko prizorišče, zgovoren dokaz za *izjemno družbeno diskriminacijo*. Zvezni zakon, o katerem govoriš, pa je tudi eden redkih in žal še preveč osamljenih vladnih poskusov, da bi vladajoča kultura prevzela zgodovinsko odgovornost za stoletno represijo in marginalizacijo; je torej tudi poskus, da bi se nekaj spremenilo. A zakon je še vedno zelo mlada ustanova. Kot taka seveda ne more odpraviti čez noč vseh tistih političnih, psiholoških, ideoloških in osebnih sledov, ki jih je pustila *dolgoletna segregacija žensk in drugih družbenih manjšin* v nekakšnem infrastrukturnem smislu, če naj tako rečem. Če uveljaviš nov zakon le na univerzah, hkrati pa ne izboljšaš programov v srednjih šolah, če ne omogočiš dostopa do izobrazbe tudi tistim družbenim slojem, ki si tega zaradi izrednih stroškov ne morejo privoščiti, če vzdržuješ zgodovinsko ustaljene rasistične običaje in navade navzlic formalni enakosti, potem seveda ne moreš pričakovati, da se bo situacija v ameriškem visokem šolstvu spremenila v trenutku. Še en primer: dijaki morajo opraviti standardne sprejemne teste za vstop na univerzo. Ti testi pa so *narejeni na osnovi moške, bele in srednjeslojske izkušnje*. Ker gre za časovno omejene teste, v bistvu ne merijo inteligence in akademske sposobnosti, marveč *hitrost prepoznavanja socialnih simbolov*, ki pa so kajpak ustaljeni le za določeno plast dijakov. Na primer; črni dijak iz urbanega geta, ki ni še nikoli od blizu videl konjskih dirk, bo tudi matematično nalogo, ki predpostavlja poznavanje dirkaških pravil, rešil počasneje od belega srednjeslojskega otroka, ki mu je konjski šport po tradiciji domač in intimno znan. S tega vidika se torej izkaže, da je standard, ki skuša biti univerzalen, v bistvu usmerjen k neki posebni družbeni skupini. Kot tak pa seveda zgolj *utrjuje obstoječo delitev moči v ameriški družbi*, zlasti danes, ko vemo, da je znanje v bistvu le drugo ime za posebno obliko družbene moči. Tako lahko rečem, da tisti pripadnik socialne ali rasne manjšine, ki se mu uspe prebiti skoz vse zapreke na (manjšinam še vedno globoko nenaklonjeni) univerzi, doseže visoke rezultate tudi na svojem znanstvenem področju. Na nek način namreč nekdanja ameriška univerza pred vpeljavo tega zakona ni vzdrževala le rasizma, marveč tudi povprečnost, zavarovano s celotnim sistemom legitimizacij, kakršna je utelešena v testu, o katerem govorim. Ker je pravzaprav test pripadnosti določenemu ideološkemu modelu in socialni skupini, se nam tukaj ponuja kot nekakšno »naravno«, »zgolj tehnično« vprašanje inteligence. (Gre za SAT, test šolske sposobnosti, o katerega »nevtiralnosti« v intelektualnih krogih že dalj časa tečejo razprave, op. A. D.)

DUŠAN MLINŠEK*

Lekcije iz naravnega gozda gospodarstvu

Nekaj ugotovitev namesto uvoda

Svet ni bil še nikdar tako zelo ekološko iztirjen, kot je dandanes. Priprave za takšno stanje segajo daleč nazaj v zgodovino ekonomije, gotovo pa v čas, ko je človek opustil animalno pot svojega razvoja (J. Monod 1970) in začel svoje izkušnje zapisovati v knjigo; ko je začel umetno dopolnjevati svoj informacijski sistem; sistem z enostransko razvito informatiko? Resnične posledice napačne obveščeno-sti so: nezdravo okolje (zunanje in notranje), neprimerna prehrana in stradanje, bolezenska stresna stanja človeštva, naglo izginevanje živalskih in rastlinskih vrst, njihovo stresno stanje, ki ga še ne poznamo dovolj; skratka življenje, polno hudih nefizioloških motenj. Človek je s svojo prirojeno »radovednostjo«, ki je dana vsemu živemu, nenehno v stiku z okoljem s svojo antropomorfnostjo usmerjenostjo, katere sestavini sta tudi nenasitnost in oblastnost, to okolje izkorišča in uničuje, sam pa se spreminja v človečka iz epruvete. Skratka, povečuje nepredvidljivost narave; njeno bifurkantnost in razsežnosti fluktuiranja. Vendar je to poglavje zase. Da bi došli, kje vse smo ravnali napak, moramo pogledati v še »manj dotaknjeno« naravo. Tam potekajo že milijone let življenjski procesi uspešno ob nenehnih fluktuacijah v naravi, ob nenehnih ponavljajočih se preskušnjah itn. Gozd kot visoko organizirana ekosistemska tvorba zagotovo spada med tovrstne zglede.

Naravni ekosistemi so »brezhibni«, ker so posledica stoletnih uspešnih preskušanj

Človek se je že od nekdaj hodil v naravo učiti, posnemal jo je v posameznih stvareh in dogajanjih. Zanimali so ga predvsem njeni posamezni patenti, ki jih je ukradel naravi in jih uporabil v svoji tehniki. To so patenti, ki imajo izredno visoko referenčno vrednost, ker so nastajali tisočletja in več ob dolgih in trdih preskušnjah. Obnesli so se, se zato ohranili in ostali učinkoviti vse do dandanes. In le tako je treba pojem konzervativnosti v naravi tudi razumeti; torej konzervativnost s pozitivnim predznakom. Vse, kar je človek npr. na tehničnem področju iznašel, je bilo v naravi že od nekdaj. Tehnika je tu razvila posebno mlado vedo bioniko; njena naloga je iskanje patentov v naravi za tehniko. Nikdar pa se tehnika ni potrudila, da bi proučevala celostni smoter ukradenega patenta, še manj pa so to poskušale druge vede, med njimi tudi klasične ekonomske znanosti – da bi posemale celostno delovanje narave. Morda se jim spoznanja niso zdela sprejemljiva,

* Dr. Dušan Mlinšek, redni profesor Biotehniške fakultete v Ljubljani, »ambasador« slovenske znanosti.

ker ne bi bila primerna za kratkoročno ekonomijo, ki danes povzroča uničevanje življenjskega okolja.

Gozd je proces

Dokler gleda gospodarstvenik na gozd kot na skladišče lesa, in tako je največkrat tudi bilo, potem ekonomskih informacij iz gozda ne more biti. Gozd pa ni proizvod, temveč proces, ki nenehno uravnava življenje na zemeljski obli tam, kjer so življenjske razmere za njegov obstoj. Njegovi samodejni mehanizmi, ki so vredni posnemanja, mu omogočajo popolno delovanje. Le-to pa je iz mnogih sestavin; od teh naj omenim zadrževanje ogljika ali ogljikovega dvokisa s svojo do več tisoč ton veliko količino lesa oz. biosubstance na hektar. Posebnost te biosubstance, ki zajema 90 do 95 odstotkov vse biosubstance na suhem delu zemeljske oble, je njena obstojnost, počasno razgrajevanje, odporna naravna biosubstanca. Takšno blokiranje ogljika omogoča med drugim ohraniti atmosfero sposobno za življenje; pomislimo samo na učinek tople grede. Posebnost gozdne biosubstance je njena specifična struktura in ne le količina. Od strukture je odvisno, kako bo gozd naravovarstveno vplival na celotno krajino. Čim bolj bodo tvorbe poenotene, tem bolj škodljivo bo takšen gozd, podobno kot poljščine, vplival na drugo okolje v naši krajini. O tem gospodarstveniki ne razmišljajo preveč.

Kaj pa umetni ekosistemi, kot so plantaže gozdnega drevja, še posebno pa kmetijske površine, kjer sicer nastaja velika biosubstanca, vendar le za kratek čas v letu, zato neučinkovito veže ogljik. Poleg tega je ta biosubstanca skrajno neodporna, zato potrebuje kemično zaščito in kemično hrano, vse to pa onesnažuje življenjsko okolje. Tovrstna biosubstanca pa je hkrati hrana za umetno produkcijo beljakovin živalskega izvora (le-ta znaša danes več kot 15 milijard ton na leto). Tolična količina beljakovin pa je zelo ugodna za razvoj mikroorganizmov in virusov in hkrati substrat za njihov uničevalni pohod v življenjsko okolje. V naravnem gozdu samodejni mehanizmi to preprečujejo in varujejo življenje. Vemo, da potrebujemo hrano, vendar se moramo iz naravnih ekosistemov poučiti, kako to storiti, da bo življenje ostalo varno. Vprašati se je treba: Kako lahko pripomore Slovenija po tej poti k zdravemu okolju?

Homeostaza, »imunski podsistem« v vsakem organizmu – pa tudi v ekosistemih

Stari anglosaški pregovor pravi, da je varnost najpomembnejša. Izvira iz bridkih izkušenj in iz spoznavanja narave. Pri obravnavanju naravnega gozdnega ekosistema je treba med mnogimi značilnostmi opozoriti zlasti na eno: na diverzno. Ta se je izoblikovala kot zrcalna podoba fluktuirajoče in bifurkantne narave ob težnji po ohranjanju življenja. V množici vrst v naravnem diverznem ekosistemu se življenje samodejno uravnava. Ena vrsta nadzira drugo pri njenem takšnem ali drugačnem razmnoževanju. Ne le da gre pri tem za vrstno raznovrstnost. Diverzno se povečuje tudi z večfunkcijsko vlogo neke populacije ali njenih članov med njihovim razvojem. Člani so sposobni med življenjskim procesom spreminjati svoje funkcije. Vse to še povečuje obstojnost naravnega ekosistema. V procesu obstaja nenehna težnja k ravnoteženemu stanju – le-to pa se nenehno odmika. V homeostatičnem mehanizmu je bistveno, da nastaja težnja k enakemu stanju in k relativni ogratitvi sistema do okolja. Samodejni varovalni mehanizmi, ki so na delu, pa

so hkrati tudi »proizvajalni« mehanizmi. Producerska in varovalna komponenta sta nedeljiva organska celota. Takšna institucija je tudi energijsko varčna. Gospodarstvu vse to primanjkuje, zato je drago, dolgoročno neučinkovito, energijsko potratno in onesnaževalno. V sodobni homogenizirani industriji in v sodobnem kmetijstvu postaja varovanje (spomnimo se samo na kemijo v kmetijstvu) največji energijski izdatek. Družba, ki ne zna organsko vključiti varovalnih mehanizmov, kot sta vojska in policija, v proizvodilno prakso, doživi usodo jugoslovanske armade. Policija, ki ni organsko sestavina vzgojnih procesov, si zasluži pridevnik fašistična itn.

Nekateri ekosistemski mehanizmi, ki jih gospodarstvo mora upoštevati

Pretek energije skozi gozdni ekosistem in entropijske posebnosti visoko vrednotijo naravne gozdne ekosisteme. Iz srednješolske snovi sta znana zgradba in delovanje naravnih ekosistemov. Zgradbo sestavljajo *primarni proizvajalci* v ali na določenem okolju (rastišču). Le-te konzumirajo porabniki (I) in tudi imajo svoje porabnike (II). Vso to piramido poganja energija,* ki vstopa v ekosistem (sončna energija), prehaja iz ene kemične oblike v drugo, v celotnem ekosistemu iz enega stratuma v drugega (sončna energija) → kemična energija (predvsem škrobi, celuloza idr.) → kemična energija (predvsem beljakovine) → na koncu izstopa iz ekosistema od prvotne količine (100%), ki je vstopila, le nekaj odstotkov. Vse drugo se je izgubilo kot »odpadla« energija na vsakem od prehodov iz enega kemičnega stanja v drugo. V naravnem ekosistemu je del te izstopajoče energije toplotne narave, drugi del pa je odpad, ki se reciklira po naravni poti.

Narava ne pozna odpadka – to je »materije na nepravem mestu«, če pa je odpadna, potem jo varno shrani, kot je to storila z organskimi substancami, ki jih v »deponirani« obliki poznamo kot: premog, nafta, apnenec . . .

V naravnih in živih ekosistemih je poskrbljeno, da je entropija, ki je sicer zakonit naravni pojav, močno zavrta. Ti ekosistemi so po svoji naravi energijsko varčni in ohranjajo življenje, ker so popolno grajeni in povsem usposobljeni za ohranjanje življenja. Bistvo teh ekosistemov je »proizvodnja« – energijsko varčna in nizko entropijska. V čem je skrivnost »nizko entropijskih« procesov v naravi ob splošnem dejstvu, da nam kroji usodo naravni zakon tako imenovani drugi zakon termodinamike, ki govori o usodnem povečevanju entropije? To je zanimalo mnoge. Nobelovec, fizik Schroedinger 1987, je bil eden tistih, ki je iskal odgovor na to vprašanje v biologiji. To zanimivo vprašanje je povezano z vznemirljivimi skrivnostmi življenja. Primerjava naravnih in umetnih ekosistemov nas privede za korak bliže k razumevanju te dileme.

Kako pa je s tem v gospodarstvu? Naši gospodarski ekosistemi nimajo opisanih lastnosti, so močno pomanjkljivi in so veliki onesnaževalci okolja. Zanje je značilno, da so pohabljeni posnetki narave. Manjkajo jim celostni mehanizmi, toda o teh nekoliko pozneje. Naj ponazorim to trditev z nekaj primeri izrabljanja ekosistemov, značilnih za vse zdajšnje gospodarstvo. Naj začnem z izrabljanjem gozda; z izsekavanjem ali pa s pašo in steljarjenjem smo iskali energijo v gozdu, mu jo

* Ena od lastnosti tega ekosistema je, da je sposoben preveliko količino energije tudi odvrčati. Kaj to pomeni, se zavemo šele ob dejstvu, da je vsak naravni ekosistem v nekem ekološkem okolju prirejen za določeno količino in za določeno kakovost energije. Če je z energijo preobremenjen, se njegovo ravnotežje poruši. To se danes dogaja zemeljski obli zaradi čezmerne uporabe fosilnih in drugih goriv, katerih energija uničuje naravo.

odvzemali, ker nam je ta energija primanjkovala drugje. S tem smo ga pohabili, da ni več entropijsko skromno in energijsko varčno deloval. Ropanje se je nadaljevalo industrijsko. Z odpadki iz dimnikov in industrije so nastale »umetne grablje«, ki odvzemajo rastno moč gozda in ga še pohabljaajo. Zakaj grablje? Ker različno pošiljanje odpadkov v naravo ne pomeni nič drugega kot drugačna, zelo brezobzirna oblika slabega gospodarjenja ali tehnologije, ki ne zmore proizvajati tako kot naravni ekosistem, kjer odpadkov ni. Nič boljše ni v zdajšnjem kmetijstvu, ki je slab posnetek industrije. Kmetijski odprti ekosistemi, kot so njive, pregnani travniki in podobno, so ekološka rešeta, kjer večji del vsega vložnega steče skozi rešeto in le majhen del gnojil in strupov pospravi rastlina. Druga posebnost teh umetnih ekosistemov je, da se čedalje bolj zmanjšuje razlika med vložnim in dobljenim kljub povečani bruto proizvodnji, okolje pa postaja vedno bolj onesnaženo. Odpadek energije na nepravem mestu je čedalje večji. Tako nastajajo sredi kulturne krajine sodobne agrarne puščave. Z drugačnimi sredstvi so tako nekoč nastali goli kras, pa zasmrečeno Pohorje, izsekani kmečki gozdovi. Porajajo se umetni ekosistemi s primitivno ekonomijo ne glede na industrijo, kmetijstvo ali eksploatacijsko gozdarstvo, ki uničujejo naše življenjsko okolje pod pretvezo, da potrebujemo hrano, družbene proizvode ipd. In vendar, ali vse to res potrebujemo!? Zanimati nas mora, kaj je tisto, zaradi česar so naravni ekosistemi trajno uspešni? Poleg že obravnavanih temeljnih značilnosti, kot je velika diverznost (torej nikakršne monokulture), obstajajo še homeostatični ali samodejni varovalni mehanizmi; narava operira z visokim kapitalom brez naravi tujega obrestnoobrestnega računa ipd.

V naravni gozdni ekosistem so vgrajeni močni in učinkoviti zadrževalni mehanizmi

V naravnem gozdu deluje učinek snežne kepe, ki se kotali po pobočju navzdol. Moč »pritegovalnih mehanizmov« je zelo velika. S količino biosubstance in še posebno z njeno strukturo se pritegovalna moč povečuje do svojega okolja. Nekateri gozdni ekosistemi žive od pritegnjenih snovi iz zraka. Na primer amazonski gozdovi, ki rastejo po večini na zelo siromašnih tleh. Druga posebnost je, da gozdni ekosistem pridobljeno ne le kopiči, temveč v svojem prostoru tudi krčevito zadržuje. Zadrževalni mehanizmi so odvisni od zgradbe gozda. Močno izsekan gozd to lastnost izgubi. Z na golo posekanih površin odteče zelo velika količina snovi, od katerih npr. dušikove spojine, ki prispejo v vodne tokove, delujejo evtrofično. Nasprotno pa v gozdu, ki ga je podrl vihar in kjer ostane vsa biosubstanca na tleh nedotaknjena, takoj nastajajo mehanizmi, ki delujejo zadrževalno tako, da se razpadline ne ločijo od biosubstance. Le-te se takoj vključijo v obnovljeni krožni tok biogenih elementov in življenje se spet obnovi. Za razlago teh enkratnih mehanizmov, ki opozarjajo, da je gozd enkratni kapitalist, na tem mestu ni prostora. Enkratni kapitalist je zato, ker zelo uspešno priteguje, pa tudi ohranja zase, vendar tako da ustvarja enkratno okolje za razvoj drugih ekosistemov. Že samo to, da gozd mogočno priteguje, kot goba zadržuje vodo – to življenjsko pomembno tekočino, pomeni za življenje neprecenljive vrednosti. Velika moč zadrževanja pomeni hkrati učinkovito pravarovalno funkcijo življenja v okolju, še posebno ohranjanje naravne rodovitnosti tal, od katere so usodno odvisni naravni proizvodni procesi.

Gospodarstvu se ob tej lastnosti utrnejo različne misli. Morda tudi pripomba,

češ v kapitalizmu to poznamo. In vendar bi kazalo bolje razmisliti o pravi noti tega pojava.

Posebnost v krožnem toku materije je trajnost pretakanja minucioznih količin v ekosistemu in med ekosistemi

Ta pojav zbuja čedalje večjo pozornost. Gre za patent narave, ki omogoča, da ustvarja narava po tej poti visoko, pač naravnemu okolju primerno proizvodnjo ob skromni uporabi energije in biogenih elementov. Odpad, ki se tu v najrazličnejših oblikah pojavlja in lokalno reciklira, razloži vso globino spoznanja s stavkom: »Gnoj je duša ekonomije.« Bistvo je v nenehnem učinkovanju dotekanja majhnih količin. Prav ta pojav vse bolj zaposluje fiziologe, raziskovalce majhnih odmerkov, psihologe, medicino, pedologe in še koga. Znan je tudi že iz pregovorov, naj ostanem samo pri latinskem izreku: »*Gutta cavat lapidem non vi sed saepe cadendo.*« V tej lastnosti je enkratna moč gozdnega ekosistema, ki tako ostaja bogat in prav z majhnimi odmerki, ki jih oddaja v okolje, enkratno vpliva na življenje v okolju. Na tak način ne morejo nastajati odpadki materije na nepravem mestu in prihajati do njenega škodljivega učinkovanja. Ekonomija sedanjega časa takšnih poti ob željah po nagli obogatitvi, visokih obrestnih merah, kampanjskem delu, delovnih akcijah, naglih velikih pridelkih itn. ne pozna. Njene poti so poti naglega vzpona, naglega padca z uničenim substratom, od katerega bomo odvisni mi in še posebno naši potomci.

Jekleni zakon lokalnosti odločilno krepi moč in stabilnost ekosistema

Razlaga tega dejstva morda ni preveč všeč World trade people in njim podobnim. V gozdu – v enem od nadvse uspešnih naravnih ekosistemov, velja jekleni zakon lokalnosti, ki pove, da so prav krajevne razmere tiste, ki dajejo ton življenju. Moč lokalnosti je tolikšna, da ekosistemska narava izloči vse tujke, ki smo jih tako ali drugače nepravilno ali nespretno vložili v gozdni prostor. Nekatere takšne tujke sicer lahko ohranimo – vendar je za to potrebna energija. Ni pretirano, če ugotavljamo, da je vsak kvadratni meter drugačen in da ga je treba, tako kot to dela narava, spoštovati. Nespoštovanje tega dejstva je svetovno gozdarstvo pa tudi gospodarstvo in politiko stalo velika razočaranja in povzročilo hude izgube. Gre za drugačnost vsakega dela rastišča. In prav to je pripomoglo, da narava svoje procese, za katere je potrebna energija, močno lokalizira. Pri tem je posebno pomemben transport. Ni sicer edina pomembna postavka, je pa nazorna. Rastlina porabi 96% vse energije za transport in le 2–4% za asimilacijo. Podobno velja za gozd kot ekosistem. Po tem podatku nam postaja razumljiveje, čemu »lokalizacija«. V nekaterih drugih ekosistemih, kot so akvatični, je transport odločilno drugačna postavka. V suhozemskih ekosistemih je transport, razen nekaterih procesov; transport z vodnimi tokovi, transport z vetrom, močno lokaliziran. Amazonski gozd, kot smo že omenili, se oskrbuje v mnogočem iz zračnih tokov, ki vejejo z Atlantika. Iz tega je razvidno, da je daljinski, bodisi translokalni, medcelinski transport – naravna nujnost in obrnjeno. Brez energijsko varčnega lokalnega transporta ni življenja. Toda fiziološko vezan transport je povsod zahtevna postavka, ki jo gospodarstvo podcenjuje. Če bi hotela gospodarstvo in transportna dejavnost razvijati transport, kot se to dogaja v naravi, potem bi bila pošastna postavka

potrate energije in njenega onesnaževanja videti povsem drugače – mnogo skromnejša. V gospodarstvu in v politiki ni to nič novega. Govorimo o policentričnem razvoju Slovenije. Mnogi dobro poznajo Naisbitta (1982) in njegove teorije, objavljene v publikaciji *Megatrends* (Schumacher 1973), *Small is beautiful*, pa Kreuzerja in njegove pogovore z znanstveniki, publikacijo »Die kranken Riesen« itn. V gospodarstvu pa je bilo v zvezi s to temo narejeno veliko napačnega, kar je v nasprotju z ekologijo življenja. Naj omenim le predelavo lesa pri nas. Les je klasična surovina in ima po naravi nalogo, da lokalno predeluje in pospešuje lokalne gospodarske temelje. Slepa megalomanija pa nam je v preteklosti ustvarila »bolne lesne velikane«. Škoda je vsestranska. V naravi in še posebno v naravi gozda se življenje oblikuje kot zrcalna podoba »lokalnega rastišča«, kjer to življenje nastaja. Tako so nastale nekoč tudi kulture in njihove krajevne navade itn., vse dokler ni energijsko potratna civilizacija na silo zravnala in homogenizirala ter sprožila procese onesnaževanja v kulturi. Vendar je vse več glasov, ki govorijo, da so tudi tu potrebne korenite spremembe. V gozdarstvu Evrope je očitno, da je spet treba ubrati lokalnim razmeram prilagojeno kulturo vedenja, navad, ustvarjanje kulturnih vrednot itn.

O zunanji podobi notranjih procesov v gozdu

O značilnostih »ekonomije« naravnega gozda, ki je poduk gospodarstvu in družbi, bi lahko še in še govorili. Naj omenim le še nekatere, pri katerih je mogoče najti neposredno povezavo z gospodarstvom in družbo. Tako je značilno, da brez visokih zalog ni funkcionalno strukturiranih gozdov. Je le pohabljenec, ki ne deluje ekološko, v skladu z varstvom okolja oz. življenja. Dvesto let gozdarskih poskusov v naravi v merilu 1:1 v Srednji Evropi je dokazalo, da je račun z minimalnim kapitalom dosegati čim višje dohodke (prirastek), kot to pravijo Nemci – kalkulacija mlekarice. Življenje gozda nas je naučilo pravega dolgoročnega načrtovanja, dajanja prednosti dolgoročnemu ob upoštevanju kratkoročnih potreb. Brez visokega dodelano oblikovanega »lastnega kapitala« (aktivnih zalog) ta prednostni ekološki postulat ni izvedljiv. Kaj razumemo pod perfektno strukturirano biosubstanco? Na kratko tega ni mogoče razložiti. Vendar gre za močno poudarjanje individualnosti in hkratne sposobnosti za asociiranje – poleg gospodarskega je to predvsem pomembno družboslovno vprašanje. V naravnem gozdnem ekosistemu prevladuje optimalna življenjska faza; različno 80 do 90% od celote. S tem je dan velik poudarek nastajanju biosubstance. Vendar so navzoče tudi druge življenjske faze: skromen del mladostne faze in skromen del starega gozda. Vendar bi bilo napačno misliti, da je razporeditev življenjskih faz takšna kot v produkcijski človeški družbi: jasli – šolarji – proizvajalci – starci v domu onemoglih. Najbolj ogabna asocialna družbena ureditev, ki si jo je človek kdaj izmislil. V naravi si vse življenjske kategorije podajajo roko, vsak član opravlja svojo pomembno funkcijo; in jih med življenjem tudi spreminja. Vprašujem se, kdaj bo človeška družba sposobna oblikovati kulturno usklajeno, naravneje zgrajeno temeljno družbeno enoto, družino itn.

Pionirji v naravi in njihovo poslanstvo, na katero kaže biti posebej pozoren. V sukcesijskem naravnem razvoju je že tako, da po katastrofah ali pa tedaj, ko neki naravni ekosistem opeša, prevzamejo svoje poslanstvo pionirji, npr. pionirske drevesne vrste; te pripravijo prostor in okolje za nekaj novega. Ko je to delo opravljeno, se pionirji naglo umaknejo in odstopijo prostor »konstruktorjem«

novega, recimo to pot drugim drevesnim vrstam in njihovim spremljevalcem, ki so usposobljeni konstruktorji in gospodarji hkrati. Tisto, kar večina pionirjev ni. Takšna je pot narave na zgledu gozda. Ko razmišljam o tem izvirnem patentu narave, se nehote spomnim naše dobe; polpretekle in zdajšnje. Pionirji so svoje delo opravili v vojnih in prvih povojnih letih in vztrajali pri svojih načelih s pretvezo, da revolucija še traja, namesto da bi odstopili mesto preskušeni gospodarstvenikom. In še nadaljnje razmišljanje: kaj če se podobna epizoda ponovi tudi dandanes?

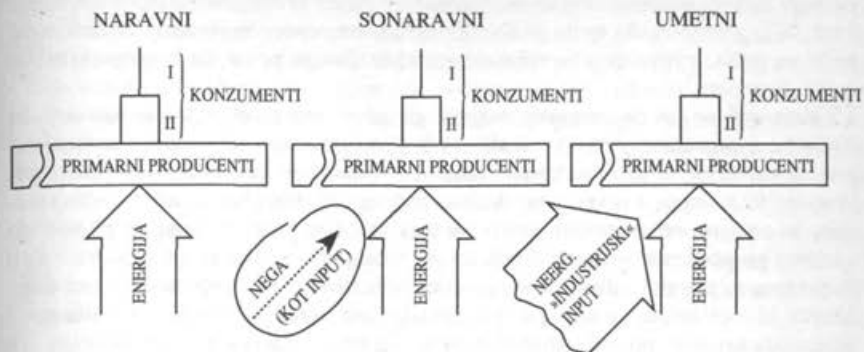
Ob tem razmišljanju, pač na podlagi raziskovanj in opazovanj v pristni naravi pragozda in študija razvoja naravnih populacij, postanemo pozorni tudi na informacijske sisteme, ki krmarijo naravne ekosisteme. Ni dvoma, da so odlični. Govorimo o informacijski družbi in o ustvarjanju informacijskih sistemov, ki znajo biti ekološko in s tem tudi ekonomsko dvomljivi. Ali se ne bi kazalo ozreti na naravo, kaj je le-ta »iznašla« in preverila na svoji razvojni poti? Korenine informacijskega sistema v naravnem gozdnem ekosistemu kot procesu in ne kot proizvodnem objektu so drugačne, kot pa je to pri izmišljenih informacijskih sistemih. Tudi to bomo morali storiti. Sadovi bodo zreli zelo počasi. Mi pa smo v hudi krizi okolja in moramo ukrepati nemudoma.

Bistvo obzirnih tehnologij je v ohranjanju in v spoštovanju naravnosti pri pridelovanju, v proizvodnji – v slehernem človekovem delovanju

Nenehno ponavljajoče se ropanje gozdov z izsekavanjem, s pašo in s steljarjenjem, s pošiljanjem industrijskih odpadkov (npr. SO_2), kmetijskih odpadkov (npr. odpavljena ali pa odpihana industrijska gnojila in strupi), agrikolturni in industrijski poseg v gozd so v Evropi zgodaj povzročili streznitev in uveljavili organsko obravnavo gozda. V razvoju je sonaravno gojenje in s tem sonaravno gospodarjenje z gozdom in ne naravno gospodarjenje, ker kot takšno ne more obstajati. Pod sonaravnim gojenjem ali gospodarjenjem z gozdom razumemo: spoštovanje naravnih zakonitosti ekosistema tako, da v mejah teh zakonitosti pristavljamo svoj gospodarski lonec in pri tem uporabljamo metode, ki so okolju ali naravi – obzirne. V poenostavljeni obliki je to prikazano z dodano majhno puščico v shemi sonaravnega ekosistema.

Skromna črtkana puščica ponazarja energijsko vlaganje z namenom, da usmerjamo tok naravne energije (široka puščica) našim ekološko še dopustnim gospodarskim ciljem primerno. Kaj in koliko si smemo v naravi dovoliti (torej narava in višina cilja), je odvisno od meje reverzibilnosti okolja ali ekosistemov, v katerih razvijamo neko gospodarsko dejavnost. Dovoljene so le motnje, kjer reverzibilnost sistema ni prizadeta. Reverzibilnost ali stopnja prožnosti pa je odvisna od značaja in okolja, v katerem je ekosistem.

Drobna puščica pomeni predvsem intelektualna vlaganja, s katerimi je mogoče naš gozd ponovno oživiti, ohranяти, izboljševati. Razumljivo je, da pomeni ta puščica tudi materialne vložke, vendar imajo intelektualni popolno prednost. Ta puščica pomeni pri delu z gozdom nego, negovalno, ustvarjalno poseganje v gozd – vedno in povsod. Gre za nego, ki pospešuje vrednote, veliko izboljšuje kakovost lesa ipd. Takšna nega je energijsko izredno varčna. In še nekaj; tako nastala lesna surovina potrebuje pri predelavi v zelo kakovostne izdelke zelo majhne količine energije v primerjavi s predelavo lesnih sortimentov povprečne in podpovprečne kakovosti. Takšna nega je torej del celostnega procesa; pomeni personifikacijo

nove paradigme, ki izvira iz svetovnonazorskega pogleda in je povezana z znanostjo in prakso. Pomen tega dojamemo, če primerjamo sonaravni model (sredina skice) z modelom na desni strani skice. Le-ta ponazarja umetne ekosisteme, tako industrijske kot tudi industrijsko-kmetijske, kjer se v ekosistem vozi energija s kamionom, podirajo naravni mehanizmi, sproža onesnaževanje, pač zaradi mehanistične zasnove proizvodnje. Takšni ekosistemi so slabi posnetki naravnih. Da bi lahko delovali, potrebujejo ogromne količine energije, to pa morajo vzeti od drugod. Večji del te energije pa se drugje pojavlja kot odpadke – materija na nepravem mestu. Tega odpadka je tem več, čim večkrat se vložena ali vstopajoča energija spreminja iz ene kemične oblike v drugo. In spet primer iz kmetijstva: dokler se zadovoljimo s primarno pridelavo npr. žit, je entropija manjša. Uporaba žit v nadaljnjem procesu – prehranjevanje živali – različna predelava mesa – embaliranje itn. povzročajo na vsaki ravni prehoda energije v drugo obliko nove izpade. Entropijo, ki v bistvu onesnažuje. Tisti, ki energijo za drag denar kupuje, bo resno razmišljal, pri katerem členu se bo ustavil. Iz teh razlogov so tudi razumljiva neskladja med poljedelstvom in različnimi panogami živinoreje doma in po svetu. V bistvu gre za procese, ki veljajo za industrializirano družbo, pojavljajo se grabež, kraja in prelivanje energije na ekološko dvomljiva področja. In vendar bo treba kaj storiti. Veliko truda bo potrebno, preden se bodo razvile okoljevarne tehnologije. Potrebne so spremembe v koreninah. V Nemčiji je vse več glasov, da je treba preiti na zdravo kmetijstvo, tako da bi zmanjšali hektarske pridelke in razbremenili okolje. Pridelovalcem hrane pomagajo z različnimi oblikami dotacij. To si lahko privoščijo le nekdo, ki v resnici ceni intelektualne storitve in z njimi doseženo veliko učinkovitost ter gospodarsko moč države, ki bo kot celota podprla takšen kmetijski razvoj. Zagotovo pa bo potrebnih veliko sprememb, da bo zamisel dosežena.

ZDA v svojem kmetijskem precepu kljub poceni energiji poskušajo reševati kmetijsko onesnaževalno industrijo z zasnovo povprečnih hektarskih pridelkov. V tej deželi je to mogoče zaradi velikih kmetijskih prostranstev. Nasprotno pa prinaša pot maksimiranja kmetijske proizvodnje deželam z malo obdelovalne površine, kot so Indija, jugovzhodna Azija, da ne govorimo o Afriki, ekološko katastrofo in lakoto.

Pridelava hrane ni predvsem zadeva kmetijstva, temveč veliko bolj celostno

vprašanje; zajema zdravstvo, ekologijo, etiko, še posebno varstvo okolja, hkrati pa tudi zadeva pridelovalca in predelovalca hrane. Predvsem pa je to vprašanje časa, ki je potreben, da se bo geslo: »Pridelujmo neoporečno hrano« uresničevalo ne le na polju in tovarni, temveč v slovenski krajini; se pravi, da krajine ekološko ne bo hromila.

Entropiji se ne da izogniti, mogoče pa jo je zmanjšati, tako kot to uspeva življenju v onesnaženi naravi. Kako se bo gospodarstvo ali njegove posamezne panoge odtegnilo iz proizvodnje, ki temelji na banalnem izkoriščanju okolja, razvilo svoje tehnologije z učinkovito drobno puščico, ki simbolizira varčno rabo energije, je odvisno od svetovnih smeri razvoja in od nas samih. Najprej pa morajo različne gospodarske veje raziskovalno pot iskanja in oblikovanja te puščice začeti in pri tem ne pozabiti, da je za to potrebna holistična in ne parcialna zasnova dela. Morda bi v obdobju, ko smo postali ujetniki časa in iz njega ne znamo pobegniti, pomagala zasnova pilotske študije o iskanju entropijsko skromnih tehnologij. Ta pa je:

količina proizvodov
/ na enoto entropije

in ne več:

količina proizvodov
/ na enoto časa

LITERATURA

- Kreuzer, F.: 1981 Die Kranken Riesen, Deuticke V. Wien
Monod, J.: 1970 Le Hasard et la necessite, SEUIL Pariz
Naisbitt, J.: 1982 Megatrends, Warner Books, New York
Schroedinger, E.: 1987 Was ist Leben, Piper Muenschen, Zuerich
Schumacher, E.: 1973 Small is Beautiful, London, Coxand Wymaen

IČA ROJŠEK*

Ovire in spodbude na poti k okolju prijazni poslovni strategiji

1. Uvod

Pojmovanje naravnega okolja kot svobodne dobrine oziroma njegova brezplačna uporaba za odlaganje odpadkov iz proizvodnje in potrošnje je temeljni vzrok za motnje v naravnem ravnotežju. V razmerah, ko si ohranjanje naravnega okolja kot družbena vrednota še ni široko utrla poti v zavest prebivalcev in v miselnost gospodarskih osebkov, ni mogoče zanikati potrebe po opazni prisotnosti države pri izvajanju politike varstva naravnega okolja, vsaj kar zadeva ohranjanje tiste minimalne ravni njegove kakovosti, ki je nepogrešljiva za človekov obstoj in

* Dr. Iča Rojšek, izredna profesorica na Ekonomski fakulteti v Ljubljani.

delovanje. Večina zagovornikov trditve, da je pojmovanje naravnega okolja kot svobodne dobrine osnovni krivec za porušeno sožitje med človekom in naravo, osredotoča pozornost predvsem na to, kako uresničiti načelo, da mora tisti, ki obremenjuje naravno okolje, nositi tudi stroške v tej zvezi (t.i. internalizacija negativnih zunanjih učinkov delovanja posamezne gospodarske enote); eni pripisujejo pri tem osrednjo vlogo tržnemu mehanizmu, drugi državnemu uravnavanju.¹ Redki pa še dalje proučujejo, kakšne procese prilagajanja utegnejo sprožiti zahteve, smernice in predpisi v zvezi z varovanjem naravnega okolja, kot so opredeljeni na narodnogospodarski ravni, v posamezni gospodarski enoti. Zastavlja se namreč vprašanje, kakšne posledice ima družbena politika varstva naravnega okolja za poslovanje posameznega podjetja. Ali drugače: kaj ga spodbuja in kaj zavira pri upoštevanju zahtev po varovanju naravnega okolja v okviru poslovne politike? Navedeno bo srž nadaljnega razmišljanja.

2. Odzivanje podjetij na naravovarstvene zahteve

Marsikje se varstvo okolja kot družbeni smoter uresničuje pretežno z administrativnim usmerjanjem obnašanja v zeleni smeri; v mislih imamo ukrepe, ki posegajo v gospodarsko dejavnost v obliki omejitev (na primer predpisi o dovoljenem obsegu onesnaževanja zraka), dovoljenj (na primer dovoljenje za prevoz hitro pokvarljivega tovora skozi narodni park, kjer je omejen promet z motornimi vozili), subvencij (na primer brezobrestno posojilo za naložbo v varstvo okolja – enak učinek ima tudi davčna olajšava, recimo oprostitev plačila carine pri uvozu čistilnih naprav) in dajatev (na primer davek na industrijsko odpadno vodo). Podjetje ima take ukrepe za dejstva oziroma stalnice, na katere ne more vplivati, ampak se jim skuša pri svoji dejavnosti čim optimalneje prilagoditi (to pomeni s čim manjšimi oportunitetnimi stroški v smislu izgubljenega dobička). To prilagajanje poteka v okviru danega, v osnovi nespremenjenega spleta ciljev podjetja; zadnje pojmuje omenjene ukrepe kot dodatne omejitve pri sprejemanju poslovnih odločitev, ki zavirajo doseganje zastavljenih ciljev. Takšen odnos podjetja do varstva okolja, ki, kot rečeno, temelji na pravni prisili, opredeljujemo kot pasivni odnos.

Za podjetja, ki imajo aktivni odnos do varstva okolja, bi lahko rekli, da je pobuda že od začetka na njihovi strani. Takšno podjetje želi preprečiti sprejemanje raznih omejitvenih predpisov, zato začne samo že vnaprej in na lastno pobudo upoštevati smernice družbene politike varstva okolja pri svojem delovanju, da bi si tako zagotovilo več svobodnega prostora pri sprejemanju poslovnih odločitev. Spodbuda za takšno vedenje je še močnejša, če zazna podjetje na tem področju nove poslovne priložnosti in dejavnik poslovnega uspeha. Prilagajanje strukture ponudbe naravovarstvenim zahtevam more voditi k povečanju prodaje in dobička bodisi zaradi rasti prodaje na obstoječih trgih bodisi zaradi pridobivanja novih trgov. Trg sredstev in naprav za varstvo okolja je danes v razvitem svetu eden najhitrejših rastočih trgov (s 15 do 20-odstotno letno stopnjo rasti prodaje). Proizvodnja izdelkov in storitev za potrebe varovanja okolja je v Evropski skupnosti vodilna izvozna dejavnost: leta 1985 se je 9000 podjetij vpisalo med izvoznike opreme in naprav za nadzor onesnaženja zraka in ravnanje z odpadno vodo v 130 držav na svetu v skupni vrednosti več kot 730 milijonov ekujev; vodilna podjetja na

¹ Podrobneje o tem glej v Iča Rojšek: Politika trženja v pogojih varčevanja z naravnimi viri in varovanja naravnega okolja. Doktorska disertacija. Ljubljana: Ekonomska fakulteta B. Kidriča, 1983, str. 9–77.

tem področju izvozijo 25% do 35% celotnega obsega prodaje.² V Nemčiji je leta 1990 že preko 4000 podjetij opravljalo dejavnosti v zvezi z varstvom okolja in ponujalo na trgu različne naprave in storitve za zmanjševanje škodljivih izločkov v okolje.³ K temu kaže prišteti še celo paleto okolju prijaznih izdelkov za široko potrošnjo, ki vztrajno pridobivajo svoje mesto v ponudbi na svetovnem trgu.

Navedena delitev na podjetja s pasivnim in aktivnim odnosom do varstva okolja je seveda zelo groba in okvirna, kajti v vsaki skupini bi našli podjetja z različnimi mnenji in stališči do obravnavane problematike. Tako so na primer v prvi skupini podjetja, ki so seznanjena s problemi onesnaževanja in uničevanja naravnega okolja, vendar menijo, da sama ne sodijo med njihove povzročitelje; tako je zadeva zanje opravljena, zlasti če od nikoder ni slišati nasprotnega mnenja. Druga se zavedajo nujnosti lastnega ukrepanja za varstvo okolja, vendar zaradi stroškovnih razlogov z njim odlašajo tako dolgo, dokler jim predpisi to dopuščajo. Spet tretja so taka, ki v svoje politike in plane vključujejo formalno tudi ukrepe za varstvo okolja, kasneje pa pozabijo na zagotavljanje sredstev za njihovo uresničitev.

Zelo zanimiva je tipologija nemških podjetij glede na njihovo odzivanje na problematiko okolja, ki jo je na podlagi proučevanja 197 podjetij iz 8 različnih strok izdelala in leta 1990 objavila skupina nemških raziskovalcev.⁴ Podjetja so razvrstili v štiri skupine:

a) podjetja, za katera je značilna pretežno pasivna naravnost do problemov okolja: raje čakajo, kot pa da bi se aktivno spoprijela z navedenimi problemi in se poglobljala vanje. Naložbe v preprečevanje naravovarstvenih problemov in sploh prilagajanje zahtevam v tej zvezi imajo tako rekoč zanemarljivo vlogo v strateški usmeritvi te skupine podjetij. Zanimivo je, da ta tip podjetij (ki jih je 30%) ni v nobeni od proučevanih strok nadpovprečno zastopan;

b) popolno nasprotje prejšnji skupini so podjetja, v katerih je varstvo okolja osrednji sestavni del konkurenčne strategije. Avtorji so ta tip vedenja poimenovali »selektivna ekološka usmeritev« – »selektivna« zato, ker se ta podjetja (ki jih je nekaj manj kot 20%) odločajo oziroma izbirajo med različnimi naravovarstvenimi strategijami (bodisi take, ki so bolj usmerjene na sam proizvodni proces, bodisi take, ki so usmerjene navzven – na trg, bodisi one, ki so defenzivne) odvisno od tega, koliko je posamezna od njih primerna kot konkurenčno orožje; v ospredju je torej usmerjenost h konkurenci. Pri tej skupini podjetij je opaziti najvišji delež naložb v varstvo okolja (5,9% od vrednosti prodaje); razen tega so v njej nadpovprečno zastopana podjetja iz kemične industrije, pridobivanja nafte in naftnih derivatov, umetnih snovi, gume in azbesta ter iz lesne, papirne in grafične industrije;

c) pri 27% proučevanih podjetij je težišče na strategijah, ki so usmerjene navznoter, predvsem v proizvodni proces (»navznoter usmerjena aktivna podjetja«); delež naložb v varstvo okolja je sicer nekoliko manjši kot pri prejšnji skupini (3% od vrednosti prodaje), vendar še vseeno veliko večji kot pri prvi skupini. Razmeroma pogosteje najdemo v tej skupini podjetja iz živilske in kemične industrije.

č) »ekološko usmerjeni inovatorji« (teh je 23%), kot so poimenovali zadnjo

² Iča Rojšek: Zeleni marketing. Media marketing, 1990/5, str. 9.

³ Ludolf v. Wartenberg: Industrie und Umweltschutz. Markenartikel, 1990/5, str. 170.

⁴ Raziskavo so opravili H. Meffert, M. Kirchgeorg in H. Ostmeier pri Institut für Marketing, Westfälische Wilhelms-Universität Münster (Der Einfluss von Ökologie und Marketing auf die Strategien. Absatzwirtschaft, 1990/Oktober – Sondernummer, str. 42–56).

skupino podjetij, zasledujejo navznoter (v podjetje) in tudi navzven (na trg) usmerjene naravovarstvene strategije, vendar pa se ne odzivajo s pasivnim vedenjem (umik; vztrajanje pri obstoječem, dokler je to možno). Zanje je značilno predvsem to, da iščejo pri varstvu okolja svoje tržne priložnosti, pri čemer se ne ravnajo toliko po tem, kaj počnejo konkurenti, ampak si prizadevajo vtisniti svoj pečat na trgu. V tej skupini so nadpovprečno zastopana podjetja iz kemične industrije, pridobivanja nafte in naftnih derivatov, lesne, papirne in grafične industrije ter pridobivanja in predelave kamna ter keramike.

Omenjena raziskava kaže, da razmeroma dosti nemških podjetij ne pojmuje varstva okolja kot ovire za rast, ampak kot pogoj za rast. V anketi, ki jo je poleti leta 1988 opravilo Združenje nemške industrije (Der Bundesverband der Deutschen Industrie), je

- 3/4 podjetij označilo varstvo okolja kot integralni del svoje poslovne politike,
- 2/3 pa jih je izjavilo, da storijo na tem področju prostovoljno dosti več, kot je zakonsko zahtevani minimum.⁵

Seveda nas ti podatki vendarle ne smejo voditi k pretiranemu optimizmu, kajti ne smemo pozabiti, da je Nemčija danes na mnogih področjih varstva okolja ne le v evropskem vrhu, ampak v svetovnem. Toda nekateri menijo (in mislimo, da imajo kar prav), da na splošno le še prevladuje kategorija pasivnih podjetij.⁶ Zanimivo in tudi zelo koristno bi bilo izdelati podobno tipologijo slovenskih podjetij.

Vprašanje, ki se zdaj zastavlja samo po sebi, je, kateri so tisti dejavniki, ki spodbujajo podjetje k okolju prijaznemu ravnanju, in katere so najpogostejše ovire v tej zvezi.

3. Dejavniki, ki spodbujajo ali zavirajo okolju prijazno vedenje podjetja

Omenili smo že, da so odnosi pri izkoriščanju sestavin naravnega okolja praviloma pravno urejeni. V omenjeni nemški raziskavi (navedeni v opombi št. 4) so ugotovili, da je država s svojo zakonodajo še vedno najvplivnejši dejavnik, ko gre za prilagajanje podjetja naravovarstvenim zahtevam. Sledijo sredstva množičnega obveščanja s kritičnim poročanjem o zadevni problematiki, s čimer vplivajo na ustvarjanje javnega mnenja o njej. Javno mnenje gotovo postaja dejavnik, s katerim kaže v prihodnosti vedno resneje računati predvsem zaradi vsesplošne krepitve zavesti prebivalstva o potrebi po ohranjanju naravnega okolja. To je povezano s spreminjanjem strukture potreb in želja prebivalstva: ko so osnovne življenjske potrebe zadovoljene do določene mere, doseganje čim višjega življenjskega standarda izgublja pomen kot vrednota, v ospredje pa prihajajo nematerialne vrednote, med drugim tudi zdravo in neokrnjeno naravno okolje;⁷ to seveda terja ustrezno prilagajanje na strani ponudbe; pritisk v tej zvezi ponekod še dodatno krepijo organizacije potrošnikov.

Tudi vloga trgovine kot spodbujevalca okolju prijaznega vedenja proizvodnih podjetij ni zanemarljiva. Nekateri ji pripisujejo (predvsem trgovini na debelo) vlogo »ekološkega vratarja«: z zapiranjem ali odpiranjem tržnih poti za izdelke in informacije lahko bistveno vpliva na širjenje ekoloških elementov ponudbe na

⁵ Ludold v. Wartenberg, navedeno delo, str. 172.

⁶ Hans Heyder: Umwelt-Bewusstsein zur Chance machen. Marketing Journal, 1989/2, str. 136.

⁷ Navedeno hkrati pomeni, da razmere gospodarske recesije in upadanja realnih dohodkov prebivalstva niso spodbudne za krepitev ekološke zavesti.

trgu. Trgovina lahko spodbuja upoštevanje naravovarstvenih zahtev pri proizvajalcih predvsem s svojo nabavno politiko, pri čemer mislimo na

- naravovarstvena merila pri izbiri dobaviteljev in na
- neposredni vpliv na oblikovanje izdelkov pri proizvajalcih (na primer z dajanjem smernic glede vsebnosti posameznih sestavin v izdelkih).

Trgovske organizacije, kot so Migros, Tengelmann, Otto, Spar, Hertie, Co op, so v tujini že dobro poznane po tej vlogi »ekološkega vratarja«.⁸

Omenili smo že, da vplivajo na odnos podjetja do varstva okolja tudi dejavnost njegovih konkurentov na tem področju (na primer njihove strategije v tej zvezi, finančna sredstva, ki jih dajejo za ta namen, in podobno) in morebitni njeni posredni učinki na določeno podjetje (na primer, da konkurent tako pritegne del dosedanjih kupcev podjetja).

Ne nazadnje kaže omeniti, da tudi spoznanja znanstvenoraziskovalne dejavnosti (na primer dokazovanje in količinsko ovrednotenje razmerja med posameznimi učinki na okolje in njihovimi posledicami) in širjenje informacij o njih vplivajo na upoštevanje problemov okolja pri dejavnosti podjetja.

Posebej moramo poudariti, da ima poslovodstvo podjetja usodno vlogo pri usmerjanju vedenja podjetja v smeri, ki je v sozvočju z naravovarstvenimi zahtevami. V mislih imamo predvsem vpliv poslovodnega vrha na oblikovanje ekološko obarvane podjetniške kulture. Trajna usmeritev podjetja v varstvo okolja namreč zahteva, da tak način razmišljanja preveva vsa funkcijska področja in vse zaposlene v podjetju.

Odziv podjetja na zahteve po ohranjanju naravnega okolja pa ni odvisen le od nujnosti, tehtnosti in moči, s katero se pojavljajo in ponavljajo, ter od pozitivne naravnosti podjetja do navedene problematike, ampak tudi od razpoložljivih možnosti za upoštevanje potrebe po varstvu okolja v okviru njegove dejavnosti. V mislih imamo predvsem doseženo raven razvoja tehnike in tehnologije pri varstvu okolja in razpoložljiva finančna sredstva za ukrepanje na tem področju. Prav zadnje igra dostikrat vlogo zaviralnega dejavnika. V omenjeni nemški raziskavi⁹ je kar 69% proučevanih podjetij navedlo, da so visoke naložbe in stroški pri izvajanju ukrepov za varstvo okolja glavna ovira za ofenzivne strategije na tem področju; 61% proučevanih podjetij je izjavilo, da je privedlo prilagajanje naravovarstvenim zahtevam do trajnega zvišanja stroškov,¹⁰ pri 32% podjetij ni vplivalo nanje in le 5% jih je navedlo, da so tako znižali stroške. Če k temu dodamo še ugotovitev neke druge raziskave,¹¹ da je za dajanje prednosti okolju ustrežnejšim izdelkom pomembno, da so ti na trgu na voljo po približno enaki ceni kot drugi izdelki (in ne dražji), imamo nedvomno opravka z eno najresnejših ovir. Proučevana nemška podjetja so med ovirami v mnogo manjši meri navajala še naslednje:

- pomanjkanje informacij o zakonskih predpisih in standardih o varstvu okolja,
- pomanjkanje ustreznih tehnologij,
- časovni pritisk (reševanje omenjenih problemov zahteva praviloma dosti časa).

Zanimivi so rezultati analize navedenih ovir glede na velikost podjetij: pokaza-

⁸ Podrobneje o njihovih izkušnjah v tej zvezi glej Walderman Hopfenbeck: *Umweltorientiertes Management und Marketing*. Landsberg/Lech: Verlag Moderne Industrie, 1990, str. 451–473.

⁹ *Der Einfluss von Ökologie und Marketing auf die Strategien*, str. 48.

¹⁰ Da varstvo okolja ni zastoj, priča tudi podatek, da je nemška industrija od 1971 do 1990 izdala za ta namen okrog 170 milijard mark (Ludolf v. Wartenberg, navedeno delo, str. 172).

¹¹ *Ökologie und Marketing im Meinungsstreit*. Markenartikel, 1988/2, str. 71.

lo se je namreč, da med podjetji z manj kot 249 zaposlenimi in med podjetji z več kot 5000 zaposlenimi ni značilnih razlik v pripisovanju pomena stroškom in naložbam kot ovirama pri izvajanju ukrepov za varstvo okolja. Pričakovati je bilo, da bodo majhna podjetja, ki imajo manjšo kapitalsko moč, pripisovala razmeroma večji pomen tema ovirama. Po drugi strani pa se je izkazalo, da je pomanjkanje informacij o zakonskih standardih glede okolja, o državnih spodbujevalnih programih na tem področju in o ponudbi ustreznih tehnologij za varstvo okolja razmeroma močnejša ovira za majhna podjetja kot za velika.

Če upoštevamo omenjene največje ovire, potem lažje razumemo, zakaj se ukrepi za varstvo okolja ne izvajajo ali pa le z veliko časovno zakasnitvijo ter zakaj so razmeroma pogostejše pasivne strategije v tej zvezi.

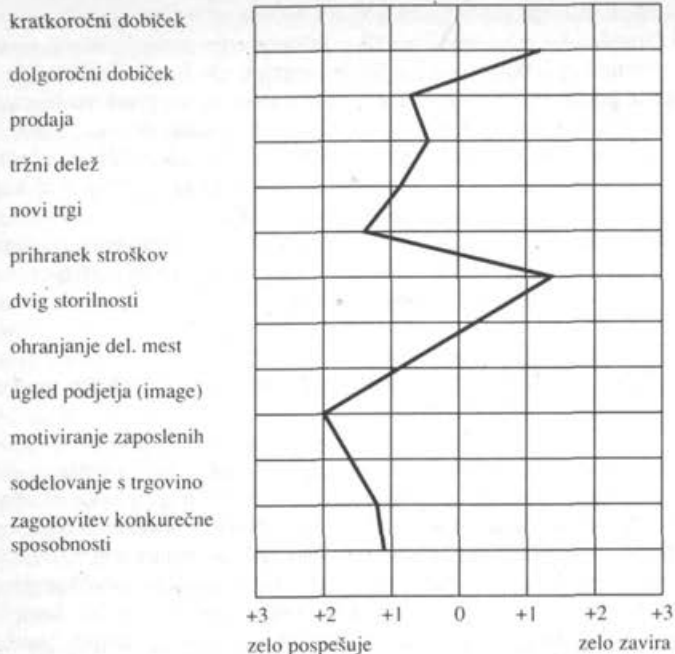
4. Uvrstitev varstva okolja v hierarhijo ciljev podjetja in morebitna nasprotja v tej zvezi

Pomembna sestavina okolju prijazne poslovne politike podjetja so cilji glede varovanja naravnega okolja. Sprašujemo se, ali jim je mogoče najti mesto v celotnem sistemu ciljev podjetja in kakšen je njihov relativni pomen v tej zvezi.

Cilje poslovanja moramo prikazati v obliki cele hierarhije ciljev, od ciljev ki so široko opredeljeni in po pomenu ne daleč od smotra, do zelo določno opredeljenih ciljev, ki so izraženi v času in prostoru, ter vrednostno in količinsko. Izraz hierarhija v tej zvezi poudarja, da gre za razvrstitev ciljev po stopnjah (nadrejeni in podrejeni cilji). Najvišji in končni splošni temeljni cilj podjetja je ohranitev in krepitev njegove gospodarske moči in konkurenčne sposobnosti, kar dolgoročno zagotavlja preživetje. Cilje, kot so ohranjanje ali izboljšanje tržnega položaja, doseganje dobička in podobno, lahko pojmujeemo kot sredstva za doseganje navedenega končnega cilja podjetja; enako lahko razumemo tudi naravovarstvene cilje. Cilji varstva okolja so temeljni cilji tedaj, če podjetje spozna iz svojih izkušenj, trenutnega položaja in predvidevanja bodočih sprememb, predvsem z vidika pričakovane rasti, to področje kot eno ključnih področij uspeha.¹²

Seveda se pri uresničevanju naravovarstvenih ciljev, ki se odvija na ustreznih funkcijskih področjih (npr. okolju prijazni izdelki kot cilj trženja, okolju prijazni proizvodni postopki kot cilj proizvodnje), ne da vedno ogniti nasprotjem s tradicionalnimi področji ciljev v podjetju. Iz prikazane slike domnevamo, da je pričakovati ta nasprotja predvsem v zvezi z dvema ciljema, to sta »doseganje kratkoročnega dobička« in »zmanjšanje stroškov«, nekoliko manj pa tudi pri »porastu produktivnosti«. Na splošno bi lahko rekli, da gre za nasprotje med kratkoročnimi gospodarskimi cilji in med naravovarstvenimi cilji. Možnosti za kompromis je treba iskati predvsem pri dejavniku »čas«, kar pomeni zavestno pomakniti cilj glede dobička v prihodnost. Iz slike je razvidno, da je varstvo okolja pozitivno povezano z doseganjem dolgoročnega dobička in z zagotavljanjem konkurenčne sposobnosti podjetja. Okolju prijazno ravnanje je dolgoročna perspektiva, ki ustvarja koristi za podjetje in za okolje.

¹² Ključna področja uspeha so tista, kjer dosežki neposredno vplivajo na preživetje in napredek podjetja ter so življenjskega pomena zanj.

Slika 1: Razmerje med naravovarstvenimi in drugimi cilji podjetja¹³

5. Namesto sklepa

Škoda v okolju je očitno še premalo opazna, da bi resneje spodbudila širši krog prebivalstva in podjetij, stranke in politike. Do sredine osemdesetih let so marsikje v svetu menili, da gre za pretirano ekološko histerijo, zeleno ideologijo, ki nasprotuje razvoju. Podjetja, ki spremljajo težnje na tem področju in so usmerjena v prihodnost, pa vedo, da je treba že danes prilagajati poslovne strategije, izdelke in storitve novim zahtevam ekološkega gospodarstva. Le tako si lahko pravočasno zagotovijo tudi konkurenčno prednost na skupnem evropskem trgu. Program Evropa 1992 daje velik pomen medsebojnemu usklajevanju aktivnosti pri varstvu okolja. Tu gre iskati poslovne priložnosti tudi za naša podjetja, ki svojih izdelkov brez upoštevanja naravovarstvenih predpisov ne bodo mogla ponuditi evropskemu trgu. Številna evropska podjetja so tovrstnim izzivom že sledila in jih uspešno upoštevala pri svojih izdelkih in storitvah.

LITERATURA

- Der Einfluss von Ökologie und Marketing auf die Strategien. Absatzwirtschaft, 1990/Okttober (Sondernummer), str. 42–56/Hopfenbeck, W.: Umweltorientiertes Management und Marketing. Landsberg/Lech: Verlag Moderne Industrie, 1990
- Heyder, H.: Umwelt-Bewusstsein zur Chance machen. Marketing Journal, 1989/2, str. 136–140
- Ökologie und Marketing im Meinungsstreit. Markenartikel, 1988/2, str. 70–74
- Rojšek, I.: Politika trženja v pogojih varčevanja z naravnimi viri in varovanja prirodnega okolja. Doktorska disertacija. Ljubljana: Ekonomska fakulteta B. Kidriča, 1983
- Rojšek, I.: Zeleni marketing. Media marketing, 1990/5, str. 9–10

¹³ Der Einfluss von Ökologie und Marketing auf die Strategien, str. 48.

BARBARA VERLIČ-DEKLEVA*

Ali se je v Sloveniji vredno ukvarjati s strukturnimi stanovanjskimi neskladji?

Ugotovitve in dileme interpretacij podatkov ob novem stanovanjskem nacionalnem programu v Sloveniji

Strukturna neskladja ugotavljamo po podatkih o koriščenosti stanovanjskega sklada glede na velikost stanovanja ter potrebe gospodinjstva, omejenih z družbenimi normativi.

Strukturna pomanjkanja se pojavijo, kadar je dostop do primernih stanovanj neustrezen in imamo zato na eni strani (večji) problem prenaseljenosti, na drugi pa stanovanjske presežke, čeprav se v celoti število stanovanj in število gospodinjstev vsaj prekrivata. To stanje približno ustreza temu, kar odkrivajo podatki za Slovenijo v analizah, ki so bile izdelane za nov Stanovanjski nacionalni program v letu 1991 pri ministrstvu za varstvo okolja in urejanje prostora.

Razlogov za tako stanje je več: imamo premajhne delež večjih stanovanj v celoti razpoložljivega sklada, prihaja do socialne nepravilnosti pri delitvi (kadrovskih, socialnih) stanovanj uporabnikom, prisotno je neskladje med cenami novih stanovanj ter kupno močjo gospodinjstev, imamo neselektiven sistem najemnin, še vedno »se ovira« promet stanovanjskih nepremičnin z različnimi metodologijami izračuna (netržne) vrednosti stanovanj ter končno ugotavljamo tudi premajhno mobilnost uporabnikov (glej še Aleksander Bajt: Gospodarski vidiki zasebljenja stanovanj v Gospodarskih gibanjih, št. 224, januar 1992).

Pri tem je treba prav tako upoštevati, da je približno 16% stanovanjskega sklada starega nad 100 let, da je tudi družbena novogradnja pogosto slabe kakovosti, da je bilo vzdrževanje stanovanj neustrezno ter dinamika prenove zelo majhna. Izredno pomanjkljiva je bivalna opremljenost okolja z infrastrukturo ter servisi, kar še povečuje nepriljubljenost bivanja v npr. majhnih stanovanjih visoke industrijske gradnje. Pogosta je nenamenska uporaba visoko kakovostnih stanovanj v mestnih središčih: ker je to ceneje od uporabe razpoložljivega poslovnega prostora, ki ga ponujajo monopolisti.

Selektivna gradnja novih (večjih) enot, dvig kakovosti okolja ter prenova lahko odpravijo neustrezno ponudbo stanovanj na trgu, ki bo popolnoma nesegmentiran (državni-zasebni sklad).

Analize preteklih obdobij (1971–1981) kažejo (M. Blejec, 1984), da so se v obdobju intenzivne gradnje novih stanovanjskih enot strukturna neskladja še povečevala, in to hitreje v družbenem skladu, kjer je bilo neskladje med normativnim ter dejanskim standardom večje kot v zasebnem. Gre za oceno velikosti razlik

* Barbara Verlič-Dekleva, doktorica socioloških znanosti, raziskovalka na IDV.

ter dinamike gibanja, kar ne izključuje neracionalnosti v obeh skladih, kot poudarja sama avtorica.

Čeprav so količinsko stanovanjski presežki večji v zasebnem skladu, je prenaseljenost pogostejša v družbenem skladu po podatkih obeh avtorjev (Blejec, 1984; Mandič, 1991). Iz tega sledi, da bi združevanje obeh skladov v enoten trg ter odprava vseh ovir prometa s stanovanjskimi nepremičninami lahko ugodno vplivala na redistribucijo uporabnikov, če jih bodo spodbujali s selektivno davčno in najemno stanovanjsko politiko. Uspešna uporaba načinov pa je odvisna od upoštevanja tržnih in ocene statističnih podatkov o stanju, ki se spreminja v prostoru (lokalnem trgu), ter socialnih posledicah za različne skupine prebivalcev.

Razlike v ocenah stanja

V oceni strukturnih stanovanjskih neskladij obstajajo navidezno nasprotujoče ugotovitve (Stanovanjski nacionalni program – SNP, 1991). Prikaz strukturnih neskladij po Blejčevi (1984 in B. V. Dekleva, 1991) in Kraigher/Mandičevi (SNP, 1991)¹ analizi se ne razlikuje po temeljni ugotovitvi, da je osrednji problem prevelik delež prenaseljenosti: razlikuje se v izračunih ter osebni percepciji ocene, ali so ta neskladja velika, torej neracionalna in s tem sploh problematična.

Nizozemci so npr. ugotovili manjši obseg neskladij kot kateri koli avtor pri nas, pa vendar bodo temu posvetili večji del desetletnega nacionalnega programa, saj vlado nesorazmerja preveč finančno obremenjujejo (B. V. Dekleva, SNP, 1991: str. 22–24). Z večjim deležem prenove in manjšim obsegom novogradnje se bo izboljšala kakovost ponudbe, z normativi in selektivnimi subvencijami pa se usmerjajo kupci ter najemniki tako, da bivajo v skladu s svojimi potrebami in finančnimi zmožnostmi.

Pojem slabe izkoriščenosti ali neracionalnosti izrabe se v besedilih Blejčeve (1984) in B. V. Dekleva (po zgledu nizozemske analize, Informativni bilten 9/10, 1991) opredeljuje s samim pojavom strukturnih neskladij, in to celo manjšimi, kot jih nakazujeta Kraigher/Mandič (SNP). Velikost neskladij torej ni primarno merilo, ali se naj sploh lotimo reševanja problema. Usmerjanje v boljše izrabo stanovanj potrebujemo tudi zaradi vpliva na prihodnje vedenje uporabnikov. Do zdaj mnogokrat podcenjeni stanovanjski stroški se bodo povečevali in uporabo skupnih virov racionalizirajo tako vlada kot socialne razmere uporabnikov stanovanj. Neskladja se v naših analizah ugotavljajo tako zaradi neprimernih površin stanovanja (Slovenija) ali pa stroškov uporabe, ki povečujejo obseg nove gradnje in socialnih skladov (Nizozemci).

S. Mandič v svoji analizi zapiše, da je »dобршен del družbenega stanovanjskega fonda zelo dobro izkoriščen in nadalje, veliko bolj izkoriščen kot lastni« na podlagi npr. naslednje distribucije družbenih stanovanj gospodinjstvom v mestnih naseljih po merilu novega stanovanjskega zakona (SNP, 1991: str. 20, pogl. VI/16–23):

- 32,6% jih ne dosega primernih površin, torej so prenaseljeni,
- 48,7% je v okvirih norme stanovanjskega standarda,
- 19,5% jih presega površinske norme.

¹ Primerjave so zgolj pogojne, ker gre za večje razlike pri razmejitvah normativov ter uporabljenih bazah podatkov. Največje pa so vendarle subjektivne ocene stanja; ob npr. manjših ugotovljenih strukturnih nesorazmerjih Blejčeva poudarja pomen problema in trenda naraščanja pojavnosti slabe uporabe skladov. Tudi Nizozemci ob še manjših naskladjih temu posvečajo celoten nacionalni program. Pri nas pa pričakujejo čudeže od nastajajočega trga, tujih posojil, obenem pa nadaljujemo z entropičnostjo stanovanjske politike.

Primerjava z Nizozemci, ki pri oceni upoštevajo finančno stanje uporabnikov in cenovno kategorijo stanovanja, se kaže takole:

- 7% jih živi »predrago«,
- 63% »živi sprejemljivo« v skladu z možnostmi,
- 23% jih živi »prepoceni«, zasedajo subvencionalna stanovanja.

Gre torej za razliko v subjektivni percepciji, kaj je veliko (problematično) ali majhno (zanemarljivo) neskladje. Racionalni Nizozemci so si predvsem izračunali, koliko vlado nesorazmerja finančno obremenijo, ali jo še bodo v prihodnje, če nič ne ukrenejo... Med našimi avtorji (Blejec, 1984; Mandič, 1991) analiz pa je do razlik v deležih prišlo tudi zaradi različnih razmejitev zgornje ter spodnje meje nekdanjega družbenega normativa. Vendar, različne so predvsem podatkovne baze, ki jo Blejčeva omeji na popis 1981. leta, avtorja pa obravnavata položaj v letu 1991.

Zanimivo je vendarle, da se kljub razlikam v pristopu »potrjuje« teza M. Blejčeve, da strukturna neskladja naraščajo v primerjavi stanj v desetih letih, med l. 1981 ter l. 1991.

Delež populacije, ki živi v

- primernih stanovanjih	54%
- premajhnih enotah	27%
- prevelikih	19%

(leto 1981, vir: popis, M. Blejec)

- primernih stanovanjih	12,6%
- premajhnih	32,9%
- prevelikih	54,5%

(leto 1991, vir: Kž v SNP, Kraigher/Mandič)

Če upoštevamo normative novega stanovanjskega zakona ali pa celo evropska merila, ki bodo cilj prihodnje stanovanjske politike, dobimo seveda drugačna nesorazmerja. Teh podatkov ne moremo primerjati z analizo Blejčeve, ker se ne ujemajo z merili in tudi kontekst razmišljanja se spreminja z novo zakonodajo. Tako ni več smiselna delitev na družbena in zasebna stanovanja ali pa iskanje administrativnih redistribucijskih rešitev.

Ne glede na razlike v interpretaciji podatkov pa je treba opozoriti na potrebno metodološko doslednost, kajti ob dvigovanju meril je logično in upravičeno pričakovanje, da se bodo deleži »prenaseljenih« povečevali, zmanjšali pa se bodo stanovanjski presežki.

Tako torej ob tem, da v analizi enakih podatkov (Kž, 1991) uporabimo evropske normative stanovanjskega standarda, ki so višji od naših, ne moremo na noben razumen način zmanjšati obsega prenaseljenosti, ki smo jo predhodno ugotovili ob nižjih normativih.

Razen če seveda z različno velikimi razredi in drugačnim seštevanjem posameznih kategorij populacij v interpretaciji ne ugotovimo, da prenaseljenosti skoraj ni več; če je tako, je nekaj močno narobe s pristopom v analizi ali v vrednotenju podatkov.

Uporaba evropskega merila v analizi sedanje distribucije stanovanj se zdi vprašljiva v pragmatičnem pomenu (ne pa kot cilj) za prihodnje programe razvoja), saj zakon opredeljuje drug, nižji normativ. Obenem bi uporaba evropskega standarda v trenutni analizi sklada implicirala za vlado mnogo večjo obveznost pri subvencijah in novi gradnji socialnih stanovanj. Ne nazadnje, lahko bi se tudi uporabljal za legitimizacijo privilegijev, medtem ko bi se večina stanovalcev morala sprijazniti z obljubami na boljše čase.

Vendar je to dilema zgolj večjega ali manjšega obsega sredstev, ki se bodo namenila za izboljšanje bivalnih razmer gospodinjstev v Sloveniji. Če je neskladje med cilji in možnostmi preveliko, je program obsojen na neuspeh, povzroča pa vrsto socialnih neenakosti ter dvojnih meril, ki smo jih poznali tudi v preteklosti.

Kljub temu lastnemu pregledu podatkov Blejčeve ter Mandičeve in Kraigherja tudi v analizi po evropskem normativu lahko ugotovimo povečana strukturna neskladja v stanovanjski distribuciji. Bolj ko dvigamo standarde, večja je prenaseljenost in manjši so suficiti. Lahko npr. opazimo, da novi stanovanjski zakon ne dviguje bistveno standarda, pač pa razširi tolerirane meje nekdanj primerne stanovanja, medtem ko je premik storjen šele z uporabo evropskega normativa v analizi stanja leta 1991:

Razmerja po novem zakonu	Delež populacije, ki živi v		po evropskih normativih
– primernem stanovanju	37%	– primernem stanovanju	33,3%
– premajhnem	19,5%	– premajhnem	36,9%
– prevelikem	43%	– prevelikem	29,7

Razumnih razlogov za nasprotujoče ugotovitve stanja iz dosedanjih podatkov torej ne vidim, saj problem strukturnega stanovanjskega neskladja ostaja izražen v vseh prikazih, časovna analiza in vsi trije normativi pa odkrivajo trend naraščanja neskladja v deležih neprimerno izkoriščenih stanovanj.

Pojem slabe izkoriščenosti stanovanjskega sklada torej nujno vključuje tudi kategorijo prenaseljenih in predvsem to, saj standarda te populacije brez ciničnega prizvoka ne moremo razglasiti za »dobro izkoriščenost stanovanj«!

Pri razvrščanju ter primerjavi kategorij stanovalcev pa se držimo metodološke doslednosti uporabe enakopomenskih in enakih meril, ki primerjavo omogoča. Slaba izkoriščenost ali neracionalnost torej obsega oba pola vrednosti tistih kategorij uporabnikov, ki so zunaj »primerne« standarda stanovanja po vsakem normativu. Ne pa, kot se je zgodilo v interpretaciji dobljenih podatkov obeh avtorjev, da se prvotna delitev kategorij stanovalcev po evropskem normativu na pet skupin, sicer analitično zanimivih kategorij (!), vrednoti in razdružuje tako:

1. pod minimalnim standardom	7,4%
2. v okviru minimalnega standarda	29,5%
3. v okviru primerne evrop. standarda	33,3%
4. v okviru dobrega standarda	19,5%
5. nad dobrim standardom	10,2%

Seštevek 1. in 2. je skupaj 62,8%

Vir: SNP, Mandič: str. 19, 20, 21.

– da se »primerni« evropski standard (33,3%) pretolerantno »raztegne« navzdol s prištevanjem deleža tako imenovanega minimalnega? evropskega standarda, torej +29,5% (le-ta neizogibno pobere tudi prenaseljene po našem nižjem družbenem dogovoru!). Tako dobimo nadpovprečni delež na videz neproblematičnih, »v povprečju dobro izkoriščenih... 63% stanovanj je v okviru minimalnega ali primerne standarda« (Mandič, SNP, str. 21);

– in »navzgor« z (ne)upoštevanjem presežka tistih, ki stanujejo v dobrem (več kot primernem) evropskem standardu, -19,5%, ker ga morda nimamo za resničen presežek?

– v preostanku »problema presežkov in prenaseljenosti« se na koncu verbalna pozornost usmeri le še na 7% prenaseljenih ter 10% luksuzno bivajočih skupin gospodinjstev, torej »tistih, ki bi veljala za »neracionalno izkoriščena, je 10%.« (Mandič, SNP, str. 21).

Razdelitev populacije na pet skupin ter uporaba evropskega standarda naj bi tako pokazali (Kraigher/Mandič, SNP, str. 19), da se ekstremni deleži problema neskladja v Sloveniji gibljejo samo med 7,4% tistih, ki ne dosega niti minimalnega evropskega stanovanjskega standarda (kar koli že ta v tem primeru pomeni!), ter 10,2% takšnih, ki živijo luksuzno, torej celo nad dobrim (ki je že sam višji od »primernega«) evropskim standardom.

Vse preveč različne kategorije stanovalcev znotraj tako napihnjenega toleriranega primerne evropskega standarda enostavno zanemarimo kot neproblematične. Obrnili smo na glavo logiko, da se ob višjem standardu prenaseljenost poveča, ker ocenjujemo le ekstreme; pozabili smo tudi, kaj smo ugotavljali predhodno! Namreč, da skoraj 30% gospodinjstev ne dosega niti 16 m stanovanja po osebi in da jih 42% biva podstandardno; uporaba »adaptiranega« evropskega standarda z analizo stanja je v naših razmerah torej vprašljiva. Prevedeno v politiko, s podcenjevanjem problema implicitno nekaterim odrekamo upravičenost, da se težave rešujejo zaradi sumljivo minimalnih evropskih meril, hkrati pa drugim luksuz toleriramo (ne za svoj račun) na račun socialnih popravkov. Takšen problem v začetnem delu besedila omenja tudi sama avtorica, vendar ga pripisuje le preteklost (SNP: str. 16).

Pozoren bralec analiz za izdelavo nacionalnega programa je tako nenadoma presenečen nad sklepi, ki kljub predhodnim analizam dopuščajo, da problema prenaseljenosti ob uporabi evropskih meril skoraj ni več; dobi vtis, da se je zgodil čudež – ne da smo dvignili dejanski standard bivanja, smo prišli v Evropo in celo zmanjšali strukturna neskladja. Slona smo potisnili skozi šivankino uho brez kapljice krvi!

Kako bi na takšne ocene reagirali tisti, ki jih ista avtorica ob analizi istih podatkov uvršča med 29,3% bivajočih v podstandardnih stanovanjih samo po merilu premajhnih površin, pod 16 m na osebo? Ob še drugih pomanjkljivostih stanovanj našteje skupno 42% stanovalcev Slovenije v letu 1991, ki bivajo podstandardno (Mandič, SNP, str. 8,9) – njihovo reakcijo si lahko le zamišljamo. Če že ne sami prebivalci, bi nad uporabo takšnih meril lastnih standardov protestirala Evropa.

* * *

Odrpto pa ostaja vprašanje trenutne motivacije uporabnikov še vedno podcenjenih stanovanj za mobilnost ter redistribucijo sklada; saj ne vemo natančno, kolikšen delež gospodinjstev v Sloveniji živi v zanje »predragih« stanovanjih in ima obenem stanovanjski presežek. Tudi ne vemo, koliko tistih, ki živijo »prenaseljeno«, bi si lahko privoščilo glede na svoje dohodke primernejše stanovanje ali pa izpolnjuje vsaj pogoje za socialno pomoč. Vsa ugotovljena stanovanjska neskladja sama torej še ne pomenijo možnosti za realizacijo redistribucijskih zmožnosti.

Kljub temu pa neracionalnosti ostajajo, saj bi nekateri vendarle lahko vzdrževali in tudi potrebujejo večje stanovanje, le dostopa do njega nimajo. To je eden pomembnejših razlogov, da se družine izčrpajo z dolgotrajno samogradnjo v svojih najbolj aktivnih letih.

Zaradi vsega navedenega sugeriramo (M. Blejec, 1984, B. V. Dekleva, 1991), naj se za usmerjanje stanovanjske politike uporabijo tudi selektivna davčna in socialna sredstva poleg nujne usmerjenosti na prenavo bivalnih razmer. Ker ostajam skeptična do redistribucijskih uspehov po novem zakonu (kljub dobrim namenom zakonodajalca!), se mi zdi toliko pomembnejše, da se problema lotimo s temi drugimi ukrepi. Gre za vpliv na prihodnje vedenje stanovalcev, spodbujanje redistribucije ter mobilnosti tam, kjer je možna in zaželena. Zato na začetku reševanja sedanjega položaja potrebujemo večji dostop do primernih stanovanj in ustrežnejšo ponudbo na trgu.

Predlogov je bilo v analizah veliko in so dobili različne poudarke v sintezni verziji SNP. Omenim naj le podatke o 18,476 stanovanjih brez uporabnikov v letu 1981 ter o nenadzorovani uporabi stanovanj v mestnih središčih za poslovne, upravne dejavnosti, ki s privatizacijo narašča (Dekleva, SNP: str. 19,48 ter naslednja izdaja Informativnega biltena). Entropija pri uporabi stanovanjskega sklada je bila in ostaja velika. Vzdrževanje in prenova se utegneta močno pospešiti z uvajanjem solastništva ter možnostjo zmanjševanja stroškov najema na račun investicijske vrednosti. Tudi te sugestije se še »niso prijele«, čeprav ne vemo, kako bi uporabili npr. vojaško dediščino.

Natančnejše ter vsestranske analize stanja so zato potrebne, da bomo lahko uspešno uporabili sredstva davčne politike, upravičenost do socialne pomoči, sistem izračunov najemnin, upoštevali rento, lokacijo stanovanja, bivalno opremljenost ter deficite lokalnih trgov, ki se bodo zelo spreminjali v turbulentni prihodnosti.

Zdi se smiselno, da vlada v svojem programu loči makro- ter dolgoročnejsše ukrepe od tistih, ki zahtevajo natančen selektiven prenos na lokalne trge ali socialne korektive takoj in zdaj. Naj opozorim le na nekaj predlogov!

- ustvarjanje enotnega trga s stanovanji; odprava metodologije določanja (gradbeniške) cene stanovanj (pravobranilstvo!),
- odprava »subvencije«, podpore nakupov izključno novih stanovanj (npr. za sklad solidarnosti),
- začasna odprava vseh davkov (več olajšav) na promet s stanovanji,
- možnost diferenciranega kreditiranja nakupa stanovanja z obnovo ali gradnjo (socialna, ekološka merila, elementi neprofitnosti gradnje in upravljanja),
- kreditiranje in subvencioniranje po socialnih in finančnih merilih stanja gospodinjstva s ciljem povečanja kupne moči ciljnih skupin, kadar in dokler trajajo razlogi, da se upravičenci vanjo uvrščajo,
- uvajanje selektivne davčne politike na lastnino stanovanja po merilih »primerne« stanovanja ter njegovo tržno vrednost (povpraševanje),
- predstavitev usklajenega sistema informacij o stanovanjskih razmerah (nesorazmerjih, neskladjih),
- izvajanje tržnih stanovanjskih raziskav makro- in lokalnih trgov, raziskave stanovanjskega položaja socialnih skupin glede na prostor,
- uvajanje ustrežnejših statističnih obdelav treh delov podatkovnih baz: a) stanovanjski sklad (vrednost, struktura, lokacija), b) njegovi uporabniki, struktura gospodinjstev, c) finančni ter premoženjski položaj uporabnikov.

VIRI:

Meta Blejec, 1984: Metodologija ugotavljanja dolgoročnih stanovanjskih potreb v občinah z dolgoročno projekcijo stanovanjskih potreb v Sloveniji za obdobje 1986–2000, Urbanistični inst. RS

Iz analiz na Nacionalni stanovanjski program, Ministrstvo za varstvo okolja in urejanje prostora, 1991, Ljubljana:
Barbara Verlič-Dekleva: Strukturna stanovanjska neskladja in strategije redistribucije,

Srna Mandič: Analiza obstoječega stanja stanovanjske preskrbe prebivalstva, izdelava in uporaba stanovanjskih
normativov: Tomaž Kraigher

Kako meriti stanovanjski prostorski standard v Sloveniji?

Uvod

Članek povzema nekaj rezultatov dveh raziskovalnih nalog, ki sta bili ob vrsti drugih strokovna podlaga za izdelavo Nacionalnega stanovanjskega programa (NSP). Zakaj je njihova predstavitev lahko zanimiva za širšo strokovno javnost?

Raziskavi odpirata razpravo o tem, kaj lahko Slovenija v devetdesetih letih normira kot »družbeno priznano potrebo individua po stanovanjski površini«. Za začetek in nadaljevanje take razprave pa je kar nekaj razlogov.

Prvi je ta, da se je taka razprava že začela. Obstaja nevarnost, da se določitev stanovanjskih površinskih norm marginalizira kot docela tehnično vprašanje, prav tako da se obravnavajo kot celo navedbe nevredni. Kako širok pa je pravzaprav spekter predpostavk, vključenih v definiranje ne le take norme, ampak tudi sankcij za odstopanje od nje, nam pokaže že naslednja zanimivost. Medtem ko so zahtevo po ločeni spalnici staršev in otrok angleški stanovanjski reformatorji vključili v definicijo primerne stanovanja že konec prejšnjega stoletja, pa naša nova zakonska definicija »primerne stanovanja« to merilo ignorira in s tem odpira možnost, da se npr. od otrok ločena spalnica samohranitelja opredeli kot »presežek« in morda celo obdavči kot »neracionalno izkoriščeno stanovanje«. A o tem več kasneje.

Drug dovolj tehten razlog za razpravo o normah je, da take norme v Sloveniji pravzaprav še ni. Samoupravnemu modelu stanovanjske politike ni uspelo definirati spodnje meje površinske sprejemljivosti. V primerjavi z normo, ki je za potrebe delitve družbenih stanovanj in posojil določila le zgornjo površinsko mejo sprejemljivosti, in to v m², pa nova norma – zakonska opredelitev »primerne stanovanja« – definira neko sredinsko vrednost, in to v številu sob. Da se raziskovalci zatekajo k takšnim ali drugačnim definicijam prenaseljenosti, projektanti pa spet k drugačnim standardom, ne spreminja dejstva, da take norme v stanovanjski politiki ni. Ali natančneje, ni je v smislu konsistentne lestvice, ki bi pokrivala ves spekter in tudi spodnjo mejo sprejemljivosti.

Tretji razlog je, da stanovanjska politika, ki svoje cilje opredeljuje v smislu »nudenja selektivne podpore« ali pa »odpravljanja strukturnih stanovanjskih neskladij«, tako normo nujno potrebuje. Koliko natančno želi urejati uporabo stanovanjskega sklada, toliko natančno površinsko normo tudi potrebuje. Zato vprašanje, koliko stopenj naj ima norma, ni le tehnično in tudi ne predmet odločitve raziskovalca, kako naj predalčke združuje ali razdružuje, da bo dobil pravšnje porazdelitev. Razlika med uporabnostjo tri- in večstopenjske lestvice je velika in načelna. Več kot tristopenjsko lestvico terja naslednja, dokaj pogosta logika stanovanjskih politik (Pugh, 1980): v sredini je »primerno stanovanje«, ki pomeni standard socialnih stanovanj. Ker pa se na prostem stanovanjskem trgu pojavljajo stanovanja tudi nižjega standarda od socialnih, torej podstandardna, je treba definirati in izločiti že zdravstveno ogrožujočo prenaseljenost – t. i. »unfit housing«,

* Srna Mandič, raziskovalka na Inštitutu za družbene vede; Tomaž Kraigher, svetovalec, Zavod za makroekonomske analize in razvoj

»nesprejemljivo« ali »akutna prenaseljenost«. Ta logika pripelje že do štirih stopenj: nesprejemljivo, sprejemljivo, standardno in nadstandardno. Še ena stopnja pa je potrebna za definiranje in sankcioniranje prepotratne uporabe stanovanjskih površin, če naj sankcije ne zadenejo prav vsakega preseganja standarda socialnih stanovanj.

V tej logiki je tudi smisel raziskav, katerih rezultate predstavlja. Ker pa je tudi doseganja uporaba teh rezultatov, zlasti v razpravi o strukturnih stanovanjskih neskladjih, zanimiva tema, se z njo posebej ukvarjava ob koncu.

Iz evropske zbirke stanovanjskih standardov

Stanovanjski standard so med prvimi tematizirali angleški stanovanjski reformatorji 19. stoletja, spodbujeni s skrbjo za t. i. javno zdravje, ki so ga ogrožala nehigienska delavska stanovanja. Zavračanje delavskih »slumov« je temeljilo na predpostavki, da so zdravstveno ogrožujoča ne le za delavce, ampak za vso družbo. V prvi fazi so začeli normirati stanovanjsko površino, sanitarne pritikline, zračenje itd. . . . Druga faza reform, ki se je osredotočila na stanovanjsko površino, je bila spodbujena z občutkom ogroženosti pred »nemoralo in incestom«, izvirajočo iz skupnega spalnega prostora staršev in otrok v delavskih stanovanjih. Ta skrb se je kazala v standardizaciji površin, ki naj zagotovijo ločeno spalnico staršev ter ločitev spalnic starejših otrok različnega spola (Pugh, 1980, str. 66).

Na kasnejši razvoj stanovanjskih standardov v Evropi je pomembno vplival švedski funkcionalizem s svojim natančnim definiranjem in dimenzioniranjem stanovanjskih prostorov in njihove namembnosti.¹

Ti standardi so kasneje pomembno vplivali tudi na standarde, ki so jih sprejemali v drugih državah, in to ne le pri projektiranju stanovanj, ampak tudi v stanovanjski politiki. Posebej uporabni so bili v šestdesetih letih, ob množičnih socialnih gradnjah. Tudi danes se uporabljajo za dimenzioniranje socialnih stanovanj ter za ocenjevanje stanovanjskih razmer marginalnih skupin (npr. imigrantov). Prav tako se uporabljajo za oceno in urejanje strukture stanovanjskega sklada, torej za definiranje in odpravljanje primanjkljajev in presežkov določene vrste stanovanj, ki se zaradi demografskih ali ekonomskih okoliščin ocenjujejo kot problematična. Opredelitev določenega stanovanjskega standarda kot merila ustreznosti je torej prvi pogoj za dimenzioniranje količinskega in kakovostnega stanovanjskega primanjkljaja (presežka), za temu ustrezno izbiro ciljev stanovanjske politike in njenih sredstev. S temi sredstvi država posega v stanovanjske naložbe in v stanovanjsko potrošnjo. Standardi opredeljujejo mejo, do katere stanovanjska politika še daje podporo – npr. subvencioniranje stanarine ali posojil za nakup ali gradnjo stanovanj.

Pojem stanovanjskega standarda v najširšem smislu zajema vrsto zahtev glede različnih značilnosti stanovanja in njegove opremljenosti.² Pojem gostota zasede-

¹ V tridesetih letih se je usmeril v definiranje stanovanj, ki naj omogočijo optimalno funkcionalnost za različne funkcije gospodinjstva, kot kuhanje, pranje perila, pa tudi omogočanje prostočasnih dejavnosti. Kasneje je vključil še posebne potrebe skupin, kot so otroci, starejši, fizično prizadeti itd. . . ., ter tudi elemente okolja, npr. zunanje zelene površine, storitve itd.

² Zadeva trdnost in trajnost gradbene strukture, požarno varnost, higiensko-sanitarne prostore, ekološke in lokacijske pogoje, gospodarnost, dimenzioniranje prostorov in opremljenost stanovanj in stanovanjskih hiš. Običajno je večina teh zahtev zajeta v splošno gradbeno zakonodajo, ki vsebuje tudi normative za minimalne standarde in dovoljena odstopanja. Zato se stanovanja, ki tem minimalnim zahtevam ne ustrezajo, lahko štejejo za zakonsko neustrezna ali celo nelegalna.

nosti stanovanj ali površinski stanovanjski standard je ožji. V raziskavi se omejujeva nanj. Govori o razmerju med stanovanjsko površino ali številom sob in številom stanovalcev v posameznem stanovanju. To je zelo grob, vendar statistično merljiv kazalnik, ki sicer ničesar ne pove o drugih kvalitetah ali pomanjkljivostih stanovanj in stanovanjskega sklada, je pa zelo primeren za izražanje ravni stanovanjskega standarda, primerljiv tako v času kot prostoru. Najbolj enostaven kazalnik gostote zasedenosti stanovanj je število stanovalcev na sobo. Ta kazalnik je bil na Svetu OECD novembra 1980 sprejet tudi v listo socialnih kazalnikov v državah OECD (The OECD List of Social Indicators) kot kazalnik (pre)zasedenosti stanovanj. Vrednost tega kazalnika je bila v zgodnjih 50-ih letih v večini držav OECD še več kot 1, to pa je danes običajno že definicija *praga prezasedenosti* stanovanja. V državah, kjer količinski primanjkljaj stanovanj ni več problem, tudi za merjenje gostote zasedenosti stanovanj niso potrebna kakšna bolj razčlenjena merila.

V nadaljevanju predstavlja dva primera nacionalnih površinskih standardov, uporabljanih zlasti pri dimenzioniranju socialnih stanovanj.

V Franciji so uporabili naslednja merila za merjenje stopnje zasedenosti stanovanj (Wynn, 1984, str. 49):

– *normalna zasedenost* glede na sestavo gospodinjstva: 1 soba za zakonski par ali samsko osebo – nosilca gospodinjstva, 1 soba za vsako osebo, starejšo od 18 let, ki ni nosilec gospodinjstva, 1 soba za dva otroka do 7 let starosti, 1 soba za dva otroka istega spola v starosti od 7 do 18 let, 1 soba za gospodinjsko pomočnico in 1 dnevna soba za vsako gospodinjstvo;

– *zmerna prezasedenost*: ena soba manj, kot je normalni standard glede na sestavo gospodinjstva;

– *akutna prezasedenost*: dve ali več sob manj, kot je normalni standard glede na sestavo gospodinjstva;

– *nezadostna zasedenost*: ena ali dve sobi več, kot je normalni standard glede na sestavo gospodinjstva.

Na Švedskem sta Eriksson in Linquist (1968) razvila znano matriko primernosti prostorskih stanovanjskih standardov za posamezne tipe gospodinjstev na podlagi podobnih zahtev iz švedskega programa Miliyon stanovanj 1965–74: Prostorski stanovanjski standard je *sprejemljiv*, če prideta največ dve osebi na sobo, vendar ob upoštevanju strukture gospodinjstva. Pri tem sta dnevna soba in kuhinja izključeni. Če stanovanje nima ločene dnevne sobe, standard *ni sprejemljiv*. Če stanujeta v stanovanju več kot 2 osebi na sobo, spet ob upoštevanju strukture gospodinjstva, je stanovanje *prezasedeno*. Če ima stanovanje 1 sobo več, kot je primerno po sprejemljivem standardu, je standard *dober*, če je presežek sob večji, je standard *visok*.

Površinski stanovanjski standardi, ki se uporabljajo v Sloveniji

A. Leta 1973 sta Gradbeni center Slovenije in Center za stanovanje IMS Beograd izdelala študijo *Privremeni standard stana usmerene stambene izgradnje*, ki naj bi bila strokovna osnova za določanje stanovanjskih standardov na ravni občin in mest tedanje Jugoslavije. Študija je imela namen postati zametek širšega sistema stanovanjskih standardov, uporabnih pri kreditiranju individualne in dimenzioniranju t. i. (družbeno) usmerjene stanovanjske gradnje (USG). Njihova kasnejša uporaba pa je bila omejena le na USG. Eno osnovnih meril študije je bilo ekonomika – optimiranje stroškov tako gradnje kot uporabe stanovanj. Pomemb-

no je, da je pri določanju stanovanjskega standarda sledila zahtevi, da se ob prostorskih in tlorisnih rešitvah upošteva ne le število članov, ampak tudi struktura gospodinjstva.³

B. Ti standardi so v Sloveniji delno vplivali na gradbene projekte, zlasti v USG, manj pa na normative za dodeljevanje družbenih stanovanj in posojila za zasebno gradnjo in nakup stanovanj. Slednje je v osemdesetih letih urejal precej strožji in bolj tog normativ, ki ga je določal družbeni dogovor⁴ (v nadaljevanju DD). Opredeljeval je maksimalne površine stanovanja glede na število članov gospodinjstva kot zgornjo mejo upravičenosti do teh pomoči. Dovoljeval je enočlanskemu gospodinjstvu največ 32 m² stanovanjske površine, dvočlanskemu 45 m², tričlanskemu 58 m² in štiričlanskemu 70 m². Za vsakega nadaljnjega družinskega člana se je stanovanjska površina lahko povečala največ do 15 m². Poglejmo še primerjavo meril DD z drugimi normativi ter tudi meje njegove uporabnosti.

Normativi DD so podobni povprečnim vrednostim površinskih standardov USG iz leta 1973, vendar so zadnji omogočali tudi večje maksimalne površine stanovanja, če bi to zahtevala spolna, starostna in sorodstvena sestava gospodinjstva, na katero se slovenski normativi sploh niso ozirali. Ker so standardi USG predvidevali dnevno sobo kot spalni prostor za največ eno osebo, lahko rečemo, da so bili na ravni francoskega standarda zmerne prezasedenosti stanovanja ali švedskega nesprijemljivega prostorskega stanovanjskega standarda. Normativi DD iz leta 1981, ki se niso ozirali na sestavo gospodinjstev, pa so bili v povprečju še za kakšne pol stopnje nižji.

Problematični nista le višina in togost norme DD, ampak tudi njena uporabnost. To, da določa le zgornjo, ne pa tudi spodnje meje sprejemljivosti, tehnično ni problem pri dodeljevanju posojil, pač pa pri dodeljevanju družbenih stanovanj. Problem je tudi pri ocenjevanju gostote naseljenosti stanovanjskega sklada, saj pri uporabi terjaja, da raziskovalec sam opredeli interval dopustnega odstopanja. Takih ocen, hkrati oprtih na podatke, pa je bilo zelo malo.

Prva je bila študija M. Blejec (1984), ki je vrednosti DD operacionalizirala na zelo kompleksen način ter prevedla normative iz števila m² v število sob. Interval dopustnega odstopanja od vrednosti DD je definiran dokaj široko. Naslednja študija (Mandič, 1991, str. 19) je interval dopustnega odstopanja opredelila drugače. Ne da bi kakor koli postavljala pod vprašaj metodo Blejčeve, pač pa ker so bili na voljo podatki o velikosti stanovanj v m² (to enoto pa uporablja tudi DD), je bil v m² definiran tudi interval dopustnega odstopanja. Aplikacija tako operacionalizirane meje »primerne stanovanja« na podatke slovenskega vzorca je prikazana v tabeli 1. Rezultat kaže, da je v tako opredeljenem intervalu relativno nizek delež stanovanj – 12,6%. Sama norma DD torej ni imela zelo velikega vpliva na realne stanovanjske površinske razmere populacije. Del pojava je možno razložiti s tem, da so se z istim problemom kot midva pri obdelavi podatkov srečevali tudi tisti, ki so po pretogih merilih odločali o delitvi najemnih stanovanj, ki so po velikosti sama odstopala od njih.

C. V primerjavi z merili DD, ki so opredeljevala le zgornjo mejo sprejemljivosti, in to z razmerjem med kvadratnimi metri in številom oseb v stanovanju, je

³ Za različne tipe od eno- do osemčlanskih gospodinjstev je opredelila 35 različnih tipov stanovanj, ki so se razlikovali med seboj glede na število enoposteljnih in število dvoposteljnih sob ter s tem glede na število ležišč v stanovanju, glede na zasnovo bivalnih prostorov, minimalno površino sob, razmerje med površino sob in površino pomožnih prostorov ter skupno maksimalno površino stanovanja.

⁴ Družbeni dogovor o skupnih osnovah za zagotavljanje in usklajevanje samoupravnih družbenoekonomskih odnosov na področju stanovanjskega gospodarstva v SR Sloveniji, UL SRS, št. 15/81.

nova stanovanjska zakonodaja rešila problem drugače. Predlog stanovanjskega zakona (MVOUP, 17. 7. 91) je v 5. členu podal naslednjo definicijo »primerne stanovanja«. To je stanovanje, ki ima poleg kuhinje, sanitarnih prostorov in pred-sobe še toliko spalnega prostora, da zadošča stanovanjskim potrebam lastnika oziroma najemnika in njunih ožjih družinskih članov v skupnem gospodinjstvu. Šteje se, da spalnica zadošča za dve osebi, kabinet ali dnevna soba pa kot spalni prostor za eno osebo.

To definicijo, kasneje spremenjeno, sva avtorja sprejela kot poskus zakonskega urejanja minimalno zadovoljivega stanovanja, saj ne upošteva razmerja med osebami, ki naj uporabljajo isto spalnico (npr. starši in otroci), pa tudi ne pravice do dnevnega prostora, ki ne bi bil spalnica. Uporaba tega merila pri slovenskem vzorcu, prikazana v tabeli 1, razdelek B, kaže, da tudi tega standarda ne dosega 19% stanovanj ter 34% družbenih stanovanj. Podatek o 43% stanovanj oz. o 19% družbenih stanovanj nad to mejo pa bi težko brez pridržkov razglasili za presežek oz. ta stanovanja imenovali »prevelika«.

Sam stanovanjski zakon v primerjavi s predlogom vpelje drugo definicijo primerne stanovanja: razlika je v tem, da gospodinjstvu prizna tudi dnevno sobo, ki ne šteje kot spalnica. Vendar ponovno ne opredeli ločene spalnice staršev in otrok, ne ločenih spalnic starejših otrok različnega spola. Uporabnost te opredelitve ni povsem definirana, saj se za socialna stanovanja pripravljajo drugi standardi. Prav tako se zdi vsaj razmisleka vredno vprašanje, ali je ta definicija primerna za davčno sankcioniranje prevelikih stanovanj. Za družbo, ki izraža skrb zaradi prenizke natalitete, je seveda vprašljivo, ali naj ločeno spalnico odraslih samskih oseb tudi že obdavči kot prepotratno uporabo prostora (npr. ločeni spalnici starega starša in odraslega vnuka, matere samohranilke z neparnim številom otrok itd.).

Predlog novih prostorskih standardov

Med dilemami nastajajoče stanovanjske politike je tudi ta, na kaj opreti odločitve o normiranju površinskega stanovanjskega standarda. Ker je stanovanje dolgoročna dobrina, je dolgoročen tudi vpliv normiranih stanovanjskih standardov. Pri presojanju možnosti je koristna primerjava z drugimi državami. Vendar potrebujemo za primerjalno merjenje ravni stanovanjskega standarda tudi primerljiva merila.

Ob upoštevanju starostne in spolne strukture ter sorodstvenih razmerij članov gospodinjstev ter zahteve po posebnem, od spalnih prostorov ločenem dnevnem prostoru se nama zdi minimum, ki omogoča ne le civilizacijsko (kulturno), ampak tudi tehnično primerljivost z doseženim standardom v kakšni drugi evropski državi. Zato ni naključno, da sva pri konstrukciji lestvice (podrobnosti konstrukcije glej v Kraigher, 1991, str. 15–19) izhajala prav iz nje in z njo opredelila primerno stanovanje. Pri tem sva se naslonila na navedena francoska in švedska merila.

Najprej sva definirala potrebno število spalnic nekega gospodinjstva.⁵ Število naj zadosti naslednjim merilom: dvoposteljna soba za starše, za dva otroka do 7 let oziroma za dva otroka istega spola v starosti od 7 do 18 (16) let; enoposteljna soba za vsako samsko osebo, starejšo od 18 (16) let.

⁵ Da bi poenostavili možne kombinacije članov gospodinjstva glede na starost, spol in sorodstveno razmerje, sva jih ločila v dve skupini: tiste, ki ob navedenem merilu uporabljajo dvoposteljno spalnico, in tiste, ki enoposteljno. Tako sva dobila matriko 18 različnih kombinacij za gospodinjstva od 1 do 8 članov.

K temu je dodana še zahteva po dnevni sobi, ki ne šteje kot spalni prostor, ter da skupna površina prostorov ni manjša od standardov dimenzioniranja prostorov, prirejenih po USG (1973).

Na teh izhodiščih sva postavila naslednjo klasifikacijo prostorskega standarda glede na število sob ter število in strukturo članov gospodinjstva.

Primeren površinski standard je stanovanje, ki ima poleg dnevne sobe še tako število spalníc, da zadošča omenjenemu merilu.

Minimalno sprejemljiv je standard, ki ima eno sobo manj od primerne in se dnevna soba uporablja kot spalnica za eno osebo.

Zmerno visok ali dober je standard, ki za eno sobo presega primerne. Pri tem sva se držala ne le švedskega, izrazito funkcionalistično opredeljenega normativa, ampak tudi presoje, da ena soba več poleg dnevne sobe in racioniranih spalníc omogoča uporabo, ki je ne gre kar a priori odpraviti in obdavčiti kot potrebno (ob morebitni bolezni, kot delovni prostor itd.).

To klasifikacijo sva uporabila na slovenskem vzorcu. Rezultati so v tabeli 1, razdelek C. Opozorimo še na interpretativne omejitve, ki izhajajo iz vzorca ter iz postopka klasificiranja v primerih, ko s podatki nisva mogla (natančno) nadzorovati potrebnih parametrov (Mandič, 1991, str. 21). Zaradi narave podatkov in časovnih omejitev sva bila prisiljena v nekaj omejitev ter v nekaj zaokrožitvev navzgor v smislu, da sva primere, kjer so podatki puščali dvom, klasificirala v višjo kategorijo.⁶ Realizirala sva torej le konsistenten približek. Drugače povedano: v spodnji del lestvice je zagotovo klasificiranih manj, v vrhni del lestvice pa več primerov, kot bi jih klasificirali ob nadziranju vseh parametrov. Postopek je omogočil oceno, za katero ne vemo, koliko je natančna, natančno pa vemo, v katero smer odstopa: obseg stanovanj nižjega prostorskega standarda je podcenjen, in obratno, obseg stanovanj višjega standarda precenjen. Odločitev, naj približek odstopa od klasifikacije »navzgor« in ne »navzdol«, ni bila naključna, ampak edina konsistentna ob neki drugi omejitvi. Imeli smo namreč reprezentativen vzorec slovenske populacije. Ali je bilo možno ta vzorec uporabiti kot reprezentativni vzorec stanovanj, je bilo posebno vprašanje. Primerjava strukture velikosti in opremljenosti stanovanj v vzorcu in v celotnem stanovanjskem skladu je pokazala, da je vzorec odstopal navzgor – v njem sô bila nadreprezentirana večja in bolje opremljena stanovanja (Mandič, 1991, str. 2–3). Torej še en razlog za to, da dobljene podatke uporabimo kot oceno, s katero ne tvegamo, da bi bile pomanjkljivosti stanovanj precenjene, ampak podcenjene. Rezultate je torej treba interpretirati s to omejitvijo.

⁶ Najprej sva bila prisiljena v poenostavitev sorodstvenih razmerij članov gospodinjstva in sva se omejila le na samske, enoposteljska in dvoposteljska gospodinjstva ter pare brez otrok. Izločila sva razširjena gospodinjstva ter raziskavo omejila na pribl. 83% vzorca. Nisva mogla upoštevati starosti in spola otrok, ampak sva za dva otroka vselej predpostavljala, da zadošča ena spalnica. Torej zaokrožanje navzgor. Navzgor pa sva pri klasifikaciji zaokrožala tudi samska gospodinjstva in dvojice, saj nisva mogla razločevati med posebnimi sobami, garsonjerami in enosobnimi stanovanji. Nadalje nisva mogla upoštevati velikosti sob in sva za vsako sobo privzela, da je lahko dvoposteljna, torej ponovno zaokrožanje navzgor.

TABELA 1: Izkoriščenost stanovanjskega sklada glede na tri različna merila

delež stanovanj, ki po:	vsa naselja			mestna naselja		
	1. družbena stanovanja	2. lastna stanovanja	3. vsa stanovanja	4. družbena stanovanja	5. lastna stanovanja	6. vsa stanovanja
A. normativih družbenega dogovora						
– ne dosega vrednosti družbenega dogovora	46,3	27,4	32,9	44,7	22,2	33,4
– je znotraj dogovora	15,8	11,2	12,6	16,5	9,9	13,2
– presega vrednost družbenega dogovora	37,9	61,4	54,5	38,7	68,0	53,4
	100%	100%	100%	100%	100%	100%
B. normativih stanovanjskega zakona*						
– ne dosega primernih površin	34,4	13,1	19,5	32,6	12,1	22,3
– je v okvirih	46,8	32,9	37,0	49,7	27,8	37,8
– presega površinske norm.	18,8	54,0	43,0	19,5	60,1	39,9
	100%	100%	100%	100%	100%	100%
C. novi predlagani kategorizaciji glede na število sob in strukturo gospodinjstva**						
– pod minimalnim standardom	14,5	3,9	7,4	13,3	2,9	8,2
– v okviru minimalnega stand.	44,2	22,1	29,5	44,1	20,1	32,4
– v okviru primerne stand.	32,4	33,8	33,3	33,6	31,9	32,7
– v okviru dobrega standarda	7,5	25,5	19,5	8,0	27,8	17,7
– nad dobrim standardom (luksuz)	1,4	14,7	10,2	1,0	17,0	8,9
	100%	100%	100%	100%	100%	100%

* Gre za različico iz predloga stanovanjskega zakona ki je v končni verziji spremenjen.

** Upoštevana so le tista stanovanja, v katerih so samska gospodinjstva, dvojice, enoro-diteljska gospodinjstva z do vključno tremi otroki in dvoroditeljska gospodinjstva z do vključ-no 3 otroki. Gospodinjstva z več otroki in drugi tipi gospodinjstev – tj. razširjena gospodinj-stva, niso vključena.

Podatki so iz reprezentativnega vzorca slovenske populacije, pridobljeni v projektu Kvaliteta življenja v Sloveniji 1991 na Inštitutu za družbene vede, Fakultete za družbene vede v Ljub-ljani. V vzorec je vključenih 1395 oseb v starosti 15 do 75 let.

Interpretacija rezultatov

Interpretativni izkupiček aplicirane lestvice v najbolj strnjeni obliki kar povze-mava (Mandič, 1991, str. 3): »Ocena izkoriščenosti stanovanj v tem delu vzorca je pokazala, da ne dosega niti minimalnih površinskih standardov 7,4% populacije; v družbenem skladu je takih 14%, v lastnem pa 3,9%. Nasploh je družbeni sklad stanovanj v povprečju celo prenaseljen – 61% njegovih stanovalcev ne presega minimalnih površinskih standardov, luksuznih stanovanjskih površin pa je delež-nih le 1,4% njegovih stanovalcev. Naši podatki torej pričakovanj o dobršem delu družbenega stanovanjskega sklada, ki bi ga bilo možno racionalneje izkoristili, ne podpirajo, čeprav ne izključujejo take možnosti v neki omejeni konkretni lokalite-ti. V skladu lastnih stanovanj je takih stanovanj, ki jih je možno klasificirati za površinski luksuz, več – okoli 15%, vendar tudi ta podatek ne ustreza pričakova-

njem o velikih neracionalno izkoriščenih površinah. Seveda pa je to tudi stvar različnih meril.«

Čeprav v samih nalogah podatki niso interpretirani v evropski primerjalni perspektivi, pa je to zlahka možno napraviti, saj so bili podatki, sicer ne tabelarično, a vendarle navedeni. Za primerjalni namen jih tu navajamo v tabeli 2.

Tudi tokrat je primerljivost podatkov le delna. Prej omenjena interpretativna omejitev, da slovenski podatki prostorsko prikrajšanost podcenjujejo, je tu še krepkejša, saj v primerjavi s švedskimi in francoskimi podatki ne upošteva kuhinje in drugih pritklin.

Primerjava kaže, da kljub podatkovni podcenjenosti prostorske prikrajšanosti Slovenija leta 1991 ni dohitevala prostorskega standarda Švedske in Francije iz šestdesetih let, razen glede akutne prenaseljenosti, ki je, čeprav ocenjena prenizko, v Sloveniji večja kot v drugih dveh državah ob koncu sedemdesetih let. Obseg stanovanj višjega standarda kot »primerno« je v Sloveniji 1991 podoben onemu iz šestdesetih let v Franciji in Švedski. Torej je do današnje ravni prostorskega standarda v Evropi še daleč. Ali in koliko se mu približevati, pa je seveda že posebno vprašanje.

Tabela 2: Distribucija stanovanj na Švedskem (1968, 1981), v Franciji (1962, 1978) in Sloveniji (1991) glede na prostorski stanovanjski standard (v %)

Prostorski stanovanjski standard	ŠVEDSKA (1)		FRANCIJA (2)		SLOVENIJA (3)		
	1968	1981	1962	1978	Vsa	Družb.	Zas.
Kritičen	18	3	13	3	7	15	4
Minimalen	25	17	26	14	30	44	22
Primeren	21	16	28	28	33	32	34
Zmerno visok	22	34	33*	55*	20	8	25
Visok	14	30			10	1	15
Vsa stanovanja	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%

* Ni ločenega podatka za zmerno visok in visok standard.

Viri: (1) Frykman Tofte; (2) Housing in Europe, str. 47; za Francijo ni ločenega podatka za zmerno visok in visok standard; (3) Mandič (1991, str. 19).

O uporabi teh rezultatov v razpravi o strukturnih stanovanjskih neskladjih

Kakšno logiko uporabe rezultatov najinih nalog sva predvidevala? Po analizi uporabnosti dveh dosedanjih normativov sva pripravila poskusno petstopenjsko lestvico. Z uporabo podatkov sva ocenila porazdelitev po vseh treh lestvicah. S tem sva omogočila grobo oceno obsega pojavov, ki jih nova stanovanjska politika namerava urediti in sankcionirati, strokovnemu krogu NSP pa priložnost, da ob tem grobo presodi tudi uresničljivost možnih ciljev ter za to potrebnih virov in programov. Ker je kvantifikacija stanovanjskih neskladij najprej in predvsem odvisna od njihove definicije, sva avtorja pričakovala, da bosta najini nalogi s pregledom različnih normativov in njihovih količinskih ocen spodbudila tudi razpravo o samih definicijah. Ne glede na to da sva svoj predlog in argumente zanj izrekla že z logiko konstrukcije lestvice, pa so rezultati nalog uporabni tudi za tiste, ki bi meje takšnih ali drugačnih sankcij postavili »više« ali »niže«. Treba je le, da se

za to ali ono lestvico oziroma to ali ono stopnjo jasno opredelijo ter svojo odločitev argumentirajo.

Taka uporabnost rezultatov pa v dosedanjih razpravah o strukturnih stanovanjskih neskladjih v NSP, katerih nosilka je Barbara Verlič Dekleva in, katerih sklepne ugotovitve predstavlja v članku (TiP, št. 8–9, str.), ni priznana. Ker zavračanje temelji izključno na kritiki interpretativnih implikacij primerjave posamičnih rezultatov, primerjave pa so večkrat izpeljane nekorektno, in ker je vse to podlaga za predloge vladi, se pomudimo tudi pri tem vprašanju.

Najprej primerjava med slovenskimi podatki. Tu primerja v nalogi ocenjen obseg srednjega predalčka razpredelnic, ki kažejo distribucijo slovenskega prebivalstva po merilih različnih normativov. Primerljivost omogoči tako, da različnost meril abstrahira ter predalček po potrebi preimenuje in celo citira⁷ kot »primerno stanovanje«. S tem kategorijo izprazni natančne vsebine. Vendar pa ta »mistifikacija« pomena ni naključna, ampak je cena za »uspeh« v argumentiranju sodbe, da vir navaja kontroverzne ocene in da za to ni razumnih razlogov. »Razumnih razlogov za kontroverzne ugotovitve stanja iz dosedanjih podatkov torej ne vidim.« Ne vidim torej, zakaj naj bi z variiranjem definicije variiral tudi obseg pojava.

Druga smer uporabe rezultatov v primerjalne namene je »evropska«. Predmet razprave je predlagana lestvica. Kljub primerljivosti z nekaj evropskimi normativi je nisva imenovala »evropski standard«, saj bi to lahko zavajalo k predstavitvi o enotnem evropskem standardu. Tudi tu je kritičarka rezultat uporabila podobno kot prej. Merilo je ponovno preimenovano – v »evropski standard«; ponovno nekorektno citirano⁸ z vrinkom »evr.« ter ponovno izpraznjeno vsebine v taki meri, da ga uporablja v pomenu, ki ga sama izrazi kot »kar koli že ta v tem primeru predstavlja«. Podatke o obsegu tako (ne)razumljenega predmeta pripelje skozi evropsko primerjavo do vprašljivih interpretacij, ki jih kajpak pripiše avtorjema. Logika kritike je naslednja: lestvico, čigar merilo je primerljivo z nekaj evropskimi, kritičarka zavrne zato, ker se ne strinja z interpretacijo rezultatov evropske primerjave, ki jo je sama izpeljala, in to brez primerjave podatkov.

Tretja smer primerjalne uporabe rezultatov zadeva časovno razsežnost. Z virom, ki mu sicer odreka verodostojnost, in z lestvico, katere uporabnost spodbija, utemeljuje svojo oceno, da »časovna analiza in trije normativi pa odkrivajo trend naraščanja razkorakov v deležih neprimerno koriščenih stanovanj«. Prav tega, ocene trendov in torej primerjave v času, ji vir ne omogoča. Odstopanje od določil DD je bilo v letu 1981 operacionalizirano drugače kot leta 1991. Podatki za tri normative v istem letu pa tudi niso uporabni.

Poslednja smer uporabe zadeva primerjavo kategorij, ki nastopajo v tri- ali pa v večstopenjskih lestvicah, in njihove interpretacije. Avtorju, ki se je jasno opredelil za petstopenjsko lestvico, je nekorektno očitati, da je ne interpretira kot tristo-penjske; da potem ko za namene davčnega sankcioniranja predlaga razločevanje med »dobrim« in »luksuznim«, ta razloček ohrani tudi v interpretaciji. Obsežna

⁷ Kategorija lestvic, nastalih po različnih merilih, kritičarka pri povzemanju vira (Mandič, 1991) preimenuje in citira kot naslednjo triado: primerno, premajhno, preveliko). Definicija »Primerne stanovanja« pa je, če ponazoritev omejimo na tričlansko družino, ob različnih merilih variirala takole: 2 do 3 sobe (Blejec, 1984); 56 do 58 m² (Mandič, 1991); 2 sobi (predlog stanovanjskega zakona), 3 sobe (predlagana kategorizacija (Mandič, 1991) in Kraigher, 1991). Preimenovanje ni sporno le, ker zabrisuje različnost meril, ampak ker lahko implicira tudi drugačno vrednostno sodbo. Npr. stanovanje, ki presega površinske normative predloga stanovanjskega zakona, ki je meril k opredelitvi minimalne ravni sprejemljivosti, ni kar samoumevno preimenovati v »preveliko«.

⁸ Primerjaj originalni vir (Mandič, 1991, str. 19, 3. kolona Tabele 8, razdelka C) s citatom. Izvora razpredelnice, ki je naslovljena »po evropskih normativih« in pod njo naveden vir »Kraigher, Mandič, SNP, str. 19«, pa avtorja vira sploh nisva mogla identificirati.

kritika interpretacije pa je tudi odveč, če jo kritičarka uporabi le za impliciten zagovor lastnega predloga manjstopenjske lestvice, saj bi to krajše in razumljiveje lahko dosegla z jasnim izjavljanjem za tako ali drugačno lestvico oziroma definicijo površinskega presežka. Tu je pa razprava seveda odprta.

Omenjene šibke točke v argumentiranju Barbare Verlič Dekleva pa tudi določajo uporabnost njenih lastnih pozitivnih predlogov vladi. Gre za tri predloge.

Prvi je ta, da vladi svetuje »selektivno politiko na lastnino stanovanja po merilih »primerne stanovanja«. Kaj »primerno stanovanje« je, pa ni jasno, saj je prav viru, ki je podal pregled različnih definicij in kvantifikacij »primerne stanovanja«, v svoji predelavi odvzela vsa jasno definirana merila, sama pa se ni izrekla za nobenega. Odločitev o definiciji »primerne stanovanja« torej prepušča vladi. Za odločanje pa ji tudi pušča docela odprt manevrski prostor, saj ga rezultati nalog, ki da so kontroverzni, in to brez razumnih razlogov, gotovo ne morejo zožiti.

Drugi predlog zadeva uporabo t. i. »evropskega merila«, torej predlagane petstopenjske lestvice. Po tem, ko ga je ovrednotila kot »sumljivo minimalno nizko evropsko merilo«, vlado svari pred njegovo uporabo, ker bi ta »implicitirala za vlado mnogo večjo obveznost pri subvencijah in novi gradnji socialnih stanovanj«. Predlagani normativ torej ni ustrezen, ker je postavljen »prenizko« in tudi zato, ker je »previsoko«.

Tretji predlog zadeva nadaljnje analize. »Bolj precizne in vsestranske analize stanja so potrebne«, ugotavlja, vendar s svojim prispevkom kaže na to, kako malo je lahko nek vir koristen, če ni tudi natančneje uporabljen, bran, interpretiran in citiran.

Reference

Blejec, M. (1984), Metodologija ugotavljanja dolgoročnih stanovanjskih potreb v občinah z dolgoročno projekcijo stanovanjskih potreb v SRS za obdobje 1986–2000, Urbanistični inštitut SR Slovenije, Ljubljana, oktober 1984.

Družbeni dogovor o skupnih osnovah za zagotavljanje in usklajevanje samoupravnih družbenoekonomskih odnosov na področju stanovanjskega gospodarstva v SR Sloveniji, Uradni list SR Slovenije, št. 15/1985, str. 1213–1222

Frykman, T.: Housing Conditions, Report No. 27, Official Statistics of Sweden, National Central Bureau of Statistics
Kraigher, T. (1991), Opcije definiranja socialnih ciljev glede stanovanjskega standarda: vprašanje kriterijev za minimalen, zmeren ali sprejemljiv ter visok stanovanjski standard v mednarodni perspektivi, v: Sociološka presoja zasnov Nacionalnega stanovanjskega programa, Inštitut za družbene vede, Ljubljana, 1991.

Mandič, S. (1991), Analiza obstoječega stanja stanovanjske preskrbe prebivalstva, v: Sociološka presoja zasnov Nacionalnega stanovanjskega programa, Inštitut za družbene vede, Ljubljana, 1991.

The OECD Social Indicators, A Statistical Compendium

Privremeni standard stana usmerene stambene izgradnje, Materijal za širšo javno diskusijo, Gradbeni center Slovenije, Ljubljana, Center za stanovanje IMS, Beograd, nov. 1973

Pugh, C. (1980), Housing in Capitalist Societies, Westmead: Gower Publishing Company Limited.

BARBARA VERLIČ-DEKLEVA*

Dileme stanovanjskih standardov in strukturnih neskladij

V razpravi, ki se tukaj odpira javnosti, se mi zdi nujno poudariti, da gre za dileme, ki bodo imele za gospodinjstva v Sloveniji pri reševanju njihovega stanovanjskega problema zelo občutne, pragmatične posledice. Odpiranje vprašanj

* Barbara Verlič-Dekleva, doktorica socioloških znanosti, Inštitut za družbene vede.

v tem trenutku ima zato zgolj in samo en cilj, namreč da pripomore k odpravi dvoumnosti, nejasnosti ter tako tudi možnosti različne uporabe istega stanovanjskega standarda v praksi v enak namen. Možno pa je uporabljati isto lestvico na drug, vendar definirano in argumentirano, v različne, zgolj analitične namene ali npr. v okviru standardov nove gradnje, socialne stanovanjske politike ter stanovanjske davčne strategije.

Takoj na začetku naj tudi poudarim, da predstavljeni »novi« stanovanjski standard T. Kraigherja in S. Mandič ni sam po sebi vprašljiv ne vsebinsko ne metodološko; celo obratno, je zelo dober, primerno razčlenjen predlog stanovanjskega normativa. Samovoljno sem ga poimenovala »evropski« zaradi nazorne razlike od drugih, saj po navedbah avtorjev izhaja iz nekaterih predpostavk standardov, ki so v uporabi v različnih državah Evrope. Tisto, kar me je zmedlo in spodbudilo v kritično razmišljanje, je dvoumna uporaba kategorij novega stanovanjskega normativa ter nato trditve, ki jih je S. Mandič zapisala v svoji študiji za SNP (str. 21) in jih navajam v svojem prvem prispevku. Žal mi je, da na te dileme avtorja nista ne le odgovorila, ampak nista uvidela tudi »konstruktivnosti« mojega razmišljanja. Pojdimo po vrsti, da se štrema razvozla.

1. V prvi vrsti pogrešam natančno opredelitev pojma »neracionalno izkoriščenih stanovanj«, kot ga uporablja S. Mandič v svojih trditvah, ki so diametralno nasprotno z ugotovitvami Blejčeve (1984) ter sporne tudi z argumenti, ki jih ponujajo v razmislek Nizozemci (1991) v svojem nacionalnem programu (glej Informativni bilten 9/10, 1991 ter 3/4, 1992). Svojo opredelitev sem navedla in je pojmovana mnogo širše. Dozdeva se, da bi lahko z različno opredeljenim pojmom tudi prišli do različno velikega obsega samega problema, ki nato nenadoma »ni več problem«. Npr. z zoževanjem pojma na kategorijo takšnih, ki bivajo luksuzno, kot navaja Mandičeva (SNP, 1991) na str. 21: »... tistih, ki bi veljala za neracionalno izkoriščena je 10%? Prenaseljena, nenastanjena ter neustrezno (za poslovne dejavnosti) uporabljena stanovanja v tem okviru odpiše avtorica kot obrobna, čeprav jih je več desettisoč (Statistične informacije št. 182, 20. julij, 1992)?

Prav tako nam avtorica ne odkrije strokovnega referenčnega okvira, v katerem je »63% stanovanj v okviru minimalnega ali primerne standarda« možno oceniti kot »torej v povprečju dobro izkoriščena« (ibid., str. 21). Zato takšna trditev izpade kot povsem arbitrarna, osebna percepcija, celo cinična do tistih stanovalcev, ki imajo zgolj »minimalni«, ne pa primerni standard glede na predlagani normativ.

Zakaj se avtorica sama izogne uporabi in interpretaciji natančne petstopenjske lestvice, ki izmeri, da »primernih« ni več kot 33,3%, ni jasno; to je seveda katastrofalno malo, če se primerjamo z Nizozemci, ki kljub 63% »primerno nastanjenih« bijejo plat zvona, saj znajo izračunati, koliko nepotrebno trošenega denarja jih stane preostalih 37%! Pač pa avtorica nepojasnjeno in povsem nepričakovano glede na predlagano natančnost (pomemben element za »social targeting« po Pughu, 1980!) normativa k primernim prišteje tiste stanovalce, ki imajo le »minimalni« standard. K temu naj bi pripomogel (?), kot je videti, povsem pragmatični argument Pugh (1980), da se na prostem trgu pojavljajo stanovanja, nižja od socialnih, torej podstandardna stanovanja. Res, vendar so lahko različno obravnavana, tako kot stanovalci in tako tudi sama razumem Pugh. Uporaba tri- ali večstopenjske lestvice je res načelna in velika: torej zakaj jo Mandičeva sama zmanjša na tri stopnje, ko združi tri osrednje kategorije, čeprav so znotraj tako

različne in če predhodno argumentira pet stopenj?¹ Samoumevna se zdi predpostavka, ki pa pri nas ne velja, da se stanovanja vsaj približno primerno vzdržujejo in obnavljajo, da se sanirajo izraziti odkloni v (ne)standardnih in da se torej lahko usmerjamo le na ekstremne stanovanjske probleme v vladni politiki.

Gre torej za veliko in načelno vprašanje: ali je »nominalni standard« lahko enačen, združen v delež »primerne« standarda in sem nekako spada vanj, na njegov spodnji rob ali pa je to povsem ločena kategorija? Nekaj, kar je, kot se kaže v lestvici, razumeti manj od primerne, torej pod in s tem problematično? Po istem načelu je tudi »dober standard« možno razumeti kot zgornji rob in tolerirani del »primerne«, kot sugerira interpretacija Mandičeve ali pa kot kategorijo tistih stanovalcev, ki imajo vendarle več kot tisti »primerni«, ne pa toliko kot luksuzno stanujoči. Kje je torej zares zlata sredina lestvice v kategoriji »primernih« (po Pughu, 1980, kot navajata avtorja) ali v »dobro« nastanjenih, kot kontroverzno sugerira interpretacija Mandičeve?

Ali pa je bilo treba združiti vse tri osrednje kategorije od petih možnih, da ne bi preveč dlakocepili pri konkretnih posledicah, ki seveda nikakor niso ne zgolj tehnične in še manj odvisne od raziskovalca (Pugha, Mandičeve ali Dekleval!). Uporabljeni izrazi »dobro«, »primerno«, »premalo« in »preveliko« lete zmeraj v okviru normativa in njegovih kategorij, ne pa glede na subjektivne občutke stanovalcev ali analitikov. To je tudi eksplicitno poudarjeno izhodišče v mojem tekstu in so zatorej očitki na subjektivno vrednotenje, kaj je presežek, preveč ali premalo, povsem odveč!

Prav zaradi naštetih dvoumnosti in nejasnosti nadalje pogrešam natančno opredelitev pomena posameznih kategorij novega stanovanjskega normativa. Vemo, po katerih merilih vanj uvrščamo stanovalce, ne vemo pa, kakšna sta pomen in možno vrednotenje same kategorije. Pogrešam tudi predloge za konkretno uporabo normativa v različne namene (sociala, davki, gradnja, kratkoročni ukrepi, dolgoročne strategije).

Sicer se lahko zgodi, da bi stanovalci, ki sicer razpolagajo zgolj z »minimalnim« stanovanjskim standardom, ne bili upravičeni in tako deležni vladne podpore, socialne pomoči ali pa davčnih olajšav, ker bi jih enačili s stanovanjsko primerno rešenimi gospodinjstvi. V isti kategoriji pa bi se znašli tudi tisti, ki imajo v tem trenutku več kot »primerno« stanovanje. Če bi zašli v težave, bi bili celo upravičeni do subvencij. Tako je možno razumeti uporabo standarda, kot jo sugerira interpretacija Mandičeve in se mi zdi vprašljiva.

Postavljam tudi vprašanje, ali je smiselno oziroma realno ob sedanjih omejitvah za vlaganja v stanovanjski sklad (intervju ministra Jazbinška v zadnji julijski prilogi Dela) uporabljati iste standarde v kratkoročni delitvi socialnih stanovanj in

¹ Moj predlog »tristopenjske« lestvice je narejen v povsem analitične (možnost primerjave enakopomenskih kategorij, sicer treh različnih normativov) namere ter namen definiranja zlate sredine, s čimer lahko spremljamo obseg strukturnih neskladij. Le-ta se jasno razlikuje po različnosti merila. Normativi so seveda predvsem različni, vendar v konkretni uporabi določen standard zahteva tudi kakovostne spremembe in je tako nekako relativno višji za naše razmere. To je logično, ko preskočimo od površinskih na prostorska merila. V Sloveniji imamo številčno in površinsko dovolj stanovanjskega prostora, nimamo pa dovolj sob v njem! Iz primerjave je moč videti, kako se spreminja obseg strukturnega neskladja ob danih nespremenjenih stanovanjskih razmerah. To pomeni, da ob majhnih možnostih, da to stanje spremenimo na boljše, uporaba enega ali drugega standarda spremeni obseg socialno upravičenih gospodinjstev. Glede na sredstva, ki so na voljo, je potem možno razpravljati o kratkoročno realistični strategiji stanovanjske socialne politike, ki naj upošteva načelo pravičnosti. Dolgoročne strategije imajo lahko druga merila in cilje in to je razlika, ki jo eksplicitno poudarjam, da je nekaj obenem preveč in drugič premalo, vendar ne na istem področju delovanja vlade, kot mi je očitano! Primerjava stanja med l. 1981 ter l. 1991 upošteva isti normativ, vendar je drugače izpeljan. Ni razumno pričakovati, da bi ta razlika lahko povzročila tako velike razlike v strukturnem neskladju, kot jih kažejo dobljena razmerja.

vprašanih stanovanjske socialne politike ter v preostalih delih stanovanjskega gospodarstva. Nekako sugeriram, da se izognemo poenostavljanju problemov in megalomanstvu (ko bomo z gradnjo dosegli višji stanovanjski standard, bo za vse dovolj – to se ni nikjer pokazalo za resnično!), ki si postavi previsoke cilje, potem pa znotraj ostankov – revnega) družbenega sklada pragmatično tolerira vse večje razlike, ki sprožajo socialne konflikte.

Preostale pripombe nekako padajo iz strokovnega konteksta ali v nesporazume ter več govore o avtorjih kot o moji kritiki. Končna verzija Nacionalnega stanovanjskega programa še ni sprejeta in je neumestno govoriti o »priznanjih« ter o uporabnosti rezultatov (počakajmo do izkušenj v praksi), še posebno ker je predmet analiz vendarle drugače zastavljen, predlogi usmerjeni v povsem različne strategije. Vsekakor pa ne gre za zavračanje lestvice (obratno, dosledneje bi jo lahko uporabili v različnih strategijah), ampak za možnost povsem različne interpretacije istih podatkov ter za različnost definiranja pojmov. Gre za opozorila o nekonsistenci, ko se predlaga petstopenjska lestvica, interpretira pa tristopenjska in še ta »pristranska«. Gre za razlike med neizkoriščenimi možnostmi analize (pojava strukturnih neskladij (z vsemi omejitvami, ki jih sama navajam in torej očitki niso umestni) in uporabo standarda, kjer glavni problem, to je stanovanjska prenaseljenost, nenadoma ni več razviden!

PAVEL ZGAGA*

K pojmu vzgoje: socialnofilozofska perspektiva

Pojem vzgoje je pastorek velikih diskusij. Če ga je klasična doba praviloma prepoznavala v kontekstu etike in politike (oz. tistega, kar so z Aristotelom imenovali praktična filozofija), ga je moderna doba skoraj povsem instrumentalizirala. V preostanku je postal eden izmed ključnih vložkov v ideoloških spopadih. Vzgoja postaja vseprežemajoča in obenem nevprašljiva struktura. Instrumentalni odnos do njenega pojma (t. i. »praktična naravnost«, kot se temu reče »v bolj razumljivem jeziku«) jo reducira na postopke, obrede in rutine, ki ustrezajo »pričakovanjem«. Z njimi mora resno računati celo znanstveno raziskovanje edukativne pojavnosti.

Kot sem to poskušal pokazati ob drugi priložnosti,¹ je v naših specifičnih historičnih razmerah vzgoja postala domena pooblaščenega in privilegirane diskurza. T. i. stroka se je zato neizogibno zapletla v razmerje z ideologijo. Kot je bilo vidno v zadnjih letih, je zlasti pedagogiko to stalo mnogih nelagodnosti, ali pa se jih je – vendar ne tako uspešno kot psihologija – skušala ubraniti z instrumentaliziranjem svojih vprašanj. Vzporedna možnost se je ponujala še v tem, da se je raziskovanje »zaprlo« med šolske stene in ni posegalo v prežeče nevarnosti »družbene skrbi za vzgojo in izobraževanje«. Za ta »idejna vprašanja« je poskrbel pooblaščen diskurz – in vse je bilo videti v redu. Ko je ta diskurz razpadel, se je zato na področju tako izoblikovanih raziskovalnih navad hitro pojavilo vprašanje, kateri cilji, smotri in vrednote bodo zdaj uravnavali procese vzgoje. Del v instrumentalnosti izkušene stroke je seveda reagiral instrumentalno: iskal je nove, »evropske« postopke in obrazce. Pri tem so drugačne raziskovalne strategije, ki si za svoj predmet ne jemljejo zgolj »otroka« ali »pouka«, temveč tudi njihovo – in lastno – konstituiranje, seveda ostale še naprej pretežno neznane ali vsaj obrobne. Vsak postopek, obred ali rutina seveda zahtevajo detajlno razvite praktične postopke: poznati jih je treba in vedeti, kako potekajo in delujejo. Obenem pa ni moč prezreti, da ti postopki temeljijo na določenih teoretskih vzorcih in da njihovo raziskovanje sega že onstran instrumentalnih vprašanj. Prizadevanja po humani šoli so načelno nedvomno pohvalna, toda katera interpretativna, argumentacijska ipd. struktura je tu položena v pojem humanosti?!

Samo množstvo takih vzorcev narekuje komparacije in njihovo vključevanje v globalna raziskovanja kulturnih modelov. V analitičnem pogledu zahtevajo pre-

* Dr. Pavel Zgaga, univ. profesor, Pedagoška fakulteta v Ljubljani.

¹ Gl. Razkroj Vodilne Ideologije in rekonpozicija teorij šole; v zborniku *Teorija vzgoje: moderna ali postmoderna?* – *Šolsko polje 3*; Ljubljana: Univerza v Ljubljani, 1990, str. 78–88.

verjanje koherentnosti svojih argumentacijskih utemeljitev. Pri tem slej ko prej zadenemo v vrednostne opredelitve, ki zahtevajo poseben tip obravnav, kakršne so teoretsko preizkušene npr. v socialni, politični ali moralni filozofiji. Skratka, raziskovanje pojma vzgoje tako dobiva neke »splošnejše« razsežnosti. Z njimi sicer ni moč nadomestiti ali prekriati čisto praktičnih vprašanj, lahko pa odločilno prispevajo k njihovi teoretski legitimnosti – ali pa jih mora kot nelegitimna zavrniti. Po tej poti se instrumentariju raziskovanja ne izpostavlja le njegov objekt, temveč tudi to raziskovanje samo, njegovi učinki in iz njega izhajajoči novi postopki. Takšen, največkrat transdisciplinaren raziskovalni trend, ki ne spoštuje ograd med disciplinarnimi vrtilčki, je v sodobnosti vse bolj prisoten tudi v analizi vzgojnih praks: bodisi npr. v navezavah na tisto, čemur se v angleščini pravi *philosophy of education*, bodisi v segmentih sodobnih *cultural studies*, v obeh primerih pa naslanjajoč se na rezultate aktualnih razprav v filozofiji in družbenih vedah.²

Takšna pot je lahko takoj obtožena »abstraktnosti«, še zlasti tedaj, ko obravnava »teleološke« razsežnosti vzgoje. Keith Thompson, eden izmed angleških *philosophers of education*, v zvezi s takim očitkom pravi: »V tako kompleksni dejavnosti, kot je vzgoja, si ne moremo privoščiti domnev. Teoretik je v težavah: bolj ko je njegova teorija splošna, manj pomembna je videti za prakso. Ključna pa je pri tem beseda ‚videti‘, kajti zahteva po pomembnosti lahko zlahka postane zahteva po omejenosti. Če so cilji procesa postavljeni, lahko relevantna teorija skrbi le še za sredstva, s katerimi naj bi jih dosegli. In to je videti praktično. Če pa so cilji vprašljivi, mora imeti relevantna teorija mnogo širši domet. Spraševanje o ciljnih nas tedaj privede nazaj do splošnih opredelitev smotra.«³

Da bi ponazorili ta ovinek, se bomo navezali na nesporno avtoriteto. Bertrand Russell – filozof, ki je z ženo Doro v poznih dvajsetih letih ustanovil in vodil čisto uspešno »pravo« (tj.: ne filozofsko) šolo – pričinja drugo poglavje (*The Aims of Education*) svoje razprave *On Education* (1926) z opozorilom na velike razlike in nasprotja med vzgojnimi koncepti, kakršne poznamo iz človeške zgodovine. Takšna opozorila so pri filozofih pogosta, toda laika ne smejo zavesti v predsodek, da je njihov namen kar v nastavljanju zank absolutnega relativizma. Mnoštvo medsebojno praviloma težko združljivih vzgojnih načel je pač dejstveni okvir, v katerem poteka njihova analiza, »teorija idej«. To mnoštvo je posledica tega, da si ljudje ustvarimo »predstavo o tem, kakšno osebo želimo oblikovati, prej kot si lahko ustvarimo kakršno koli določeno mnenje o vzgoji, ki jo obravnavamo kot najboljšo.«⁴

² Enega izmed takšnih raziskovalnih programov je temeljito razvil Michael W. Apple (v Ljubljani smo ga že srečali, to jesen pa se napoveduje tudi izid njegovih člankov v slovenščini): »we need to examine critically not just ‚how a student acquires more knowledge‘ (the dominant question in our efficiency minded field), but ‚why and how particular aspects of the collective culture are presented in school as objective, factual knowledge‘.« Navaja tri temeljna vprašanja; prvo »refers to the hidden curriculum in schools – the tacit teaching to students of norms, values, and dispositions that goes on simply by their living in and coping with the institutional expectations and routines of schools day in and day out for a number of years«. Drugo vprašanje »asks to make educational knowledge itself problematic, to pay much greater attention to the ‚stuff‘ of curriculum, where knowledge comes from, whose knowledge it is, what social groups it supports, and so on«. Končno, »the final query seeks to make educators more aware of the ideological and epistemological commitments they tacitly accept and promote by using certain models and traditions – say, a vulgar positivism, system management, structural-functionalism, a process of social labeling, or behaviour modification – in their work. Without an understanding of these aspects to school life ... educational theory and policy making may have less of an impact than we might hope.« – M. W. Apple, *Ideology and Curriculum*; London: Routledge & Kegan Paul, 1979, str. 14.

³ Keith Thompson, *Education and Philosophy*; Oxford: Basil Blackwell, 1980, str. 87–88.

⁴ Bertrand Russell, *On Education*; London: Unwin Paperbacks, 1989 (1. izd. 1926), str. 33. – Problem »vzgojnega cilja« kot »najboljše vzgoje« je neposredno povezan s staram problemom moralne filozofije, namreč z iskanjem »vrline« in »najboljšega načina življenja«. Tisto, kar pri tem vprašanju razdvaja sisteme gospodarstva od sistemov mišljenja, je definiral

V tej apriorni predstavi empiričnih odraslih o skrivnosti odraščanja je latentno zajet ves problem vzgojnega smotra. Predstava o človeškem bitju, kakršno naj bi izšlo iz procesa vzgoje, je lahko povsem arbitrarna. Potrebuje razsodnika. Narejena je tako rekoč »po božji podobi«: kaj vendar legitimira odrasle (če seveda izvzamemo njihovo »moč«), da s tako samozavestjo zarisujejo »cilje«, »bistva« in »smisle« vsaki novi generaciji?! Šele v sofizmu vzgojnega gesla: Nikakor me ne ubogaj! se skriva vsa paradoksalnost te samoumevne logike.

Čeprav se zgodi, da ima vzgoja prav nasproten učinek od tistega, kar smo z njo nameravali,⁵ so bili sposobni vzgojitelji po Russellovi oceni v glavnem vendar uspešni. To seveda še ne pomeni, da so različni vzgojni sistemi že obvarovani njegovih bolj ali manj strupenih puščic. Jezuiti lahko veljajo za nosilce izjemno uspešnega vzgojnega sistema, toda »napravili so napako, ker so podrejali vzgojo blagostanju institucije . . . Primarno se niso posvečali koristim posameznega gojenca, ampak so ga oblikovali kot sredstvo v korist Cerkve« (str. 36). Na drugi strani je Russellu zbujal pozornost japonski sistem: »Moderna Japonska kar najjasneje ilustrira tendenco, ki jo izražajo vse velike sile: narediti iz nacionalne veličine najvišji smoter vzgoje« (str. 35). Nič bolje jo pred strogim Russellom nista odnesla niti tedanji angleški in ameriški sistem. Lahko sta sicer (instrumentalno!) uspešna, vendar (teleološko!) škodujeta: »Tako kot pri Japoncih in jezuitih izvira škoda iz tega, da jemljejo gojence kot sredstva za neki cilj, ne pa kot cilj v njih samih. Učitelj bi moral ljubiti svoje otroke bolj kot svojo državo ali svojo cerkev, sicer ni idealen učitelj« (str. 39).

Russellovo načelo se torej glasi: gojence je treba obravnavati kot cilj, ne kot sredstvo. Pri tem ne gre le za moralno načelo. Otroci in mladina instinktivno čutijo razliko med tistimi, ki jim želijo »pristno dobro«, ter tistimi, »ki jih obravnavajo zgolj kot surovino za neko shemo« (str. 39–40). Sami sebe sicer vedno občutimo kot cilj v sebi, toda vzgajamo lahko le, če smo sposobni tako čutiti tudi do – ne samo svojih! – otrok. Vzgojitelja pa ne konstituirata gola ljubezen; imeti mora tudi »pravilno predstavo o človeški odličnosti«. Vanjo vključuje Russell štiri temeljne elemente: vitalnost, pogum, občutljivost in razumnost.

Ne bomo se podrobno spraševali, kaj pod temi pojmi Russell razume. Že s krajšo analizo ne bi bilo težko pokazati, da je tudi njegovo razmišljanje zaznamoval modernistični duh časa: »Vzgoja je ključ k novemu svetu,« pravi (str. 56). Vendar pri njem ni moč najti ne »inženirstva duš« ne kakega reformiranega pozivanja k vrnitvi takšnih ali drugačnih dušebrižnikov. – Za naš namen je pomembnejše premisliti pristop, ki ga pri analizi problematike ciljev vzgoje uporablja B. Russell. Konceptualno gledano kategorije cilja ne uvaja v pojem vzgoje *ex machina*, temveč jih poizkuša razviti iz njenega pojma. Njegovi predstavi o vzgajanju human excellence (kar bi nekoliko tendenciozno lahko prevedli celo s »človeško popolnostjo«) bi bilo nemara težko očitati intelektualizem: vitalnosti, pogumu in senzitivnosti se šele na četrtem mestu pridruži razumnost. Last but not least! Šele pojem razumnosti namreč vnese v Russellov koncept vzgoje tisti moment, ki nevtralizira totalitarne potence modernih (oz. patriarhalnost tradicionalnih) teorij vzgoje. »Ena izmed največjih pomanjkljivosti tradicionalne moralnosti je nizko vrednotenje razumnosti,« trdi (str. 49). Po njegovem mnenju le Grki niso delali te napake,

Aristotel v *Politiki* (1337b) tako: »ni niti enega splošno sprejemljivega načina, po katerem bi dosegli vrlino, kajti vsi ljudje ne cenijo ene in iste vrline«. – Prim. k temu moj prispevek v zborniku *Vzgoja v javni šoli*; Ljubljana: ZPS, 1991, zlasti str. 24–26.

⁵ »Voltaire was a product of Jesuit methods.« – Russell, n.n.m., str. 37.

da bi visoko pred razumnost postavljali umetno, največkrat konformistično in konvencionalno dogovorjeno »krepost«, kot jo definira zgolj odsotnost z arbitrarnega seznama »grehov«. »Zategadelj jemljem kultiviranje razumnosti kot enega izmed najvažnejših smotrov vzgoje. To je morda videti preveč vsakdanje, vendar to dejansko ni tako. Želja, da bi vcepili tisto, kar se obravnava kot pravilna prepričanja, je vzgojitelje prepogosto napravila indiferentne za šolanje razumnosti« (str. 50).

Instinktivna utemeljitev intelektualnega življenja leži po Russellu v radovednosti, ki pa kot impulz s starostjo slabi, dokler popolnoma ne zamre. »Ignorantski odrasli so neuničljivi,« zatrjuje (str. 49). Intelektualno življenje je sicer res samo del našega udejstvovanja; ker pa prihaja radovednost neprestano v konflikt z drugimi človeškimi strastmi, ki nas prej ali slej naredijo nepristopne za nove resnice, je treba z vzgojo predvsem zavarovati odprtost duha. »Dovzetnost mora biti torej ena izmed kvalitete, h katerim je usmerjeno vzgajanje« (str. 52).

Rusellove poglede na vzgojo zaznamuje globoka zavezanost razsvetljenstvu – in obenem odbojnost do prosvete kot njene sprevrnjene posledice.⁶ Pojem vzgoje dobiva v zaključku tu obravnavanega poglavja njegove študije skoraj emancipatorno razsežnost: ne proletarci vseh dežel, ampak »ena generacija neustrašnih žensk lahko spremeni svet« (str. 56).⁷ Očitno je, da Russell postavlja v ospredje neko individualno kakovost, ki bi jo morala vzgoja zavarovati in pospeševati, ne pa zatirati in omejevati. Čeprav gre za mesto, ki se ponuja kot konsenzualna točka različnih sodobnih teorij vzgoje, ga vendarle ne smemo kar povprek izenačiti s »skrbjo za celovitost človeškega posameznika«, z »vsestransko razvito osebnostjo«, s »humano vzgojo« in podobnimi gesli, ki so zaznamovala moderno dobo. Distinkcija, ki zahteva razmejevanje od takšnih fraz, je pogojena s celo paleto problemov, ki jih povzročajo neizogibno institucionalno izvajanje lepih načel oz. njihova vpetost v globalne probleme kulture, politike in države. »Skrb za celoviti razvoj mladega človeka« – naj bo človeško, starševsko ipd. še tako razumljiva – je vrednostna opredelitev, ki se realizira v dejanskih razmerjih moči dane skupnosti, torej tudi družine ali šole. Kaj je »celovitost«, »vsestranost«, »humanost«? Ne le Foucaultova mikrofizika oblasti, ki se je izkazala tudi pri obravnavi naših podobnih vprašanj, ampak celo eksistencializem že povsem pozabljenega Sartra (»človek ni nič drugega kakor tisto, kar se sam naredi«) razkriva fronto med zamišljenimi podobami vzgojiteljev in samopodobami gojencev. Načelna »skrb za vzgojo« in sistemi, ki iz tega izhajajo, »so pripravljene, tako kot sirotišnice, dajati varnost v zameno za sužnost. Svobodno duhovno življenje pa ne more biti tako toplo, udobno in družabno, kot je življenje, ki je zavito v vero: le vera lahko da občutek toplega ognjišča, medtem ko zunaj besnijo zimski viharji« (str. 53).

»Individualni duh« svobodnega duhovnega življenja z vsemi njemu pripadajočimi konflikti ter pred odtujenostjo zavarovana »vsestransko razvita osebnost« sta dve zelo različni načeli. Če je znotraj teorij civilizacije slednji nastopal predvsem kot zaščitnik sistema, institucije in kultur reda, se poudarjanje individualnosti primarno navezuje na liberalne filozofije in kritike kulture. Tako je npr. J. S. Millu

⁶ O terminološkem razlikovanju med razsvetljenstvom in prosveto sem pisal v članku Razsvetljenstvo, prosveta, vzgoja in izobraževanje; v: *Problemi – Slovensko polje*, 11/1988 (gl. zlasti str. 138, 142–143, 145).

⁷ Rusellova poanta (iz leta 1926!) je povsem reichovska: »A community of men and women possessing vitality, courage, sensitiveness and intelligence, in the highest degree that education can produce, would be very different from anything that has hitherto existed. Very few people would be unhappy. The main causes of unhappiness at present are: ill-health, poverty and an unsatisfactory sex life. . . . A generation of women brought up without irrational sex fears would soon make an end of this« (str. 55).

»izginjanje individualnih energij in porast šarlatanstva« cena, ki jo plačujemo civilizacijskemu napredku. Zlo vidi v tem, da je individuuum »izgubljen in nemočen sredi množice« ter v tem, da je sam individualni značaj postal zrahljan in oslavljen. Če prvemu zlu lahko odpomore »boljše in popolnejše sodelovanje med individui«, lahko drugega spodbijejo »nacionalne izobraževalne institucije in forme politike, ki so preračunane na krepitev individualnega značaja«. ⁸ Toda nacionalne vzgojne institucije, kakršne je Mill opazoval okrog sebe, mu v tem pogledu niso obetale prav ničesar. Nasledniki tistih mož, ki so utemeljili Oxbridge, so po njegovi oceni pričeli misliti, da je njihov posel v produciranju prevejenih pravnikov ali koristiljubnih finančnikov, povsem pa sta izgubili »njihova volja in njihova moč, da ustvarjajo velike ljudi, ki jih bo njihov čas preziral, a ga bodo rešili pred prezirrom tistih, ki šele pridejo« (str. 75).

Tradicionalni sistem, ki so ga razvijale najuglednejše angleške univerze, je Mill sredi industrijskega XIX. st. opazoval »z občutki, ki mejijo na popolni gnus« (str. 74). Toda njegovo razmišljanje očitno ni pripadalo industrijskemu konceptu šolstva, saj ni verjel, da bi bilo moč te napake popraviti tako, da bi tradicionalni študij približali tistemu, kar pojasnjuje uveljavljeni izraz *the business of the world*. »Empirično vednost, ki jo svet zahteva in je osnova pridobitnega življenja in zgrinjanja denarja, prepuščamo v skrb temu svetu samemu. Zadovoljili se bomo s tem, da vdahnemo mladini naše dežele duha in ji priučimo navade, ki bodo zagotavljale, da bodo z lahkoto dosegali takšno vednost in da jo bodo dobro uporabljali« (str. 74–75).

Kritike, po katerih naj bi se vzporedno s civilizacijskim napredkom vzgoja vse bolj podrejela posvetnim zadevam ter zanemarjala »humanizem«, »človeka« in kar je še takih stvari, letijo mimo svojega dejanskega cilja. Mill je kritiziral predvsem »globoko zasejano zmoto« (str. 77), zaradi katere cilj vzgoje ni v usposabljanju mladih ljudi za razsojanje o tem, kaj je prav in kaj ni, ampak v vcepljanju naših predstav o pravem in nepravem v njihove glave. »Temeljni kamen vzgoje, ki je usmerjena k oblikovanju velikih duhov, mora biti priznanje načela, po katerem je njen cilj v tem, da spodbudi kar največjo možno količino intelektualne moči in navdahne s kar najbolj intenzivno ljubeznijo do resnice. Pri tem ne sme biti nikakršne obzirnosti do rezultatov, h katerim lahko privede udejstvovanje v tej moči, pa čeprav bi gojenca peljalo k prepričanem, ki bi bila diametralno nasprotna učiteljevim« (str. 80).

V Millovem poudarjanju vzgoje »velikih ljudi« lahko vidimo – ob tradicionalni kontinentalni predstavi o angleškem aristokratizmu – dolg romantiki, še zlasti mladostnemu prijatelju Carlylu, ki se ga je kasneje otrešel. Ne glede na to pa je treba razumevanje (liberalne) edukacije kot cilja in ne kot sredstva strogo ločiti od sentimentalnega humanizma, ki se je – npr. ob ideji univerze kot »humanega središča« – pojavljal v prvih dveh tretjinah tega stoletja. Takšne koncepte je v teoretskem pomenu besede omajalo tisto široko raziskovanje v filozofiji in humanistiki zadnjih dvajsetih let, ki so ga poljudnejši prikazi že pričeli označevati z metaforo »izginotja človeka« ipd. Ti tokovi globoko dvomijo o obstoju kakršnega koli »humanega središča«: »trditi, da govorimo iz tega središča, da govorimo v imenu skupnosti, ni združljivo z dialogom, z razgovori in različnostjo mnenj in vrednot, ki so značilne za prizadevanja po skupnosti. Možno je tudi, da ni združljivo s socialno logiko demokracije. V demokraciji ostaja politična oblast z „ljudmi“. Toda takoj ko kakšna skupina ali posameznik trdi, da je ali da predstavlja „ljudi“

⁸ John Stuart Mill, *Civilization* (1836). Cit. po: *Essays on Politics and Culture*; New York: Doubleday, 1962, str. 71.

to avtomatično izključi druge skupine z različnimi interesi, vrednotami ali zgodovinskimi kulturnimi pripovedmi. Ta pot vzpostavlja totalitarizem. Alternativa je odločno soočenje in izmenjava med raznovrstnimi, antagonističnimi in celo neprijetnimi zgodovinskimi pripovedmi multikulturne in pluralistične republike.«⁹

Donald ob tem opozarja tudi na tisti vidik, ki sem ga zgoraj nakazal s terminološkim razlikovanjem razsvetljenstva in prosvete in ki se razkriva – tako kot vsaka dialektika razsvetljenstva – šele iz perspektive zdajšnjosti: da je namreč poslanstvo učiteljev »obenem bistveno in nemogoče«. Mlade ljudi naj bi namreč učili, »prvič, kako se prilagoditi neki družbeni vlogi in funkciji, ki potrebuje rekrute, in drugič, misliti zase. Posebna narava modernih, postrazsvetljenskih družb pomeni, da se socializacijski in individualizacijski imperativ medsebojno izključujeta« (str. 105).

Millovo razmišljanje o angleškem (visokem) šolstvu takratnega časa je te dileme vsebovalo na nekoliko drugačen način. Rekli smo že, da pa ni bilo tiste vrste, ki bi jo lahko danes zaznamoval atribut tehnokratskega. Ni mu mogoče očitati, da ga ne zanima »razvoj osebnosti« (tisti temeljni interes prenekaterih sodobnih, na psihologiji utemeljene teorije vzgoje), vendar pa govori o teh rečeh v nekem drugem diskurzu. Ne daje dovolj trdnih opor, ob katerih bi ga lahko nedvoumno uvrstili med »humanistične« konstrukcije. Problem, ki se odpira tu, je preširok, da bi ga bilo moč v celoti zajeti vanje. Obenem ga ni moč zaznati, dokler šolski aparat opazujemo s sedeža ob toplem ognjišču, zavarovani pred besom zimskih viharjev in živeči v dobri veri, da smo s tem aparatom premagali vse civilizacijske odtujitve. Ta problem odpira zaznavanje šole kot institucije: npr. kot institucije nasproti posamezniku. Ne obstoji samo vprašanje, kako postati osebnost, ampak tudi kako ostati individuum, kako ohraniti prostore osebne svobode, vse do pravice drugačnosti – ali celo »čudaštva« (Mill). Tako kot sodobni mediji, ki uniformirajo javno mnenje v povprečje (»časopisi pišejo«, »na radiu so rekli«), se moderni šolski aparati – zlasti tam, kjer so se vehementno sklicevali ali pa se še sklicujejo na dolžnost, da »vsestransko razvijejo osebnost«¹⁰ – prepogosto reducirajo na mehanizme družbene hegemonije. Nasprotje med načelom socializacije in individualizacije, o katerem govori Donald, ali med težnjo po reproduciranju konformnega vedenja ter stimuliranjem nove in zato potencialno »subverzivne« vednosti ipd., se s tem samo še pogloblja. Vse to pa ne zadeva le vzgoje kot raziskovalnega predmeta, temveč strokovno početje nasploh in stroko samo. Kot nas opozarja npr. fenomen »kraje možgan«, postajajo »špice« v znanju, prav paradoksalno, vse bolj rezultat samim nacionalnim šolskim sistemom zunanjih dejavnikov, ne pa njihovih lastnih vzgojnih prizadevanj. Teorija šole, ki se teh in podobnih procesov ne zaveda, pa vendarle sodeluje pri obravnavi globalnih vprašanj, »dejansko sodeluje pri ustvarjanju ravno tistih reči, za katere trdi, da jih opisuje«.¹¹

Dolgoletna pedagoška zasidranost v ideologiji in nelagodje, ki je s tem poveza-

⁹ James Donald, Kaj hočemo od visokega izobraževanja? V: zborniku *Teorija vzgoje: moderna ali postmoderna?* – *Šolsko polje 3*; Ljubljana: Univerza v Ljubljani, 1990, str. 110–111.

¹⁰ »In kakor je bila ‚vsestransko razvita osebnost‘ iluzija, s katero je mogoče totalizirati aparat gospodstva, se danes ‚množice‘ pridobivajo prav prek nove integralistične ideološke iluzije, ki je pač ideologija spontanosti, avtentičnosti, celovitosti in totalnosti, in jo poimenujemo ‚celovit, humanistični ali pa totalni človek‘. – Marija Javornik, Mojca Šebart, Ali bo potreben nov kolokvij o vsestransko razviti osebnosti; v zborniku *Vzgoja v javni šoli*; Ljubljana: ZPS 1991, str. 113.

¹¹ Te zelo instruktivne besede priznava angleške psihologinje, ki se naslanja na filozofijo M. Foucaulta, navajam po trenutno edinem slovenskem prevodu: Valerie Walkerdine, Psihološka vednost in pedagoška praksa: proizvajanje resnice o šolah; v zborniku *Teorija vzgoje: moderna ali postmoderna?* – *Šolsko polje 3*; Ljubljana: Univerza v Ljubljani, 1990, str. 92. – Prim. tudi dalje, str. 95: »Izzraz ‚otrok‘ v pedagogiki, ki izhaja iz otroka, ni le preprost opis predobstoječega otroka. Same prakse v svojem uravnavanju ustvarjajo, kaj pomeni biti otrok, tj. kakšno vedenje, vključno z besednim vedenjem, je mogoče opazovati. ... Resnica o otrocih nastaja v razredih. ‚Otrok‘ ne sovпада z dejanskim otrokom«.

no, se poskuša danes reševati z nagibom v drugi ekstrem: namesto »potreb družbe« (ki jih je prejšnji duh časa dojemal kot imperativ in se jim je priklanjal do tal, ne da bi le za hipec podvomil o kraju, na katerem se je izražal ta »obči interes«, zdajšnji pa jih vidi kot nasilje nad »pedagogiko« in »otrokom«) postavlja kot »izhodišče in cilj vzgojno-izobraževalnega procesa« samega »človeka«. ¹² Po svoje tragična zaslepljenost takega razmišljanja je v tem, da ne vidi, kako vendarle ostaja v horizontih ideologije (seveda ne »marksistično-leninistične«, čeprav je morda formno določeno prav z njo). Sicer pa to sploh ne more biti problem mišljenja, ki se ne utemeljuje kot samoreflektivno. Koliko je to posledica neke historično pogojene travme, koliko pa hotena znanstvena pozicija, je stvar konkretne presoje. Toda tudi kot deklarirana znanstvena pozicija se ne more izogniti analizi lastnega soustvarjanja »tistih reči, za katere trdi, da jih opisuje«. Ignoriranje eksternega (tj. ekonomskega, političnega, kulturnega, spolnega, rasnega etc.) konteksta vzgoje in njeno zapiranje v slonokoščene stolpove »čistih duš« nista le stvar historično pogojenih travm, kar nazorno dokazujejo npr. pretekle protibehavioristične polemike socialnokritičnih avtorjev v Zahodni Evropi in v ZDA. ¹³ Navori naših nekdanjih oblasti, naj se znanost posveti »samemu človeku«, ne pa razbrzdani in abstraktni kritiki vsega obstoječega, so bili povsem kompatibilni s socialno funkcijo behaviorizma. Če to komu še zveni kot paradoks, je kriva notranja paradoksalnost nekdanjega velikega gesla o »družbenem vplivanju na šolo«. Vzporedno s tem, ko je »obči družbeni interes« pri nas spreminjal šolo v reprezentativni zgled althusserjanskih ideoloških aparatov države (IAD), je ljudem proti svojemu hotenju odpiral oči za družbeno realnost šolanja. Althusserjev pojem IAD bržkone ni imel nikjer tako viharne učinka kot v analizi slovenskega usmerjenega izobraževanja v zgodnjih osemdesetih letih.

Pri nas je odvrnitev strokovnega pogleda s strukturalnih vprašanj na »notranje probleme naše šole« in »otroka samega« do neke mere torej dana z zgodovinskimi izkušnjami tega prostora, ne samo s strokovnimi koncepti. V primerjavi z »Evropo« obenem nismo imeli nobene omembe vredne liberalne šolske tradicije. Nasprotno; kot je pri nas večkrat opozoril Zdenko Kodolja, je bila (vsaj) v tem stoletju slovenska šola ugleden prostor, v katerem sta konvergirali obe Veliki Ideologiji. ¹⁴ Ko so se v razvitem svetu po vojni stvari v splošnem pogledu pričele liberalizirati, smo pri nas z negativno preslikavo prejšnjih pozicij šolstvo konservirali v vlogi mehanizma družbene hegemonije: še vedno se je vedelo, katera vzgoja je edina in prava. Ohranjanje te ekskluzivnosti bi bil lahko zdaj vzvod, ki bi nas še nadalje ločeval od evropskih sanj. V tem okviru in v teh specifičnih zgodovinskih razmerah se »antropološki zaokret« znajde v popolnem protislovju. Razgrinja se v utopičnem moralizmu, da vzgoja ni ali ne sme biti družbena zadeva, obenem pa je očitno, da se tudi ta koncept vzgoje lahko realizira samo na družbeni način: v šoli, instituciji. Če to tajimo, vzklije šola, ki ji ne gre za sociabilnost posredovanja znanja (kot demokratično načelo – kolikor pomeni razvito kroženje znanja mož-

¹² Šlo naj bi za spremembe »temeljne teleološke naravnosti izobraževalno-vzgojne prakse in šole od sociocentrične v antropocentrično, s tem pa je v izhodišču izobraževalno-vzgojnega procesa človek. Bistvena funkcija tako usmerjene šole ni v posredovanju znanja učencem, ampak v razvijanju človekovih razvojnih potencialov.« – *Didacta*, izredna številka, marec 1992, str. 30.

¹³ Prim. npr. *Ideology and Practice in Schooling* (ed. by Michael W. Apple and Lois Weis); Philadelphia: Temple University Press, 1983, str. 1–33.

¹⁴ Prim. npr. njegov prispevek v zborniku *Teorija vzgoje: moderna ali postmoderna? – Šolsko polje 3*; Ljubljana: Univerza v Ljubljani, 1990, str. 51–59, ali v zborniku *Verouk v šole?! – Šolsko polje 4*; Ljubljana & Škofja Loka: KRT & Zamorc, 1990, str. 79–84.

nost za vstop v družbeno distribucijo moči), ampak za intimnost »razvijanja človekovih razvojnih potencialov«. Kot jih vidi – kdo? S katere pozicije v družbeni distribuciji moči?

Razvoj posameznikovih zmožnosti, vzgojo totalnega človeka ipd. si je vsekar moč zamisliti kot osrednji ali celo kot glavni vzgojni cilj. Koherentnost take zamisli pa s tem nikakor še ni zagotovljena. Nasprotno, njeno raziskovanje naleti dokaj hitro na najmanj dve zoprni vprašanji. Keith Thompson, s katerim smo si že pomagali, povzema prvo takole:

»Če si kot smoter zastavimo, na primer, najpopolnejši možen razvoj vseh posameznikovih zmožnosti, bi si bilo moč zamisliti, da se nanj veže neko ciljno stanje. Toda kako bi bilo mogoče izmeriti, kdaj je doseženo?¹⁵ Takšnemu merjenju ne bi bil kos še tako vase zaverovan behaviorist. Izraz the education of the whole man razkriva Thompson kot parolo, ki opozarja na skrb za razvoj različnih vidikov človeške narave. Njena površinska privlačnost ima zelo preprost vzrok: le kdo bi hotel zagovarjati vzgojo delnih ljudi, se retorično sprašuje. Poudarjanje vzgoje celovitega človeka pa vsebuje zahtevo po opuščanju specializacije oz. po izogibanju »neprimerni« specializaciji. Srečujemo se z drugim neprijetnim vprašanjem, ki površinsko privlačnost obravnavanega načela zamaje v globinski nesmisel, če smo ga kot vprašanje le pripravljene preizkusiti na lastni koži: »Toda do katere točke naj bi bila specializacija odložena in kaj konstituira nedopustno specializacijo? Veliko izrazov s tega področja je skoraj brez pomena.«¹⁶

Koliko je torej preveč in kdaj je pravi čas? So to vprašanja, ki jim je znanost o objektih kos? Tako kot ob politiki ali etiki se tudi ob vzgoji srečamo s problemi, ki ne vzdržijo instrumentalne obravnave. Morda živimo v dobi, ko – onstran filozofskega premisleka! – družina in starši še lahko določajo svojim otrokom prostor ob toplem ognjišču. Vendar celo te vzgojne predstave ni moč zavarovati s povsem neprotislovno teoretsko argumentacijo. Tem manj bi si torej takšno pravico lahko lastila moderna demokratska država. In kolikor bolj postaja šolanje ena izmed osrednjih dejavnosti moderne države, toliko manj je lahko njegov potek intimen in toliko manj se lahko privaja na čisto določena obnašanja, verovanja ali vrednotenja. Če država prevzame te familijarne atribute vzgoje v svojo pristojnost, postane njen šolski sistem monstuozen, sama pa totalitarna.

Dve stvari postajata tako vse bolj gotovi: šola je družbena institucija, šolanje je družbeni proces in njen osnovni cilj je tedaj lahko le znanje, ki sopogojuje zmožnost dejanja (ali njegove odklonitve) po lastni izbiri. Pojem znanja resda ni enopomenski, vendar se tu ne bomo več ustavljali ob njegovem opredeljevanju. Tako kot je bilo pokazano že ob pojmu cilja, je tudi ta pojem treba razviti iz njega samega, ne pa iz nekih vnanjih pričakovanj. Kaj naj mimo razumevanja, mimo (samo)refektivnosti sploh lahko zagotovi, da neko razvijanje sposobnosti ne postane navaden drill, sredstvo, ki upravičuje in legitimira »vzgojno poslanstvo« samo?

Kot smo videli pri Russellu, je želja vzgojiteljev, da bi vcepili prepričanja, za katera se sodi, da so »pravilna«, prepogosto vključevala indiferentnost dousposab-

¹⁵ Keith Thompson, n. n. m., str. 79.

¹⁶ Ibid., str. 80. Podrobno argumentacijo razvije Thompson tako: »A speaker can produce widespread assent by arguing that he is opposed to too much specialization or that he would prevent premature specialization. It may not immediately be recognized that no one could conceivably disagree with him. Everyone is necessarily opposed to too much of anything; the word 'too' here means 'more than there should be'. Similarly, 'premature' here means 'before the correct time', so one must be opposed to premature specialization. The real questions of course are 'how much is too much?' and 'what is the correct time?«

ljanja za razumevanje. Pogosto sicer slišimo, da gre v humanih šolah natanko za to, toda bojim se, da je imel Russell v mislih neko manj prijetno razsežnost razumevanja. Saj se vendar spominjamo: sirotišnice dajejo varnost v zameno za sužnost. To, da je vednost golj'fiva kača, ni argument zoper vednost, ampak njen sestavni element. Svobodno duhovno življenje ne more biti tako toplo in udobno, kot ga lahko ponudi pedagoška iluzija. Šola postane v njej odpustek, s katerim se želi skupnost odraslih odkupiti za »stresnost in odtujenost« svojega sveta, v katerega pa bo morala mlajša generacija prej ali slej vstopiti. Videti je, da so tinejžerske kulture kar najbolj neposreden odgovor na to ljubezen.

Millu temeljni kamen vzgoje ni bila »vsestransko razvita osebnost«, polna toplote in sreče, temveč kar največji razvoj intelekta in kar največja ljubezen do resnice, pa čeprav bi to vodilo učenca do prepričanj, ki bi bila diametralno nasprotna učiteljevim. Podobnega mnenja je bil Kant: »Človeka je moč bodisi dresirati, uriti, mehanično poučiti ali pa dejansko razsvetliti. Dresiramo pse, konje, in dresiramo lahko tudi ljudi. . . . Z dresiranjem pa stvar še ni opravljena, temveč gre predvsem za to, da se otroci naučijo misliti.« To seveda ne meri na to, kaj ta ali oni odrasel misli, da pomeni misliti, temveč »na principe, iz katerih izvirajo vsa ravnanja«. ¹⁷ Ne »mistična intersubjektivna razmerja med učitelji in učenci«, temveč razmerje do vednosti, ta »razsvetljenska pravica uporabljati svoj razum«, lahko edino omogoča misliti na »javno šolo kot netotalitarno institucijo«. ¹⁸ Ne gre za to, da bomo zdaj iz otrok kar po vrsti delali modruhe, temveč da ob tistem, kar bomo z njimi pač počeli, ne moremo kar ignorirati represivnih potez neskončne ljubezni ali patriarhalne grobosti dobrega očeta. Če pri tem seveda resno pretendiramo na status intelektualne dejavnosti, ne pa tehnik za dobro urjenje.

Opozorila na problematičnost postulata o »humanem središču« kot inherentnega načela prosvete ali vsaj ugotovitve, da takšno središče in iz njega deducirani cilji ogrožajo vsako človeško drugačnost in grozijo s poenotanjem, pa še ni treba imeti za znanilca kakega ciljnega nihilizma. Gre kvečjemu za to, da brez dovolj širokega skupnega imenovalca iz perspektive postindustrijskih in postmodernih družb ni več mogoče vzpostavljati družbenega. Z deklariranjem in z vsiljevanjem partikularnih načel, ki ne morejo računati na nikakršen, se lahko prične – kot dokazuje npr. jugoslovanski fantom – le njegov grozljivi razkroj. V zahodnih demokracijah zato na operativni ravni nikoli ne naletite na »globoko filozofske« cilje šolanja, zlasti pa ne na njihovo radikalno transformiranje. Že brez tega je problemov dovolj. Če je šolstvo aparat za vzpostavljanje družbenega, ne pa bega pred njim (Donald), je prvi pogoj vzgojnega početja v pragmatičnem cilju: koekzistenca socialnih, nacionalnih, kulturnih, spolnih ipd. različnosti. Namesto nepomirljivih vzgojnih idealov ponujamo v premislek načelo znosnega sobivanja.

¹⁷ Immanuel Kant, O pedagogiki; v: *Problemi – Šolsko polje*, 11/1988, str. 155. – Prim. k temu konsekvence, ki jih razvije Tine Hribar v svojem prispevku v istem zvezku, str. 53–54: »Ni resnice o resnici. Iz tega prepoznanja izhaja distanca do svojih prepričanj in toleranca do prepričanj drugih. . . . Resnica kot ne-skritost . . . Pomeni mejo vsakršnega razsvetljenstva. . . . Vzgoja, ki ta prostor zapira, je zatiralska. Pa naj človeka vzgaja v Boga ali Gospodarja sveta. Sicer pa je totalni človek kot vsestransko razvita osebnost, se pravi Samoupravljalec kot causa sui, le zrcalna podoba – moderna kopija – Vsemogočnega. V temelju humanistične vzgoje je volja do moči: zagospodovati nad samim seboj, nad družbo in naravo.«

¹⁸ Mirjam Milharič Hladnik, Dobri človek; v zborniku *Teorija vzgoje: moderna ali postmoderna? – Šolsko polje 3*; Ljubljana: Univerza v Ljubljani, 1991, str. 66.

Davki, Evropa in mi

Najprej o davčnem »meroslovju« in evropskem »usklajevanju«

V zadnjih desetletjih so vse bolj priljubljene tudi mednarodne primerjave davkov (in drugih sestavin javnih financ). Večinoma primerjajo med državami kazalnike o *davčnem obsegu, pomenu davkov za davčne sisteme* in o *višini posamezne dajatve* (seveda za »standardizirane« davčne zavezance in od primerljivih davčnih osnov, precej bolj poredko pa tudi glede na »čiste ostanke« po obdavčitvi – npr. glede na neto dohodke, nakupno ceno brez trošarine ipd.). Nekaj teh primerjav za evropske države in Slovenijo (na številnih področjih se skušamo približati »Evropi«) je navedenih tudi v tem sestavku. Vendar pa niti metodologija niti viri niso podrobno navedeni, ker jih je preprosto preveč (zainteresiranim pa so pri avtorju na voljo številne objavljene analize in druge podrobnejše »delovne« primerjave).

Obseg davkov v posamezni državi navadno izražamo z njihovim deležem v njenem *bruto domačem proizvodu* (BDP–GDP po metodologiji OZN), ki ga je Slovenija v začetku 1992 končno tudi uradno začela uporabljati. Delež seveda ponazarja, kako močno posega javni sektor z davki v proizvod domačega gospodarstva. Pri tem pa ostaja povsem odprto (zaenkrat še »neizmerljivo«) vprašanje učinkovite uporabe tako zbranih sredstev. Zelo visok delež (npr. na Nizozemskem) je lahko namenjen financiranju učinkovite produkcije javnih dobrin v korist prebivalstva in gospodarstva ter prenosu dohodka v okviru socialnovarstvenih sistemov s široko politično podporo v javnosti. Po drugi strani pa lahko pomeni razmeroma nizek delež (npr. v kakšni diktaturi tretjega sveta) čisto potrato omejenih virov države.

Delež posameznih vrst davkov v celotnih pobranih davkih v državi pa kaže njihov *pomen za davčni sistem države*. V razvitih državah so se v zadnjih desetletjih davčni sistemi osredotočili na nekaj močno prevladujočih in medsebojno precej podobnih vrst davkov, medtem ko številne davčne »izvirnosti« posamezne države v glavnem prispevajo le še zanemarljive deleže v davčne sisteme. Zanimivo pri tem pa je, da večina dosedanjih prizadevanj za formalno »uskladitev« davčnih sistemov znotraj ekonomskih integracij (npr. »zблиžanje« posrednih davkov po predlogih »bele knjige« o »trgu brez meja v Evropi 1993«) v glavnem ni obrodila pričakovanih sadov.

Zlasti pri podjetniških dajatvah je mnogo več k odpravljanju razlik v sistemih in višini davkov prispevala neformalna »*davčna konkurenca*« med državami: posamezne države ne smejo več tvegati, da bi svojim podjetjem zaradi nesmotrnih davkov bistveno ogrozile uspešno nastopanje na domačem ali na tujih trgih. Ob formalno precej nezmanjšani »fiskalni suverenosti« razvitih držav, torej v 80. in 90. letih, že potekajo sicer malo manj očitni procesi omejevanja tistih njihovih medsebojnih davčnih razlik, ki lahko odločilneje vplivajo na mednarodno menjavo. Pri večini drugih dajatev pa ostajajo razlike v njihovi višini med državami še vedno zelo občutne: bodisi zaradi obstoječih realnih različnosti v njihovi gospodarski sestavi ali pa zgolj kot posledica njihovih prevladujočih političnih vrednot.

* Dr. Lado Rupnik, Profesor na Ekonomski fakulteti v Ljubljani.

S povprečnim davčnim obsegom skoraj 40% BDP v drugi polovici 80. let je 18 evropskih članic OECD (brez Islandije; med njimi je imela Švedska najvišje davke s skoraj 54% BDP, najnižje pa po pričakovanju Turčija – le 22% BDP) presevalo davke v štirih neevropskih članicah (ZDA, Kanada, Japonska, Avstralija) kar za okoli 10 odstotnih točk BDP. Še za malo več pa so evropske članice presegle svoje lastne davčne obsege pred dvema desetletjema, saj so v drugi polovici 60. let znašali celo nekaj manj kot 29% BDP. V Evropi so davki silovito »eksplozirali« zlasti v 70. letih, vendar so tudi v 80. letih v povprečju še vedno naraščali. Ob koncu 80. let so se z ustavitvijo davčne rasti oz. celo rahlim nazadovanjem pokazali prvi očitnejši učinki vseevropskega upora davčnih zavezancev zoper »neznosne davke«, ki se je začel že konec 70. in v začetku 80. let. Vendar vse kaže, da ti učinki v Zahodni Evropi ne bodo prav dolgo trajali: višji davki bodo (v Nemčiji pa so že) potrebni zaradi hude finančne krize v skoraj vseh pokojninskih sistemih v Srednji Evropi (in marsikje tudi v zdravstvu), zaradi odločenosti za bolj resno omejevanje javne zadolžitve, zaradi »nenasitne« Vzhodne Evrope (ki se bo sicer v milijonih zlila v zahodne države), zaradi nujnih lastnih »prestrukturiranj« v zvezi z »Evropo 1993« itd. V političnih krogih in strokovnih razpravah se po letu 1990 izrazito izogibajo vsakršnim napovedim, saj bi zagotovo prevladovale precej črnogledne.

Med najpomembnejšimi evropskimi davki daleč prevladuje »velika trojica« z dobrimi 82% vseh pobranih davkov (v povprečju pri že omenjenih 18 evropskih članicah OECD). Med njimi so že povsod (razen v Skandinaviji, ki precej socialnih izdatkov financira kar iz osebnih dohodnin) na prvem mestu *prispevki za socialno zavarovanje* (delojemalčevi in delodajalčevi), ki bi bili še višji, če ne bi precej držav vse večji del hitro rastočih izdatkov javnih skladov socialnega zavarovanja krilo tudi s prenosi iz splošnih proračunov. Prispevki namreč zelo pomembno vplivajo na višino *stroškov dela*, ki so seveda odločilni dejavniki mednarodne konkurenčnosti države.

V povprečju za prispevki le malo zaostajata obe drugi sestavini trojice: individualizirane progresivne *osebne dohodnine* (med njimi dobra četrtnina pomeni obdavčitev dohodkov od »neodvisnih zaposlitev«, predvsem podjetnikov, ki niso ustanovili kapitalskih družb) ter *splošne in posebne trošarine* (od česar zberejo okoli tri petine »splošni« davki od dodane vrednosti ter preostali dve petini »posebne« akcize od tekočih goriv, alkoholnih pijač in tobačnih izdelkov). Po tradiciji so osebne dohodnine pomembnejše v severnih in srednjeevropskih državah (zlasti v Skandinaviji), trošarine pa v romanskih in južноеvropskih državah. Uvedbo davka od dodane vrednosti v 70. in 80. letih v vsej Evropi (razen v Švici) so sicer spodbudili »usklajevalni sporazumi« članic prvotne EGS, vendar pa ima ta dajatev blagodejne učinke na celotno mednarodno menjavo, saj v izvozno/uvoznih cenah ni več »skritih prometnih davkov oz. subvencij« (t. i. *taxe occulte*), zaradi česar so jo prevzele tudi tiste države, ki jih k temu ni sililo formalno članstvo EGS.

Z manj kot petino vseh pobranih davkov so se torej vse druge evropske davščine (od dobičkov pravnih oseb, od premoženja, od uvoza, od storitev, od vozil, od onesnaževanja okolja in podobno) zožile na obrobni pomen, čeprav sprožajo pogosto precej živahne in odmevne razprave. Z vidika vloge v davčnem sistemu zaslužita kljub skromni izdatnosti nekaj pozornosti predvsem obdavčitev dobičkov pravnih oseb (kapitalskih družb) in pa skupina uvoznih dajatev. Prva zato ker je po eni strani podlaga tudi za ugotavljanje davčne osnove za osebno dohodnino

lastnikov vseh tistih podjetij, ki ne poslujejo kot pravne osebe (že omenjene »neodvisne zaposlitve«), po drugi strani pa tudi zato, ker sproža ob »vse bolj prostem pretoku kapitala« vrsto mednarodnih javnofinančnih problemov (npr. mednarodna dvakratna obdavčitev – v državi, kjer družba posluje, in v državi, kjer prebivajo njeni dejanski lastniki). Zaradi ohranjanja mednarodne konkurenčnosti tako pri izvozu kot pri uvozu kapitala skušajo države zagotoviti podjetjem precej bolj liberalne davčne režime, kar praktično pomeni, da so obdavčeni le dejansko doseženi, ne pa zaradi davčnih predpisov »umetno napihnjeni« podjetniški dobički. Pri tej obdavčitvi so torej učinki »mednarodne davčne konkurence« že precej znatni.

V razvitih državah sta se od 60. let dalje obseg in pomen uvoznih dajatev stalno zniževala: ob koncu 80. let so v povprečju znašale komaj še dober odstotek vseh davkov. To je po eni strani posledica mednarodnih sporazumov v okviru GATT (Kennedyjev krog v 60. in tokijski krog v 70. letih), po drugi strani pa precej tudi rezultat spoznanja, da pretirane uvozne dajatve v bistvu škodujejo, ne pa koristijo razvoju domačega gospodarstva. Ne gre le za ohranjanje neustrezne sestave domačega gospodarstva, ki je zaradi carinske zaščite praviloma tudi mednarodno nekonkurenčno, ampak tudi za to, da uvozne dajatve kot »skriti davek« napihujejo domače produkcijske stroške in s tem spodbujajo stalne zahteve izvoznikov, da jim država izplača nadomestilo (»davčna povračila – refakcije«, ki pa jih je nemogoče natančno določiti). Vendar to spoznanje še zdaleč ni prevladalo kot vodilo ekonomske politike v vseh panogah (evropsko kmetijstvo se mu najbolj trdovratno upira, zato se tudi »urugvajski krog« v GATT tako zavlačuje), niti v vseh državah (manj razvite članice EGS – Portugalska, Grčija, delno Irska – uživajo tudi glede uvoznih dajatev poseben osemletni »prehodni status« za prilagoditev obveznostim članstva). Ne glede na ta oklevanja in evropsko-ameriško-pacifiške trgovinske spore pa uvozne dajatve v Evropi (pa tudi pri neevropskih razvitih državah) nikoli več ne bodo pomembnejši trajni vir javnih dohodkov.

Dve veliki zagati pri slovenskih davkih

Mnoge primerjave gospodarske ureditve v Sloveniji v l. 1992 z razvitimi evropskimi državami so lahko dvomljive, saj prevladujoča družbena lastnina Slovenijo še vedno pretežno uvršča v vzhodnoevropski tip gospodarskih ureditev. Pri davkih pa takšne primerjave niso toliko problematične, saj imamo po eni strani »več trga« od držav nekdanjega »realnega socializma«, po drugi strani pa »nelastnina« pravzaprav pači »normalne« učinke le pri tistih davkih, ki so odvisni od delitvenih odločitev družbenih podjetij. Predvsem gre za obdavčitev dobička pravnih oseb ter za delodajalčeve socialne prispevke v takih podjetjih, saj ni pravega »titularja« dobička, ki bi nasprotoval pretirani višini ali rasti plač (krotenja nerealnih plačnih postavk v takih kolektivnih pogodbah »z vgrajeno napako« se je zato za gospodarske panoge morala pač lotiti nova vlada). Vse druge dajatve so bodisi dajatve delojemalcev, zasebnih lastnikov ali pa gospodinjev kot porabnikov in zato nanje »družbena nelastnina« nima tako odločilnega vpliva.

Prav zato je lahko Slovenija v začetku 1991 z reformo večine neposrednih dajatev (uvodbo dohodnine, sodobnega davka od dobička pravnih oseb, prispevkov za socialno zavarovanje s polovičnim deležem delojemalcev in delodajalcev v skladu s konvencijo ILO itd.) tudi po vsebini in učinkih že precej približala sestavo svojega sistema dajatev ureditvam, ki so značilne za razvite evropske

države. Po dolgotrajnih skupščinskih postopkih se je februarja 1992 začel uporabljati tudi »poenostavljeni« sistem prometnega davka (v prodaji na drobno), ki pa je po moji sodbi zgolj zavlekel korenito reformo na tem področju – uvedbo davka od dodane vrednosti po sicer zdaj precej ohlapnih pravilih davčnega »zbližanja« (approximation) na »trgu brez meja v Evropi 1993«. »Poenostavitev« prometnega davka je bila zato v precejšnji meri nepotrebna potrata družbene energije; hkrati pa so te spremembe povečale tudi »skrite davek« v produkcijskih stroških zaradi novega davka od nekaterih »surovin« in povečane obdavčitve opreme. V tem smislu je sprememba celo korak nazaj glede na ureditev pred l. 1992; posebej pa še glede na davek od dodane vrednosti, pri katerem ni »skritih davkov«, zaradi česar deluje tudi »izvozno prijazno«. Obe slovenski vladi sta po letu 1990 v skladu s svojimi pristojnostmi nekoliko olajšali tudi nesorazmerno visoke uvozne dajatve predvsem za reprodukcijski material in opremo, ki sta namenjena izvozni proizvodnji.

Približno takšna bi bila torej ob koncu 1992 »inventura« sistema dajatev v Sloveniji in njegovih sprememb v zadnjih dveh letih. Pregled hkrati napoveduje, da smemo pri dajatvah pričakovali le še en sam večji, a neizogiben poseg, in sicer v sedanji sistem posrednih dajatev z uvedbo davka od dodane vrednosti in s tem nujno povezanim nadaljnjim (postopnim) znižanjem uvoznih davščin. Taka sprememba (davek od dodane vrednosti bi tudi materialno omogočal znižanje uvoznih dajatev, saj je v Evropi precej bolj izdaten od našega prometnega davka s še vedno precejšnjimi olajšavami za »nujne življenjske potreščine«) bo torej odpravila prvo večjo zagato naše sedanje davčne ureditve.

Druga velika zagata pa po mojem mnenju ni sicer v mednarodni primerjavi zelo visok obseg davkov, ki je dosegel l. 1991 kar dobrih 42% BDP, l. 1992 pa bo še višji. Upoštevati je namreč treba, da v hudi gospodarski krizi primerjava davčnega obsega izgubi del svoje izraznosti. Po eni strani namreč v krizi pogosto ni mogoče sicer zelo potrebnega znižanja davkov preprosto nadomestiti z zadostno javno zadolžitvijo, po drugi strani pa se javna poraba zaradi neodložljivih nalog in še zlasti nujno rastočih socialnih izdatkov v praksi nikjer ne more znižati sorazmerno s padcem BDP (slovenski BDP je bil l. 1991 realno za okoli 20% nižji kot l. 1988, v l. 1992 pa bo komaj še presegal tri četrtine tedanjega). Ko pa kriza ponehuje, seveda hitro rastoči davki spet ne smejo zadušiti komaj začete realne rasti BDP. Z dokončno ozdravitvijo gospodarstva pa postane čisto znosen tudi takšen davčni obseg, ki je bil v krizi še nenormalno visok.

Drugo zagato po mojem mnenju namreč pomenijo predvsem nesorazmerno visoki prispevki za socialno zavarovanje, ki lahko postanejo zlasti zaradi svojega vpliva na stroške dela tisti dejavnik, ki utegne resno ogroziti učinke davčne reforme iz l. 1991. Ena od opredelitev reforme je namreč bila tudi zmernost pri davčnih stopnjah, kar je bilo mogoče doseči z razmeroma širokimi davčnimi osnovami (zaradi čim manjših izjem in nizkih olajšav). Tako imata dohodnina (pri večini dohodkov) in davek od dobička pravnih oseb stopnje, ki so celo znatno nižje od povprečja članic EGS. Nasprotno pa so prispevki za socialno zavarovanje (še zlasti po zvišanju zdravstvenih dajatev v marcu 1992) najvišji v Evropi, saj presegajo celo stopnje pri obeh nekdanjih »evropskih rekorderkah« – Italiji in Nizozemski. Kljub nižji dohodnini so tako visoki socialni prispevki povzročili, da znaša celo pri najnižjih slovenskih dohodkih skupna stopnja delavčevih in delodajalčevih dajatev iz plače oz. na plačo okoli 100% (pri samcu) oz. 90% (pri družini z dvema plačama in dvema otrokoma) v primerjavi z neto plačo, medtem ko sta ustrezni povprečji članic EGS nekaj manj kot 70% (pri samcu) oz. manj kot 60% (pri družini).

Dobro polovico socialnih prispevkov bi morali zbrati s prispevki delodajalcev kot pravimi »stroškovnimi davki«, ki so neodvisni od doseženega poslovnega izida. Zato je seveda tudi pritisk tako visokih socialnih prispevkov na stroške dela izjemno visok, kar bi moralo vplivati tudi na izredno težak položaj naših podjetij v mednarodni konkurenci. Da v resnici še vedno ni tako zelo hud zlasti za naš izvoz, gre (zelo poenostavljeno) pripisati predvsem dvema dejavnikoma: delno tečaju tolarja (katerega raven mora seveda upoštevati tudi naše stroškovne »izvirnosti«) in pa zlasti zelo nizki ravni naših (neto) plač, ki dosegajo komaj okoli četrtnino avstrijskih (po uradnem tečaju) oz. slabo njihovo tretjino (po tečaju, ki upošteva tudi razlike v kupni moči). Vendar pa je takšno ravnotežje zelo krhko in skrajno nevarno: le malo občutnejša rast plač, ki ne bi takoj povzročila ustrezne (čeprav »drseče«) devalvacije (ta pa bi zaradi uvoznih sestavin ponovno zvišala stroške), bi onemogočila izvoznikom prodajo na tuje in sprožila hudo dodatno nezaposlenost. Izvoz pa je v sedanjem položaju v Sloveniji pač edina možnost za sicer skromno preživetje v naslednjem obdobju.

V obdobjih padajoče inflacije seveda postajajo stroški (zlasti tudi stroški dela) skrajno občutljiva postavka. Zato bo treba veliko pozornost posvetiti tudi višini socialnih prispevkov. Podrobnejša analiza namreč pokaže, da bi jih bilo mogoče nekoliko skržiti celo v primeru, če obdržimo sedanjo raven pokojninske, zdravstvene in zaposlitvene varnosti zaradi njihove izjemne družbene občutljivosti kot pridobitev sodobne civilizacijske ravni. Najprej je treba upoštevati dejstvo, da v l. 1991 vsi predpisani prispevki delodajalcev niso bili plačani, ker je vlada tudi z odlaganjem teh prispevkov skušala preprečevati stečaje (podobno politiko izražajo tudi finančni načrti pokojninskega in zdravstvenega sklada za l. 1992). Ker so hkrati nastali presežki tako pri financiranju pokojnin (v l. 1991 predvsem zaradi izjemnega znižanja ravni prejemkov upokojencev glede na zaposlene in »umetnih« presežkov zaradi dokupov pokojninske dobe za »tehnološke presežke«) kot pri financiranju zdravstva (del prispevka je šel namesto v poravnavo izgub v zdravstvu za druge proračunske potrebe), je očitno, da so z višjimi prispevki vsi tisti zavezanci, ki jim ni »grozil« stečaj, v bistvu posredno financirali obveznosti »ogroženih« podjetij. Ob vsem tem pa tudi proračun RS ni poravnal vseh svojih uzakonjenih obveznosti glede pokojnin, saj je izkazal zadolžitev pri SPIZ (ki je najbrž celo precej manjša od dejanskih obveznosti). Tudi to zahteva višje prispevke od dejanskih potreb »samofinanciranja« socialnih dejavnosti.

Bolj dolgoročnega pomena pa je sploh vloga proračuna pri financiranju teh dejavnosti. V Evropi precej držav zadržuje rast socialnih prispevkov in njihove pritiske na stroške dela tudi tako, da ob zmernih neposrednih prispevkih krijejo kar precejšen del izdatkov za uzakonjene pravice zavarovancev s prenosi iz drugih virov javne porabe (pri nas pa je nasprotno l. 1991 prišlo do že omenjene zadolžitve proračuna pri SPIZ). Finančna politika pri nas pa je bila najmanj zadnji dve desetletji načelno povsem drugačna: če je bilo le mogoče, so se očitne obveznosti proračuna RS pokrivalo z višjimi socialnimi prispevki (zdravstvene in pokojninske ugodnosti kmetov ter pravice zaradi dokupov pokojninske dobe obrtnikov in kmetov pred l. 1990, najnižje pokojnine, varstveni in postrežni »dodatki«, pokojnine za delovno dobo v drugih republikah, sofinanciranje invalidskih podjetij itd., itd.). Seveda je res, da je lahko razmejitev tovrstnih obveznosti med socialnimi »skladi« in proračuni le stvar konvencije (saj nikjer v razvitih državah pri javnem socialnem zavarovanju ne morejo več uporabljati čistih »zavarovalniških« načel financiranja) in da bi »razbremenitev« prispevkov pač morala povzročiti ustrezno povečanje drugih proračunskih dohodkov. Prav tako pa je tudi res, da se v drugih državah

mного bolj kot pri nas zavedajo stroškovnih nevarnosti, ki jih povzročajo previsoki socialni prispevki, zaradi česar jih tudi skušajo ustrezno omiliti.

Zato bi lahko bili tudi v Sloveniji socialni prispevki nekaj nižji kot zdaj. Ker pa so bilance javne porabe v Sloveniji že tako prenapete, se zde takšni predlogi za znižanje socialnih prispevkov vsaj trenutno čista utopija. Nekaj bi sicer bilo še mogoče »postrgati« z višjo obdavčitvijo osebne porabe po uvedbi davka od dodane vrednosti, čeprav bo glavni del tega povečanja moral kriti izpad prihodkov zaradi znižanih uvoznih dajatev. Vendar pa je treba upoštevati, da se bo zaradi neogibno naraščajočih socialnih izdatkov v naslednjih letih (naraščajoče upokojevanje, nezaposlenost itd.) sedanji sistem financiranja sesul sam od sebe, če ne bomo takoj začeli iskati izhoda. Primanjkljaji v socialnem zavarovanju z zadolževanjem kot kritjem seveda ne prihajajo v poštev, saj stroka opozarja, naj bo javni dolg namenjen predvsem financiranju naložb, ki bodo v korist prihodnjim generacijam, ne pa kritju porabe sedanje generacije. Tolažba o skorajšnjem izboljšanju gospodarskega položaja zaradi gospodarske rasti, lastninjenja, prestrukturiranja ipd. se zdi prav tako precej jalova, če ne bo podprta tudi s konkretnim olajšanjem pritiskov na stroške. Zarezati bo torej treba v vse pore javne porabe in jo skržiti v skladu s »scenarijem za katastrofo«, saj je precej njenih sestavin, podedovanih iz prejšnje ureditve, manj družbeno prednostnih od večine socialnih izdatkov, ki pomenijo ne le pravno, ampak tudi moralno nepreklicno obveznost sedanje generacije. Takšne ugotovitve so bile že tolikokrat ponovljene, da so postale čista publica, vendar le zato, ker se je zdelo, da je z njihovo uresničitvijo mogoče še malo odlašati. Tokrat pa gre očitno zelo zares. Višina davkov kot sicer tipično politična odločitev v razmeroma širokem razponu ima seveda tudi svojo končno mejo, ki je brez hude gospodarske kazni ni mogoče poljubno prestopati. Izkušnje Evrope (doseданje, pa tudi tiste, s katerimi se bo morala soočiti tja do l. 1995) so glede tega dovolj poučne...

ALEŠ DEBELJAK*

Socialni okvir radikalnega individualizma v sodobni Ameriki

Še danes se spominjam trenutka, ko sem prvič spoznal, da sicer govorim »latinščino modernega sveta«, da pa ustrezen pogled v resnično bistvo ameriške kulture zahteva še kaj več od rednega obiskovanja gimnazijskih ur iz angleške slovnice.

S prijateljem Igorjem sva šla na velik žur, ki ga je po odprtju svoje razstave v SoHu, umetniški četrti New York Cityja, na predelanem podstrešju-stanovanju oziroma *loftu*, organizirala najina znanka, slikarka. Površno spoznati umetnike, pisatelje, novinarje in druge, ki »nič ne delajo, a so zmeraj zraven« in jim v Ljubljani rečemo »scena«, na moje veselje sploh ni bilo težko. Iz zvočnikov po kotih je pridušeno pršela ambientalna glasba, mogoče Steve Reich, ne vem natančno,

* Mag. Aleš Debeljak, asistent na FDV.

kakšnih štirideset, petdeset ljudi pa je zvedavo krožilo po prostoru, se diskretno ocenjevalo, pilo pivo in preizkušalo svoje spretnosti v ljubeznivem klepetanju. Prav izborna sem se zabaval, dokler niso v skupinici, kjer sem tisti hip zastal, nenadoma odkrili, da je eden od prisotnih prvič v New York Cityju in da je sicer *home town boy*.

Seveda sem razumel, da to pomeni človeka, ki se kot pijanec plota drži domačega mesta. Vendar moram priznati, da mi metafizična globina površno prikritih zbadljivk in snovi za mnogovrstne zafrkljivosti, ki ga je hahljajočemu se krožku priskrbel nesrečnik že samo s tem, da jim je izdal svojo identiteto, ni bila povsem jasna. Nisem dojel okvira, znotraj katerega je neprostopoljni predmet posmehovanja utelešal belo vrano.

Nekaj let kasneje, ko sem bil že ameriški postdiplomec in sem kulturo svojih kolegov počasi spoznaval tudi »od znotraj«, se je situacija ponovila s skoraj do pike istimi vlogami. Le da je bil tokrat »grešni kozel« nek študent, za katerega se je izkazalo, da že vse od vrta pa do magisterija, ki ga je imel takrat pred vrati, hodi v šole v isti državi, še več: v istem mestu! Reakcije sošolcev, ki so na mojo univerzo prišli z vseh koncev zahodne in vzhodne obale, so bile različne, vselej pa so ohranile nek pomilovalni podton. V deželi, v kateri *vsak tretji prebivalec zamenja svoj »stalni naslov« enkrat na leto* (Bender 1978: 34), zasidranost namreč pomeni neko negativno blokado, ki namiguje na nesposobnost, neodločnost, nezrelost, na pravo nasprotje individualizma. Biti sam svoj, začeti znova, požgati vse mostove za seboj: mar ni prav to tista najbolj zapeljiva možnost, ki jo obljublja Amerika v svoji vrhunski mitični razsežnosti?

Ne glede na dejanski odnos do religije Slovenci vendarle živimo v kulturi, zgodovinsko prepojeni z obredno katoliško tradicijo, v kateri mati kar se le da dolgo drži svoje najdražje doma kakor koklja piščance. Zato za nas samogibni in naravni *odhod od doma* že v zgodnji mladosti, kakor ga prakticirajo ameriški najstniki, ki odraščajo v čevljih protestantske kulture, še zdaleč ni *nekaj povsem običajnega*. Pustimo zdaj ob strani dejstvo, da je v fizično majhni republiki »na sončni strani Alp«, kjer niti ni prave možnosti za kakšno usodnejšo spremembo naslova, stanovanje skoraj nemogoče najeti za sprejemljivo ceno, kaj šele ga kupiti. Rad bi le opozoril na simbolno težo družinskih obredov, nedeljskih kosil, familiarne povezanosti s širšo rodbino, zlasti pa na prevladujočo figuro matere, ki obvladuje javno govorico Slovencev in so jo pametnejši od mene že večkrat kritično analizirali (Žižek 1982: 23 et passim.). Ti elementi v duhovni karakteristiki Slovencev nam bržkone preprečujejo, da bi takoj dojeli ogromno energetske zalogo, a tudi zadrege, ki izvirajo iz radikalnega individualizma.

Svoje prste pri visokem vrednotenju individualnosti in svobode ima vmes seveda tudi značilna in neponovljiva ameriška zgodovina. Amerika je namreč še danes v marsičem *sen in resničnost* (potomcev) ljudi, ki so pustili vse za seboj, prišli na nove obale, pozabili na preteklost, odvrgli spono tradicije, si drznili preizkusiti meje znanega, pionirsko utirati pot naprej, prodirati vedno drugam, iskati vedno nove izzive, se izpostavljati vedno novim okoljem in izkusiti vrto-glavo prostost tistih, ki jih ne zavezuje nič, razen lastne sposobnosti. Mit o neustrašnem *mejašu*, ki nikomur ne zaupa in se zanese le sam nase ter v protislovnem stanju »stalne začasnosti« živi na slabo definiranem prostoru, v katerem si *stabilnost* (kultura, spomin, skupnost) podaja roke z *negotovostjo* (narava, prihodnost, posameznik), je v ameriški mentaliteti še vedno zelo prisoten (Smith 1950: 87–91). Resnično: če bi hoteli storiti nemogoče in povzeti vsa bogata nasprotja ameriškega karakterja v eno samo *metafizično dilemo*, potem

bi jo bržkone kazalo iskati v napetosti, ki zaznamuje *nelagodno razmerje med posameznikom in skupnostjo*.

Popularna imaginacija je bila od nekdaj dober teren, na katerem se sledi širših socialnih sprememb še posebej opazijo. Zato še zdaleč ni naključje, da je mogoče vsaj delno rešitev za uganko o trmastem negovanju individualizma poiskati v vsebinskih plasteh tistih »domačih« (= ameriških) umetnostnih žanrov, ki po svoji strukturi niso bistveno odvisni od evropske moralne in socialne paradigme. Se pravi, v pustolovskih *indijanaricah*, filmskih *vesternih* in *trdih detektivskih romanih*, v katerih šele zares pride do besede ameriško izkustvo v svoji čisti, tj. surovi in nepredelani obliki.

Prodiranje na divji Zahod, ko so zlatokopi, drvarji, lovci, podjetniki, rančerji, desperadosi in vsi drugi v upanju na boljše življenje kar drli čez Skalno gorovje proti obljubljeni deželi Kaliforniji, je seveda neposredna socialno-zgodovinska podlaga za nastanek *mitologije meje* (the frontier). Vendar ta mitologija ne uteleša gnanoosti po nenehnem eksperimentiranju, začasnosti in drznem premikanju skrajnih meja samo v *geografskem*, marveč tudi v *duhovnem smislu*: zato je do danes ostala tesno sprijeta z vzponi in padci mentalitete v deželi med Atlantikom in Pacifikom. Definira in pogojuje namreč načine, kako se ameriški »jaz« vedno znova nujno razlikuje od drugih. Nastopa torej kot *najširši vrednostno-simbolni okvir*, znotraj katerega šele lahko zares razumemo bogato zakladnico zgodb o dvoumni etiki zapriseženih individualistov, ki jih nobene vezi nikoli ne omejujejo toliko, da ne bi počasi odjezdili proti obzorju ravno takrat, ko bi se lahko zasidrili v kakšni širši skupnosti. Skrivnostno enostavne zgodbe, v katerih osebni propad ali uspeh junaka vedno nakazuje tudi obsežno družbeno dramo, v vsej svoji slikovitosti nazornosti stopajo pred nas na primer iz romanov J. F. Cooperja o hrabrem mejašu Danielu Boonu-Usnjeni nogavici, iz sentimentalnih povesti Horatia Algerja o »človeku, ki se naredi sam«, iz nesmrtnih vesternov z Johnom Waynom v samotnem sedlu, iz izpovedi detektivov Philipa Marlowa in Sama Spada, pa tudi iz hipijevskega kultfilma *Easy Riders*, iz beatniške proze, iz filmske trilogije o nev-sakdanjem arheologu Indiana Jonesu, pa tudi iz maratonskih filmskih nadaljevanj o neustrašnem Rambu.

Teoretiki množične kulture bojo takoj poskočili, češ da obstajajo med temi junaki nekatere pomembne razlike. To mi je jasno. Vendar gre z vidika sociološke analize temeljnega mitološkega ozadja za dlakocepske podrobnosti. Po mojem bi bilo namreč le težko izpodbiti dejstvo, da so vse te popularne maskote množične domišljije konec koncev samo mutanti najstarejšega ameriškega mita, namreč *mita o individualizmu*, se pravi o tem, da posameznikova vrednost in njegov etični kapital nekako temeljita na brezpogojni *ljubezni do svobode in sočasnem odporu do zaveze*, obveznosti in vključitve v širše občestvo.

Globina dileme, ki jo s seboj prinaša radikalni individualizem, pa se zares pokaže šele, če pogledamo te zgodbe od blizu. Kolikor junaki praviloma živijo onstran vsakdanjih pritiskov, kakršne v obilju plodi meščanski življenjski stil s kariero, družino in javnimi oziroma političnimi dolžnostmi, toliko je to tudi njihova prednost. Ostanajo namreč moralno nepodkupljivi in šele na ta način zmožni razkriti skrite grehe družbe, ki jim za to običajno ni hvaležna. Prvi pogoj za uspešno uveljavitev resnice in pravice je potemtakem ta, da junak ohrani svojo osebno integriteto (Cawelti 1976: 23–46).

Če hoče torej junaški individualist ostati zvest samemu sebi, zanj – ne glede na to, kako si to nemara na tihem želi – ni mesta v širši družbi, v kateri življenje ne poteka na način etične dramaturgije absolutnega dobrega in zla, marveč skoz

dialektiko nenehnih kompromisov, mučnih pogajanj in niansiranj »sivega v sivem«. Junakovo herojstvo potemtakem ni toliko v tem, da s stališča moralne popolnosti pokaže na nepopolnost družbe, marveč v tem, da ga navzlic uresničitvi etičnega ideala od osebnega zloma loči le korak. *Fiat justitia pereat mundus!* A svet, tj. družba, nikoli ne propade: tako usodo utegne doživeti le posameznik. Dobro ponazoritev za to tesnobno prepletenost *moralnega absolutizma* in *duhovnega nihilizma*, v katerega se izteče dosledno vztrajanje pri nepopustljivi osebni drži, ponujajo pokončne, a dosledno resignirane postave nepodkupljivega detektiva v filmu Sidneyja Lumeta *Serpico*, ki se na koncu razočaran umakne v pristoVOLjno izgnanstvo v Švico, ali pa v romanih Raymonda Chandlerja in Dashiela Hametta, kjer cinizem detektivov zaradi vseprežemajoče družbene gnilobe ni nič drugega kot zadnja obramba pred popolnim osebnim obupom (Žižek & Močnik 1982: 342).

Način življenja, v katerem se *posameznik zaradi doslednega vztrajanja pri svojem osebnem idealu odreče bogastvu vseh drugih vrednot*, lepo pride do izraza pri ameriški obsedenosti z zasebnostjo, ki se na lestvici prednosti v meščanskem svetu blešči na častnem prvem mestu, saj je dobesedno »sveta«, tj. ima transcendentalni status nedotakljivosti. Okrog tega nosilnega stebra ameriške kulture so v bistvu organizirali vse družbene ustanove, politične dokumente, etične zakone in pravila vsakdanje etikete, na koncu pa so se brez odgovora znašli pred frustrirajočo dilemo: *kako razlikovati med do popolnosti prignano zasebnostjo in osebno osamljenostjo?*

Vsaj deloma bi bilo mogoče odgovoriti na to boleče vprašanje, ki se je do očitnega absurda prignalo zlasti v osemdesetih letih, z razmislekom o tem, kako zna meščanski pogled zreti svet le skoz enostavno optiko skrajnih reakcij. V tem smislu tudi osamljeni heroj samo *ponavlja osnovni vzorec* zaznavanja, ki privilegira skrajnosti moralnega spektra, zanemarja pa paleto vmesnih načinov odnosa do sveta. Hočem reči, da ima moralna izbira v Ameriki samo eno alternativo: ali posameznik in s tem svoboda ali pa zaveza skupnosti in s tem utesnjenost (Robertson 1980: 49).

Svoboda ima seveda za ameriškega duha neprecenljivo vrednost. Od treh velikih svetovnih revolucij, ki so si na zastavo zapisale svobodo, je edino njihova uspela. Deklaracijo o neodvisnosti, s katero je Thomas Jefferson izrazil ambicije kolonij v Novem svetu po odcepitvi od angleškega imperija, bi bilo zato napačno brati samo kot *politični dokument*, saj pomeni tudi prvovrstno *moralno potezo*, ki v zgodovinski perspektivi zrcali prepričanje, da je fizična svoboda izvor vseh drugih svoboščin.

Najslavnejši ameriški pesnik, Walt Whitman, je posameznikovi svobodi postavil pravi literarni spomenik. Slavil jo je tako, kakor mu je slavec pel, se pravi, s polnimi pljuči navdušenja. Mnogi razlagalci ga imajo zato za pesnika radikalnega individualizma. Legendarna *Song to Myself* pa nas presenetljivo prepriča, da je večina komentatorjev, ki podpirajo to tezo, kozmično vizijo v njegovi zanosni hvalnici bržkone poslušala le z enim ušesom. Seveda stoji v jedru pesmi posameznik-pesnik, seveda sledimo njegovi odprtosti do mnogovrstnihkušenj, ki jih s silovito energijo našteva v svojih biblično stiliziranih verznihrzicah! Vendar se lirski jaz v mističnem postopku spojitve konec koncev le *identificira* z drugimi ljudmi, tujimi kraji in naravnimi pojavi, navsezadnje pa se celo ekstatično zlije z vesoljem. Za Whitmana je torej svoboda najpoprej svoboda drugega, da se izrazi, lirski subjekt pa omogoča, da skozenj govorijo vse stvari (Bellah et al, 1985: 34–35). Pesem bi bilo torej nemara treba brati prej kot nekakšno Whitmanovo slutnjo

postmoderne kozmocentrične drže z dopuščanjem biti kot pa zagovor egocentrične ideje radikalnega individualizma, ki vidi najpoprej in povsod samo sebe, medtem ko druga bitja nastopajo le kot bolj ali manj (ne)prijetna kulisa.

Whitman je bil seveda pesnik in marginales. S tega vidika je lahko videl dalj kot njegovi sodobniki. Vendar pa mu je ravno obrobni položaj preprečeval, da bi v svojih liričnih spevih, nekakšni »televiziji svoje epohe«, dokumentiral ključno socialno-zgodovinsko spremembo: pojav *ideologije srednjega sloja*. Ne gre za materialni obstoj sloja, ki ga zaznamuje gospodarsko ravnotežje med revščino in bogastvom, v političnem smislu pa logika srednje poti, tj. podpora republikanski tradiciji in zavračanje monarhije. Tak sloj je brez dvoma obstajal že v osemnajstem stoletju. Gre za nekaj drugega.

S pospešeno industrializacijo in razkrojem tradicionalnih podeželskih občestev in malih mest, v katerih so bile moralne in družbene vezi natančno definirane, je v devetnajstem stoletju stopil na prizorišče vseh spon osvobojeni *avtonomni posameznik*, ki se je moral v želji po uspehu *zanesti zgolj na lastne sposobnosti*. Za posameznika postane usodnega pomena najpoprej to, kako dober vtis zna narediti na predpostavljene in kakšne pogajalske sposobnosti ima. Z eno besedo: nova poslovna etika spodbuja manipulacijo osebne drže in daje absolutno prednost zunanjim socialnim spretnostim.

Komunikacija v družbi, ki ji gospodujejo mehanizmi *industrijskega kapitalizma*, je postala mnogo bolj zahtevna in intenzivna, hkrati pa etično omejena in časovno prehodna. S tega vidika potemtakem ideologija srednjega sloja vsebuje do sedaj neznane predpostavke o preračunljivosti in nezadržni ambicioznosti kot poglavitnih vrtilinah posameznika. Sad nakazanih sprememb je pojem »kariere«. Ta se danes zdi povsem samoumeven; vendar je šele v devetnajstem stoletju zares izpodrinil prevladujoči pojem »poklica« v strogo protestantskem smislu (božje) poklicanosti, ki ga določa stabilna družbena funkcija in se polno uresničuje znotraj lokalne življenjske skupnosti. Kariera pa, nasprotno, nima več tovrstnih metafizičnih podtonov! Utelesa jo namreč diktat *transosebnih standardov uspeha*, ki spodbujajo človeka, da menjuje službe, sklepa začasne pogodbe v osebem in poslovnem smislu ter se neodjenljivo vzpenja po profesionalni lestvici, hkrati pa tudi stran od varne socialne skupnosti (Cawelti 1968: 67–69).

Moderne korenine radikalnega individualizma je zato treba iskati prav v *premiku iz tradicionalnega občestva v urbane megapolise*, od ustaljenega življenjskega stila z mrežo osebno razvidnih socialnih statusov do nepredvidljive moderne družbe z visoko stopnjo mobilnosti, v kateri so sicer pogosti, a rutinski in brezosebni stiki utemeljeni na formalni etiketi. Mitični individualizem mejašev in pionirjev je tako v industrijski mrzlici, v kateri so vse sfere človeškega izkustva podrejene karieri, dobil svojega mnogo radikalnejšega naslednika (Veroff et al.: 1981: 103–105).

Po drugi svetovni vojni so življenjski svet Američanov povsem obvladale velike organizacije ali korporacije, v katerih *nevtralni profesionalizem* menedžerjev izrišuje vzorec obnašanja, ki namesto »zvezdnega neba nad nami in moralnega imperativa v nas« (Kant) postane geslo dneva, ki traja brez konca. Menedžerska kultura se sicer subtilno sklicuje na idejo svobode kot vrhunске vrednote, a jo *zmaliči v groteskno spako*. Kolikor namreč v imenu profita in funkcionalnosti zahteva, da ljudje živijo *drug mimo drugega*, ne pa *drug za drugega*, namesto osebne *eksistence* pa ponuja formalno tehnične *vloge*, toliko nam tudi že namesto bogato orkestriranega spektakla glasov prišepetava monolog nase skrčenih posameznikov (Mason 1982: 55). »Birokratski individualizem« (Alasdair MacIntyre) v jedru prikazuje,

v kaj je korporativni kapitalizem prevedel zapleteno dramo dialektike posameznika in skupnosti. Za ceno zasebne svobode mora posameznik vse javne odločitve in politična dejanja delegirati na birokratske institucije in menedžerske eksperte. Soglasje o temeljnih družbenih zadevah je zato postalo *izpraznjena forma*, kakor da bi bilo le še v cinični posmeh dobrim namenom razsvetljenske politične doktrine, ki so moderni kulturi Amerike tlakovali pot v pekel osebne samozadostnosti.

Francoskemu socialnemu filozofu Alexisu de Tocquevillu, ki je na podlagi svojih popotniških vtisov v tridesetih letih prejšnjega stoletja napisal svoje magistralno delo *Democracy in America*, se kajpak niti sanjalo ni, da bo individualizem ob koncu dvajsetega stoletja usodno zamajal same temelje kulture, ki ga je omogočila. Res je, da so ga možne posledice do skrajnosti priganega individualizma nekoliko plašile, vendar je bil prepričan, da ameriška družba pozna bistvene vzrode za »zmehčanje«: videl jih je v *družini, religiji in demokratskem političnem življenju*,

Vendar v sodobnem postkrščanskem svetu tradicionalna religija komajda lahko služi temu smotru. Demokratsko javno življenje, v katerem gre danes na volišča le še slaba tretjina volivcev, ker se drugi čutijo popolnoma nemočne zaradi absolutnega gospostva korporacij in politične tehnologije dveh strank; medijski strategji, ki oblikujejo kandidate v smehljajoče se lutke, izza katerih vse niti vlečejo generalštabi anonimnih strokovnih svetovalecev; patetična nihanja med antikomunizmom na domači in intervencionizmom na mednarodni fronti; vodilna vloga »vojaško industrijskega kompleksa«; korumpirani politiki, ki jih obljube o novih delovnih mestih in reformi davčnega sistema nehajo brigati tisti hip, ko se dokopljajo do foteljev; itd. Mogoče je odkrito dvomiti, da so to res jamstva za smiselno sodelovanje množic v javnih zadevah.

Amerika vsekakor pozna sijajno in veliko tradicijo zasebne spodbude, pragmatičnega znanja, inovacijskega genija in decentralizirane »demokracije od spodaj«, kakršna je bila značilna za puritanske občine, v katerih mestna skupnost sploh ni bila samo abstraktna stvar. Vendar se mi zdi, da danes ta tradicija komajda še tli pod mnogovrstnimi nesnagami ideoloških in gospodarskih monopolov, katerih nevprašljiva moč ima levji delež pri politični apatiji, a tudi pri iracionalnem besu, ki se edini ponuja kot reakcija nanjo (Harris 1982: 83–84).

Tudi družina že dolgo ni več »zatočišče v brezsrčnem svetu«. *Predmestja*, te trdnjave številnega srednjega sloja, so nazoren primer *začaranega kroga*, v katerega je še danes ujet radikalni individualizem. Zrasla so iz obupne potrebe po tem, da bi ustavili razdiralne posledice »menedžerske revolucije«, odtujitve, stopnjevanje brezosebnosti in mimobežnosti človeških stikov v megapolisih, ki so navajale k depresivni misli, da je vsak človek otok. Problem je samo v tem, da so srednjeslojske družine izbrale napačno »zdravilo«, tj. *še več istega*, to pa je duhovno zbežanost le še zaostrilo.

Predmestja je namreč mogoče zlahka prepoznati po informirani podobi pokošanih zelenic pred na las podobnimi hišami, po konvencionalni šahovski strukturi cest in ulic, po standardnih antenah za satelitsko televizijo ter sterilnih nakupovalnih centrih, v katerih te od sosedov razlikuje le intenziteta, s katero se še globlje zapreš v svojo poljšjo lupino. Prebivalci predmestij so v begu iz urbanih središč prišli iskat izgubljeni občutek skupnosti, kulturno varnost za otroke in naravno lepoto. Dobili so prazen kičast ponaredek, v katerem paradoksalno *ni prostora niti za stimulatívni urbani vrvež niti za stabilno skupnost majhnega mesta ali vasi* (Slater 1990: 45 et passim.).

Zdi se mi, da bi tukaj utegnil slišati zmajevanja z glavo, češ, pa ne da moramo

to kritiko razumeti kot hvalnico »toplji gredi« malega trga in njegove jare gospode, ki je slovenska zgodovina in literatura še kako dobro poznata? Še zdaleč ne. To bi bil preveč preprost povratek v španski škorenj tradicije, iz katerega smo se komaj dobro izvili. Vendar tudi večina ljudi celo v moji generaciji, rojeni v zgodnjih šestdesetih letih, iz otroštva pozna jesenske vožnje po ozimnico na podeželje. Hočem reči: Slovenci imamo (ne glede na to, kako zelo nam ustreza življenje v mestih) navsezadnje še vedno, če ne v prvi, pa v drugi generaciji, razmeroma *kratko dobo bivanja v urbanih naseljih*. Ker nam torej niti zgodovina urbanih stilov življenja ni še zares zlezla pod kožo, kaj šele, da bi sploh izkusili prave razsežnosti megapolisa (samo na Manhattanu živi več ljudi, kot je vseh Slovencev skupaj!), se po mojem mnenju mnogo lažje identificiramo s prišleki v velemesto, kakor pa s tistimi, ki bi iz njega – kot mnogi Američani – raje pobegnili (Jackson 1985: 66 et passim).

Srednji sloj, ki je postavil na noge predmestja kot važno institucijo ameriškega načina življenja, je protislovja med željami svobodne osebnosti in obveznostmi do skupnosti razrešil na enostaven način. Z naslonitvijo na tradicijo protestantizma, v katerem ima *pojem dolžnosti* v zadnji posledici prednost pred neposrednimi strastmi partnerjev. Pojem izvira iz sedemnajstega stoletja, ki še ni poznalo romantične ljubezni (osebna izbira!) in so o poroki odločali starši bodočih zakoncev. Ker je morala legitimirati starševsko moč, je teologija izoblikovala nauk, ki pripoveduje, da je *ljubezen predvsem stvar volje*. Bog namreč v tej perspektivi ne nadzira občutij, marveč se sklicuje na razumno odločitev. Puritanec si zato v meandrih podrejanja doktrini želi tisto, kar mora storiti, tj. se poročiti. Dileme potemtakem načeloma ne bi smelo biti (Bercovitch 1975: 144–145).

Ampak: tako kakor krščanski nauk nenehno demantira svobodno osebnost in avtonomna hrepenenja, tako je življenjska stvarnost demantirala metafizični temelj »nuklearne družine«. V tem namišljenem prostoru varnosti in zasebnosti, se pravi: protipola izkoriščanju in manipulaciji, ki gospodujeta v socialnem svetu trga, se je ostra *razlika med iluzijami in resničnostjo* še bolj uveljavila. Kolikor je namreč mati po pravilu ostala doma, da bi se posvetila vzgoji otrok, si je samodejno zaprla možnosti za izobrazbo in osebno realizacijo. Na podlagi tega spoznanja se je še bolj krčevito, tj. patološko, obesila na otroke, ki so zaradi pretiranih starševskih pričakovanj kasneje s težavo prekoračili mentalno mejo med otroško odvisnostjo in odraslo zrelostjo. Ženska in mati je na ta način izgubila občutek za svoj ponos in osebno veljavo, saj je v družini dominiral tisti, ki je služil kruh. Ker pa je bil to edini svet, ki ga je ženska poznala tudi pri sosedu čez cesto, niti morebitna ločitev ne bi bila prinesla radikalne spremembe: takoj po drugi svetovni vojni se je namreč statusa ločenke ali samske ženske držal sramotni pečat »nenaravnosti« (Lasch 1977: 77–80).

Proces medsebojne *odtujitve* med partnerjema si je tako podal roke z *zatiranjem* otroške spontanosti, občutij in strasti. Zadušil jih je namreč represivni kod obnašanja, na kar so se frustrirani starši lahko naslonili, ker so ga pač edinega poznali. Tradicija pa v modernih razmerjih odpove. Če namreč vzgoja, ki temelji na *kazni in strahu*, še deluje v tradicionalnih stabilnih družbah, pa zunanja sredstva nadzora v skrajno mobilnih družbah nimajo več učinka. Pozornega opazovalca zato ne bi smelo začuditi, da so bili med študentskimi nemiri v prvih uporniških vrstah ravno otroci iz na videz najbolj preskrbljenih srednjeslojskih družin, prva generacija, rojena v predmestju. Protesti namreč niso bili usmerjeni le proti vojni v Vietnamu, ampak tudi proti mentaliteti, ki iz sproščenih posameznikov dela poslušne uslužbenca korporaciji. Predmestje tako morda res ni *udobni koncentra-*

cijski kamp, kot je nekoč cinično pribila znana feministka Betty Friedan, je pa vsekakor otočje »osamljene množice«.

Vendar je sočasno s »popredme(s)tenjem« ameriškega duha rastle tudi nezadovoljstvo s strukturo gospostva v nuklearnih družinah. Daleč najbolj uspešno so na konflikt med fasado družinske sreče in umazano resničnostjo nadzora nad posameznikovo dušo in telesom odgovorile mnogovrstne psihoanalitične šole, egopsihologije in psihoterapevtske smeri. Navzlic različnim pristopom in tehnikam pa imajo skupni imenovalec. Njihov ideal se namreč nehote umešča v *mitološko tradicijo meje*: avtonomni posameznik, ki ljubi najpoprej samega sebe, se zanaša samo nase in si sam določa merila dobrega, lepega in pravičnega. Zlasti v šestdesetih in sedemdesetih letih so od znotraj že tako ali tako načeto avtoriteto zakona dodobra dotokli mnogovrstni plodni eksperimenti s takrat zelo razširjeno prakso »nezavezujočih zvez«, »odprtih porok«, »ustvarjalnih ločitev«, itd., ki je idejno izviralna iz dosežkov humanistične psihologije Abrahama Maslowa, Carla Rogersa in Rolloja Maya (Lasch 1978: 115 et passim.).

Največ osebne kapitala so iz teh nekonvencionalnih teorij o zatonu klasične družine in alternativnih načinih življenja vsekakor potegnile ženske in mladostniki. Feminizem je v marsičem politično uporabil in celo radikaliziral rezultate omejenih analiz patriarhalne družbe. Spoprijem z mehanizmi avtoritet jim je odprl *route royale* do neslutene osebne samorealizacije in nekaterih ključnih družbenih pridobitev (legalizacija splava; zvezni zakon, ki preprečuje spolno diskriminacijo; itd.).

Poskusi psihoterapevtov, teh plačanih nadomestkov za prijatelje, so bili v odločilni meri osredotočeni na to, da odpravijo simptome bolezenske »odvisnosti«, zaradi katere posameznik obsesivno potrebuje nekoga drugega, da mu pove, da je z njim vse lepo in prav, tj. zanaša se na zunanjo presojo. V svojem jedru ta ideal mentalnega *zdravja kot odsotnosti bolezni* in popolne posameznikove neodvisnosti seveda ponuja učinkovito kritiko družinske avtoritete in oblik starševskega (partnerjevega, sorodnikovega, šefovega, itd.) nadzorovanja ter poseganja v zasebnost. Ni pa se mogoče otresti občutka, da – prignana do skrajnosti – odločno *postavlja pod vprašaj tudi vse obveznosti in dolžnosti*, ki izhajajo iz medčloveških odnosov, na primer resne ljubezenske zveze. Vendar je prišla ta manj opazna razsežnost psihoterapevtske ideologije o svobodnem posamezniku do besede šele v drugi polovici osemdesetih let. Psihoterapija, ki ne deluje brez represivnega cenika, sama v sebi nazorno ponazarja trenje med posameznikovo notranjostjo in socialno zunanostjo. Predstavlja namreč poseben *spoj distance in intimnosti*: ubada se s skrajno osebnimi reči, hkrati pa ne pozna iskrenega čustvenega naboja in topline, saj govori samo eden, medtem ko drugi gleda na uro. Z drugimi, ostrejšimi besedami: kar spodletela »utopija« predmetja uteleša na urbanistični, to psihoterapija uteleša na duhovni ravni.

Čeprav simpatiziram z omejenimi osvobojevalnimi teorijami, pa moram kljub temu reči, da vidim Ameriko – na podlagi osebnih izkušenj in hkratnega študija njene kulture – osemdesetih let v nekoliko drugačni luči. Ko zavzeto gledam, kako zlahka se tukaj sklepajo »prijateljstva«; kako si mora slehernik vedno znova ustvariti svoje mesto v širšem družbenem kontekstu, ker ga ne vežejo nikakršne globlje zaveze; kako govorijo o ljubezni kot o važni zadevi, hkrati pa zvezo ob prvem konfliktu razdrejo in grejo naprej; kako je zlasti med visoko izobraženimi »poroka na daljavo« (*commuter marriage*), v kateri partnerja zaradi zahtev kariere živita na različnih koncih dežele in se vidita le nekajkrat na leto, nekaj običajnega; kako osupljivo velik denar delajo mnogovrstne ženitne posredovalnice, računalniška

pošta osamljenih src in telefonski angeli tolažniki, ki s tehnologijo nadomeščajo živo družabno komunikacijo; kako ločitvam obsesivno sledijo nove poroke in spet nove ločitve; kako jih obvladuje paralizirajoči in ekskluzivni strah pred tem, da bi kdo posegel v njihov osebni prostor; kako za ljubezensko zvezo nihče ne vpraša, ali omogoča partnerjema duhovno rast, ampak ali »dela«; ko tako gledam okrog sebe, si ne morem kaj, da ne bi pritrjeval Robertu Bellahu in sodelavcem, ki v nekakšni *Lonely Crowd* za osemdeseta leta, svoji teoretični uspešnici *Habits of the Heart* (1985), pravijo, da danes Američani razumejo osebno svobodo najpoprej kot *svobodo od*. Pravijo, da biti svoboden od avtoritete kraja, časa, dela, družine, skupnosti, itd. pomeni biti v zadnji posledici tudi *povsem sam*, ker se te življenjski stili, vrednote, ideje in čustveni svetovi drugih ljudi zares ne dotikajo. Po mojem imajo prav.

Janis Joplin smo na gimnazijskih zabavah pogosto poslušali. Priznam, da mi ni bilo čisto jasno, kaj je pravzaprav mislila, ko je v svoji pretresljivi pesmi *Me and Bobby McGee* pela, da je svoboda samo druga beseda za to, da ničesar več ni, kar bi lahko izgubil. Ko je na vseh tistih žurih iz preteklosti, ki živi v meni in zato ni minila, v poltemo odmeval njen raskavi glas s pokljajoče plošče, nisem zares razumel njenega grenkega krika. Melodija je bila krasna, to že. A besede, so mi besede sploh kaj govorile? Nisem dojel globine njenega razočaranja: imel sem mnoge ljudi, ki jih ne bi hotel izgubiti za nobeno ceno. Še danes je tako. Vesel sem, da je tako. Vem, da je to velik dar. Cenim ga. Vendar se mi po štirih letih nekakšne »bosonoge antropologije«, tj. pozornega, a ne sistematičnega opazovanja ameriške kulture dozdeva, da bi Janis Joplin s svojo rockersko občutljivostjo utegnila – kot vsi pravi umetniki – vizionarsko priti do samega jedra sodobne človeške kondicije že v šestdesetih letih, ko so imeli vsi še polna usta srečne osebne svobode brez širše odgovornosti.

Zaradi razdiralnih posledic radikalnega individualizma, ki je iz Američanov naredil tujce v paradizu, iz »svetega eksperimenta« kolonistov pa zračno hlajeno moro predapokaliptičnega sveta, sem skoraj prepričan, da morajo dobro poslušati svoje umetnike. In mi z njimi. Od zastrašujoče osamljenosti, ki danes pušča svoje globoke brazgotine na dušah tolikernih ljudi v deželi pod Kipom svobode, Slovenec po mojem pesimističnem predvidevanju ne ločuje zgolj Atlantski ocean, ampak morda samo še kakšnih dvajset let, ena generacija. Amerika kot globalni socialni laboratorij namreč stoji na diamantni konici svetovnega razvoja ne le v gospodarskem smislu logike profita, ampak tudi smislu socialnih in kulturnih drž. Zato nam preostane le to, da skušamo iz njihovih napak potegniti nauk za lastno rabo.

Če so »stili radikalne volje« (Susan Sontag) v šestdesetih letih odprli neraziskano področje psihe in kritizirali vsakovrstne konvencije, gre danes za to, da se ne pustimo zapeljati sirenam, ki nas vabijo proti breznu nove konvencije, namreč *konvencije o brezpogojni svobodi posameznika kot edini vrednoti*. Mar je res mogoče najti svojo pristno identiteto sam zase, v slonokoščenem stolpu jaza? Mar se je mogoče najti v egoističnem kopičenju blaga, v katerem se konec koncev v blago spremenita tudi prijateljstvo in ljubezen? Mar niso ravno trajajoče zaveze, ki jih pazljivo sklepamo z drugimi ljudmi, najlepši primer za to, da je *dialektika med jaz in ti*, kot pravi Martin Buber, največ, kar imamo?

A tudi: mar ni do nastopa domače »zametne revolucije« Slovence pred padcem v veseli egoizem v marsičem reševalo dejstvo, da je zaradi politične represije in odsotnosti svobodnega trga na nek način človeško dostojanstvo dobilo še toliko večjo ceno, osebna prijateljstva in intimni socialni krogi pa izjemno simbolno težo?

Ne bi rad, da pride do nesporazuma: ne pravim, da je bil »socializem« kakor koli boljši. Še zdaleč ne gre za to. Hočem le reči, da *zagovor teze, da človek ne živi samo od kruha, pogosto napačno razumejo kot argument v prid stradanju*. Zato se mi zdi, da ni razloga, da bi zaradi cenenege navdušenja nad mehanizmi korporativnega kapitalizma pozabili na Aristotelovo definicijo prijateljstva, ki nam nemara utegne pomagati, da bomo premostili globoki izolacionizem »minimalnega jaza« (Christopher Lasch). V svoji knjigi *Nikomahova etika* Aristotel namreč opozarja, da prijateljstvo podpirajo trije stebri: *prijatelji skupaj delijo ugodja, so drug drugemu koristni in so zavezani skupnemu dobremu*.

Če bomo dopustili, da se bojo naše »izbire po sorodnostih« omejile izključno na skupne užitke, kar se po pravilu dogaja v postvarelem svetu, v katerem darove, dolžnosti in obveznosti človek *plača, ne pa simbolno vrne*, bomo končali v slepi ulici, iz katere tako krčevito iščejo izhod inteligentni Američani. Če je namreč šele moralna razsežnost zaveze tista, ki iz prijateljstva naredi temelj bistvenega osebnega, s tem pa na nek način tudi družbenega razmerja, toliko je naša edina možnost v tem, da ohranimo zavest o širši skupnosti, ki ji pripadamo z vsem bitjem, saj šele tako lahko poiščemo svojo polno človeško identiteto.

REFERENCE:

- Bender, Thomas: *Community and Social Change* New Brunswick: University of Rutgers Press, 1978
- Bercovitch, Sacvan: *The Puritan Origins of the American Self*, New Haven: Yale University Press, 1975
- Bellah, Robert et al. *Habits of the Heart: Individualism and Commitment in America*, Berkeley: University of California Press, 1985
- Cawelti, John: *Adventure, Mystery, and Romance: Formula Stories as Art and Popular Culture*, Chicago: University of Chicago Press, 1976
- Cawelti, John: *Apostles of the Self-Made Man: Changing Concepts of Success in America*, Chicago: University of Chicago Press, 1965
- Harris, Marvin: *America Now: The Anthropology of a Changing Culture*, New York: Simon & Schuster, 1982
- Jackson, Kenneth: *Crabgrass Frontier: The Suburbanization of the United States*, New York: Oxford University Press, 1985
- Lasch, Christopher: *Haven in a Heartless World: The Family Besieged*, New York: Basic Books, 1977
- Lasch, Christopher: *The Culture of Narcissism: American Life in an Age of Diminishing Expectations*, New York: Norton, 1978
- Robertson, James: *American Myth, American Reality*, New York: Hill and Wang, 1980
- Mason, Edward: *The Corporation in Modern Society*, Cambridge, Harvard University Press, 1982
- Slater, Phillip: *The Pursuit of Loneliness: American Culture at the Breaking Point* (izv. 1970; tretja predelana izdaja), Boston: Beacon Press, 1990
- Smith, Henry: *Virgin Land: The American West as Symbol and Myth*, Cambridge: Harvard University Press, 1950
- Veroff, Joseph, Dougan, Elizabeth, Kulka, Richard: *The Inner American: A Self Portrait from 1957-1976*, New York: Basic Books, 1981
- Žižek, Slavoj: *Zgodovina in nezavedno*, Ljubljana: Cankarjeva založba, 1982
- Žižek, Slavoj & Močnik, Rastko: *Spremna beseda v: Memento umori*, Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1982

Primerjava med ameriškim in kanadskim federalizmom

(nekaterne glavne razlike in podobnosti)

Uvod

Čeprav sta tako Kanada kot ZDA po svoji obliki federalni državi in čeprav je med njima mnogo skupnih točk, pa lahko rečemo, da so zanju v njuni institucionalni strukturi in delovanju mnogo bolj značilne razlike kot podobnosti.

Res je, da imata obe federaciji skupne temeljne značilnosti, ki se po navadi pripisujejo federalnim političnim sistemom.¹ Te so zlasti naslednje: 1. obstoj dveh ravni (stopenj) oblasti, nacionalne (federalne) in regionalne, vsaka s svojimi posebnimi ustavnimi pravicami in neposrednim odnosom do državljanov; 2. formalna razdelitev zakonodajne in izvršne oblasti in virov dohodkov med obema ravnema oblasti; 3. pisana, vrhovna ustava, ki opredeljuje jurisdikcijo obeh ravni oblasti in ki je ni mogoče enostransko spreminjati v temeljnih opredelitvah samo s strani ene oblasti; 4. razi sodnik v obliki vrhovnega sodišča, ki presoja spore glede ustavnosti ustreznih ravni oblasti in interpretira ustavo; 5. procesi in institucije, ki omogočajo medvladno sodelovanje; in 6. nacionalne (zvezne) institucije, vključno z dvodomnim zakonodajnim organom, ki naj bi zagotovil izražanje posebnih interesov manjšin in regionalnih skupin pri oblikovanju federalnih politik. Nadalje je kanadski ustavni zakon (1982) z vključitvijo Listine o temeljnih pravicah in svoboščinah v kanadski ustavni sistem in v formulo za ustavne spremembe, ki zahteva privolitev posebne večine pravic namesto njihovega soglasja, nedvomno povečal nekaterne podobnosti z ameriškim federalizmom.

Kljub temu pa se je kanadski federalizem v glavnih pogledih razlikoval od ameriškega federalizma večino njune zgodovine. Že od vsega začetka so različni poudarki izvorov kanadskega federalizma v letu 1867 pripeljali do bistveno drugačne ustavne strukture, za katero sta bili značilni veliko večja stopnja ustavne centralizacije in uvedba odgovorne parlamentarne vlade na obeh ravneh oblasti namesto dosledne delitve oblasti na zakonodajno in izvršno oblast.² Iz tega sledi, da so tako družbenoekonomski kot institucionalni dejavniki prispevali k protislovnim centrifugalnim in centripetalnim težnjam v razvoju in delovanju obeh federalnih sistemov.³ Čeprav je bilo v obeh federacijah očitno ciklično gibanje, pa je bil zgodovinski trend v ZDA usmerjen k povečanju integracije (centralizacije), medtem ko je v Kanadi dolgoročni trend tekel v smeri okrepiteve »provincializma« (federalnih enot).⁴

* mag. Marjan Brezovšek, raziskovalec na FDV.

¹ Ivo D. Duchacek, *Comparative Federalism*, University Press of America, New York and London, 1987 (pogl. 7).

² Michael Burgess (ed), *Canadian Federalism: Past, Present, and Future*, Leicester University Press, Leicester, 1990.

³ Prim. Roger Gibbins, *The interplay of political institutions and political communities*, v: David P. Shugarman and Reg Whitaker, *Federalism and Political Community*, Broadview Press, Peterborough, 1989, str. 423–438.

⁴ Robert C. Vipond, *Liberty and Community: Canadian Federalism and the Failure of Constitution*, Albany, NY, State University of New York Press, 1991.

V novejšem času imamo veliko literature o tem, ali gre pripisati te protislovne težnje družbenoekonomskim ali pa institucionalnim dejavnikom. Sredi 50. let je bilo modno med kanadskimi pisci o federalizmu, da pod vplivom W. S. Livingstone⁵ razvoj kanadskega federalizma razlagajo z vplivom družbenoekonomskih dejavnikov. Tako je že leta 1958 J. A. Corry ugotavljal vpliv modernizacije na kanadski federalizem z oblikovanjem nacionalnih elit, kar je v podobni obliki kasneje raziskoval v ZDA Samuel Beer.⁶ V 60. in 70. letih sta vzpon gibanja za neodvisnost v Quebecu (in stranke Parti Quebecois) ter kričečega regionalizma v zahodnih provincah razjasnila, da je imela modernizacija bistveno drugačen vpliv v Kanadi kot v ZDA.⁷ Najprej so te trende pripisovali predvsem različnim družbenoekonomskim razmeram in interesom novih elit. Vendar pa je že 1977. leta Alan Cairns spodbudil razvoj literature, ki je poudarjala neustreznost družbenoekonomskega pristopa za celovito pojasnitev kontinuirane agresivnosti in vitalnih provincijskih oblasti v Kanadi v primerjavi z ZDA.⁸ Ti avtorji so zato sugerirali, da so razlike v institucionalnih strukturah tiste, ki povezujejo, oblikujejo in osredotočajo politično vedenje, ki je tako glavni dejavnik teh divergentnih trendov v obeh federacijah. Med tistimi, ki so močno podprli takšno mnenje, je bil najbolj znan Donald Smiley.⁹ Po našem prepričanju pa je, kot sta to najbolj dosledno tudi izpeljala R. Simeon in J. Robinson, za pojasnitev moči uveljavljanja kanadskih pravic – vzporedno, včasih pa celo prevladujoče nad federacijo – najprimernejša interpretacija, ki povezuje institucionalne in družbenoekonomske dejavnike.¹⁰ Samo s kombinacijo obeh pristopov, t.j. ugotavljanjem vzročnih povezav med federalno družbo in federalno obliko, se je namreč mogoče izogniti različnim poenostavitvam v razlagi kanadskoameriških razlik.

Glavne značilnosti in trend razvoja obeh federacij

Združene države Amerike

Posebna značilnost ameriškega federalizma, ki je prej izjemen zgled kot pa nekakšen model, je v primerjavi z vsemi državami zahodnega industrijskega sveta prav v ogromnem številu administrativnopolitičnih enot, saj obsega 50 držav in skoraj 80.000 različnih občinskih, krajevnih, mestnih, šolskih in drugih posebnih okrožnih oblasti.¹¹ Ta labirint oblasti se od drugih federacij bolj kot kar koli drugega razlikuje po tem, da ameriška federacija ni doživela in preizkusila kakšne-

⁵ William S. Livingstone, *Federalism and Constitutional Change*, Oxford University Press, New York, 1956 (pogl. 1).

⁶ J. A. Corry, *Constitutional Trends and Federalism*, v: A. R. M. Lower, F. R. Scott (eds), *Evolving Canadian Federalism*, 1958, str. 92–125.

⁷ S. Beer, *The Modernization of American Federalism*, v: Daniel Elazar (ed), *The Federal Polity*, New Brunswick, Transaction Books, 1974; S. Beer, *Federalism, Nationalism and Democracy in America*, 72 *American Political Science Review* 9/1978.

⁸ Alan C. Cairns, *The Government and Societies of Canadian Federalism*, *Canadian Journal of Political Science* 10 (1977), str. 695–726.

⁹ Donald V. Smiley, *Canada in Question: Federalism in the Eighties*, McGraw Hill, Toronto, 1980 str. 2–7; *Federal States and Federal Societies, with Special Reference to Canada*, 5 *International Political Science Review* 443 (1984); *The Federal Condition in Canada*, McGraw-Hill, Toronto 1987.

¹⁰ Richard Simeon and Ian Robinson, *State, Society, and the Development of Canadian Federalism*, University of Toronto Press, Toronto, 1990.

¹¹ Daniel Elazar, *Exploring Federalism*, The University of Alabama Press, Tuscaloosa, 1987, str. 34–38; *Studies in Comparative Federalism: Australia, Canada, the United States and West Germany*, Washington D. C.: ACIR, 1981, str. 16–17.

ga večja procesa sistematičnega usklajevanja in skupnega načrtovanja. Posledica tega je visoka stopnja funkcionalne zmešnjave in ogromne fragmentacije administrativne odgovornosti, ki povzročata, da je ameriški sistem lokalne oblasti (uprave) verjetno najbolj fragmentiran na svetu.¹²

Ironično dejstvo je, da je prav ta edinstvena razpršenost večstranskih in prekrivajočih pristojnosti pripeljala do tako ogromne stopnje federalne centralizacije. Razraščanje pristojnosti z njihovim prekrivanjem je oslabilo administrativno učinkovitost lokalne oblasti: »preveč lokalnih oblasti, premalo lokalne oblasti«. ¹³ Federalna oblast je bila tako vse bolj vpletena v urejanje in financiranje lokalnih zadev, kar je oslabilo pristojnosti državnih administracij (federalnih enot). Rezultat tega je (pre)obilje – približno 500, in to večinoma kondicioniranih – federalnih programov pomoči, ki so namenjeni veliki množici prejemnikov na tekmovalni podlagi. ¹⁴ Tekmovalnost, pritisk interesnih skupin, korupcija, birokratski (egoistični) interesi posameznih agencij pri administriranju, vse to je rodilo »federalno hobotnico«, ki neomejeno gospodari nad posameznimi deli te »kaotične strukture pomoči«, in »klasično zmešnjavo« finančnega federalizma. ¹⁵ Ponovljeni poskusi zakrpanja federalizma ali z zamenjavo »nekondicionirane pomoči« z bolj fleksibilnimi shemami delitve (proračunskega) dohodka ali pa z reorganizacijo celotnega sistema z »veliko zamenjavo« (Big Swap) pristojnosti niso mogli bistveno spremeniti te slike. ¹⁶ Ameriška politična skupnost tako še naprej bolj spominja na srednjeveški imperij konfederalnih fevdov pod arbitrarno imperialno vladavino kot pa na prosvetljeno republiko, kot so si jo zamislili ustanovitelji.

Glavna dinamika ameriškega federalizma tako ni bila evolucija od dvojnega (dual) h kooperativnemu federalizmu, pač pa zgodovinska zmaga centralizacije nad decentralizacijo. Po pravnih pojmih gre za zmago vrhovne oblasti (t. i. Supremacy Clause) nad 10. amandmajem. To je pripeljalo k opredelitvi federalnega sistema kot »permisivnega federalizma«, ker »nacionalna vlada nedvomno poseduje pravno avtoriteto, da lahko vsili kakršno koli stopnjo omejitve, kot si želi«. ¹⁷ Federalna oblast ima tako končno avtoriteto nad vsem, kar sama opredeli kot »nacionalni problem« in propagira kot »javno mnenje«. Točne so torej opredelitve tega federalizma kot »prisilnega federalizma« (coercive federalism). ¹⁸ Vloga držav (federalnih enot) je tako degenerirala v »funkcijo oblikovanja kongresnega mnenja«. ¹⁹ Po navadi avtorji za takšen razvoj poudarjajo predvsem dva strukturalna razloga, ustavno opredeljen kongresni (oz. t. i. »intrastata«) federalizem ter enostransko vlogo vrhovnega sodišča pri interpretaciji ustavnega ravnotežja.

Kongresni bikameralizem je utemeljen na *senatnem načelu*. ²⁰ Senatorji so izvojljeni na splošnih volitvah in v najboljšem primeru posredno odgovorni interesom

¹² Artur B. Gunlicks, *Local Government in the German Federal System*, Duke University Press, Durham, 1986, str. 191–197.

¹³ Richard P. Nathan and Margarita M. Balmaceda, *Comparing Federal Systems of Government*, v: Robert J. Bennett (ed), *Decentralization, Local Governments, and Markets*, Oxford University Press, Oxford, 1990, str. 63.

¹⁴ Arthur B. Gunlicks, *ib.*, str. 192–195.

¹⁵ *Studies in Comparative Federalism: Australia, Canada, the United States and West Germany*, *ib.*, str. 64–65.

¹⁶ Timothy J. Conlan, *New Federalism: Intergovernmental Reform from Nixon to Reagan*, the Bookings Institution, Washington D. C., 1988.

¹⁷ Michael D. Reagan and John G. Sanzone, *The New Federalism*, Oxford University Press, New York, 1981, str. 175

¹⁸ John Kincaid, *From Cooperative to Coercive Federalism*, *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* 590 (1990), str. 139–152.

¹⁹ Timothy J. Conlan, *Politics and Governance: Conflicting Trends in the 1990's?* *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* 590 (1990), str. 129.

²⁰ William H. Riker, *The Development of American Federalism*, Kluwer Academic Publishers, Boston, 1987 (pogl. 7).

(vlad) posameznih držav. Ena od posebnih značilnosti ameriškega federalizma je tako bistveno pomanjkanje meddržavne dimenzije (t. i. interstate federalizma). To posebnost najbolj ponazarja dejstvo, da so guvernerji držav in župani mest postali del vse bolj aktivnega medvladnega lobija v Washingtonu, katerega delovanje je »dejansko neločljivo« od delovanja privatnointeresnih organizacij.²¹ To je tako tudi zato, ker so federalne pristojnosti v ZDA formalno neodvisne od sodelovanja držav in je takšno sodelovanje ostalo zasnovano zgolj na »prostovoljni privolitvi« federalne oblasti.²² Brez institucionalnih sredstev nadzora nad federalno zakonodajo (ki ga dvojni federalizem ni predvidel), lahko države in lokalna oblast samo lobirajo proti *funkcionalni centralizaciji* ameriškega federalizma. Če jim to ne uspe, jim kot zadnja možnost ostaja še sodna presoja.

Ker ameriška ustava vsebuje »globoka neskladja . . . v temeljni razdelitvi pristojnosti«, na kateri sloni ohranitev federalnega sistema, je vrhovno sodišče dejansko postalo »najpomembnejša avtoriteta pri razsojanju in oblikovanju meja avtoritete med institucijami oblasti«. Po navadi se je opredelilo za interese centralne oblasti«. V razvpitem primeru Garcia je npr. to sodišče prišlo celo do sklepa, da sploh ne bi smeli več »raziskovati« federalnih posegov v pravice držav. V nasprotju z razširjenim mnenjem, da je bil to šokanten preobrat predhodne odločitve, ki je uveljavila to sodišče v vlogi »razsodnika federalizma«, lahko ugotovimo, da je bil »primer Garcia pravzaprav predvidljiv konec približno petdesetletne sodne precedence« s samo malo in »izjemnimi« (pre)obratu in revizijami.²³

Pojasnilo te povezanosti med kongresnim poseganjem v pravice držav in popustljivostjo vrhovnega sodišča ostaja sicer v literaturi večinoma nepreprečevalno, sega pa od »intelektualne krize« federalizma,²⁴ vzajemno okrepljene samopercepcije federalnih zakonodajalcev in politiziranih sodnikov kot »vrha« ameriške politične ureditve²⁵ do funkcionalnih zahtev po »nacionalnih standardih« pri oblikovanju politik na zvezni ravni.²⁶ Pri tem pogosto spregledajo, da je oblikovanje politik zelo poredko zasnovano na intelektualnem premišljanju najboljše politične ureditve in da so federalni zakonodajalci bolj zavzeti z monetarnimi kot ustavnimi pogoji, tako da je proces centralizacije v ameriškem federalnem sistemu prej posledica tistega prevladujočega in koruptivnega kroga organiziranega vpliva, ki postavlja vrstni red in seveda administracije same.

Dejansko prodorna praksa lobiranja, korupcije in zveznih dotacij v ameriški politiki razkriva vzorec organiziranega vpliva, ki je daleč proč od mita o številnih možnostih in sodne pravičnosti. Oblikovanje politik je zasnovano na »eksploziji organizirane aktivnosti« v zadnjih letih in se je nedvomno nagnilo v korist poslovnih interesov. Z nastopom novokonservativne Reaganove administracije je ideologija postala pomemben dejavnik pri opredeljevanju političnega vpliva. Medtem ko so se interesne skupine razvevale okrog problemov in ideologije, pa je kolektivni vpliv vseh drugih zunaj tega poslovnega sveta dramatično upadel.

²¹ Gl. Kay Lehman Schlozman and John T. Tierney, *organized Interest and American Democracy*, Harper and Row, New York, 1986, str. 55–56.

²² V nemškem federalnem sistemu so nasprotno federalne pristojnosti bistveno povezane s privolitvijo dežel, gl. Fritz F. Scharpf, *Europäische Integration und deutscher Federalismus in Vergleich*, *Politische Vierteljahresschrift* 28 (1985) str. 324–350.

²³ Gl. Lawrence A. Hunter and Ronald J. Oakerson, *An Intellectual Crisis in American Federalism: The Meaning of Garcia*, *Publius* 16 (1986), str. 33–50.

²⁴ *Ibid.*

²⁵ Prim. D. Elazar, *Exploring Federalism*, *ibid.*, str. 214–217.

²⁶ Gl. Reagan and Sanzone, *The New Federalism*, *ibid.*, str. 20–25, 178.

Ideološki izbor je postal tudi najvažnejši dejavnik opredeljevanja predsednika ZDA do federalnega sodstva.²⁷ Vpliv interesnih skupin sega tudi v sodni sistem.

Obstoj prevladujočih krogov vplivanja je možno najboljše preveriti s proučitvijo posledic (rezultatov) politik. Dejstvo, da so bile glavne žrtve Reaganove politike socialne deregulacije prav tiste skupine, katerih vpliv je upadel v istem času, seveda ne potrebuje dodatnega dokumentiranja.²⁸ Na isti način je mogoče ugotoviti, da je v ospredju tega organiziranega vpliva vojaško industrijski kompleks, kar potrjuje medsebojna odvisnost med ogromnimi vojaškimi stroški (potrošnjo) in ekonomsko prosperiteto natančno tistih regij v ZDA, kjer je skoncentrirana vojaška industrija. Nedvomno bo konec hladne vojne s padcem komunizma pomembno vplival tudi na ta vojaško-keynesijanski sistem blagostanja, tako da bo imela odprava t. i. realno obstoječega socializma nedvomno tudi povratni vpliv.²⁹ Zunanja »nevarnost« je bila namreč tista, ki je zagotavljala prevladujoč nacionalni cilj z legitimiranjem naraščajočega primanjkljaja povečanega državnega aparata kot neizbežne posledice globalne konfrontacije z ekspanzionističnim »totalitarnim« sistemom, konfrontacije, ki je močno olajšala centralizacijo federalne potrošnje z visokim vojaškim proračunom in notranjim protikomunističnim soglasjem ter homogenizacijo vseh vrednot s potrošnjo.

Ameriški politični sistem je (bil) tako vedno bolj nesposoben institucionalno izraziti tiste kolektivne vrednote in težnje, katerih heterogenost je bila doslej ustrezno stopljena v t. i. nacionalno skupino (v Sartrovem pomenu) z zunanjim posredništvom grozečega komunizma. Vse to meče tudi ogromno senco dvoma na predstavo o ameriški federalni politični ureditvi, ki naj bi pospeševala sodelovanje na podlagi soglasja. V heterogeni družbi liberalizem namreč ne more ohranjati visoko centralizirane države, ne da bi hkrati birokratsko homogeniziral in zato tudi uničil avtonomijo različnih sestavnih delov, ki je predpostavka sistemske racionalnosti in demokratične legitimnosti. Po eni strani se namreč zdi prostorski vidik ameriškega gospodarstva še enkrat urejen zunaj politične organiziranosti (federalizma). Kot pri vojaški industriji postanejo interesi držav in lokalne oblasti pomembni samo ob sovpadanju s posebnimi interesi, prevladujočimi v nacionalnih (federalnih) krogih vplivanja: »federalizem v ekonomskih zadevah je skoraj doma izginil.«³⁰ Prav tako tudi balkanizacija oblastne strukture ščiti njeno izolacijo, za katero se odvija koruptni proces oblikovanja politik daleč stran od javnega nadzora.

Finančni federalizem je odvisna spremenljivka tega procesa. Spremembe pristojnosti in finančne odgovornosti z različnimi kroženji *novih federalizmov* moramo postaviti v isti kontekst. Reaganovi predlogi t. i. zamenjav so prej poslabšali kot odpravili neskladja center-periferija med posameznimi regijami. Lahko da so prihranili federalni vladi milijone dolarjev, toda regionalno gospodarstvo je ostalo še naprej slabo zastopano v procesu nadaljnega razdeljevanja teh dolarjev. Medregionalno usklajevanje in sodelovanje sta pri takšnem številu upravnih enot, kot je to v ZDA, tako rekoč nemogoči zaradi močno nedostopnega procesa »znotrajdržavnega« federalizma v Washingtonu in funkcionalne fragmentacije »meddržavnega federalizma«. Ob dani prednosti centralno opredeljenega nacionalnega

²⁷ Sidney Blumenthal, *The Rise of the Counter-Establishment*, Harper and Row, New York, 1988, str. 297.

²⁸ Schlozman and Tierney, *ibid.*, str. 358–385.

²⁹ Prim. Christopher Lasch, *The True and Only Heaven: Progress and its Critics*, New York, W. W. Norton, 1991.

³⁰ Theodore J. Lowi, *Why is There No Socialism in the United States? A Federal Analysis*, *International Political Science Review* 5 (1984), str. 379.

interesa nad potrebami regionalnega družbenoekonomskega izenačevanja³¹ se državna in lokalna oblast sicer lahko individualno pridruži in tekmuje v nacionalni dirki za korporativni vpliv, vendar pa nima skoraj nobenega nadzora nad tem procesom.

Končno je lahko vprašanje, ali je poravnava ali reševanje konfliktov v ameriški federalni politični ureditvi konsenzualno ali kompetitivno, povsem neprimerno. To razlikovanje ima smisel samo, če so v družbi cepitve, ki lahko vodijo do takšne cepitve med tekmujočimi prostorskimi kolektivi ali med vrstami skupinskih interesov in/ali individualnimi pričakovanji, povezanimi s temi kolektivi.³² Za ZDA lahko ugotovimo, da je (bil) takšen konfliktni potencial postavljen v celoti zunaj politike federalizma.

Nadalje, v političnih procesih prevladuje ideologija individualnega liberalizma. Ob odsotnosti socialistične alternative³³ so strankarski konflikti postali nepomembni, stranke nerazločljive, volivci pa apatični. Iz istih razlogov si države in lokalna uprava po navadi ne morejo lastiti predstavnštva regionalnih skupnosti. Pač pa bolj pristno podpirajo funkcionalne interese in posebne probleme, tako da so v zadnjem času države celo opredeljene kot »podjetniške države«.³⁴ Kongresno oblikovanje politik je v takšnih razmerah pragmatično, vodeno po navadi z mentaliteto, da nekaj dobiš in nekaj izgubiš, kar pa ni pravi politični kompromis, pač pa depolitizirano pragmatično trgovanje.

Podobno vrhovno sodišče ni več rabsodnik federalizma, pač pa glavni razlagalec individualnih pravic v nacionalnem okviru. Učinki razdelitve pristojnosti so tako zgolj sekundarni; ustavni izbor je večinoma omejen z individualnim liberalizmom in individualnim konservativizmom. Razširjenost pravedanja je sama po sebi pravzaprav znak relativne odsotnosti konfliktov, ki bi drugače zahtevali previden politični kompromis. Pravedanje ni konflikt, ampak »business as usual«.

To seveda ne pomeni, da v ameriškem političnem sistemu ni regionalnih problemov in konfliktov. Pač pa so s primerjalnega vidika oslabiljeni s prevladujočim individualizmom, ki zavira oblikovanje kolektivne zavesti. Politično so večinoma postavljeni zunaj procesa odločanja s politično kulturo funkcionalnega pragmatizma. Tako je regionalni vpliv jasno zaznaven v kongresnem glasovanju, vendar pa regionalni glasovalni bloki mnogo težje oblikujejo »solidno ideološko fronto«.³⁵ V 80 do 90% vseh primerov kongresni člani glasujejo po strankarski pripadnosti. Regionalne volilne razlike za glavni stranki v ZDA nihajo okoli 3%, medtem ko so v Kanadi vsaj dvakrat višje. Tako bi težko govorili o kakšnem močnejšem primeru ameriškega regionalizma.

Ironično je tudi, da se je prav necentraliziran strankarski sistem izkazal za glavnega zaščitnika določene stopnje pluralnosti v družbi in regij. Izolirana oddaljenost federalne politike se samo zelo selektivno prenaša v vse kotičke Amerike, zahvaljujoč marketinškim imperativom nacionalnih medijev ali tradicij predsedniških nagovorov naciji. Stranke po drugi strani delujejo kot prenašalci nacionalnega oblikovanja mnenja samo med nacionalno volilno kampanjo. Ta oddaljenost nacionalne politike, šibkost osrednjega strankarskega nadzora na temeljni ravni in

³¹ James Edwin Kee, *The Crisis and Anticrisis Dynamic: Rebalancing the American Federal System*, *Public Administration Review* 52q (1992), str. 322.

³² Prim. D. Elazar, *ibid.*, str. 91–98.

³³ Prim. T. J. Lowi, *ibid.*, str. 369–374.

³⁴ Carl E. Van Horn, *The Entrepreneurial States*, v: Carl E. Van Horn (ed), *The State of the States*, Congressional Quarterly Press, Washington, D. C., 1989, str. 209–222.

³⁵ Gl. Peter Woll, *Congress, Brown and Company, Boston*, 1985, str. 170–171.

splošna fragmentacija političnih procesov pa dopuščajo široko odprt prostor tudi za izražanje zahtev in pobud *zunaj* centralizirane strukture ameriškega federalizma. Po drugi strani je prav zmanjševanje sredstev spodbudilo odgovornost, delovanje in modernizacijo posameznih držav in njihovo uveljavljanje kot političnih skupnosti. Potencial za večjo necentralizacijo je bil tako okrepljen s spremljenimi pogoji, ki so dajali večji poudarek mrežnim odnosom kot pa tradicionalni hierarhiji. To torej ne pomeni vračanja na star stil teritorialne demokracije, pač pa gibanje k novi stopnji, ki je kombinacija teritorialnih in neteritorialnih akterjev v multidimenzionalni matrici.³⁶

Ta odprtost je tudi največja moč ameriškega političnega sistema, toda kot vsi strukturalni elementi politike niti ne pospešuje niti ne zavira svobode ali katerih koli drugih vrednot. Tako sta bila možna hkratno uveljavljanje gibanja za državljanske pravice in nadaljnji obstoj rasizma. To je pomenilo hkratno vzpostavitev sistema dejanskega multikulturalizma v New Yorku in nesprejemanje več kot enega uradnega jezika v Kaliforniji. Sicer lahko okrepi politične procese, toda tako dolgo, kot bo prevladovalo nespoštovanje kolektivnih pravic, bodo ti morali teči bolj navkljub kot pa skozi formalne institucije federalizma. Naraščajoči etnični in socialni regionalizem je tako že (Los Angeles) in bo lahko že kmalu ponovno postal preizkusni zgled za to, ali se bodo njegovi konfliktni potenciali sproščali na ulicah ali pa se bodo reševali v političnih procesih federalnih kompromisov, ki zagotovo niso ločeni od črke in duha ameriške ustave, pomenijo pa novo soglasje o federalizmu. V sodobnih razmerah bi bil ta lahko slovar iz elementov kooperativne pravičnosti (enakosti), tekmujoče učinkovitosti in dvojne odgovornosti, tj. nekakšne nove verzije prednewdealovske ureditve. Takšen razvoj se je nakazoval že s krizo države blagostanja in konflikti o finančnih reformah, državljskih pravicah in kulturni avtonomiji. Odpor centralizaciji, homogenizaciji in arbitrarni redistributivni praksi se je izrazil tudi v populizmu.³⁷ Populistični federalizem zavrača tehnokratsko državo »New Deal« in se zavzema za decentralizacijo, regionalizacijo in lokalno avtonomijo.

Kanada

V nasprotju z ameriškim sistemom funkcionalizirane federalne administracije, ki preseka meje teritorialnih pristojnosti, je za kanadski federalizem značilno, da je ohranil mnogo višjo stopnjo teritorialne uprave, kar krepi ustavno razdelitev funkcij. Kompleksna stvarnost modernih federalnih sistemov seveda zahteva kombinacijo obeh vrst administracije (uprave),³⁸ vendar pa je bolj kot pri drugih federacijah za kanadski federalizem značilno, da njegovo upravno delovanje vodijo predvsem t. i. medvladni specialisti namesto posebnih programsko-funkcionalnih specialistov in ta trend se je v zadnjih letih celo povečal.³⁹ Končni rezultat tega je postal znan kot dokaj edinstveni sistem *federalno-provincijske diplomacije*, ki je po

³⁶ Daniel J. Elazar, Opening the Third Century of American Federalism: Issues and prospects, *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* 509 (1990), str. 11–21; Alice M. Rivlin, A New Vision of American Federalism, *Public Administration Review*, 52 (1992), str. 315–320.

³⁷ Lawrence Goodwyn, *Democratic Promise: The Populist Movement in America*, Oxford, New York, 1976.

³⁸ Prim. Gunlick, *ibid.*, str. 203–205.

³⁹ Donald V. Smiley, An Outsider's Observations of Federal Provincial Relations Among Consenting Adults, v: Olling and Westmacott (eds), *Perspectives on Canadian Federalism*, Kingston, Ontario, 1989, str. 282–283.

svoji naravi precej konfliktna in se razlikuje od mednarodnih diplomatskih konfliktov zgolj po tem, da »doslej še nihče ni bil ubit«.40

Glavna operativna lastnost tega sistema je *izvršilni federalizem*, ki prevladuje v kanadskih razpravah o federalizmu.41 Večina kritik takšnega federalizma opozarja, da je z njim proces odločanja vedno bolj oddaljen od parlamentarne razprave in je osredotočen v trajnih pogajanjih na konferencah prvih ministrov, prav tako pa tudi v neposrednih povezavah administrativnega federalno-provincijskega sodelovanja. Naraščanje vladnih birokracij na obeh ravneh je njegova močno kritizirana posledica. Druga značilnost je *gradnja provinc* (province-building), ki jo v različnih stopnjah opisujejo kot samorazmnoževalno dinamiko oblasti za promocijo njihovih lastnih zadev, ne pa provincijskega prebivalstva, ki ga predstavljajo, ali celo oblikovanje skupnosti, odgovornih do njihovih zahtev.42 Richard Simeon, ki je najbolj povzel to konfliktno naravo federalno-provincijskih odnosov, poudarja zlasti, da kakršna koli že so ta nasprotja in razlike, bi morala biti neizbežno »mobilizirana, kanalizirana in izražena prek kanadske federalne in provincijske oblasti in njihovih vodij«.43 S poudarjanjem, da tako »proces prevladuje nad substanco«,44 se je ta avtor uvrstil v glasen zbor tistih, ki vidijo vsaj deloma družbene in regionalne konflikte nadomeščene in zamenjane s temi v obliki in v okviru oblastnih struktur in administrativnih funkcij.

V takšnih razmerah se je razprava preusmerila h kanadski ustavi. Deloma zaradi posebne delitve oblasti v prvotnem ustavnem zakonu (BNAA je predvidel npr. provincijsko lastnino naravnih virov in upravljanje kulture in šolstva) je prišlo do postopne erozije izvorno zaželenih koncentracij pristojnosti na federalni ravni. Posebno na kanadskem zahodu so si nekatere province vedno bolj lastile regulativno oblast v moderniziranem gospodarstvu, ki je ostalo utemeljeno na naravnih virih. Na drugi strani je v Quebecu modernizacija družbe spodbudila oživljanje kulturne identitete in zahtevala izenačenje gospodarskih možnosti. Iz tega je nastalo zmedeno podvajanje regulativnih funkcij, ki je nasprotno poglobilo neravnotežje med dohodki in stroški programov na obeh ravneh upravljanja. Konflikti so nastali ne samo zaradi razdelitve dohodka in porabe (stroški), ampak tudi zaradi znižanja učinkovitosti in preverjanja izvajanja posameznih programov s strani javnega mnenja.45

Ustavni zakon (1982) je pomenil v bistvu nekakšno izravnavo med federalno in provincijskimi oblastmi (v njihovem neprestanem nesoglasju med decentralizacijo in centralizacijo).46 Repatriirana ustava je z vključitvijo Listine o pravicah in svo-

40 Richard Simeon, *Federal-Provincial Diplomacy: The Making of Recent Policy in Canada*, University of Toronto Press, Toronto 1972; Herman Bakvis, *Regional Ministers: Power and Influence in the Canadian Cabinet*, University of Toronto Press, Toronto, 1991.

41 D. V. Smiley and R. L. Wats, *Intrastate Federalism in Canada*, University of Toronto Press, Toronto, 1985; J. Stephan Dupre, *The Workability of Executive Federalism in Canada*, v: Herman Bakvis and William M. Chandler (eds), *Federalism and the Role of the State*, University of Toronto Press, Toronto, 1987, str. 236-258; Ronald Watts, *Executive Federalism: The Comparative Perspective*, v: Shugarman and Whitaker, *Federalism and Political Community*, *ibid.*, str. 439-460.

42 R. A. Young, Philippe Faucher and Andre Blais, *The Concept of Province - Building: A Critique*, *Canadian Journal of Political Science* 17 (1984), str. 783-818.

43 Richard Simeon, *Intergovernmental Relations and the Challenges to Canadian Federalism*, Institute of Intergovernmental Relations, Kingston, 1979, str. 1.

44 *ibid.*, str. 10.

45 Gl. širše Garth Stevenson, *The Division of Powers*, v: Richard Simeon (ed), *Division of Powers and Public Policy*, University of Toronto Press, Toronto, 1985, str. 71-124.

46 Douglas M. Brown (ed), *Canada: The State of the Federation 1991*, Institute of Intergovernmental Relations, Kingston 1991.

boščinah zagotavljala pankanadski pogled na individualne in kolektivne pravice. Vendar pa ni prišlo do nobene izboljšave glede federalne oblasti nad gospodarstvom. Po drugi strani pa je posebna določba v tej Listini (t. i. not with standing clause), ki nima ekvivalenta v ameriškem sistemu, omogočala posameznim parlamentom, da z vključitvijo posebne izjave razveljavijo določbe te Listine.⁴⁷ Nadaljnja razlika pa je tudi v vključitvi ne samo individualnih, ampak tudi kolektivnih pravic za določene jezikovne skupine, domače prebivalstvo in provincijsko izenačevanje. Zaradi uravnoteženja individualnih in skupinskih pravic je tudi vloga sodišč in sodne presoje bistveno drugačna kot v ameriškem primeru. Sprejeta je bila zahteva po odločilni vlogi provinc pri ratifikaciji ustavnih sprememb, vključena pa je bila tudi določba, ki je razjasnila jurisdikcijo provinc nad naravnimi viri. Drugače pa ni prišlo do pomembnejše devolucije oblasti (funkcij), za katero so se zavzemale province.

Izkazalo se je, da je bil pri tem glavni premaganec Quebec, saj ni dobil nobene koncesije. Če je že obstajal kakšen vpliv ustavne revizije na Quebec, je bil centralizirajoč, saj je z Listino pravic in svoboščin omejena prejšnja ustavna avtoriteta Quebeca nad lastninskimi in državljanskimi pravicami. Nadalje je Quebec izgubil to, kar se je prej tradicionalno štelo kot veto na ustavne spremembe, ki se nanašajo nanj. Z novim postopkom ustavnih sprememb (z 2/3 ratifikacijo provinc z vsaj 50% prebivalstva) so bile vse province izenačene. To je pomenilo tudi, da lahko pride do bistvenih ustavnih sprememb brez privolitve Quebeca, kar je povzročilo nezadovoljstvo in strah glede njegove vloge v federaciji. Listina, ki je postala poleg federalizma in parlamentarnih institucij tretji steber kanadskega ustavnega sistema, je s svojim pankanadskim uniformiranjem pravic zapostavila quebeško posebnost, s poudarjanjem sodne prevlade pa parlamentarno tradicijo zakonodajne vrhovnosti. Rekoncilijacija Quebeca, pritisk v zahodni Kanadi za izboljšanje predstavnštva v osrednjih institucijah z reformo senata in določbe o samoupravi za prvobitno prebivalstvo Kanade so ostale nedokončane teme na ustavnem dnevnem redu.

Ker Quebec ni privolil v takšen položaj in ni podpisal ustavnega zakona, je prišlo do pogajanj o njegovi vključitvi v federacijo, ki so se končala s Sporazumom na jezeru Meech (1987).⁴⁸ Ta vsebuje pet zahtev frankofonske province Quebec, ene od desetih provinc federacije, pod katerimi sprejema skupno življenje z ostanom Kanade. Quebec je s tem ponudil federaciji celovit model asimetričnega federalizma, ki je vključeval: a) eksplicitno priznavanje Quebeca kot »posebne družbe«; b) zahtevo po zagotavljanju pristojnosti pri priseljevanju (da bi se zavarovala francoska večina in zmanjšalo število priseljencev); c) omejitev oblasti federacije na področju potrošnje (razdelitve sredstev); d) priznanje pravice do veta; in e) sodelovanje Quebeca pri nominiranju sodnikov za vrhovno sodišče. Razvnete razprave o Sporazumu kot tudi njegova nepotrditve so pokazale, da ta ustavni spor ni zgolj bežna epizoda v kanadski politiki. Takšen poseben položaj Quebeca je vzbudil strahove, da bodo te določbe ogrozile enotnost in univerzalnost javnih zadev (politik). Problem Sporazuma je bil zlasti v tem, da je bil opredeljen pretežno v strukturalnih pojmih (kot vprašanje odkritja prave formule).⁴⁹ Podobno je

⁴⁷ Peter Hogg, *Federalism Fights the Charter of Rights*, v: David P. Shugarman and Reg Whitaker (eds), *ibid.*, str. 249-266.

⁴⁸ Roger Gibbins, *Meech Lake and Canada: Perspectives from the West*, Academic Publishing, Edmonton, 1988; Peter Hogg, *Meech Lake Constitutional Accord Annotated*, Carswell, Toronto, 1988; K. E. Swinton and C. J. Rogerson (eds), *Competing Constitutional Visions: The Meech Lake Accord*, Carwell, Toronto, 1988.

⁴⁹ Ronald L. Watts, *Canadian Federalism in the 1990s: Once More in Question*, *Publius*, 21 (1991), str. 179; Pierre

bila njegova zavrnitev posledica obnovljene razprave o institucionalizaciji funkcij federalne in provincijskih oblasti na splošno. Z drugimi besedami, pomanjkljivosti enih ustavnih dopolnil naj bi popravili še z enimi, dodatnimi dopolnili. Neuspeh Sporazuma je seveda posledica tako proceduralnih dejavnikov kot tudi naraščajoče družbene in politične polarizacije v Kanadi.⁵⁰

Eno glavnih vprašanj je bilo v tem času tudi reforma senata.⁵¹ Kanada je namreč edina država med pomembnejšimi obstoječimi federacijami, ki jo moramo iz vseh praktičnih razlogov imeti za enodomno.⁵² Imenovani od prvih ministrov predvsem na podlagi strankarske uglednosti, ne pa regionalnega predstavnštva, imajo člani tega senata nizko legitimnost in malo učinkovite politične moči. Nena- vadna kombinacija westminstrskega parlamentarizma in federalizma je namreč polarizirala politični proces. Nacionalno (federalno) in provincijsko oblikovanje politik tako poteka izključno v njihovih parlamentarnih okvirih kot večinski proces kabinetske politike. Usklajevanje regulativnih funkcij pa je omejeno skoraj izključno na proces »meddržavnega federalizma«, tj. administrativno medvladno sodelovanje provinc. Ustavne spremembe, kot je bil ta Sporazum na jezeru Meech, ki zahtevajo privolitev provinc in njihovo ratifikacijo v parlamentu, so tako značilno nastale na neformalnih srečanjih prvih ministrov (First Ministers' Meetings), stran od parlamentarnega nadzora in so šele kasneje postale predmet parlamentarnega proučevanja. Še pomembnejše je, da so postale žrtev medvladne (kabinetske) politike na podlagi obstoječih in redko izpodbijanih večin na obeh ravneh oblasti. Potencialna konfliktna narava tega procesa je dodatno zapletena zaradi šibkosti nacionalnega sistema strank.⁵³ Celo če vlada ista stranka tako na federalni kot na provincijski ravni, usklajenost pri oblikovanju stališč in politik med njima nikakor ni zagotovljena.

Odsotnost provincijskega predstavnštva in zakonodajnega soodločanja v nacionalnem centru odločanja je po navadi poudarjena kot glavni krivec za vzpon »meddržavnega« federalizma in konfliktnih medvladnih odnosov v Kanadi.⁵⁴ Vendar pa je upanje, da bi reforma senata lahko znižala konfliktni potencial v kanadski politiki, zasnovano na iluziji, da lahko ustavno inženirstvo radikalno spremeni ali celo odpravi vzroke stalne krize, ki jo je R. Simeon primerno in zgodaj identificiral kot »krizo različnih konceptov skupnosti . . . regionalnih ekonomskih nasprotij in . . . jezikovnih razlik«.⁵⁵ Gre torej za dvoje stališč. Po prvem se kanadska vlada enostavno okorišča s temi nasprotji iz svojih volilnih in birokratskih razlogov: v tem primeru proces prevladuje nad substanco. Drugo izhaja iz trditve, da so societalni in regionalni konflikti dejansko vgrajeni v proces kanadskega federalizma in tako postavljajo pravila: v tem primeru substancia prevladuje nad procesom.

Nobenega dvoma ni, da je Kanada močno regionalizirana v geopolitičnem smislu. Njenih pet glavnih regij (atlantska, centralna, prerijska, Britanska Kolum-

Fournier, *Autopsie du lac Meech. La souverainete est elle inevitable?* VLB editeur, Montreal, 1990; Richard Simonon, *Why Did the Meech Lake Accord Fail?* Canada: The State of the Federation, 1990, str. 15–40.

⁵⁰ Alain C. Cairns, *Disruptions: Constitutional Struggles, from Charter to Meech Lake*, McClelland and Stewart, Toronto, 1991, str. 56; Philip Resnick, *Toward a Canada-Quebec Union*, McGill-Queen's University Press, 1991, str. 23.

⁵¹ G. Smiley and Watts, *Intrastate Federalism in Canada*, *ibid.*, pogl. 7.

⁵² *Ibid.*, str. 52–59.

⁵³ Prim. William M. Chandler, *Federalism and Political Parties*, v: Bakvis and Candler, *Federalism and the Role of the State*, *ibid.*, str. 155.

⁵⁴ Alain C. Cairns, *The Other Crisis of Canadian Federalism*, *Canadian Public Administration*, Summer 1979; Randall White, *Voice of Region: The Long Journey to Senate Reform in Canada*, Dundur Press, Toronto, 1990.

⁵⁵ Richard Simeon, *ibid.*, str. 22–23.

bija in ogromni severni teritorij) ni samo ločenih med seboj zaradi zemljepisnih razdalj, ampak so zadržale tudi močne nadnacionalne vezi z Združenimi državami.⁵⁶ Nadalje se močno razlikujejo po gospodarski podlagi glede na koncentracijo industrijske proizvodnje v centralni Kanadi in glede na uporabo naravnih virov v drugih delih. Vsaka regija ima v političnem smislu različno sestavo strankarske politike. Nekatere regije pa so tudi notranje razcepljene, kot npr. osrednja Kanada s kulturno razdelitvijo na Ontario in Quebec, prerijska regija na bolj konservativni in bolj socialdemokratsko usmerjen del.

Konfliktni potencial takšne politične, ekonomske in kulturne fragmentacije je še okrepljen s politiko številčk. Pet regij in 10 provinc v Kanadi oblikuje jasnejši vzorec cepitev in konfrontacij kot 50 ameriških držav z mnogo bolj prekrivajočimi in navzkrižnimi interesi. Prav tako je okrepljen v Kanadi s teritorialno organizirano in pogosto konkurenčno razdelitvijo pristojnosti (funkcij), ki ne zmore postaviti trdne spetosti zaznanih potreb, kot je to pri tipičnem sistemu administrativnega federalizma (npr. nemškega). Končno je okrepljen s pomanjkanjem močne nacionalne identitete, ki bi preseгла aspiracije provinc, kot je to (npr. švicarski) vsesplošni patriotizem. V kakšnem obsegu je ta vzajemno okrepljena konfliktna arena postala glavna značilnost federalno-provincijskih odnosov, je najprej in predvsem odvisno od teritorialne organizacije vpliva (moči).

Federalno-provincijske konflikte je mogoče s tradicionalno političnoekonomskega vidika razložiti tudi kot odpor periferije, ki zagotavlja surovine in naravne vire (npr. nafta iz Alberta) nasproti prevladi osrednje Kanade s koncentracijo industrijske proizvodnje in federalni politiki kot sredstva za uresničevanje njenih gospodarskih interesov.⁵⁷ Vendar pa ta societalna pristranskost centra in periferije ne sovпада z regionalno distribucijo kapitalskih dohodkov, ki so višji v nekaterih surovinskih provincah. Zdi se, bolj verjetno, da so tekmujoče frakcije znotraj kapitalističnega razreda tiste, ki največ prispevajo k regionalnim konfliktom v Kanadi.⁵⁸ Vsekakor so za Kanado značilni neenakomeren gospodarski razvoj in asimetrični družbenoekonomski odnosi, zaradi česar so odnosi med centrom in periferijo ena glavnih značilnosti kanadske politične ekonomije.

Konflikti so nastajali tudi zaradi postopnega procesa decentralizacije, ki je tekel v nasprotju z izkušnjo centralizacije v večini drugih federacij. Zlasti na kanadskem zahodu so gospodarsko močnejše province favorizirale ta proces in močno zamerile Quebecu njegovo separatistično izsiljevanje v tem procesu. Atlantska Kanada je po drugi strani, čeprav deindustrializacijska žrtev centralizirane nacionalne politike, ostala na splošno zvesta bolj centralistični perspektivi, ker je postala glavni prejemnik pomoči. Sporazum na jezeru Meech je ponovno odprl vse te konflikte po varljivem zatišju, ki so ga vzdrževali tako medvladna utrujenost po odhodu Trudeauja kot tudi poskusi nacionalne pomiritve nove konservativne vlade. Obljubljajoč vse mogoče vsem regijam je Mulronejeva vlada postavila oder za nov in verjetno celo težji krog federalnih konfliktov, vendar pa je bil sporazum bolj ustavno priznanje obstoječega vzorca političnega razvoja kot pa neka radikalna sprememba.

V tem okviru je treba razlikovati *posebni* položaj Quebeca v kanadski federaciji in *splošni* problem federalno-provincijske prilagoditve. Na eni strani je jasno, da

⁵⁶ G. I. Thomas O. Hueglin, *Federalism and Fragmentation*, Institute of Intergovernmental Relations, Kingston, 1984, str. 20–21.

⁵⁷ Janie Brodie, *The Political Economy of Regionalism*, v: Wallace Clement and Glen Williams (eds), *The New Canadian Political Economy*, McGill-Queen's University Press, Kingston, 1989, str. 151–152.

⁵⁸ Robert J. Brym (ed), *Regionalism in Canada*, Irwing Publishing, Toronto 1986.

Quebec pomeni poseben problem za kanadski federalizem, ker lahko zahteva svoje zgodovinske pravice v nasprotju z drugimi regijami in provincami, ker njegova kulturno-jezikovna različnost krepi občutek relativne regionalne diskriminacije in spodbuja njegovo posebno družbenopolitično identiteto in ker je imigracijski in splošno demografski vzorec razvoja resna eksistenčna grožnja.⁵⁹ Po drugi strani je politični konflikt ob Sporazumu in njegovi zavrnitvi razkril globljo *legitimacijsko krizo* v kanadskem federalnem sistemu, ki je ni mogoče pojasniti zgolj s posebnim položajem Quebeca. Nezačudenost »znotrajdržavnega« federalizma v Ottawi namreč preusmerja proces odločanja o pomembnih ustavnih zadevah v zakulisje kabinetnih politik in medvladnih pogajanj. Parlamentarna razprava je zgolj simbol proceduralne legitimnosti, vse dokler prevladuje navadna večina, javna obravnava pa je pri tem komaj kaj več kot zadnje sredstvo reševanja političnega obraza, ko pričakovane neuspeha ohromi proces provincijske ratifikacije. Zdi se, da je karizmatičnost voditeljev v preteklosti do neke mere ublažila to pomanjkanje proceduralne legitimnosti, da pa zdaj ne zadošča več.

Nasprotovanje Sporazumu verjetno ni bilo motivirano toliko z nezadovoljstvom zaradi zamišljenega ali stvarno privilegirane položaja Quebeca, pač pa ga je spodbudila zaskrbljenost drugih delov Kanade, da je to slabo legitimirana, vendar pa *končna* ustavna ureditev, ki jih bo spregledala. V prepirih okoli federalno-provincijskega ravnotežja moči so se neteritorialni konstitutivni deli (ženske, domorodci itd.) ustrašili za ustavno priznanje njihovih pravic in interesov, ki so bile komaj zagotovljene z Listino. Ne glede na upravičenost in neupravičenost tega strahu pa moramo ugotoviti, da je Sporazum še enkrat poskušal uveljaviti *organizacijsko pristranskost* federalizma za teritorialno politiko. Poudarjal je občutljivost za odtenke v regionalizmu, ni pa zagotavljal enako močne ustavne obrambe drugih skupin prebivalstva.⁶⁰ K polarizaciji med Quebecom in preostalo Kanado pa so prispevale tudi različne zamisli enakosti. Medtem ko je Quebec poudarjal formalno ustavno priznanje dvonacionalne enakosti dveh tradicionalnih jezikovnih skupnosti v Kanadi, so se drugi zunaj njega bali, da bo to ogrozilo enakost državljanov in enakost provinc kot ustavnih norm (na nacionalni ravni). Problem je predvsem v tem, da so se obstoječi konflikti in nasprotja poskušali reševati preveč z enostransko konfrontacijo, namesto s skrbno posredovanim kompromisom, čeprav relativna kongruenca med distribucijo societalnih in političnih interesov to omogoča.

Če je intenzivnost medregionalnih in medvladnih konfliktov predvsem funkcija predpostavljene politične ekonomije, je za razumevanje obstoječe krize v federalnih odnosih treba opozoriti še na preusmeritev nacionalnih kapacitet vladanja in upravljanja v procesu prilagajanja internacionalizaciji nacionalne ekonomije, vključno z oblikovanjem svobodne trgovinske cone v Severni Ameriki.⁶¹ Ali pomeni ta *gospodarska kontinentalizacija* ob delni izgubi suverenosti tudi preseganje cepitev med centralnimi in perifernimi deli ter okrepitev organiziranega korporativnega vpliva novih elit? Vendar pa vsaj zaenkrat še ni prišlo do organiziranja gospodarstva zunaj kanadskega federalizma, tako da se bolj spreminja vzorec medvladnih konfliktov, ni pa odpravljen. Finančna in manipulativna moč bloka

⁵⁹ Kenneth McRoberts, *Quebec: Social Change and Political Crisis*, McClelland and Stewart, Toronto, 1988, str. 394–404; Allen Buchanan, *Secession: The Morality of Divorce from Fort Sumter to Lithuania and Quebec*, Westview Press, Boulder 1991.

⁶⁰ Keith Banting, *Federalism, Social Reform and the Spending Power*, *Canadian Public Policy*, 14 (1988), str. 191.

⁶¹ Peter Leslie and Keith Brownsey, *Constitutional Reform and Continental Free Trade: A Review of Issues in Canadian Federalism*, *Publius* 18 (1988), str. 153.

organiziranega vpliva namreč jasno prekriza teritorialno organizacijo interesov in tako otežuje federalno interesno usklajevanje na podlagi kompromisa. To pa seveda otežuje tudi napovedovanje razvoja federalnih odnosov, ki segajo od radikalnega restrukturiranja federalnega sistema, konfederalizma vse do politične in ekonomske neodvisnosti dveh ali celo več nasledstvenih držav.⁶²

Sklepni del: temeljni elementi in dejavniki razhajanj in približevanj med federacijama

Vpliv družbenoekonomskih dejavnikov

Posebej pomembne razlike med Kanado in Združenimi državami, ki opredeljujejo naravo obeh federacij, so na družbenoekonomskem področju zlasti: a) geografska razpršenost ali koncentracija najpomembnejše manjšinske skupine v vsaki federaciji; b) različna stopnja gospodarske integracije v vsaki federaciji; in c) posebnosti geopolitičnega položaja in vloge obeh federacij na mednarodni sceni.

1. Najpomembnejša manjšinska skupina v ZDA, črnici, ki sestavljajo okoli 11% celotnega prebivalstva, ne predstavljajo večinske skupine v nobeni državi (federalni enoti), medtem ko frankofoni, kanadska najpomembnejša manjšinska skupina, obsega 26% celotnega prebivalstva in je posebej močno osredotočena v eni provinci (Quebecu), kjer sestavlja 80% prebivalstva te province. Iz te teritorialne (de)koncentracije najpomembnejše manjšinske skupine v obeh federacijah izhajata tudi različna dinamika in način zaščite in vzpostavljanja njihovih pravic. Tako so se črnici v ZDA bolj zanašali na federalno oblast, posebno sodišča in izvršilne organe, pri zaščiti svojih pravic, pogosto tudi v nasprotovanju držav. V Kanadi so bili nasprotno frankofoni v Quebecu pri zagotavljanju in razvijanju svojih pravic bolj usmerjeni k provincijski avtonomiji, kar se je z modernizacijo Quebeca po letu 1960 in nastankom novega srednjega razreda samo še okrepilo, tako da so zahteve po kulturni in ekonomski identiteti pripeljale tudi do teženj po neodvisnosti. Medtem ko so navzkrižne cepitve v ameriški družbi prispevale k reševanju problemov s strani osrednje oblasti, pa sta koncentracija in okrepitev cepitev v provincijskih okvirih v Kanadi in posebej v Quebecu pripeljali do elementov dualizma in provincializma v kanadski politiki. Medtem ko se je ameriška zamisel »različnosti v enotnosti« s problemom kulturne homogenizacije in asimilacije, najdemo v Kanadi trajen vir nasprotij v različnih konceptih bikomunalizma in multikulturalizma. Postavlja pa se vprašanje, ali geografska koncentracija naraščajoče španske populacije v posameznih državah v ZDA ne implicira podobnih težav, ki so značilne za Kanado.

2. Medtem ko je gospodarstvo v ZDA postalo v tem stoletju in zlasti po 2. svetovni vojni močno integrirano, pa Kanada ostaja ne glede na proces modernizacije sestavljena iz vrste regionalnih gospodarstev. Čeprav centralizacija političnega sistema v ZDA ni povsem zatrla gospodarske aktivnosti držav (in regionalizma), pa je gospodarska integracija legitimirala veliko vlogo federalne oblasti in njenega urejanja na številnih področjih. Regionalne posebnosti gospodarstva v Kanadi so zaostrene z zaznavo gospodarske neenakosti, pa tudi federalna struktura sama je okrepila ta gospodarski regionalizem (npr. pristojnosti nad naravnimi viri). Frag-

⁶² David J. Bercuson and Barry Cooper, *Deconfederation: Canada without Quebec*, Key Porter Books, Toronto, 1991; Ronald L. Watts and Douglas M. Brown, *Options for a New Canada*, University of Toronto Press, Toronto 1991.

metacijo interesov najbolje ponazarja neuspeh federalne oblasti v Kanadi pri oblikovanju koherentne nacionalne gospodarske politike v zadnjih dveh desetletjih, verjetno pa bo kontinentalizacija gospodarstva v Severni Ameriki kljub vsemu pospešila nacionalno koordinacijo. Revitalizacija držav v ameriškem federalnem sistemu, čeprav še nepopolna v izpeljavi, s povečano vlogo držav v podpori gospodarskemu razvoju držav in v mednarodni areni, pa je vendarle nekakšen konvergentni element s kanadskim federalizmom. Izraža se v oblikah t. i. fend-for-yourself in diferencial federalizma.

3. Položaj supersile ZDA po letu 1945 in rivalstvo z ZSSR sta pripeljala do posebne obrambne »racionalnosti«, ki je prispevala k ekspanziji nacionalne (federalne) oblasti. V Kanadi, nasprotno, razen med obema vojnama, problem obrambe ni zahteval močno centraliziranega gospodarskega upravljanja in političnega odločanja. S padcem komunizma in odpravo blokovske delitve so ZDA prisiljene poiskati nov funkcionalni ekvivalent vojaškemu keynesianizmu. Odprava vojaške grožnje pa zahteva tudi nov način oblikovanja nacionalnega soglasja in večjo vlogo držav v ameriškem federalnem sistemu. S tem se bo najbrž povečala konvergenca med obema federacijama.

Vpliv institucionalnih dejavnikov

Čeprav so opisani družbenoekonomski dejavniki pomembni, pa sami zase ne zadoščajo za celovito pojasnitev razlik med obema federalnima sistemoma. K uveljavljanju različne vloge federalnih enot in bistveno drugačni naravi medvladnih odnosov v obeh federacijah so pripeljali zlasti trije institucionalni dejavniki. To so: a) spojitve oblasti v kanadskem parlamentarnem sistemu (z dominacijo vlade) v nasprotju z difuznostjo centrov odločanja v sistemu striktno delitve oblasti na zakonodajni in izvršilni del v ameriškem kongresnem sistemu; b) razlike med Kanado in ZDA v obliki in obsegu razdelitve funkcij med federacijo in federalnimi enotami; in c) razlike v številu in relativni velikosti federalnih enot.

1. Kombinacija institucij parlamentarizma in federalizma je bila kanadska inovacija (in posledica britanske kolonialne dediščine). Že dolgo je znano, da takšna *hibridna* ureditev, ki so jo uveljavile Avstralija in druge federacije Commonwealtha, močno vpliva na delovanje federalizma. Medtem ko je v ZDA oblast na vseh ravneh razpršena med številna telesa, ki so v medsebojnih odnosih nadziranja in ravnotežja, je za Kanado značilna koncentracija oblasti v izvršilnih organih in posebej predsednikov vlad na obeh ravneh, kar je vplivalo tako na naravo medvladnih odnosov kot tudi na proces generiranja nacionalne kohezije. V ZDA je razpršenost oblasti na vseh ravneh omogočila razvoj številnih stičnih točk in prežemanja med njimi, pa tudi številnih razpok, ki omogočajo dostop interesnih skupin k oblasti in političnim procesom. V Kanadi je nasprotno izvršilni federalizem omogočil prevlado predsednikov vlad, težnjo po splošnejši ureditvi koordinacije (in ne funkcionalnem sodelovanju kot v ZDA), težnjo po nadzoru kooperativnih aranžmajev s strani državnih uslužbencev in agencij, ki skrbijo za medvladne zadeve, in seveda že omenjene konference predsednikov vlad in prvega ministra kot glavno sredstvo reševanja problemov v medvladnih odnosih. Vse te razlike so še stopnjevane z ohlapno strankarsko strukturo v ZDA in strogo partijsko disciplino v Kanadi na vseh ravneh oblasti, kar vodi do velikih razlik med federalno in provincijskimi vejami iste nacionalne stranke, tako da so mnogi politiki v svoji karieri omejeni zgolj na eno raven oblasti. Vpliv različnih političnih ureditev

v obeh federacijah se izraža tudi v različni tradiciji javnih služb. Medtem ko so bile v ZDA javne službe bolj politizirane in bolj podjetniške v odnosih tako s kongresom kot z državami in v razvijanju medvladnih programov, je v Kanadi parlamentarna tradicija dajala večji poudarek nestrankarskim ekspertizam javnih uslužbencev, za katerih politiko pa so bili odgovorni ministri sami. Prav tako je predstavništvo regionalnih in manjšinskih interesov na federalni ravni mnogo šibkejše v Kanadi kot v ZDA, kar je odvisno od razlik v načinu izražanja interesov federalnih enot v obeh federacijah.

2. K različni dinamiki obeh federalnih sistemov prispevajo svoje tudi značilne posebnosti v načinu (obliki) razdelitve oblasti (funkcij) med obema ravnema oblastmi, ne samo v obsegu njihove oblasti. Kanadčani so tako v nasprotju z Avstralci, ki so povzeli ameriški model, uvedli bistveno drugačno obliko ustavne razdelitve oblasti (funkcij). Namesto ameriškega vzorca, ki pripisuje federalni oblasti znaten del posebnih konkurenčnih pristojnosti ter pušča široko nespecificirano rezidualno pooblastilo državam, je izvirni British North American Act iz leta 1867 naštel ne samo izključna zakonodajna pooblastila zveznega parlamenta (vključno s »splošno klavzulo« oz. rezidualnimi pooblastili), pač pa tudi izključno pristojnost provinc, pri tem pa samo dve področji (kmetijstvo in imigracijo) postavil v konkurenčno pristojnost. Medtem ko obstaja v ZDA precejšen prostor skupnih (mešanih) pristojnosti, ki se je s prakso vrhovnega sodišča še razširil, je bil pri kanadski razdelitvi funkcij dan večji poudarek razmejitvi pristojnosti. Ta razlika je v določeni meri zagotovo vplivala na medvladno rivalstvo, na sodno presojo ustavnosti in na javna stališča. Še več, številna področja, kot npr. naravni viri, lastnina in politične pravice, izobraževanje, zdravstvo in socialne službe, ki so bila leta 1867 pripisana v izključno pristojnost provinc, ker niso imela večjega nacionalnega pomena ali pa so se z njimi ukvarjale zasebne ali religiozne organizacije, so z mnogo bolj intervencionistično vlogo države v novejšem času seveda pridobila pomen. Tudi to je torej prispevalo k večji vlogi kanadskih provinc, posebej na področju gospodarske politike, razvoja naravnih virov in zagotavljanja socialnih storitev. Seveda pa je razvoj novih področij (npr. onesnaženje okolja), ki 1867. leta niso bila predvidena, k obstoječim trem področjem formalne konkurenčne pristojnosti (kmetijstvu in imigraciji) so se leta 1951 priključile še starostne pokojnine) dodal tudi področja *de facto* konkurenčne pristojnosti, kar oba sistema tudi deloma približuje. Kar se tiče sklepanja pogodb in mednarodnih odnosov sploh, je nacionalna oblast v Kanadi šibkejša kot v ZDA. V Kanadi so se po dogovoru prenehale uporabljati tudi mnoge enostranske ali kvaziunitarne pristojnosti federacije, tako da niso več protitež relativni moči provinc, kar je tudi prispevalo k bolj decentraliziranemu delovanju kanadskega federalizma kljub začetni ustavni centralizaciji.

3. Medtem ko ZDA obsegajo 50 držav, sestavlja Kanado samo 10 provinc. To pomeni, da je relativna »teža« vsake province v kanadski federaciji večja tako v odnosu do drugih provinc kot tudi do federalne vlade, kot je to pri posameznih ameriških državah, ne glede na to da so lahko nekatere države, kot npr. Kalifornija, po obljudenosti večje od katere koli kanadske province. Nobena ameriška država pa posamezno ne zavzema primerljivega položaja z Ontariom in Quebecom v Kanadi s 35% in 26% celotnega prebivalstva. Relativna pogajalska moč izhaja iz manjšega števila federalnih enot, relativna velikost nekaterih provinc pa je okrepila težnjo izvršilnega federalizma po polarizaciji večine političnih problemov v Kanadi vzdolž federalno-provincijske linije v nasprotju z blažilnim učinkom navzkrižnih cepitev v ZDA. To razliko ponazarja tudi stopnja relativno avtonomnega delovanja federalnih in provincijskih vej istih kanadskih političnih strank,

medtem ko sta v ZDA glavni nacionalni politični stranki v bistvu koaliciji strank posameznih držav. Medtem ko v ZDA najbolj prestižni politični položaji v Washingtonu in politiki praviloma napredujejo iz držav k federalni sferi, pa mnogi kanadski politiki svojo politično kariero končajo v provincah in se le redki uspešni provincijski politiki preselijo na zvezno raven.

Z navedenim opisom seveda nismo izčrpali vseh razlik. Prostor nam ne dovoljuje, da bi proučili še nekatere druge razlike med federacijama (npr. glede vloge vrhovnega sodišča, politike deregulacije, financiranja itd.). S poudarjanjem glavnih značilnosti in posebnosti obeh federacij smo želeli opozoriti na vpliv razlik v institucionalnih oblikah in družbenoekonomskih razmerah na dinamiko političnih procesov v obeh federalnih sistemih, kar naj bi prispevalo tudi k boljšemu razumevanju razvoja federalnih odnosov v ZDA in Kanadi. V obeh federacijah obstajajo različne možnosti, ki v spremenjenih mednarodnih okoliščinah napovedujejo povečanje vloge držav v ZDA po sistemu »razdelitve dela« (dividing the job), medtem ko je vprašanje Quebeca in Kanade mnogo bolj odprto.

DRAGO FLIS*

Helsinki 2 – potrditev novega državnega reda v Evropi

Evropska varnost in sodelovanje – na kratko Kevs – po konferenci o evropski varnosti in sodelovanju sta bila po podpisu pariške listine za »novo Evropo« pred pomembnim neskladjem. Pariška listina je izrazito potrjevala le takrat obstoječe države in nikakor ni pustila slutiti razpada dotakratnega sistema držav, čeprav je potrdila razpad dotakratnega dvopolnega blokovskega sistema. Vsekakor pa so v Pariški listini pretežno navzoče tendence zakovanosti takrat obstoječih držav.

Če bi se črka in duh pariškega dokumenta obdržala, bi Kevs zelo verjetno okostenel in pravzaprav postal cokla evropskega političnega razvoja. Pariška konferenca je predvsem potrdila pomen demokratičnih revolucij iz konca 90-ih let, ki so pospravile s tako imenovanim »komunizmom«, vendar pa je jasno hotela, da pri doseženem tudi ostane, pri čemer je šlo seveda predvsem za dotakratni državni red na stari celini.

Vendar pa je pariška konferenca že takrat naredila izjemo: tik pred začetkom pariške konference je povojni, »jaltski« državni okvir načela združitev Nemčije, saj je ena prej »obstoječa država« – to je Nemška demokratična republika (DDR) – izginila s političnega zemljevida Evrope, kar je v logičnem smislu seveda kršitev prej svetega načela obstoječih držav in meja. Helsinška listina iz leta 1975 je dopustila le mirne in dogovorne spremembe meja, še na pariški konferenci pa ni kazalo, da bo do take spremembe, kar zadeva druge državne okvire, kdaj koli prišlo.

Pariška listina je začasno zaprla izredno pomembno poglavje Kevsa v preteklosti: človekove pravice. Takrat se je že zdelo, da ta problematika ne bo več bistveno

* Drago Flis, publicist in novinar.

opredeljevala procesa, saj do konca 90-tih let zlasti na območju vzhodne Evrope, ki je bila prej poglavitno lovišče »lovcev na kršitve«, človekovih pravic praktično nikjer niso več kršili. Vsekakor pa ne na način, ki je prej dominantno določal odnose med nekdanjima blokoma. Zahod je bil namreč šampion človekovih pravic, ki pa so jih na Vzhodu razumeli drugače oziroma so jih zatirali z akcijami državne oblasti. Pozneje je docela prevladalo zahodno pojmovanje človekovih pravic, ki jih predvsem izvzema iz območja izključnih »notranjih« zadev posameznih držav. Prelom desetletij je pokazal, da človekove pravice ne bodo več obremenjevale medevropskih odnosov na prejšnji način. Vendar pa se je tudi po pariški konferenci vse bolj začelo kazati, da problematika nikakor ni umrla, izginila je le kot tema blokovskih konfrontacij, predvsem zato ker so izginili bloki. Problematika pa je takoj oživela naprej, čeprav na druge načine, njeno težišče se je le preneslo iz vzhodne v jugovzhodno Evropo. Ta tematika je torej preživela tudi v novih evropskih državah.

Osnovne značilnosti poteka Kevsa od Pariza do Helsinkov¹

Institucionalno pomeni pariška konferenca predvsem korak naprej v procesu razvejanja ustanov Kevsa. Seveda je to deloma logičen proces administrativno-tehnične rasti procesa po običajni upravni piramidi, razvejanje samo še ni nujno prineslo tudi nove vsebine. Vsebina se je šele nadgrajevala na administrativno-upravni okvir.

Naj omenimo le nekaj bistvenih srečanj iz kontinuitete Kevsa. Od 15. januarja do 8. februarja leta 1991 so se na Malti sestali izvedenci za miroljubno reševanje sporov. Sprejeli so poročilo, ki vse države, članice Kevsa, poziva k oblikovanju členjenega mehanizma za mirno reševanje sporov. Pomen, ki ga je Kevs začel pripisovati mirnemu reševanju sporov, je pozneje znatno pomagal tudi pri mednarodnem uveljavljanju naše države.

Zamisel o mehanizmu za reševanje sporov je podrobneje obdelalo zasedanje sveta ministrov (tudi ena izmed novih ustanov Kevsa) v Berlinu od 19. do 20. junija. Na tem sestanku so bili skoraj vsi zunanji ministri takrat obstoječih držav. Na sestanku so sprejeli dokument o reševanju sporov med evropskimi državami. Ta je ob sporih predvidel dvostopenjsko reševanje v novih ustanovah, ki jih je uvedla Pariška listina. Tako je berlinski dokument predvidel takojšnji sestanek visokih funkcionarjev Kevsa v 48 urah po izbruhu take krize. Pozneje se je ta mehanizem pokazal izredno pomemben zaradi dogodkov v Sloveniji.²

V okviru procesa Kevsa se je julija 1991 v Ženevi sestala skupina strokovnjakov za narodne manjšine, septembra je bilo srečanje o človekovih pravicah v Moskvi, novembra pa v Oslu strokovni seminar o demokratičnih ustanovah. Vzporedno se je v Pragi, ki je Pariška listina določila za sedež stalnega sekretariata Kevsa, sestajal tudi komite visokih funkcionarjev – CSO.³ Komite se je po pariški konferenci ukvarjal pretežno z administrativnimi, finančnimi in kadrovskimi problemi prvega stalnega sekretarja Kevsa in drugih stalnih organov procesa.

V skladu s sklepi ministrskega sveta na sestanku v Berlinu o mehanizmu za reševanje sporov pa se je komite visokih funkcionarjev v drugi polovici leta 1991

¹ Osnovne črte pariške konference in obdobja Kevsa smo poskusili orisati že v članku TIP, Let. 28, št. 1–2, Ljubljana 1992.

² Prav tam smo opozorili tudi na možnost, ki jih proces ponuja za mednarodno priznanje Slovenije.

³ Committee of senior officials.

v Pragi sestal na petih izrednih sejah, namenjenih krizi v Jugoslaviji. Prva taka seja komiteja je bila od 3. do 4. julija in so jo sklicali zaradi zapleta pri slovenski neodvisnosti. Slovenija zaradi soglasnega načina odločanja kot polnopravna članica še ni mogla sodelovati, saj je to preprečevala navzočnost beogradske delegacije. Visoki funkcionarji so le sprejeli priporočilo Evropske skupnosti, naj v Slovenijo pošlje svoje opazovalske skupine, pozneje pa je svojo skupino poslal tudi Kevs. Te odločitve so bile znatnega posrednega pomena za dosego slovenske neodvisnosti. Kevs je z njimi odstopil od prej toliko poudarjenega načela »nevmešavanja« v notranje zadeve suverenih držav. Pomirjevalni in opazovalski mehanizmi, ki jih je spodbudil Kevs, so vsaj na mednarodni ravni prispevali k ustavitvi podlega vojaškega posega v Sloveniji. Vojaškemu vodstvu nekdanje Jugoslavije je namreč opazovalska navzočnost spodbila dotlej trdno prepričanje, da bo zadeve lahko urejalo brez vmešavanja tujine, torej z golo vojaško silo. Poleg tega so opazovalske skupine tudi pomenile, da vojska svojega ravnanja, stanja enot in oborožitve ter načrtov ne bo več mogla skrivati v tančico skrivnosti, kar ga je med drugim prisililo, da je pristalo na umik jugoslovanske vojske iz Slovenije. Odločitev vojaškega vrha je formalno sprejelo predsedstvo nekdanje Jugoslavije 8. julija 1991. Opazovalne skupine Evropske skupnosti, ki so v Slovenijo prišle zato, da bi pomirile sprte strani in morda celo ohranile nekdanjo Jugoslavijo, so potem nadzorovale umik jugoslovanske vojske, torej v bistvu dokončno državno osamosvojitve Slovenije.

Čeprav obsežni in številni dokumenti Kevsa nikakor ne dajejo slutiti, da bi ta proces z veseljem sprejemal novoustanovljene države v Evropi, prej je pretežno vztrajal pri starih, vendar pa je ta proces veliko več naredil za slovensko samostojnost kot denimo neuvrščeno gibanje in OZN. Slednja dela mednarodne skupnosti sta se ob dogodkih v zvezi s slovensko neodvisnostjo pokazala za zelo toga in v bistvu nista želela dati dogodkov v Sloveniji niti na dnevni red. Edini, ki je o dogodkih v zvezi s slovenskim osamosvajanjem sploh razpravljal, je bil Kevs, ki je vsaj v začetni fazi postal edino sredstvo mednarodnega uveljavljanja Slovenije.

Mednarodno okolje slovenske vključitve v sistem evropske varnosti in sodelovanja

Med slovensko osamosvojitvijo je Kevsu predsedoval nekdanji nemški zunanji minister Hans Dietrich Genscher. Tudi sicer je bila nemška diplomatska podpora za mednarodno uveljavljanje Slovenije odločilnega pomena. Prav Genscher se je bil med vojno v Sloveniji edini pripravljen pogovarjati s slovenskim vodstvom. Nemška diplomacija se je tudi pozneje do samega priznanja Evropske skupnosti vztrajno in odločno zavzemala za Slovenijo in Hrvaško. To prizadevanje je bilo v bistvu samostojno, čeprav ga do konca niso hoteli prikazovati za takega, predvsem zaradi obzirnosti do partnerjev iz Evropske skupnosti.⁴ Tako je nemška vlada 19. decembra prva sklenila priznati Slovenijo in Hrvaško, za kateri je na svoji takratni seji ugotovila, da izpolnjujeta vse pogoje, ki jih je na decembrskem sestanku postavila ta organizacija.⁵

Seveda je bila odločitev bonske vlade pomemben precedens, ki je tudi druge zahodnoevropske države postavil pred izvršeno dejstvo. Tako je nemški zunanji

⁴ Der Spiegel, 25. 12. 1991.

⁵ Erklärung des Regierungssprechers, Bonn, 19. 12. 1991.

minister s svojim pritiskom glede priznanja Slovenije in Hrvaške sklenil prejšnje daljše obdobje antagonizmov med Nemčijo na eni ter Francijo in Veliko Britanijo na drugi strani, ki sta nasprotovali priznanju zaradi obzirnosti do Beograda.

Uradno pismo o nemškem priznanju Slovenije kot neodvisne države, ki ga je podpisal nemški predsednik Richard von Weizsacker, je v Ljubljano prispelo prav na 1. obletnico slovenskega plebiscita – to je 23. 12. 1991.

Logična posledica nemškega priznanja pa je bil tudi dokončni sklep ministrskega sveta Evropske skupnosti o priznanju Slovenije in Hrvaške 15. januarja 1992.

Vsekakor je Slovenija svojo polno realno suverenost dosegla že z odhodom zadnjega vojaka jugoslovanske vojske s slovenskega ozemlja. Vendar pa to še ni pomenilo takojšnjega umeščanja v Kevs in OZN. Pot Slovenije na mednarodno sceno pa je bila z nemškim in priznanjem Evropske skupnosti vendarle odprta.

Konec januarja 1992 je bilo v Pragi novo zasedanje ministrskega sveta Kevsa. Proces je imel takrat že 37 članic, saj je prej za svoje članice sprejel tri baltiške države: Litvo, Latvijo in Estonijo. Vendar Praga še ne pomeni polnopravnega članstva Slovenije, ministri so se dogovorili le za sprejem držav, nekdanjih republik Sovjetske zveze, Sloveniji in Hrvaški pa so takrat dodelili le status opazovalk.⁶ Takrat je imela pri odločitvi, ki jo je pripravil stalni sekretariat, še vedno določen vpliv jugoslovanska delegacija, ki je za kulisami napovedala veto na polno članstvo, ni pa nasprotovala opazovalskemu statusu. Odločitev ministrskega sveta v Pragi je bila posledica načina odločanja – to je soglasja vseh članic, ki se je v Kevsu razvil do takrat. Prav svojevrstna določitev praškega zasedanja, da za polnopravne članice sprejme denimo Kirgizijo in Turkmenistan, Slovenije pa ne, je pokazala, da je način odločanja v Kevsu potreben reforme. Nemški zunanji minister Hans-Dietrich Genscher je v Pragi že predlagal načelo »konsenz minus ena«, torej odločanje tudi brez soglasja prizadete države. To načelo bo v Kevsu vsekakor uporabno pri precej primerih, najprej pa je preprečilo nadaljnji veto Beograda na vstop Slovenije in Hrvaške v Kevs.⁷

Prav načelo »konsenz minus ena« je preprečilo, da bi jugoslovanska delegacija še naprej preprečevala vstop Slovenije v Kevs in tako je bila Slovenija na dodatni seji ministrskega zasedanja Kevsa 24. marca 1992 skupaj s Hrvaško in Gruzijo sprejeta za polnopravno članico Kevsa, slovenski zunanji minister dr. Dimitrij Rupel pa je na istem zasedanju, ki je bilo uvodno zasedanje helsinške konference iz kontinuitete Kevsa, že imel uvodni govor.⁸

Na dvodnevni konferenci šefov 52 evropskih, evroazijskih in severnoameriških držav pa je delegacijo naše države vodil predsednik slovenske vlade dr. Janez Drnovšek, ki je pred začetkom srečanja 8. 7. 1992 v palači Finlandia⁹ v imenu slovenske države podpisal listino Helsinki I. S tem je Slovenija dokončno postala delež družine evropskih držav. S podpisom prve Helsinške listine, torej iz leta 1975, ki je še vedno eden osnovnih stebrov odnosov v Evropi, je Slovenija dobila polno zaščito v sistemu kolektivne evropske varnosti. Načela Kevsa, ki so v drugačnih razmerah sicer Slovenijo ovirala na poti k neodvisnosti (na primer načelo nespremenljivosti meja), popolnoma ščitijo tudi Slovenijo samo. Načelo ima po

⁶ Prague Meeting of the CSCE Council, Statement by Minister dr. Rupel.

⁷ Mitteilung für die Presse, Nr. 1017/92, Bonn 19. 1. 1992.

⁸ Statement ..., 24. 3. 1992, Helsinki.

⁹ Konferenca Helsinki I je bila v kongresnem centru Finlandia, arhitektonski mojstrovini Alvarja Aalta; – ministrski del konference Helsinki II je bil v kongresnem centru Marina, tam je bila Slovenija sprejeta za polnopravno članico

– šefi držav in vlad 52 držav pa so se sestali na sejmišču v Helsinkih (Helsinki Fair Centre).

Drnovškovem podpisu listine Helsinki 2 za Slovenijo izključno pozitiven pomen, saj ji dokončno zagotavlja varnost vseh njenih meja.

Poglavitne značilnosti listine Helsinki II

Poleg helsinškega dokumenta iz leta 1975 je slovenska delegacija v Helsinkih po koncu srečanja podpisala še drugo helsinško listino, to je dokument helsinškega vrhunskega srečanja iz kontinuitete Kevsa. Dokument Helsinki 2 ima naslov Izzivi sprememb.¹⁰ Ker je Slovenija že sodelovala pri pripravi dokumenta kot polnopravna članica, je listina Helsinki 2 upravičeno pomembna, za Slovenijo celo pomembnejša kot Pariška listina. Helsinki II med svojimi desetimi uvodnimi načeli evropskih sprememb ugotavlja: »Aspiracije narodov, da svobodno odločajo o svojem notranjem in zunanem položaju, so okrepile in razširile demokracijo in so se nedavno izrazile tudi s pojavom lepega števila novih suverenih držav, katerih članstvo v Kevsu procesu prinaša novo dimenzijo.«¹¹

Helsinki II so bili sprejeti že nekaj let po razpadu Varšavskega pakta, zato listina ne ugotavlja več njegovega razpada, ampak le pozitivno ugotavlja, da je ostal Nato pakt, ki mu kot bistveni čezatlantski zvezi podeljuje temeljno vlogo v integralni varnosti v Evropi.¹²

Poglavitno teži proces, kar zadeva zemljepisne dele, podeljuje zahodni Evropi. To se med drugim čuti tudi v posebnem poudarku že nekoliko pozabljeni zahodnoevropski obrambni organizaciji – zahodnoevropski uniji – WEU.¹³ Tej organizaciji je namenil tudi posebno nalogo pri reševanju krize na območju nekdanje Jugoslavije.¹⁴

Da ima proces vzhodno in jugovzhodno Evropo za mednarodno manj vplivna območja, pa med drugim dokazuje tudi s tem, ko ne omenja niti ene vzhodnoevropske organizacije, edina organizacija s tega območja je za listino Skupnost neodvisnih držav – to je naslednica nekdanje Sovjetske zveze, ki pa se ima sama za državo.

Helsinki II uvajajo tudi evropski varnostni forum, ki naj bi združil vrsto ukrepov in zasedanj za večje varnostno sodelovanje in zaupanje v Evropi, ki so prej potekali vzporedno. Ta forum naj bi imel sedež na Dunaju.

Še vedno je del evropskega varnostnega sistema tudi pogodba o konvencionalnih silah v Evropi, ki so jo podpisali že na pariški konferenci, vendar je vse države še niso ratificirale.¹⁵

Eden svojevrstnih paradoksov Kevsa je nedvomno, da si je proces z novimi članicami nakopal tudi obilico vojaških spopadov, napovedujejo pa se še novi. Helsinki II ugotavlja, da se proces prvič po desetletjih mirnega razvoja v Evropi srečuje z oboroženimi konflikti in masivno uporabo oborožene sile, s katero skušajo doseči hegemonijo in teritorialno ekspanzijo. Gre za najhujše človeške žrtve, človeško bedo, ogromno število beguncev ter neprecenljivo škodo za kulturno nasledstvo.¹⁶

Ta del dokumenta so zanesljivo spodbudili dogodki na tleh nekdanje Jugoslavije,

¹⁰ The challenges of change, v nadaljevanju uporabljamo angleško verzijo.

¹¹ Ibidem, str. 1.

¹² Ibidem, str. 2.

¹³ Ibidem, str. 3.

¹⁴ Posebna izjava WEU o nadzoru embarga proti Srbiji in Črni gori.

¹⁵ Pogodba CFE, ki je nove države še niso podpisale.

¹⁶ Challenges..., str. 4.

vendar pa ne ostaja le pri tem, saj se vojaški spopadi razvijajo tudi v drugih državah. Predvsem gre za vojne med in v nekaterih novih državah, nekdanjih republikah Sovjetske zveze. Z večino spopadov se Kevs ukvarja že od samega začetka, vendar dlje od preiskovalnih misij ni prišel. Glede vojne med Armenijo in Azerbajdžanom za Gorski Karabah naj bi Kevs sicer sklical mirovno konferenco, vendar do tega zaradi diametralno nasprotnih stališč vojskujočih se držav, sicer članic Kevsa, ni prišlo.

Helsinki II, kar zadeva institucionalni okvir, nadaljuje pot, načrtano v Parizu. Tako na primer dokument iz Helsinkov določa obvezno srečanje predsednikov vlad in držav vsaki dve leti, v obdobjih med sestanki pa naj bi potekale tudi konference iz serije kontinuitete. Že prej sta obstajala tudi svet ministrov ter komite visokih uradnikov Kevsa, ki sta poglobitvi vodilni telesi Kevsa. Helsinški dokument uvaja tudi novo ustanovo: nekakšnega rednega predsednika Kevsa (Chairman-in-Office), ki bi mu pri usklajevanju poslov v Kevsu pomagala prejšnji predsednik ter njegov naslednik, ki bodo skupaj sestavljali vodilno trojko Kevsa. Uvedba stalnega predsednika je določena utrditev prej izrazito usklajevalne funkcije predsedujočega v Kevsu.

Novost v Kevsu je prav gotovo tudi visoki komisar procesa za narodne manjšine. Visokega funkcionarja imenuje ministrski svet in naj bi bil ugleden poznavalec manjšinske problematike, ki bi s svojo dejavnostjo zaznaval tleče spore in posredoval, še preden bi se spor razvnel ali razplamtel.¹⁷

Uvedba ustanove visokega komisarja za narodne manjšine je zaokrožitev sicer že do zdaj izredno obsežnega mehanizma Kevsa za zaščito narodnih in verskih manjšin. Vse od Helsinkov I, ki so pravice narodnih manjšin postavile med temeljna načela evropskih odnosov, je zaščita manjšin v Kevsu stalno navzoča. V določenem obdobju je bila ta zaščita nekakšen nadomestek za neprožnost, kar zadeva nove države, vendar je zaščita manjšin kot eden temeljnih načel Kevsa ostala tudi po uveljavitvi novih držav. Helsinki I so manjšinske pravice sicer obravnavali kot pravice posameznikov, ki pripadajo narodnim manjšinam. Poznejši razvoj je prinesel napredek. O manjšinah kot kolektivih je prvič spregovoril dokument sestanka Kevsa o človekovih pravicah, ki je bil junija leta 1990 v Kobenhavnu. Z ustanovo visokega komisarja za narodne manjšine Kevs manjšine obravnava kolektivno. Tako v opisu mandata komisarja helsinški dokument celo izključuje možnost, da bi se komisar ukvarjal s kršitvami pravic posamezne osebe, ki pripada narodni manjšini.¹⁸ Glede na profil visokega funkcionarja za manjšine, kot ga določa listina Helsinki II, imamo prav gotovo tudi v Sloveniji strokovnjake, ki bi bili tako strokovno kot tudi s svojimi izkušnjami v Kevsu primerni za tako funkcijo.¹⁹

Teme, ki jih Kevs ni rešil

Prav gotovo se je v Evropi v zadnjem desetletju epohalno znižala raven konvencionalne oborožitve, zlasti po podpisu pogodbe o konvencionalni oborožitvi v Evropi v Parizu. Vendar ta pogodba v celoti še ni ratificirana, poleg tega je položaj od 19. novembra 1990, ko so jo podpisali ob začetku pariške konference Kevsa, znatno spremenil evropski državni okvir. Nastal je ducat in pol novih

¹⁷ Challenges..., str. 7.

¹⁸ Ibidem, str. 7.

¹⁹ Mednje sodi dr. Silvo Devetak, profesor mednarodnega prava na Univerzi v Mariboru.

držav, nekaj starih držav je izginilo, vendar so prav »izginule« države prej sprejele obveznosti iz CFE, ki dovoljene količine orožja povezuje tudi s številom prebivalstva. Nove države pogodbe še niso podpisale, seveda pa jo bodo postopoma morale. Glede na položaj na območju nekdanje Jugoslavije je vsekakor jasno, da ima v prvi vrsti tako imenovana ZRJ bistveno preveč kopenskega in tudi letalskega in pomorskega orožja, zlasti glede zadnjih dveh vrst je pariška pogodba zelo določna. ZRJ tudi ne more bistveno upoštevati določb Kevsa o obvezni prijavi vseh premikov vojaških sil. Ti premiki že vse od premikov sil med vojno v Sloveniji potekajo zunaj Kevsa, kar je prav gotovo tudi kamen spotike za članstvo »ZRJ« v Kevsu. Ta država je iz dejavnosti Kevsa do 15. oktobra sicer suspendirana, o nadaljnji usodi beograjske delegacije pa naj bi sklepal komite visokih funkcionarjev. Seveda pa bo pri tem komite upošteval stanje človekovih pravic ter srbsko in črnogorsko vojaško navzočnost v Bosni in Hercegovini. Vse bolj pa se tudi krepi prepričanje, da »ZRJ« ne more zahtevati kontinuiranega članstva Jugoslavije v Kevsu. V prihodnosti bi bilo sprejemljivo edinole članstvo v Kevsu, kadar bi se zanjo potegovali z izpolnjenimi pogoji. V tehničnem smislu utegne biti problematična tudi hrvaška oborožitev, zlasti nekaterih rodov kopenske vojske, denimo tankovskih sil. Prav zato se novim državam, nastalim iz nekdanjih republik Jugoslavije, pravzaprav ne mudi bistveno prevzemati nekaterih konkretnih obveznosti Kevsa.

Popolnoma nenadzorovano se razvija tudi oborožitev drugih novih držav, nastalih iz Sovjetske zveze. Nakopičena oborožitev, ki so jo te države prevzele ali zaplenile od nekdanje Rdeče armade, je podlaga tudi za medsebojne spopade. Glede na to da te države do zdaj še niso imele svoje lastne oborožitve, je težko reči, ali že kršijo določbe pogodbe o konvencionalnem oboroževanju. Glede krvavih vojaških spopadov, pri katerih »masivno uporabljajo silo«, torej gre za vojno, je Kevs prevzel štafetno palico od neuvrščeniosti, kjer je bilo prej največ spopadov. Na območju, ki ga zemljepisno obsega Kevs, trenutno potekajo naslednje vojne: hrvaško-srbska, bosansko-srbska, armensko-azerbajdžanska, rusko-moldavska, gruzinsko-osetska ter gruzinsko-abhazijska. Gre za spopade sila različnih intenzivnosti in masivnosti uporabe sile. Večina teh vojn zaradi časovne bližine ni obdelana, skupno pa jim je nemara to, da je čas njihovega trajanja neznan, mednarodna skupnost pa je, če izvzamemo humanitarno pomoč, praktično nemočna, semkaj moramo šteti tudi Kevs. Proces se bo moral v prihodnosti odločiti tudi za lastne mirovne sile. Posamezne velike sile, kot sta Amerika ali Nemčija, se otepajo samostojnega posredovanja, območja kriznih žarišč v vzhodni in jugovzhodni Evropi so zanje premalo pregledna, ne glede na to da jih s posameznih žarišč za to naprošajo. Predvsem hočejo imeti obilno legitimiteto, ki pa jo lahko zagotovita le OZN in Kevs. Svoje sile je Kevsu že ponudil pakt Nato. V tem okviru bi z določenimi nalogami sodelovale tudi nemške oborožene sile, ne glede na to da so to do zdaj preprečevali zgodovinski razlogi.²⁰

Bosna in Hercegovina je prav gotovo eden temeljnih problemov Kevsa, saj gre za polnopravno članico procesa. Poleg humanitarne tragedije Kevs vsekakor zadeva tudi dejstvo, da se iz te države ne umaknejo tuje sile. Navzočnost tujih sil pa je mogoča edinole s privolitvijo države, kjer te sile so. To načelo poleg Srbije krši tudi Ruska federacija, ki zaenkrat še ni umaknila svojih sil z ozemlja treh neodvisnih baltičkih držav. Baltički voditelji so na helsinški konferenci celo namigovali, da ne bodo podpisali listine Helsinki II, če se ruski predsednik Jelcin ne bo pisno obvezal za datum umika ruskih sil z Baltika. V nekaj pogovorih ob robu helsinške

²⁰ Izjava zunanjega ministra Klause Kinkla, WDR 25. 8. 1992.

konference so ta problem sicer odložili, ni pa še znakov, da bi se ruske sile pospešeno umikale z Baltika.

Neznank, s katerimi se bo Kevs moral spoprijeti, pa se še ni, vendar se bodo pokazale z vso ostrino, bodo ozemeljski problemi med posameznimi starimi in novimi državami, ne glede na to da Kevs na splošno zagotavlja spoštovanje vseh meja. Dobršen del novih držav nima urejenih meja, tukaj lahko pomaga tudi Kevs s svojim mehanizmom za reševanje konfliktov. Poleg novih pa v Evropi niso rešeni niti vsi stari obmejni problemi, ki jih je razvoj v vzhodni Evropi nekoliko zasenčil. Tako na primer še vedno ni rešeno ciprsko vprašanje, ki evropske odnose bremeni že vse od leta 1974. Nasledstvo je prav gotovo tudi eden izmed problemov, ki ga je prinesla »evropska pomlad novih držav«. Tu ne gre le za nasledstvo nekdanje Jugoslavije, ampak tudi nekdanje Sovjetske zveze in Češkoslovaške. Nasledstvo bo v vseh primerih postalo trajen politikum, saj gre za zapuščinsko pravdo, kjer ni niti popisa premoženja, ni oporoke, ni pristojnega sodišča, predvsem pa ni skupne volje za pogajanja, približno je znano le, kaj kdo fizično nadzira. V Bruslju sicer deluje tudi komisija za nasledstvo, ki pa zaradi različnih pravnih interesov nekdanjih jugoslovanskih republik ni mogla napredovati. Zaradi materialno različnih pravnih pogledov na samo pravni ravni rešitev problema ni mogoča. Določena možnost je edinole ustrezen politični pritisk, po katerem bodo naključni upravjalci skupnega premoženja pripravljene popuščati. Prav zato je nasledstvo že postalo stalna tema mednarodne skupnosti, predvsem pa OZN in Kevsa.

Tematika novih držav z 52 državami, članicami Kevsa, še ni zaokrožena. Na vrata trkajo novi narodi, ki ravno tako želijo svoje države: Kurdi, Oseti, Abhazi, Slovaki, nekoliko zanesljivejše je le, da državno zaradi regionalizmov ne bodo razpadle države zahodne Evrope. Tukaj bo v določeni zagati tudi slovenska zunanja politika, saj se bo morala opredeljevati do ustanavljanja še novih držav.

Posebne slovenske teme Kevsa

Še vedno gre za zelo pomembno, čeprav ne več edino sredstvo slovenskega mednarodnopolitičnega uveljavljanja. V vseh mednarodnih okvirih, tudi v Kevsu, je predvsem treba poudarjati pomen nasledstva razpadle države. Interesi drugih naslednic se vse bolj slišijo, Beograd pa ima vse manj besede, čeprav se še vedno skuša držati fikcije pravnega in materialnega nasledstva nekdanje Jugoslavije. Slovenija bo morala tudi na mednarodni sceni uveljavljati svoje posebne interese države naslednice, tudi v odnosu do drugih iz nekdanje Jugoslavije. Tako mora Slovenija najprej urediti finančne vidike nasledstva, ne da bi pri tem čakala na druge, ki pa pretežno zanimajo druge nove države.

Posebna tematika so tudi begunci. Slovenija je z begunsko problematiko na novo obremenjena, zato potrebuje pomoč mednarodne skupnosti. Tudi na tem področju je do zdaj največ storila Nemčija, druge države pa se držijo politike zaprtih vrat. S tem je povezana tudi slovenska podpora neodvisni Bosni in Hercegovini. Krvava vojna v tej državi je mogoča med drugim tudi z orožjem nekdanje jugoslovanske vojske, ki so ga tja umaknili iz Slovenije, pri tem pa seveda nihče ni nič vprašal bosanskega vodstva. Slovenija bo morala morda proučiti izpolnjevanje humanitarnih določb Kevsa, med drugim tudi tistih, ki zadevajo ponovno združevanje družin, tudi upokojenih vojaških oseb nekdanje jugoslovanske vojske. Stalno bo treba graditi tudi sistem zaščite obeh narodnih manjšin, saj je sistem zaščite narodnih manjšin v Kevsu jasen. Slovenska tema je tudi po dosegu neodvisnosti

evropsko regionalno sodelovanje. Tako so nekatere regije, čeprav niso države, gospodarsko nekajkrat močnejše kot Slovenija (na primer Bavarska, Baden-Wuerttemberg, Lombardija ali Katalonija). Vsekakor je treba ohraniti sodelovanje na različnih ravneh, saj Sloveniji lahko le koristi. Tesnejše sodelovanje regionalnih povezav pa je tudi nekakšna predsoba za vstop v Evropsko skupnost, ki je že postal slovenski dolgoročni cilj.

Sklep

Kevs je s helsinško vrhunsko konferenco postal dejavnik kar treh celin: Evrope, Severne Amerike in dela Azije. Območje človeških in materialnih zmogljivosti je gotovo najpomembnejši del sveta, je tudi najbolj strukturiran del mednarodne skupnosti. Kljub začetnemu omahovanju je potrdil nov državni okvir v Evropi. Sistem kolektivne zaščite velja tudi za nove države. S tem je Kevs ustregel tudi težnjam slovenskega naroda, da se državno osamosvoji in da za to dobi tudi mednarodno priznanje in zaščito, ki je prej pripadala »obstoječim« državam. Seveda pa so bili elementi za dogodke na prelomu desetletij v Kevsu vgrajeni že prej. Kevs se je kljub vztrajanju pri zakovanem vendarle sposoben prilagoditi novi stvarnosti. Bistvene Kevsove teme prejšnjega obdobja so bile tudi že kali novega evropskega državnega okvira. Tako na primer so človekove pravice tudi pravica do lastne države, »nedotakljive« so tudi meje med nekdanjimi republikami in prej obstoječimi državami, manjšinske pravice so tudi pravice matičnega naroda. Tako je mednarodno okolje, katerega političen izraz je proces evropske varnosti in sodelovanja, mogoče šteti k najpomembnejšim zunanjim dejavnikom slovenske državne neodvisnosti.

STOJAN SORČAN*

Slovensko sociološko srečanje

(Gozd-Martuljek, 4. in 5. junija 1992)

Slovenski sociologi oziroma vsaj tisti del, ki smo organizirani v Slovenskem sociološkem društvu (v nadaljevanju SSD), smo se v začetku junija t.l. zbrali v Gozd-Martuljku na tradicionalnem letnem srečanju, kjer smo po treh letih imeli tudi skupščino SSD. Od vseh diplomiranih sociologov v Sloveniji nas je bilo na srečanju bolj malo, čeprav je približno osemdeset udeležencev postalo v zadnjih nekaj letih že konstantno število. V upravnem odboru SSD si iz strokovnih in družabnih razlogov seveda močno želimo, da bi se tovrstnih srečanj udeležilo čim več sociologov, zato tudi poskušamo iz leta v leto narediti srečanje zanimivo za različne profesionalne skupine sociologov. Že nekaj let namreč hočemo na teh srečanjih konceptualno izenačiti obravnavane teme, ki se gibljejo od običajnih teoretičnih (npr. tradicija, modernost, postmodernost, aktualna misel Maxa Webera, Talcotta Parsonsa...), posebnih sociologij do posameznih praktično uporabnih socioloških področij (npr. socialna politika, zaposlovanje, regionalizem, šolstvo...). Letošnje srečanje je morda še prav posebej kazalo to težnjo.

Razpravljanje o *teoretski konvergenci v sodobni sociološki misli* naj bi kot rdeča nit vsaj implicitno povezovalo druge okrogle mize na srečanju, in sicer o privatizaciji družbenih dejavnosti, sociologiji in seksizmu, sociologiji v šolah in postsocializmu. Pa jih ni najboljše. Sociologom bi zaradi tega težko kar koli očitali, še najmanj pomanjkanje občutka za razvoj sociološke teoretične podlage in njene prakseologije na Slovenskem. Tisti, ki so se na srečanju ukvarjali s teoretično konvergenco v sociologiji (njihovi prispevki so objavljeni v reviji SSD in IDV Družboslovne razprave, št. 13), so namreč vsi po vrsti molče priznavali problematičnost problematiziranja, kaj šele udejanjanja te sociološke oziroma metodološke kategorije, ki nedvomno odpira neko novo ali vsaj drugačno smer razvoja sociologije. Po besedah pobudnika in tudi moderatorja razprave o konvergenci *dr. Franeta Adama* je »v središču pozornosti dela sociološke misli (Giddens, Alexander idr.) ponoven premislek o stičnih točkah med posameznimi pristopi (šolami) in paradigmi, ki bi omogočili oblikovanje bolj integriranega konceptualnega okvira. Čeprav tu ne moremo pričakovati kakšnih spektakularnih rezultatov, pa je vendarle razvidno, da poudarek ni več na poudarjanju razlik (divergenc), temveč na iskanju nekega skupnega minimalnega imenovalca. Z drugimi besedami: teoretska konvergenca pomeni komunikacijo med paradigmi, odmik od ekskluzivizma in redukcionalizma« (Sociološke novice, št. 25, Ljubljana, 1992). Poleg izvrstnega prevoda *Jeffreyja Alexandra* in *Bernharda Giesena* Od redukcije k povezavi: pregled razprave o mikro-makro povezavi, ki predstavi mikro-makro razcep v klasični

* Mag. Stojan Sorčan, raziskovalec na FDV.

sociološki teoriji, prvi sintetični formulaciji Maxa Webra in Talcotta Parsonsa, obnovo multiparadigmatske razprave ter povezovanje nasprotij, je najgloblje v to razpravo posegel *mag. Grega Tomc* z besedilom Osebna konstrukcija realnosti. Že sam naslov nam daje slutiti, da gre za drugačen koncept, kot ga sociologi v zadnjem času tako radi uporabljamo, namreč za koncept »družbene konstrukcije realnosti« Thomasa Luckmana in Petra Bergerja. Narejen je premik z družbene na osebno raven. In zato G. Tomc na koncu besedila zapiše, da moramo povezavo med mikro- in makroravnijo analize »najprej razumeti kot povezavo med jazom, menoj in drugimi. To, kar potrebujemo, pa je nov, ekskluziven pristop, ki bo za začetek jasno razmejil tisto, kar vemo, od tistega, v kar verjamemo, kar torej le mislimo, da vemo. Začnemo lahko z ugotovitvijo, da je družba pojem in da obstaja samo v naših glavah...« (Družboslovne razprave, št. 13, Lj., 1992, str. 74).

Dr. Rudi Rizman pa v besedilu Sociologija in vprašanje postmodernosti razmišlja o epistemoloških, analitičnih in metodoloških implikacijah postmodernosti v sodobni sociologiji. Ugotavlja, da »sociologija nujno potrebuje strateške (teoretične) inovacije, ki bodo vključevale vse tri njene konstitutivne ravni: empirično-analitično, interpretativno in kritično (refleksivno)« (Družboslovne razprave, št. 13, Lj., 1992, str. 38). Vsebinsko se nanj navezuje besedilo *mag. Stojana Sorčana* Od parcialne teorije znanosti k integrativni teoriji znanosti, tehnologije in družbe, kjer iz zgodovinsko-epistemološkega vidika proučuje razvoj znanstvenih teorij in njim pripadajočih teorij znanosti v tehničnem in kibernetičnem obnebu kultur.

Dr. Mojca Novak pa je na podlagi generalizirane konkretne empirične evidence razpravljala o (perifernih) posebnostih (post)socialističnih družbenih sistemov, do katerih ugotovitev je prišla s produktivno konvergenco konceptov teorije modernizacije in teorije odvisnosti.

Na podlagi predstavljenih tez je sledila zanimiva razprava, v kateri pa poleg referentov in »akademske strukture« ni sodeloval nihče drug. Med razpravljajočimi se je kazala potreba po intenzivnejšem teoretičnem dialogu, vsem je namreč kar naprej primanjkovalo časa, da bi povedali še to in ono, in precej pomembnega so res povedali; med radovednim poslušalstvom pa se je marsikdo naivno spraševal, le kako, da si vseh teh in še vseh tistih napovedanih stvari nis(m)o uspeli že povedati v Ljubljani. Res, le čemu? Morda nas je letošnji Gozd-Martuljek izzval, da smo teoretsko konvergenco vzeli čisto zares, namreč *kot komunikacijo* med paradigmami in odmiki od ekskluzivizma in redukcionalizma tudi v naši sociologiji. Če je res tako, nas po Gozd-Martuljku čaka prijetna sociološka osvežitev v smislu večje profesionalne odprtosti in intenzivnejšega dialoga ter sodelovanja.

Tudi sociološko obravnavanje *seksizma* in še zlasti seksizma v sociologiji lahko prispeva k zasuku v razvoju naše sociologije. Na okrogli mizi, ki jo je na to temo organizirala *dr. Maca Jogan*, je beseda tekla o (ne)seksističnih potencialih v teoretičnih raziskavah, epistemoloških načelih in odprtosti spoznavnega postopka za hierarhijo med spoloma in o empiričnem raziskovanju ter praktični uporabi znanja za potrjevanje (ali rahljanje) androcentrične kulture in moško dominirane organizacije vsakdanjega življenja. K (re)produkciji seksizma je namreč z vzpostavljanjem bipolarnega modela razum (= moško)/čustvo (= žensko) prispevala tudi sociologija. *Mag. Zdenka Šadl* je v besedilu Razum/čustvo v preteklem in sodobnem razvoju sociologije razgrnila način tematizacije čustev in razuma v sociološki znanosti. *Tomaž Mencina* je v prispevku Maskulinizem proti kulturi ženskosti (Oris seksizma v popularni /heavy metal/ in underground /novi metal/ glasbi) zanimala produkcija in obnavljanje seksizma v različnih glasbenih zvrsteh. K (re)produkciji ali k destrukciji modelov mišljenja in obnašanja, ki so pomembni

za ohranjanje seksizma kot celostne prakse, lahko veliko prispeva tudi televizija. *Doroteja Verša* je v besedilu Televizijska podoba spolov predstavila rezultate empirične analize podobe spolov na slovenski televiziji. V prispevku Občutljivost (starih in novih) pravil sociološke metode za spolno hierarhijo kot inherentno lastnost družbene strukture je *dr. Maca Jogan* izhajala iz trditve, da stopnja občutljivosti za hierarhijo med spoloma v sociološkem spoznavnem postopku ni naključna, temveč je zamejena s ključnimi epistemološkimi pravili in teoretskimi opredelitvami bistvenih značilnosti družbe. »Ženska narava v (slovenskem) katolicizmu« pa je naslov prispevka, v katerem je *mag. Srečo Dragoš* na podlagi temeljite analize razlagal A. Mahnič, A. Gosarja, A. Trstenjaka, E. Kocbeka in A. Stresa dokazal, da se – kljub razlikam – obravnave »prave« ženske in moške narave pri vseh avtorjih vedno končajo neugodno za družbeni položaj ženske v primerjavi z moškim.

O spreminjajočem se profesionalnem statusu in vlogi sociologije je bilo marsikaj povedano tudi na izredno pomembni okrogli mizi pedagoške sekcije *Sociologija v šoli*, ki sta jo pripravila *mag. Andreja Barle* in *mag. Stane Andolšek*, kjer se je pokazalo, da ima teoretična sociologija lahko povsem praktične posledice. Ker se s prenovo programov srednjih šol spreminja tudi položaj sociologije kot splošno-izobraževalnega predmeta, je beseda tekla predvsem o nujnosti oblikovanja strategije razvoja in vključevanja sociologije v srednješolske programe. V razpravi oblikovana stališča pedagoške sekcije je kasneje sprejela tudi skupščina SSD. Kot imperativ položaja sociologije v šolskem sistemu sta bili sprejeti dve osnovni funkciji:

– temeljna znanja iz sociologije so podlaga uspešnejši usmeritvi za življenje v družbi in pripomorejo k izboljšanju zmožnosti interpretacije značilnih družbenih procesov in pojavov;

– v nadgradnji temeljnega dela se na srednješolski ravni dijak/dijakinja seznanijo s sociologijo kot znanstveno disciplino, kar je primerna podlaga za nadaljnji študij družboslovja.

Nadalje je pedagoška sekcija zavzela stališče, naj se sociološka znanja kot temeljna znanja o družbi pridobivajo na vseh srednjih šolah in ne le na gimnazijskih programih, in sicer v višjih letnikih. Upravni odbor SSD naj se prične ukvarjati z organizacijsko pripravo priročnika in izbora besedil s področja sociologije za srednje šole. Fakulteta za družbene vede pa naj v smislu možnega nadaljnjega pedagoškega usposabljanja organizira podiplomski študij tudi za sociologe pedagoge. Hkrati pa je pedagoška sekcija protestirala zaradi neustrezno pripravljenih sprejemnih izpitov na FDV. Kot osnovno merilo za vpis na FDV niso upoštevana družboslovna znanja, pridobljena na srednji šoli, s čimer se zanikata pomen in status teh znanj in ne nazadnje tudi same fakultete. Za naslednje šolsko leto zato SSD odločno zahteva uvedbo sprejemnih izpitov tudi iz temeljnih družboslovnih znanj.

Kako pa sociologija lahko tematizira družbeno in politično prakso, se je pokazalo na okroglih mizah o *Privatizaciji družbenih dejavnosti (možnosti in omejitve)* in o *Postsocializmu (iz »prehodnega obdobja« v »predhodno obdobje«)*. Iztočnica prve okrogle mize, ki jo je organiziral *dr. Veljko Rus*, je bila njegova misel, da se privatizacija v družbenih dejavnostih razlikuje od privatizacije na ekonomskem področju po tem, da so socialni cilji pomembnejši ali pa vsaj enako pomembni kot ekonomski. Čeprav se skuša s privatizacijo zdravstva, šolstva, socialnega varstva itd. povečati kakovost storitev in zmanjšati njihovi stroški, pa po drugi strani privatizacija ne sme ogroziti zanesljivosti v socialnem varstvu, zdravstvu in šolstvu,

so člani raziskovalne skupine IDV (*Peter Beltram, dr. Majda Černič, dr. Mitja Kamušič, dr. Zinka Kolarič, Nada Stropnik in mag. Maja Vojnovič*) pripravili povzetke svojih raziskovalnih rezultatov in oblikovali odprta vprašanja o obravnavani temi.

Mag. Drago Kos pa je v skladu s konceptom, da letno srečanje ne bi smelo miniti brez razprave o aktualnih družbenih razmerah na Slovenskem, organiziral okroglo mizo o postsocializmu. Meni, da je refleksija obdobja po socializmu teoretsko izzivalno početje, ki zlasti v publicistiki spodbuja zelo kontroverzne ideje, ki segajo od lahkotnega izenačevanja postsocializma in postmodernizma do pesimističnih napovedi retrogradnih teženj v slovenski družbi. Razprava, v kateri so sodelovali *dr. Ivan Bernik, dr. Peter Klinar, dr. Zdravko Mlinar, dr. Mojca Novak* idr., je poskušala poiskati pravo mero med obema poloma in ponuditi sociološko interpretacijo obdobja, v katerem živimo.

Skupščina SSD je bila nedvomno tudi pomemben dogodek v Gozd-Martuljku. Ne samo zaradi volitev novih organov SSD, sprejema kodeksa sociologov, temveč tudi zaradi plodne razprave o vlogi SSD pri profesionalizaciji sociologije na Slovenskem. Marsikaj pohvalnega je bilo povedano, še več pa tistega, kar bi bilo v prihodnje treba še postoriti. Naj omenim samo nekatere vidike razprave. *Dr. Z. Mlinar* je ugotavljal protislovje med vse večjo kakovostjo delovanja društva ter povečanim številom diplomiranih sociologov in med vse manjšo aktivnostjo članov društva. Zato bo treba s primerno aktivnostjo oživeti regionalna društva in preseči institucionalne meje akademske sociološke skupnosti ter sociologe povezati čez te meje (*dr. P. Gantar*). Sociološka srečanja pa bo treba zasnovati tako, da ne bodo prevladovala akademske teme, temveč tako da bo ob praktičnih temah prostor tudi zanje (*Mag. D. Kos*). Po besedah *dr. F. Adama* bi se to moralo pokazati v drugačni obliki srečanj, ki bi predpostavljala večjo spontanost in aktivnost udeležencev, npr. workshopi. *Dr. V. Rus* je ob tem poudaril občutek ogroženosti stroke. Zaznaven je namreč odtok ljudi iz sociologije, ki so v zadnjih letih postali sociokrati. Zato moramo razmisliti, kako organizirati našo stanovsko organizacijo in kako jo sploh uporabljati. Enkrat bomo namreč morali razrešiti svoj stanovski problem, morda tako, kot so ga npr. medicinci z ustanovitvijo medicinske zbornice. Za prihodnja sociološka srečanja pa predlaga, naj se organizirajo po zgledu srečanj ekonomistov, ki vsako leto pripravijo oceno ekonomske politike. Sociologi pa bi lahko pripravili oceno socialnega sistema in socialne politike. Takšen koncept bi nedvomno povečal našo profesionalno intenzivnost in tudi družbeno odmevnost.

Postavljalo se je tudi vprašanje, ali ločevanje in »odtok« nekaterih skupin (npr. kadrovikov in kulturologov) iz sociologije pomeni deprofesionalizacijo sociologov. Nekateri so menili, da gre pri tem za funkcionalno diferenciacijo, za bogastvo stroke, drugi pa, da gre za izgubljanje sociološke identifikacije in oblikovanje neke nove profesionalne identitete. Prav o profesionalizaciji sociologije pa je izredno kritično spregovorila *dr. Maca Jogan*. Opaža, da je po 32-ih letih sistematičnega izobraževanja stopnja profesionalizacije na isti ravni, kot je bila na začetku. Prisotna je pasivna profesionalizacija, ki se je razbohotila v zadnjih desetih letih. Po njenem mnenju je zato treba na novo in drugače zastaviti delo društva in matičnih institucij ter napraviti desetletni načrt razvoja sociologije, ki mora obsegati premislek o produkciji kadrov, delovanju na različnih področjih ob različni stopnji profesionalizacije sociologije ter medosebnih odnosih med sociologi.

Po *dr. Z. Mlinarju* pa je ključno vprašanje sociološke profesionalne identitete, kako ob zoženem prostoru (Jugoslavija/Slovenija) doseči strokovno preverjanje.

Pri mednarodnem sodelovanju je treba upoštevati samostojnost in spontanost. Mednarodne reference določajo domače preference, pravi dr. V. Rus. Zavzema se za profesionalno hierarhijo. Sociologi si avtonomnost lahko prislužimo le s profesionalno hierarhijo, ne pa z demokracijo. Zato bi bilo nujno, da društvo čim prej razmisli o svoji mednarodni politiki. Dr. P. Klinar ob tem opozori na zaplete, ki nastajajo med zagotavljanjem strokovne pluralnosti in profesionalne hierarhičnosti. Toda podoba ni črna, temveč prej kritična. Sociologija je na razpotju, ki pa nas mora pripeljati le k večji profesionalizaciji.

Korak k njej je tudi sprejem *Kodeksa profesionalne etike SSD*, ki ga bo odslej naprej ob diplomi prejel vsak sociolog. Kodeks je nastal v delovni skupini (dr. M. Jogan, dr. A. Kirn, mag. T. Kramberger) katedre za sociologijo (6. 6. 1990) in se oblikoval na številnih razpravah, tako da je nedvomno izraz soglasnega razumevanja članov/ic društva o tem, kakšno je etično neoporečno delovanje. Kot je zapisano v uvodu kodeksa, želimo z njim »pri sociologih povečati občutljivost za zaznavanje etično spornih zadev, ki se lahko pojavijo med njihovim delom, jim ponuditi temeljne vzorce za praktično ravnanje in jih hkrati spodbuditi k večjemu zanimanju za ta vprašanja v procesu permanentnega (samo)izobraževanja« (Kodeks profesionalne etike SSD, Ljubljana, 1992, str. 2).

Ne nazadnje pa je treba omeniti še to, da je SSD v Gozdu Martuljku dobilo novo vodstvo. Dosedanji predsednik dr. Frane Adam je predsednikovanje predal dr. Zinki Kolarič. Ob tem so se mu člani društva zahvalili, prav tako vsem drugim organom društva, in mu izrekli pohvalo za opravljeno delo. V nov upravni odbor so bili izvoljeni dr. Mojca Novak (podpredsednica), mag. Stojan Sorčan (sekretar), dr. Pavel Gantar (mesto pripada Oddelku za sociologijo na FDV), dr. Rudi Rizman (mesto pripada Oddelku za sociologijo na FF), Martina Trbanc, Andrej Fištrovec, Božo Glazer, Lojze Pluško, mag. Tone Kramberger in mag. Samo Hribar. Izvoljena sta bila tudi *nadzorni odbor* (predsednik je mag. Drago Kos) in *častno razsodišče* (predsednica je dr. Maca Jogan). Za *častnega člana* pa je bil soglasno imenovan *prof. dr. Veljko Rus*.

Letno srečanje v Gozd-Martuljku smo sklenili s prijetno opombo dr. M. Jogan, da bomo čez tri leta, tj. na naslednji skupščini SSD l. 1995, praznovali 30. obletnico institucionaliziranega delovanja sociologije na Slovenskem.

ZDRAVKO MLINAR*

Mikro- in makrosociologija v prostorsko-časovnih koordinatah

Uvod

Uvodoma naj pojasnim, zakaj je smiselno in potrebno to temo poudarjati kot predmet sociološke obravnave. Poleg neposrednega povoda, tj. poziva Slovenske-

* Dr. Zdravko Mlinar, redni profesor na FDV.

ga sociološkega društva,¹ gre za vrsto odrtnih vprašanj v zvezi z dosedanjimi razpravami o mikro- in makrosociologiji. Predvsem pa gre za to, da je v dosedanjih razpravah prevladala določena usmeritev, ki se *zapira* v okviru *samega spoznavnega procesa* in zgodovine oz. retrospektivne analize same sociološke misli,² kot da bi šlo za iskanje neke absolutne resnice zunaj časa in prostora in torej neodvisno od objektivnih družbenih sprememb. Že s tem pa je pogojeno tudi pretežno *statično pojasnjevanje* razmerja med mikro- in makrodružbeno sfero, med posameznikom in družbo, med družbenim delovanjem in družbenimi strukturami. Kot takšno pa se odmika od realnih in aktualnih problemov in sprememb, ki jih z vso intenzivnostjo doživljamo na pragu informacijske dobe in postmoderne družbe.

Zato takšno pojasnjevanje (kljub nekaterim pojmovno-teoretskim razjasnitvam, ki jih nikakor ne podcenjujem in ne želim zanikati) na tem mestu problematiziram. S tem ko pušča ob strani dinamiko izkustvene realnosti, namreč takšno »teoretiziranje« ne more izoblikovati iztočnic niti za empirično raziskovanje niti za prognoziranje in usmerjanje ali pa vsaj anticipativno prilagajanje na spremembe, ki so pred nami.

Z vidika mojih ožjih vsebinskih preokupacij, tj. procesov družbeno-prostorskega (teritorialnega) prestrukturiranja, pa je tukajšnji tekst odziv na enostranost in praznino, ki jo razkrivam v razpoložljivi literaturi o temi tega prispevka.

Prav s proučevanjem te preobrazbe lahko pridemo tudi do splošnejših spoznanj ne le o grobem razločevanju mikro- in makrosfere družbenega dogajanja, temveč tudi o nekaterih trendih in zakonitostih, ki zadevajo obstoj, spreminjajočo se (determinacijsko in pojasnjevalno) vlogo ter dinamiko (so)odvisnosti ter interakcij med posameznimi ravni.

Glede na to se bom v nadaljnjem sicer poizkusil navezovati na dosedanja spoznanja in razprave o mikro- in makrosociologijah in kritično ocenil nekatere razlage. Ko pa bom ugotovil, da bi se na ta način bolj odmaknil od svojega ožjega predmetnega področja (prostorske sociologije),³ kot pa da bi izgrajeval njegovo pojmovno in teoretsko podlago, se bom rajši po svoje podal na »pot v neznano«.

Ne nazadnje pa je treba opozoriti, da se s to temo ne odzivam le na daljnosežne spremembe, ki jih sproža nova, informacijsko-komunikacijska tehnologija, temveč da gre – še zlasti v nekdanjih socialističnih državah – ob tem tudi za radikalne ideološke preusmeritve, ki na vseh področjih družbenega življenja vodijo tudi do spremenjene vloge osebnosti posameznika ter do drugačnih razmerij med posameznikom in vsemi ravni v hierarhiji družbeno-prostorske (teritorialne) organizacije tako znotraj kot preko ravni nacionalne države. Zato je toliko bolj potreb-

¹ V okviru letnega srečanja slovenskih sociologov (4. in 5. junija 1992) je bila kot tema uvodne, plenarne razprave izbrana »Teoretska konvergenca v sodobni sociološki misli«; kot prva podtema pa »povezava med mikro- in makroravnijo« (micro-macro link). Kot širša podlaga za razpravo o mikro-makro povezavi je bil predložen v slovenščino prevedeni tekst, v katerem Jeffrey Alexander in Bernhard Giesen (1992, 79–103) podajata pregled dosedanjih socioloških obravnav tega vprašanja. Tukajšnji prispevek je moja razširjena razprava ob tem, tako da jo postavlja predvsem v prostorsko-časovne koordinate.

² V tem smislu je značilen že omenjeni tekst, ki sta ga predstavila Jeffrey Alexander in Bernhard Giesen z naslovom Od redukcije k povezavi: pregled razprave o mikro-makro povezavi. Glede na to da sta se namenila podati širši pregled značilnih socioloških razlag te teme, je po svoje razumljivo, da gre bolj za ponavljanje že znanega (Weber, Parsons etc.) kot pa za odpiranje in reševanje novih vprašanj. Vendar pa bi tudi njuno razpravo lahko uvrstili v kategorijo tistih, ki bi jih lahko označili z naslovom »Kaj je NN resnično rekel?« O plodnosti le-teh pa že imamo izkušnje tako pri nas (npr. v zvezi z »marksološkimi« eksegezami) kot tudi na Zahodu.

³ Prav ugotovitev, lahko bi rekel celo razočaranje ob tem, ko sem spoznal, da dosedanje razprave o mikro- in makrosociologiji puščajo ob strani pretežni del problematike, ki zadeva razmerje med posameznikom in njegovim lokalnim okoljem, ter regionalno, nacionalno in globalno ravnijo družbeno-teritorialne organizacije, prav to me je še najbolj izzvalo k pisanju tega teksta.

no, da se ozavestimo – dostikrat le implicitnih – predpostavk našega rutiniziranega delovanja ter opozorimo na posledice, do katerih prihaja ob prelomu inercije iz preteklosti. Ob zavračanju apriorne prednostne usmeritve, ki jo je izsiljevala socialistično/komunistična ideologija – na *makrodružbene strukture* (na družbene razrede, državo, na gospodarstvo, »svetovni socializem« ipd.), je zdaj toliko bolj potrebna objektivna, uravnotežena in analitično podkrepljena podlaga v opredeljevanju prihodnjih usmeritev, če naj bi se izognili poenostavitvam in enostranstvom v nasprotni smeri.

Končno pa nerazjasnjena vprašanja o razlikah in povezavah med mikro- in makrodružbeno sfero (ali več ravnmi analize) ne dopuščajo tudi sklepa o *mejah dopustnega posploševanja*. To pa pomeni, da ne prihaja do *kumulacije znanja* in da po »vzporednih tirih« raziskujemo na posameznih ravneh, kot da jim ni nič skupnega. Še vedno ni soglasja o tem, ali se npr. integracijski procesi, ki smo jih že spoznavali z vidika »nacionalnega formiranja« (npr. formiranje enotnega knjižnega jezika z izrinjanjem velike raznovrstnosti lokalnih dialektov) v določenem smislu danes ponavljajo tudi na supranacionalni oz. na globalni ravni?

Družbenoprostorske spremembe in spoznavni proces: inercija pojmovne ujetosti

Zapiranje v miselno sfero (zgodovine) sociološke teorije, kot se značilno kaže v tekstu Alexandra in Giesna (1992), je vsaj eden od pomembnih razlogov, zaradi katerih spoznavni proces zaostaja za dinamiko družbenih sprememb v zvezi z mikro- in makrorazlikovanjem in povezovanjem. Pojemovni in disciplinarni okviri ter značilni analitični postopki, ki so se izoblikovali v bistveno drugačnih razmerah (npr. še pred stoletjem, v času nacionalnega formiranja), so se utrdili in se po lastni inerciji ohranjajo še naprej. Gre za nekakšen spoznavni zaostanek in za *pojmovno ujetost* in tako prihaja do tega, da so sedanje družbene spremembe hitrejše kot pa zmožnost sociologov (in sploh družboslovcev), da bi jih ustrezno pojasnjevali. Družbene znanosti niso bile pripravljene na vrsto sprememb, ki nas presenečajo v zadnjem času, pa bodisi da gre za tiste, ki zadevajo povezovanje in soodvisnosti v globalnem merilu, ali tiste, ki kažejo na osamosvajanje subsystemov ali različnih podskupin (»subgrupizem«). Rosenau (1990) opozarja, da tako kot izbrani pojmovni okviri predstavljajo določena vodila v analizi problemov, hkrati tudi omejujejo in celo slepijo raziskovalce v zaznavanju sprememb, ki so zunaj teh okvirov. V zvezi s tem celo piše o nekakšnih »pojmovnih ječah«, »conceptual jails« in razpravlja o možnostih preboja takšnih ječ (»jailbreaks«).

Takšna pojmovna ujetost je značilna, ko gre za nacionalno raven in preokupacije z »nacionalno-državo«, ob čemer družboslovci zanemarjajo nove tvorbe, tako na supranacionalni ravni (npr. vsa raznovrstnejša globalna »omrežja«, ki prehajajo okvire nacionalnih – in sploh teritorialnih – skupnosti) kot tudi na subnacionalni ravni (oživljanje ožjih, regionalnih kulturnih in etničnih identitet). Celotno družbo nasploh so vse bolj enačili z družbeno enoto v okvirih nacionalne države (o tem tudi Agnew, 1987). Ko pa smo navajeni na to, da je *sistem držav* tisti, ki obvladuje spremembe, si niti ne zastavimo vprašanja, ali države izgubljajo svojo suverenost in njihove mikrokomponente dobivajo pomen in če nastaja novi svetovni red.⁴

⁴ Chadwick Alger je že v več svojih tekstih opozoril na težnjo v družbenih znanostih, da se usmerjajo na nacionalno državo kot na nekakšno zaznavno mrežo (perceptual screen) »preko katere raziskovalci, novinarji in politiki gledajo na pretekli, sedanji in bodoči svet. Preteklo zgodovino različnih etničnih, kulturnih in političnih enot reinterpreterjajo z vidika

Posebne družboslovne discipline, npr. »mednarodni odnosi«, »urbana sociologija« idr. po inerciji podaljšujejo svoj obstoj, čeprav je očitno, da izgubljajo svojo pojasnjevalno relevantnost, ker jim realni determinacijski sistemi uhajajo iz njihovih vse bolj izpraznjenih okvirov.⁵ Tako se kognitivni zaostanek na splošno kaže kot:

a) težnja k zabrisovanju razlik med subsystemi: v analitičnih postopkih se ta težnja kaže v tem, da se upoštevajo agregatne *povprečne vrednosti* za teritorialne enote in se s tem izgublja (z razvojem, ki pomeni vse večjo diverzifikacijo) vse več informacij in

b) kot vztrajanje v ožjih teritorialnih okvirih in podcenjevanje *vplivov iz »višjih« ravni* družbeno-teritorialne organizacije.

V zvezi s prvim je npr. značilno, da se nediferencirano obravnavajo posamezne teritorialne skupnosti, kot da bi vsi njeni pripadniki živeli in delovali na isti ravni družbeno-teritorialne organizacije.⁶ Z natančnejšo analizo pa se izkaže, da je treba v veliki meri korigirati takšno poenostavljeno predstavo. Z višjim družbenim položajem se praviloma razširja tudi časovno-prostorski okvir življenja posameznih slojev prebivalstva in obratno. Če bi upoštevali Collinsovo (gl. spodaj) razlikovanje med mikro- in makrosociologijo, bi lahko rekli, da se življenje nižjih slojev odvija bolj v mikrosocioloških okvirih kot pa višjih slojev.⁷

Inkluzivnost zajemanja obstoječih ravni

Predno se lotim vprašanj, ki jim nameravam posvetiti glavno pozornost, tj. dinamiki medsebojnih odvisnosti in interakcij med posameznimi ravni v koordinatah prostora in časa, se zdi potrebno, da opozorim na sedanje stanje v družboslovnem »pokrivanju« različnih ravni analize.

Inkluzivnost analitičnega zajemanja je seveda najmanjša tedaj, ko gre za upoštevanje *ene same ravni*, pa bodisi da imamo pri tem v mislih le grobo razločevanje mikro- in makrosfere ali pa večjo razčlenjenost, kot se značilno pojavlja z vidika družbeno-teritorialne organizacije. To je bila najprej nasploh prevladujoča praksa, ki se je v nekaterih primerih celo utrdila in institucionalizirala v samostojna (subdisciplinarna področja, kot so npr. sociologija lokalnih skupnosti«, »regionalna znanost«, »mednarodni odnosi«, »svetovna politika« idr.

Takšna praksa se lahko uveljavi na dveh zelo različnih osnovah:

a) Najprej prevladujejo pragmatični razlogi, tj. predvsem lažja obvladljivost, ki terja specializacijo in delitev dela znotraj sociologije (ali družbenih znanosti nasploh). Vendar je takšno zoženje predmetnega področja na eno samo raven bila

sedanjih nacionalno-državnih meja. Dejstvo, da so nacionalne države *heterogeno sestavljene, pa se ob tem izgublja* (Alger, 1978-79, podčrtal Z. M.). Prihaja celo do nekakšnega »zastaja drugega reda«, tj. do stanja, ko se tudi kritike »državocentrične« omejenosti vrstijo že toliko časa, da njihovo ponavljanje postaja nesmiselno in utrujajoče. To velja zlasti za razprave v okviru »mednarodnih odnosov« in tedaj ko gre le za zelo pavšalno označene alternative (npr. J. K. Holsti pravi – »odločilen je človek – razvoj človeškega bitja«).

⁵ Burton (1972) je razširil okvire proučevanja na »svetovno družbo« in pri tem opozoril, da je ta koncepcija dosti širša, tako da se ne omejuje na proučevanje odnosov med njenimi enotami; gre tudi za pojasnjevanje nacionalnih variabilnosti v svetovnem okolju.

⁶ Rosenau (1990, 155) pravi, da je »nenehno prisotna nevarnost, da bi kar predpostavljali, da so mikrodeli homogeni in ne diferencirano dovzetni za različne vplive«.

⁷ V skladu s tem je npr. tisto, kar sta zapisala Melvin M. Webber in Carolyn C. Webber (v: Eldredge, ur., 1967, 43), tj., da se za pripadnike delavskega razreda samo nekaj uličnih blokov proč od njihovega bivališča že začenja »tujina«. Nasprotno pa – lahko dodamo, da – je npr. za vrhunskega znanstvenika ali umetnika, pa tudi menedžerja ipd. njegovo relevantno okolje razširjeno na svetovno merilo, kjer ima svoje referenčne skupine, dobiva svoja priznanja ipd.

Če torej govorimo npr. o vključevanju Slovenije (kar nasploh) v Evropo, je to groba poenostavitev.

pogojena tudi z dejanskimi družbenimi razmerami, tj. predvsem z relativno nizko stopnjo medsebojne povezanosti družbenega življenja na posameznih ravneh.⁸ V takšnem zoženem kontekstu so tudi družboslovna raziskovanja pretežno deskriptivci.

b) Druga podlaga za omejevanje na določeno raven analize pa je določena teoretična razlaga oz. utemeljitev. Ena najbolj čistih variant tako »utemeljene« zozitve na eno raven je Wallersteinova koncepcija »svetovnega sistema« oz. »svetovnega gospodarstva«. Pri tem je bilo izrecno poudarjeno, da ne gre za eno od več ravni analize, temveč za temeljno, določujočo raven, tako da je vse druge mogoče v polni meri razumeti le znotraj konteksta svetovnega sistema.⁹ V tem smislu je Wallerstein izrazil zahtevo, da je treba proučevanje dežel oz. držav v družbenih znanostih nadomestiti s proučevanjem svetovnega gospodarstva, znotraj katerega so države le medsebojno povezani sestavni deli (gl. tudi Burnett and Taylor, 1981).

Kot nasprotje gornjemu pa lahko štejemo model *individualnega akterja* kot končne enote družbenega delovanja. V ekstremni varianti gre za *monadsko* mikrosociološko koncepcijo, ki se osredotoča na dogajanje družbenega življenja znotraj mikrodogodkov, ki se upoštevajo v relativni izolaciji (Knorr-Cetina, v: Knorr-Cetina and Cicourel, 1981).

Aaron V. Cicourel ugotavlja, da so tradicionalni »sociološki pristopi opredeljevali družbene makrostrukture kot posebno raven družbene realnosti, ki naj bi jo razločevali od mikroepizod družbenega delovanja. To jim je omogočalo, da so razumeli in iskali te makrostrukture bolj ali manj neodvisno od opaženih vsakdanjih življenjskih praks« (v: Knorr-Cetina and Cicourel, 1981, 51). Raziskovalci bolj abstraktnih ravni analize so kazali malo zanimanja za mikrodogajanje in obratno. Tako mikro- kot makrovidik gledanja sta se pojavljala kot bolj ali manj *zaprta vsak vase*. Danes pa je značilno, da namesto »čistih« dihtomij, kot so posameznik – družba, akter – okolje ipd. tudi v družboslovnem pojasnjevanju te tematike prihaja do vse bolj prefinjenega niansiranja in prežemanja obeh kategorij. Mikrosociologije ne izhajajo (le) od koncepcije posameznika kot ločenega od okolja in drugih človeških bitij. Namesto posameznega akterja kot končne enote družbenega vedenja se pojavlja koncepcija, ki vključuje recipročnost in situiranost družbenega delovanja. Tako prihaja do mnoštva različnih jazov, ki se oblikujejo v komunikativni interakciji. James (gl. Knorr-Cetina, 1981 str. 15) razlikuje:

- a) družbeni jaz, glede na to kako ga zaznavajo drugi,
- b) materialni jaz, kot jaz posesti in pritiklin
- c) duhovni jaz, glede na psihološke zmožnosti.

Različne vloge in situacije pogojujejo tudi oblikovanje različnih osebnosti.

Hkrati pa se tudi okolje ne jemlje kot nekaj zunanjega, temveč kot nekaj, kar se doživlja in na kar se reflektira; gre za organizirano kontekstualnost družbenega delovanja.

Tako se makro ne obravnava več kot *posebna plast družbene stvarnosti* na vrhu mikroepizod, ki jih sestavljajo njihovi medsebojni odnosi, njihovi agregati ali nji-

⁸ Ne morem se spuščati v širša vprašanja »razvoje logike družbenih sistemov« (Teune, Mlinar, 1978), v okviru katere se tudi vprašanje ravni družbenih sistemov izkaže kot spremenljivka: v okviru »sistemov rasti« (tradicionalna, predmoderna družba) je posameznik utopljen znotraj ene prevladujoče in relativno zaprte (teritorialno) družbene enote; v »interakcijskih sistemih« prihaja do največje diferenciacije po ravneh; v »transakcijskih sistemih« pa sproščeni tokovi vodijo do takšne fleksibilnosti, da ob tem preostaneta samo še edinstveni posameznik in družba kot celota.

⁹ R. E. Pahl je na takšne razlage reagiral s kritično pripombo, da svetovna kriza kapitalizma ne more biti pojasnilo za vsakršne probleme, od umazanih ulic do ukinitve koledžev za izobraževanje učiteljev (cit. v: Burnett and Taylor, 1981).

hove nepredvidene posledice. Pač pa se šteje, kot ugotavlja Knorr-Cetina (ibidem, 34), da je *znotraj teh mikroepizod*, kjer izhaja iz praks strukturiranja akterjev (structuring practices of actors). Tudi francoski sociolog Bourdieu zavrača kategorialno razlikovanje med individualnim in družbenim. Namesto tega pa uvaja razlikovanje dveh zgodovin in izpostavlja njuno interakcijo. Pri prvi gre za preteklost, ki je zamrznjena in opredmetena v položajih, zakonih, strojih ipd.; druga pa je utelešena zgodovina, ki tvori habitus osebe.

Bodisi da gre za pragmatično delitev dela¹⁰ bodisi za teoretsko zasnovano usmeritev na prav določene ravni, oboje prispeva k temu, da sociologija in druge družbene znanosti zelo *neenakomerno* in *nesistematično* pokrivajo celoten razpon ravni in družbeno-prostorskega reda. Največje pozornosti sta bili deležni raven posameznika in nacionalna raven. Ob tem pa je značilno, da večina avtorjev potem vse preostale ravni obravnava zelo grobo, pavšalno kot nekakšno rezidualno kategorijo. Ob posamezniku in mikrosituacijah je potem vse drugo samo še »družbeni« kontekst (gl. npr. Alexander in Giesen, 1992 ali večino razprav v knjigi Knorr-Cetina in Cicourel, ured., 1981).¹¹ Prav to pa – kot sem že nakazal – je bilo v veliki meri tudi tisto nezadovoljivo stanje (še zlasti z vidika prostorske sociologije ter politoloških in ekonomskih disciplin, ki obravnavajo teritorialno-politične sisteme), na katero se odzivam s tem tekstom.

Inkeles je že pred časom opozarjal na vse večjo medsebojno povezanost, ki se sicer upošteva kot banalno dejstvo na lokalni in nacionalni ravni; hkrati pa da bi se morali zamisliti nad tem – kar bi lahko celo šteli kot zadostno podlago za alarm – da se tako *majhna pozornost* posveča problemom družbenih sprememb na *globalni ravni* (vsaj če to presojava z vidika količine časa, ki ga sociologi in ekonomisti porabijo za proučevanje drugih vprašanj). »Pa še tista pozornost, ki se tem problemom posveča, je običajno le sporadična, uporabljene metode so eklektične, podatki dvomljive validnosti in zanesljivosti ter »načini analize« površni in nesistematični (Inkeles, 1973).¹²

Kasneje se je situacija začela speminjati npr. z uspešnim prodorom teorije »svetovnega sistema« (Wallestein, 1974, 1978), in seveda prav v zadnjem času, kar je izražala tema dvanajstega svetovnega sociološkega kongresa v Madridu (1990): »Sociologija za en sam svet: enotnost in raznovrstnost« ter vrsta publikacij ob in po tem (Albrow and King, eds., 1990; Featherstone, 1990; Sklair, 1991; Mlinar, ed. 1992).

Šele v sedemdesetih in osemdesetih letih so se začele pogosteje pojavljati študije, ki so hkrati vključevale mikro- in makrosfero družbenega življenja oz. več ravni ali pa tudi celoten razpon ravni (teritorialno) družbene organizacije – od posameznika do svetovne družbe.

Povečevanje inkluzivnosti lahko spremljamo glede na

¹⁰ Alger je v svojih tekstih že večkrat opozarjal na negativne posledice takšne medravske delitve dela v tem smislu, da le-ta privede tudi do miselne ujetosti ljudi in raziskovalcev, tako da postanejo slepi za medsebojne odvisnosti v (najširšem razponu npr. med lokalnim (individualnim) in globalnim (supranacionalnim) dogajanjem. Takšna utrjena, tradicionalistična miselnost blokira ljudi, tako da se ne vključujejo v »višje« ravni odločanja, četudi gre za zadeve, ki jih življenjsko prizadevajo. Ko gre za zadeve čez državne meje, le-te kot samoumevno prepuščajo za to pristojnim organom (npr. ministrstvu za zunanje zadeve ipd.)

¹¹ V politoloških razpravah, kot smo že opozorili, je – vsaj do nedavna – bilo značilno, da so se osredotočali prvenstveno na »nacionalno-državno« raven, pri tem pa so dokaj nediferencirano obravnavali vse druge »nedržavne akterje« le kot rezidualno kategorijo.

¹² Večjo pozornost so globalno družbeni problematiki posvečali tako politologi kot ekonomisti – seveda oboji vsak s svojega vidika – kar je razvidno tudi v tem da so izoblikovali celo posebna subdisciplinarna področja, npr. »svetovno politiko« (poleg starejše zasnove »mednarodnih odnosov«) in »mednarodno ekonomijo«.

- a) ožji ali širši razpon zajemanja ravni družbene organizacije/analize in
b) glede na popolnost vključitve teh ravni znotraj določenega razpona.

Kot maksimalni razpon, kot smo že nakazali, lahko štejemo tistega med posameznikom (osebo) in globalno družbo (svetovnim sistemom, svetovno družbo ipd.). Ob tem pa ni rečeno, da se upoštevajo tudi vse vmesne ravni. Širši razpon praviloma celo pomeni ohlapnejšo in manj izkustveno preverjeno obravnavo ter zanemarjanje ali opustitev vmesnih ravni analize. Tega se zavedajo tudi avtorji, kot je npr. Theodor Roszak, ki je napisal študijo z naslovom »Person/planet« (1981), v kateri sam izpostavlja, da znanstveni status njegove obravnave za sedaj sicer ostaja spekulativne narave. Toda obenem pravi: »prav nič pa ne dvomim, da bo naslednja generacija razvila polnoizoblikovano ekološko teorijo, ki bo osvetljevala to subtilno razmerje in... izrinila podedovane ideologije industrijske družbe« (ibidem, 25). Čeprav njegova razlaga ne temelji na sistematičnem empiričnem raziskovanju oz. preverjanju, pa gre hkrati za strateško pomembno teoretično usmeritev, ki vključuje najširši razpon spoznanj od psihologije do ekologije.

Podobno oceno bi lahko dal tudi še za nekatere druge avtorje, zlasti za Jamesa N. Rosenauja in za njegovo delo *Turbulence in World Politics* (1990). On sicer izhaja iz druge, nasprotne strani, tj. s strani svetovne politike, vendar pri tem hkrati upošteva tudi nekatere ožje teritorialne okvire (»nižje« ravni) in še zlasti posameznika ter njegovo vse večjo usposobljenost za vključevanje tudi v reševanje svetovnih zadev.¹³

Komplementarnost in/ali alternativna izključnost med ravnmi?

Potem ko smo nakazali vrsto vprašanj, ki zadevajo inkluzivnost zajemanja obstoječih ravni, logično sledi vprašanje o tem, kakšna so medsebojna razmerja med temi ravnmi. Z vidika vključenosti se nakazuje težnja od eno k večravnenski analizi (multi-level, cross-level analysis). Ob tem pa seveda ni mogoče zastati le na ravni agregiranja, mehničnega dodajanja in širjenja razpona teh ravni. V skladu s splošno težnjo v spoznavnem procesu tudi v tem primeru poudarek prehaja od opisovanja lastnosti posameznih pojavov (segmentov, v našem primeru – ravni) k pojasnjevanju medsebojnih relacij in soodvisnosti z drugimi pojavi (ravnmi).

Dejansko bi morali spremljati – pa bodisi da se posamezni raziskovalci tega zavedajo ali ne – tako spremembe (zlasti vse večjo medsebojno odvisnost) v družbi kot spremembe v samem spoznavnem procesu.

Veliko je še nejasnosti in sporov o mikro-makro povezavi in sploh razmerjih med ravnmi družbe oz. ravnmi analize. »Živo izkustvo številnih družboslovcev je verjetno v tem, da mikro- in makrokonceptije obstajajo ena zraven druge kot sovražni sosede, tako da večinoma ignorirajo, včasih pa zbadajo eni druge« (Knoorr-Cetina, v: K. Cetina and Cicourel, 1981, 25). Pomembno pa je, da življenje vse bolj izsiljuje odgovore na vprašanja o medsebojnih odvisnostih in povezavah.

Pri tem pa izstopata zlasti dve zelo različni razlagi:

1) po eni gre za komplementarnost, za dopolnjevanje posameznih ravni, vključno z razmerjem med mikro- in makrosfero,

¹³ Prostor mi ne dopušta, da bi že na tem mestu prikazal nekatere najznačilnejše vzorce oz. kombinacije ravni, na katere se osredotočajo raziskovalci posameznih (sub)disciplinarnih področij ali teoretičnih usmeritev. S tem bi sicer lahko še bolj nazorno in sistematično opozoril na enostranosti in praznine v obravnavi predmeta te razprave.

2) po drugi pa gre za medsebojno nasprotje, za kompetitivnost oz. za alternativno *izključujoče razmerje* med njimi (za logiko »igre z ničelno vsoto«).

Čeprav gre za temeljna vprašanja družbenega razvoja, ki zadevajo obstoj ali utapljanje teritorialnih (etničnih, kulturnih) identitet, o tem družbene znanosti vendarle ne ponujajo kaj več kot vrsto fragmentarnih in medsebojno nasprotujočih se opažanj oz. razlag. Pa še te so največkrat izražene tako, da samo posredno zadevajo razmerja med ravnmi družbene organizacije.

Medsebojno dopolnjevanje, bogatitev

Značilen zgled za prvo razlago nam daje Milivoj Solar (1987, 4), ko pravi, da »ni nikakršnega tenfeljnega nasprotja med nacionalno in internacionalno kulturo, temveč imamo preprosto le vrsto kulturnih podsistemov in sistemov, kateri si v določeni dinamiki zmeraj, po eni strani prizadevajo ohraniti lastno kulturno identiteto, po drugi strani pa si prizadevajo, da bi se obogatili z vključevanjem v višje sisteme oz. v sisteme na drugi ravni«. Pri tem dodaja, da sistema kultur na različnih ravneh ni mogoče razumeti v tem smislu, da bi se posamezne kulture medsebojno ogrožale (kot se tudi sistemi vrhunske in vsakdanje kulture medsebojno ne ogrožajo), temveč da hkrati vzporedno obstajajo v sistemu. Hkrati pa zavrača idejo o zaprtih kulturnih krogih (vključno z idejo kroga nacionalne kulture) in opozarja, da je samo tistim kulturam uspelo vzpostaviti njihovo samosvojskost, ki se jim je uspelo vključiti v višjo raven drugih sistemov. Kot temeljno usmeritev izpostavlja Goethejevo misel o enotnosti v raznovrstnost (svetovne književnosti), ki jo konkretizira s »spoznanjem«, da kultura predstavlja splet, ki ga tvori več ravni ter medsebojno prepleteni sistemi in podsistemi, ki žive in se razvijajo v medsebojnih odnosih, tako da vključevanje v druge, višje ravni ne ukinja obstoja in samosvojskosti nižjih ravni. . . « (ibidem, 8).

Ta vprašanja pridobivajo aktualnost z intenziviranjem integracijskih procesov v Evropi (EC, EFTA) in Severni Ameriki (NAFTA), pa tudi glede na formiranje »globalne kulture« v svetovnem merilu (Featherstone, 1990). Bodisi da gre za gospodarsko, politično ali kulturno področje, evropske institucije in njihovi predstavniki praviloma zavračajo misel, da bi z višjo stopnjo integracije ogrožali avtonomijo in identiteto nacionalnih držav. Eden od snovalcev Evropske skupnosti Jean Monnet je že pred časom dokazoval, da vključevanje v integracijske procese v evropskem merilu ne pomeni, da s tem slabi suverenost na nacionalni ravni; nobeden nič ne izgublja, vsi pa dejansko le pridobijo (gl. tudi Mlinar, 1990).

Podobne so tudi pretenzije, ki jih zastopa Svet Evrope. Npr. vključevanje v skupni evropski trg, da ne bo omejevalo, temveč pospeševalo in spodbujalo različnosti regionalnih kultur (Bassand, 1991, 91). Različnost jezikov, da je *bogastvo* Evrope, ki ga je treba(!) ohraniti (ob drugih priložnostih pa se spet omenja prav ta različnost kot *bariera* v interkulturnem komuniciranju).

Optimistične razlage in stališča pa vendarle prihajajo v nasprotje z zelo vidnimi znaki občutka ogroženosti celo tako uveljavljenih narodov in kultur, kot je francoska(i) (Domenak, 1991) ali angleška(i). Še toliko bolj pa gre za ogroženost samobitnosti majhnih narodov, kot je slovenski (Pogačnik, ured., 1987).

Vendar pa tudi Burton, avtor zelo znanega dela World Society (1972), navaja ugotovitve, do katerih je prišel Kelman z opazovanjem vrste transnacionalnih družb: »Nove okoliščine ne zahtevajo, da bi nacionalne lojalnosti nadomestili z lojalnostjo do transnacionalnih institucij ali organizacij. Pač pa strpnost do mno-

gokratnih lojalnosti, ki dopušča uveljavljanje transnacionalnih lojalnosti vzporedno z nacionalnimi. Toda med enimi in drugimi ne gre nujno za nasprotje, kajti nizi mnogokratnih lojalnosti so v načelu povsem združljivi eden z drugim, dokler skupine, na katere so usmerjene, služijo različnim funkcijam in zadevajo različna področja posameznikovega ravnanja« (navedeno v Burton, 1972, 51). Kelman je prišel do sklepa, da živimo v transnacionalni, globalni družbi, ali še točneje, v nizu transnacionalnih oziroma globalnih družb. Torej ne gre za globalno družbo kot eno samo enoto, opredeljeno na teritorialni podlagi, temveč za nastajanje različnih transnacionalnih enot za različne funkcije ali vrednote. Toda z vidika naše analize nas zanima predvsem njegov sklep, da takšne globalne družbe nastajajo poleg, *dodatno, ne pa namesto* nacionalnih družb.

Četudi gre za nastajanje novih družbenih tvorb, ki ne pomenijo že *hkratne* negacije družb na »nižji« ravni teritorialne organizacije, pa moramo ob takih razlagah (Kelman, Solar idr.) vendarle opozoriti, da to še ne izključuje vsakršnih in celo zelo pomembnih vplivov prvih na druge. Ne gre torej le za nekakšno mehanično dogajanje in za koeksistenco družbenih enot na različnih ravneh. Osrednje vprašanje je predvsem, kakšna in kolikšna je preobrazba dosedanjega pod vplivom novega, kar pa konec koncev – tako teoretično kot izkustveno – ne izključuje tudi radikalne oslabitve dosedanjega ali (če upoštevamo že zgodovino kultur, narodov in civilizacij) celo prenehanja.¹⁴

Kompetitivnost, izključevanje, nadomeščanje

Ob že nakazanem pa imamo še drugi niz pojmovanj in razlag, ki jim je skupno to, da razmerje med mikro- in makrosfero ali med posameznimi ravnmi (teritorialno-) družbene organizacije tolmačijo kot kompetitivno oz. alternativno izključujoče. Na tem mestu ne bom povzemal že dosti znanih marksističnih razlag, niti opozarjal na ideološke in družbenopolitične implikacije ter na vlogo komunističnega gibanja, ki se je – tako ali drugače – navezovalo nanje. Vendar lahko rečemo, da je ravno *absolutizacija makrodružbenega* in razumevanje le-tega kot alternative avtonomiji posameznika in (pod-)skupin temeljni splošni razlog za razsulo sistema »realnega socializma«. Logiko »igre z ničelno vsoto«, ki je podstat razrednega boja, so v absolutizirani obliki uveljavljali tudi v odnosih med človekom in sistemom. Človek – posameznik in njegovo mikrookolje sta bila v teoriji in praksi podrejena in instrumentalizirana v odnosu do razreda, diktature proletariata, države, gospodarskega razvoja ipd. Konec koncev pa se je izkazalo, da so takšne »rešitve« privedle do stagnacije, ki je poslabšala tudi položaj delavskega razreda.

Hkrati pa imamo v marksizmu tudi drugačen pristop, ki izhaja od posameznika in (pod zornim kotom koncepta alienacije) spremlja, kako posameznik izgublja nadzor nad svojimi življenjskimi okoliščinami, ko le-ta prehaja na njemu tuje sile kapitalistične proizvodnje in blagovno-tržnega gospodarstva.

Takšna razlaga se navezuje tudi na teorije »množične družbe«, ki širjenje te množičnosti razlagajo kot *izgubljanje avtonomije* in individualnosti človeka hkrati s težnjo k vse večji atomizaciji. Novejša varianta te razlage izpostavlja kulturno prevlado (kulturni imperializem) in manipulacijo prebivalstva, še zlasti pa svetov-

¹⁴ V zvezi s tem imamo številne razprave, ki zadevajo bodisi posamezna področja kulturnega ustvarjanja bodisi posamezne oblike transnacionalnega komuniciranja. Zastavljeno je bilo npr. vprašanje, na kateri stopnji povečevanja vključevanja tujih kulturnih proizvodov (vzemimo – televizijskih programov) lahko gre v škodo ali celo uniči določene kulturne ali nacionalne identitete (Schlesinger, 1987, 233).

ne periferije, ki jo nacionalni in svetovni centri uveljavljajo preko množičnih medijev (Hamelnik, 1983, Schiller, 1976).

S tem se naša tema že preveč razširja. Posega tudi v vprašanja, kako sodobna informacijska in komunikacijska tehnologija pogojuje spreminjanje razmerja med »makrodružbenimi strukturami« in mikroživiljenjskimi situacijami posameznika. Z večjimi možnostmi obdelave podatkov in z večjo (takojšnjo) dostopnostjo osrednjih baz podatkov se zmanjšuje prejšnja prevlada centrov. Centralno nadzorovane, enosmerne množične medije dopolnjujejo sedaj tudi dvosmerna elektronska omrežja ter interaktivni mediji. Osebni računalniki in njihovo vključevanje v širša omrežja posamezniku omogočajo dostop in obdelavo informacij, ki povečujeta njegovo avtonomijo. S tem pa se spreminja tudi podlaga teorije o množični družbi in orwelovskih pričakovanj, da bodo centralne oblasti lahko povsem nadzorovale, manipulirale in si podrejele nemočne množice atomiziranih posameznikov. Kljub temu pa nova tehnologija tudi centralnim oblastem povečuje dostop do informacij o lokalnih raznovrstnostih in s tem povečuje njihovo moč (Neuman, 1991). Nekatere novejšje raziskave (Brunn, Leinbach, 1991) kažejo, da se strateško odločanje centralizira, rutinizirano pa decentralizira.¹⁵

Vrsta drugih vsebinskih vprašanj v obravnavah številnih avtorjev vsaj delno zadeva nasprotje med ravnmi (teritorialno) družbene organizacije v smislu »igre z ničelno vsoto«. Antoni Kuklinski je to izpostavil – kot urednik – že s samim naslovom knjige *Globality versus Locality* (1990). Dahl in Tufte sta v knjigi *Size and Democracy* (1973) izpostavila vprašanje, kako sta moč in oblast manjših sistemov – vasi, manjših mest, večjih mest, komun, držav, provinc, regij – postali dejansko in pravno podrejeni moči in oblasti nacionalne države. »V drugi polovici dvajsetega stoletja pa je tudi nacionalna država začela izgubljati svojo suverenost, s tem ko se je začela vključevati v nadnacionalne organizacije, kot so OZN, Skupno tržišče, NATO, EFTA, Comecon, in sprejemati obvezujoče omejitve za svojo suverenost... Če se bo ta proces nadaljeval, kar je zelo verjetno... potem se bo v prihodnosti tudi sama nacionalna država preobrazila v ‚lokalno vlado‘.« (ibidem, 129, podčrtal Z. M.) Takšen prikaz sprememb, od časa grških mestnih držav do današnjih dni kaže na nekakšen čisti model *zaporednosti nadomeščanja (avtonomije) »nižjih ravni z »višjimi«* in nakazuje, da bo ta »logika« tudi še vnaprej v veljavi vse do prevlade globalno-družbene ravni v svetovnem merilu.¹⁶

Vendar tudi Dahl in Tufte nista dosledna in v nadaljnjem odstopata od tega modela. Čeprav je njuna študija usmerjena predvsem na vprašanje demokracije, se tudi pri tem pokaže, kakšno je (in naj bi bilo) razmerje med ravnmi teritorialno-politične organizacije. Ena od temeljnih ugotovitev je v tem, da je iluzorno iskati optimalno enoto za demokracijo kar nasploh. Saj je dva tisoč let prevladovalo stališče, da je v tem smislu optimalna majhna mestna država; naslednjih dvesto let, da je to nacionalna država. Dejansko pa ni ne ena ne druga. Pri tem kritično opozarjata, da je bila teorija do zdaj preveč usmerjena le na vprašanje demokratizacije *ene suverene enote, torej le na eni ravni*; zanemarjalo pa se je, da je treba upoštevati političen sistem, ki ga tvori *vrsta enot*, od majhnih do večjih, v *medsebojni povezavi*. Gre torej za niz medsebojno povezanih političnih sistemov, ki so

¹⁵ Nora in Minc (1980) sta ugotovila, da ni jasne zveze med novimi, za oddaljenost neodvisnimi (distance insensitive) komunikacijami ter bodisi centralizacijo ali decentralizacijo.

¹⁶ Avtorja dodajata, da izguba avtonomije ne zadeva le majhnih narodov, temveč da so tako veliki kot majhni narodi izgubili in še nadalje izgubljajo svojo avtonomijo. Tudi največji narodi so premajhni za reševanje vrste problemov, kot so razširjanje nuklearnega orožja, nuklearne eksplozije, onesnaženje zraka in vode, varnost pred agresijo, mednarodna trgovina, monetarna stabilnost, mednarodna potovanja, izkoriščanje morij idr.

praviloma urejeni kot kitajske škatle, tako da manjši gnezdiijo v večjih. Kot smer nadaljnjega razvoja pa se hkrati nakazujeta dva nasprotna trenda, tj. tako usmeritev navzven s krepitvijo vse večjih agregatov in navznoter k manjšim agregatom (ibidem, 135–136).

Takšna razlaga pa seveda že prehaja okvire logike »igre z ničelno vsoto«; četudi »nižje« ravni z intenziviranim povezovanjem (medsebojno odvisnostjo) v širšem prostoru sicer v določeni meri izgubljajo svojo prejšnjo avtonomijo, pri tem vendarle ne gre za »čiste« medravske alternative.

To poglavje lahko sklenem z naslednjim sklepom: Vprašanje o komplementarnosti ali alternativni izključnosti (nasprotju) med ravnmi je bilo do zdaj obravnavano preveč statično, saj se razmerje med njimi spreminja s stopnjo družbenega razvoja. Zato je zgrešeno iskati en odgovor, ki bi veljal za vse situacije. Vsaj hipotetično pa se nakazuje proces od njihove izključnosti h komplementarnosti oz. k njihovemu prežemanju. Ta proces pa hkrati implicira tudi preseganje načela teritorialnosti (še zlasti teritorialne hierarhije in teritorialne izključnosti) ter krepki *fleksibilno oblikovanje večravnstvenih omrežij*, v katerih se izraža tendenca h *konvergenci individualnega in globalnega, mikro- in makrodružbene sfere, aktivnosti in struktur*.

Sploščanje hierarhije prostorske organizacije: lokalno-globalna konvergenca

Ker poizkušam iskati stične točke med razpravo o mikro- in makrosociologijo na eni strani ter strukturo in preobrazbo družbenoprostorske organizacije (prostorsko sociologijo) na drugi strani, naj najprej omenim koncepcijo, ki to povezavo izrecno nakazuje. Gre za koncepcijo, ki jo je predstavil Randal Collins (1981, 984). Njegova koncepcija je sicer le ena od mnogih, ki se medsebojno sicer znatno razlikujejo. Vendar pa nas uvaja v časovno-prostorske koordinate, kot nam kažeta naslednji dve opredelitvi: »Mikrosociologija je podrobna analiza tistega, kar ljudje počenajajo, govorijo in mislijo v dejanskem toku trenutnega doživljanja. Makrosociologija je analiza družbenih procesov velikega obsega in dolgega trajanja, ki so pogosto obravnavani kot samozadostne enote, tako kot država, organizacija, razred, gospodarstvo, kultura in družba.«

Ti dve koncepciji postavlja v okvir »časovno-prostorske tabele«, ki jo šteje za empirično podlago predočanja mikro- in makrokategorije. To tabelo si lahko predstavljamo tako, da je na eni njeni razsežnosti prikazan časovni obseg, ki ga upoštevajo sociologi tako, da vključuje od nekaj sekund, minut, ur, dnevov, tednov, mesecev in vse do let in stoletij. Na drugi osi pa prikazuje števila ljudi v fizičnem prostoru, na katere se lahko usmerimo: od ene osebe v lokalnem fizičnem prostoru, preko majhnih skupin, velikih skupin in agregatov vse do celotnega zajetja vseh ljudi na večjem teritoriju« (ibidem, 985–86).

Tako se mikro in makro pojavlja kot vprašanje stopnjevanja, torej *relativno*, tako z vidika časa kot prostora; samo razlikovanje pa je tako mogoče razumeti kot par zveznih spremenljivk.

V tem smislu – kar pa pomeni drugače od sicer prevladujočega dihotomnega razumevanja – se z mikro-makro razlikovanjem približamo (analitično in življenjsko) dosti bolj ustreznemu večravnstvenemu proučevanju družbeno-teritorialne organizacije. Pri tem avtor mikro praktično enači z empiričnim, makro pa mu pomeni le agregat izkustva iz mikrosituacij. Vse sociološke koncepte naj bi prevedli v agregate mikropojavov. V tem smislu, da torej dejansko ni nič takega, kot so »države«, »gospodarstvo«, »kultura« ali »družbeni razred«. »Gre le za skupke

posameznih ljudi, ki delujejo v posebnih vrstah mikrosituacij – za skupke, katere tako označujemo na poenostavljen način« (ibidem, 988).

Takšno razumevanje je že sprožilo nekatere kritične odzive, vendar me zanima predvsem njegovo časovno-prostorsko izhodišče. Le-to je ob njegovem osredotočanju na »mikrosituacije« ostalo nedorečeno, neizkoriščeno in preveč statično. Enote časa in prostora namreč niso konstante, temveč *spreminjajo svoj pomen*,¹⁷ še zlasti na podlagi t. i. »informacijsko-komunikacijske revolucije« (Abler, 1975, Brunn and Thomas, 1991), ki vodi do »časovno-prostorske konvergence«, do »krčenja prostora« (shrinking space) ali »časovno-prostorskega zgoščevanja« (time space compression). Zmanjšuje se pomen oddaljenosti glede na potreben čas in stroške ali glede na napor, ki je potreben, da jo premagamo. V nekaterih primerih (vzemimo npr. satelitske komunikacije, Ploman, 1984, Webster 1984) je oddaljenost že povsem izgubila svoj pomen (»ceno«), saj so stroški medcelinskega pretoka informacij isti, kot če gre le za oddaljenost med dvema hišama čez ulico. Lahko bi navedli vrsto primerov, ko bodisi transport ali komuniciranje na *večjo razdaljo* terja celo *manjše stroške* kot na manjšo razdaljo.¹⁸ Zato so naše dosedanje predstave o prostorski organizaciji družbe postale že močno zastarele in neustrezne, saj ne dohajajo tehnoloških sprememb. Vse več je odstopanj od do zdaj znane hierarhije družbeno-teritorialnih ravni. Kot značilen zgled lahko vzamemo t. i. »daljinsko zaznavanje« (remote sensing) s pomočjo satelita (Cracknell and Hayes, 1990). Le-to pogosto pomeni, da imajo gospodarske, upravne, politične in druge institucije ter tehnični eksperti v drugi državi (ali celo na drugem kontinentu) več informacij o relevantnih virih na določenem ozemlju, kot pa jih imajo v »domači« državi.¹⁹

Čeprav preokupacije ljudi še pretežno sledijo splošnemu vzorcu, po katerem se osredotočajo prevsem na tisto, kar jim je (naj)bližje, pa vendarle prav *odstopanja* zaslužijo največjo pozornost.

Zelo zgrešeno je torej linearno razumevanje pomena oddaljenosti, kot jo izražamo z merskimi enotami, kot so metri, kilometri ipd. Z vidika stopnje družbene identifikacije se pokaže, da so pri nas ljudje sicer močno navezani na svoj domači kraj, nato ta identifikacija s širšimi teritorialnimi enotami nekoliko upade, s Slovenijo je spet večja, nato pa se radikalno zniža za vse širše teritorialne okvire vse do sveta kot celote.²⁰

Gornji zgled nas torej opozarja na variabilnost določenih družbenih pojavov, ki je ni mogoče (dosledno) pojasniti (samo) z oddaljenostjo. Tradicionalne predstave o tem, da je tisto, kar je *blizu*, hkrati tisto, kar *bolj poznamo* in kar *bolj obvladujemo*, so vse manj ustrezne. Večina ljudi je verjetno bolje seznanjena z delovanjem in celo različnimi podrobnostmi iz osebnega in družinskega življenja Busha in Gorbačova kot pa s predsednikom svoje občine. Bližina ne pomeni (več),

¹⁷ V okviru Mednarodne sociološke asociacije (Raziskovalni komite za socialno ekologijo) smo že organizirali razpravo o novem pomenu prostora (Frankfurt, 1988).

¹⁸ Cena karte za letalski prevoz med nekaterimi evropskimi mesti je višja kot pa cena za prevoz npr. iz Londona v New York. Podobne so ugotovitve, ko gre za povezovanje z bazami podatkov preko računalniškega omrežja; le-to je najdražje na relaciji Ljubljana–Dunaj, cenejše med Dunajem in Londonom, najcenejše pa v povezavi Londona z ustreznimi bazami v ZDA.

¹⁹ Tako je moral npr. uporabnik iz Slovenije v Rimu kupiti (za 50 US dolarjev) potrebno informacijo o tem, kje so talne vode na slovenskem Krasu, do katere so prišli na podlagi »teledetekcije« s pomočjo satelita.

²⁰ Pri tem se opiram na podatke iz mednarodne primerjalne raziskave o lokalnih voditeljih (koordinatorski Henry Teune) na podlagi ankete, ki smo jo v Sloveniji (Jan Makarovič in sodelavci) opravili maja 1991.

da posameznik bolj obvladuje »mikrosituacijo«, tako kot tudi oddaljenost eo ipso še ne pomeni nemoči.²¹

Pri tem je treba opozoriti, da velik *teritorialni* obseg ne pomeni avtomatično tudi velikega *števila ljudi*.²² Vse večja je raznovrstnost globalnih omrežij (v svetovnem merilu), ki vključujejo le manjše število sodelujočih posameznikov. Prav ta omrežja pa kažejo na težnjo, da si vsak posameznik sam izbira in (so-)ustvarja svoj svet v globalnem merilu. V zvezi s tem je Giddens (1992) zapisal: »Oseba lahko uporabi raznovrstnost tako, da ustvari posebno identiteto-sebe, ki pozitivno vključuje elemente iz različnih okolij v integrirano celoto. Tako je kozmopolitska oseba prav tista, ki dobiva svojo moč iz tega, da je doma v vrsti različnih kontekstov«. Do tega lahko na splošno pride tedaj, kadar ima posameznik dosti skupnega z drugimi in hkrati selektivno izbira elemente iz vse širšega okolja, tako da krepí svojo lastno individualnost. Če pa povsem sprejme kulturne vzorce okolja in postane prav tak kot vsi drugi in v skladu s pričakovanji drugih, potem bi Fromm takšno odzivnost označil kot avtoritarno konformnost, v kateri jaz izpari. Okolje prevlada nad posameznikom tako, da je tisto, kar preostane od pravega jaza, prazno in neavtentično. Torej je odprta tudi možnost, da to razširjeno okolje in povečano kompleksnost posameznika preplavi in podredi. S tem pa spet zadevamo v že obravnavano alternativo o medravnosti in/ali komplementarnosti.

V vsakem primeru pa se nakazuje *sproščanje* z vidika ravni (hierarhije) *prostorske organizacije* družbe, ki se izraža v konvergenci mikrosituacij in delovanj (lokalnega) in makrostruktur (globalnega). Roszak je kot izhodišče svoje študije »Oseba/planet« (1981) celo izrazil svoje prepričanje, da so »potrebe planeta in potrebe osebe postale iste in skupaj so začele vplivati na osrednje institucije naše družbe z močjo, ki je nadvse prevratna, a prinaša s seboj tudi obete kulturne prenovе«.

Tehnologije postindustrijskega obdobja so močno povečale hitrost procesov agregiranja in dezagregiranja, vključno z dinamično vzratnih vplivov (Rosenau, 1990, 175). Ob skoraj »hipnih« komunikacijah se poveča mikro-makro *dinamika interakcij*, tako da skoraj vidno prihaja do oblikovanja podpore (mnenja, soglasja) ali njenega razpadanja.

Značilno pojavno obliko presejanja toge delitve na blizu in oddaljeno ali na lokalno in globalno (mikro-makro) predstavljajo še številnejši in raznovrstnejši *občasni prostorski agregati*. Gre za prehodno obliko od tradicionalne naselivitvene strukture, ki je temeljila na predpostavki stalnega bivališča in je dobila tudi oznako »prostor krajev«, k popolni fleksibilnosti in mobilnosti, ki jo izraža koncept »prostora tokov«. Med enim in drugim pa je prav v današnjem času značilna izredna dinamika povečevanja števila in raznovrstnosti občasnega shajanja posebnih skupin ljudi iz vsega sveta (oz. zmeraj bolj neodvisne od siceršnje oddaljenosti) na določeni lokaciji za krajši čas (npr. mednarodne konference, kongresi, sejmi, turizem, športne in kulturne prireditve ipd.).

Takšna shajanja so prostorske zgoščitve, ki *hkrati vsebujejo značilnosti lokalnega in globalnega*. Udeleženci sicer krajši čas postanejo prebivalci določenega kraja,

²¹ Tudi Giddens ugotavlja podobno: »Z oddaljenimi dogodki postanemo toliko seznanjeni, ali še bolj, kot z vplivi iz bližine, tako da postanejo sestavina osebne izkušnje. Situacije 'pri roki' so dejansko lahko bolj nejasne kot dogajanja velikega obsega, ki zadevajo številne milijone ljudi« (Giddens, 1992, 189).

²² Roszak (1981) izraža svojo značilno nezaupljivost do velikega, kar ga nadalje vodi k iskanju alternative. »Toda pri tem je treba upoštevati, da tako, kot je veliko nujno, protiosebno, je tudi majhno lahko protiosebno. Majhen obseg je sicer nujen za ohranjanje pravic do osebnosti, vendarle sam zase še ni zadosten« (ibidem, 319).

toda ob tem ohranjajo temeljne značilnosti, ki so jih pridobili v krajih svoje proveniencije; predvsem pa tako v neposrednem stiku uresničujejo svoje posebne interese in usposobljenosti glede na vlogo, zaradi katere se udeležujejo takšnih shodov. Cel svet se znajde v določenem kraju (vzemimo na olimpijskih igrah v Barceloni) in ta kraj začasno – in seveda glede na določeno vsebino – postane središče vsega sveta.

Tako je dosežena *neposrednost* kot eden od ciljev takšnih shajanj na enem mestu; poveča se možnost dvosmerne komunikacije in pospeši reševanje problema. Lokalno in globalno, mikro in makro se tako vsaj prehodno zlijeta v enkratno, edinstveno celoto, ki je vzorec in izraz prostorsko-časovnega zgoščevanja. V takšnih okoliščinah, do katerih prihaja z novo tehnologijo komunikacij in prevoza, torej postaja vse bolj jasno, da družbene realnosti ne moremo (več) pojasnjevati kot nekakšen seštevek različnih plasti, ki ležijo ena vrh druge in so kot take tudi značilne ravni analize. Celo tedaj, če so se že formirala posebna multidisciplinarna področja (za posamezne od teh ravni), le-ta ne morejo več vztrajati pri svojih zaprtih okvirih. Če pa dejansko gre za takšno inercijo, se s tem zmanjšuje njihova pojasnjevalna zmožnost in jih življenje *via facti* marginalizira.²³

6. Sklepna misel

V tem besedilu je šlo za poizkus konfrontacije dosedanjih socioloških razprav in spoznanj o mikro- in makrosociologiji z aktualno problematiko preobrazbe družbenoprostorske organizacije. Ob tem se je izkazalo, da so bile te razprave preveč zaprte v okvire retrospektivne analize same sociološke misli. Hkrati pa niso vključevale sprememb, ki izpodkopavajo temelje (hierarhične) strukture prostorskega reda. To je imelo za posledico tako vsebinsko osiromašenje (statičnost razumevanja, enostranost in pavšalnost ali celo sterilnost) teh razprav kot tudi fragmentarnost v dojemanju družbeno-prostorskega prestrukturiranja, ki se ni moglo opreti na širšo teoretsko razlago dinamike razmerij med mikro- in makrofero družbe.

V opravljeni analizi sem identificiral vrsto vprašanj, ki nakazujejo potrebno (pre-)usmeritev pozornosti družboslovcev in s tem elemente programa nadaljnjega raziskovanja. Hkrati pa sem opozoril na pojmovno in sploh miselno ujetost v inercijo, zaradi katere tudi v praksi prihaja do nekakšnega »faznega zaostanka« v reagiranju na spremembe, ki jih prinaša nova tehnologija na pragu informacijske družbe.

²³ To se kaže npr. ob tem, ko skupina sociologov, ki izdaja revijo *Sociologija* sela v Zagrebu, vztraja pri prvotni zasnovi *ruralne sociologije* tudi po več desetletjih. Hkrati pa je očitno, da danes družbeno življenje kmetov ter vasi oz. podeželja ne moremo več pojasnjevati brez vključevanja odločilnih vplivov in posegov iz »višjih« ravni in iz širšega prostora. Kaj bo delal oz. prideloval slovenski kmet celo v odmaknjeni hribovski vasi, ni več preprosto stvar njegove presoje ali skozi stoletja utečene prakse, temveč predvsem odločitev organov Evropske skupnosti, meddržavnih dogovorov, GATT-a ipd.

LITERATURA

- Abler Ronald et al. (1975) *Human Geography in a Shrinking World*, North Scituate, Duxbury Press
Agnew John (1987) *Place and Politics*, London, Allen and Unwin
Albrow Martin, Elizabeth King (1990) (eds.) *Globalization, Knowledge and Society*, London, Sage Publications
Alexander Jeffrey in Giesen Bernhard (1992) Od redukcije k povezavi: pregled razprave o mikro-makro povezavi. *Družboslovne razprave*, 13

- Alger Chadwick (1977) *Role of People in the Future Global Order*, v: *Alternatives IV (1978-79)*, Institute for World Order
- Alger Chadwick (1985) *Bridging the Micro and the Macro in International Relations Research*, *Alternatives* 10, Winter 1984-85, 319-44
- Alger Chadwick (1984) *Effective Participation in World Society: Some Implications of the Columbus Study*, v: Michael Banks, (ed.) *Conflict in World Society*, Brighton, Wheatsheaf Books-Harvester
- Bell Colin, Newby Howard (1975) *Community Studies*, London, George Allen and Unwin
- Brunn Stanley and Thomas Leinbach (1991) (eds.) *Collapsing Space and Time*, London, Hammersmith
- Burnett Alan and Peter Taylor (1981) *Political Studies from Spatial Perspectives*, New York, John Wiley
- Burton John W. (1972) *World Society* Cambridge, Cambridge University Press
- Collins Randall (1981) *On the Microfoundations of Macrosociology*, *American Journal of Sociology*, 86
- Cracknell Arthtur and Hayes Ladson (1991) *Introduction to Remote Sensing*, London, Taylor and Francis
- Domenak Žan-Mari (1991) *Evropa: Kulturni izazov*, Beograd, Prosveta
- Featherstone Mike (ed.) (1990) *Global Culture*, SAGE Publications, London
- Fisher S. Claude et al. (1977) *Networks and Places*, New York, The Free Press
- Giddens Anthony (1985) *The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration*, Cambridge, Polity Press
- Giddens Anthony (1992) *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*, Cambridge: Polity Press
- Hamelink Cess (1983) *Cultural Autonomy in Global Communications*, New York, Longman
- Inkeles Alex (1973) *The Emerging Social Structure of the World*, paper, IPSA, Montreal
- Janelle Donald (1968) *Central place development in a times-space framework*, *Professional Geographer*, 20
- Jeffrey Alexander in Giesen Bernhard (1992) *Od redukcije k povezavi: pregled razprave o mikro-makro povezavi*, *Družboslovne razprave* 13, Ljubljana
- Knorr-Cetina K. and A. V. Cicourel (1981) *Advances in social theory and methodology, Toward an integration of micro- and macro-sociologies*, London, Routledge and Kegan Paul
- Kuklinski Antoni (1990) *Globality versus Locality*, Warsaw, Institute of Space Economy
- Mlinar Zdravko (1990) *Territorial identities: between individualization and globalization*, v: Kuklinski Antoni (ed.) (1990) *Globality versus Locality*, Warsaw, Institute of Space Economy
- Mlinar Zdravko (1990) *Avtonomija in integracija v evropskem prostoru*, *Teorija in praksa*, št. 12
- Mlinar Zdravko (ed.) (1992) *Globalization and Territorial Identities*, Aldershot, Avebury
- Neuman Russell W. (1991) *The Future of the Mass Audience*, Cambridge, Cambridge University Press
- Ploman Edward (1984) *Space, Earth and Communication*, London, Frances Pinter
- Pogačnik Jože (ur.) (1987) *Slovenska misel*, Ljubljana, CZ
- Rosenau James (1990) *Turbulence in world politics: a theory of change and continuity*, Princeton, Princeton University Press
- Roszak Theodor (1981) *Person and Planet*, London, Granada
- Simon Nora and Minc Alain (1980) *The Computerization of Society*, Cambridge, MA, MIT Press
- Sklair Leslie (1991) *Sociology of the Global System*, London, Harvester Wheatsheaf
- Solar Milvoj (1987) *Kulturni pluralizam u Jugoslaviji*, *Kulturni radnik*
- Teune Henry, Zdravko Mlinar (1978) *The Developmental Logic of Social Systems*, SAGE Publications, London
- Teune Henry, Zdravko Mlinar (1973) *Participacija i razvoj*, *Revija za sociologiju*, Zagreb, št. 3
- Wallerstein Immanuel (1974, 1980) *The Modern World System I, II*, New York: Academic Press
- Webster David (1984) *Direct Broadcast Satellites: Proximity, Sovereignty and National Identity*, *Foreign Affairs* (Summer)

DOROTEJA VERŠA*

Televizijska podoba spolov

Uvod

Z večanjem pomena medijev in s pričetkom znanstvenega ženskega vprašanja sta postala problematika odnosa množičnih medijev do ženske in njen položaj v medijih pogost predmet raziskav.

Prve raziskave zasledimo že v petdesetih letih (Smythe, 1954; Head, 1956, po

* Doroteja Verša, diplomirana sociologinja.

Gutner, 1989), pozneje pa so vse pogostejše: (Cantor, 1973; Tedesco, 1974; Downing, 1974; Miles, 1975; McNeil, 1975; Lemon, 1978; Knull, Pesch, Perlof, 1981; Livingstone, Green, 1986; Harris, Stobart, 1986; po Gutner, 1989; Eckman, Steingbard, 1987; Creedon et al., 1989; Brown et Al., 1990; Muramatsu, 1990; Sasidheran, 1990 in drugo). V Sloveniji in Jugoslaviji pa so tovrstne študije še danes redke (Jogan, 1986; Raičević, 1986; Plavašić, Savić, 1989; Jogan, 1989; Perković, 1990; Jogan, 1990).

To besedilo je nastalo kot povzetek diplomske naloge pod naslovom Lik ženske na televiziji, opravljene pod mentorstvom prof. dr. Mace Jogan na Fakulteti za družbene vede Univerze v Ljubljani.

Iz širokega spektra pogledov na problematiko odnosa med spolom in množičnimi mediji sem izbrala kvantitativne in kvalitativne vidike upodabljanja spolov na televiziji s poudarkom na podobi ženske.

Spolna hierarhija in televizija

Stratifikacija družbe po spolu je univerzalni družbeni pojav. Pripadnost določenemu spolu je biološko pogojena, toda okoli te naravne determiniranosti je oblikovana cela družbena konstrukcija pomenov in odnosov. Spolni vzorci so trdno zasidrani v vsakdanjem mišljenju in obnašanju, zato pripadnost spolu usodno determinira življenjski stil, družbeni položaj in izkušnje posameznika.

Raziskave številnih področij družbenega življenja so pokazale, da so odnosi med spoloma hierarhični (Jogan, 1991, a). Odnosi podrejanja izhajajo iz asimetrično razporejene družbene moči; največ moči je skoncentrirane v rokah moških, ki zasedajo privilegirane položaje, precej manj pa v rokah žensk, ki zasedajo deprivilegirane in podrejene položaje (Jogan, 1990, a).

Oblike spolne hierarhije, pa tudi načini njenega utemeljevanja in opravičevanja so se skozi zgodovino spreminjali. V preteklosti je bil dejanski deprivilegiran položaj žensk (prepoved šolanja in dedovanja, odrekanje volilne pravice, prodaja žensk in podobno) usklajen z opredelitvami njenega položaja v vseh oblikah zavesti (pravo, morala, vera). Danes so ženskam in moškim z zakonom zagotovljene enake pravice. Toda razhajanje med deklariranim in dejanskim položajem ženske je večje kot kdaj koli prej, saj predsodki in stereotipi onemogočajo ženskam izrabo ponujenih možnosti, vključitev ženske v sfero plačanega dela ni zamajalo tradicionalne delitve vlog med spoloma v privatni sferi.

Deprivilegiranost žensk torej prehaja iz formalnih in eksplicitnih oblik v neformalne in latentne. Spreminjanje oblik podrejenosti žensk zahteva tudi drugačne oblike njenega opravičevanja. Opravičevanje hierarhičnega odnosa med spoloma se iz zakonov seli v osebna stališča in moralne norme. Množični mediji kot eden od dejavnikov socializacije sodelujejo pri njihovem oblikovanju.

Proces utemeljevanja družbene realnosti poteka na vseh področjih človekovega delovanja, tako tudi množičnem komuniciranju. Televizija je od vseh množičnih medijev zadovoljila največ človekovih čutov. Vizualni in avditivni dražljaji omogočajo, da se v dejanske ali namišljene dogodke vključi veliko število opazovalcev, ki se sicer fizično zaradi njihove množice in oddaljenosti ne bi mogli. Nove televizijske tehnologije bodo ta učinek samo še okrepile.

V omejenem programskem času, ki ga ima televizija na razpolago, lahko prikaže samo del obilice dogodkov, ki se ves čas dogajajo. Televizijske slike tako postanejo le izrezi iz celovite realnosti. Kateri izrezi bodo izbrani, kakšen pomen

bodo dobili in v kakšnih razmerjih do drugih dogodkov in pojavov bodo prikazani, je odvisno od ustvarjalcev televizijskega programa in tistih, ki jih nadzorujejo. Televizija lahko načrtno izbira določene dogodke in osebe in jih postavlja v povsem nov kontekst. Vsebinam lahko pripiše nove pomene in jih postavi v nova razmerja, neodvisno od realnih. Televizija lahko tako predeluje dejanske dogodke in osebe in montira novo podobo stvarnosti. »Vključeni smo namreč v paradigmo totalne inscenacije kot uprizarjanja vseh poglobitvenih razsežnosti družbenega življenja (od umetnosti in športa do politike in gospodarstva) in v modele tehniške simulacije« (Strehovec, 1991, b). Tej vrsti področij družbenega življenja, ki v medijih doživljajo svojo drugo resničnost, lahko dodam tudi odnose med spoloma.

Nosilci družbene moči bodo v proces utrjevanja svojih privilegiranih položajev vključili tudi medije. »Ljudje bodo prej fiksirani na tisto neizogibno, kot da bi se spremenili... To bi odgovarjalo ekonomsko zasnovani globalni tendenci današnje družbe, da v vseh oblikah zavesti ne presegajo samih sebe, svojega statusa quo, ampak da ga nenehno krepijo in da ga tam, kjer se jim zdi ogrožen, znova vzpostavljajo« (Adorno, 1975, po Prohič (ur.), 1978). Nove vloge, ki jih ženska sprejema, in priveski njene emancipacije nedvomno ogrožajo privilegirane položaje vladajočih (moških), zato bodo ti poskušali ohraniti videz statusa quo. Televizija ima s svojimi tehničnimi možnostmi reproduciranja in produciranja modelov mišljenja in obnašanja v tem procesu pomembno vlogo.

Cilji in vzorec televizijskega programa

Da bi ugotovila, kako sta na televiziji prikazana oba spola, sem z empirično analizo poskušala odgovoriti na vprašanja, koliko žensk in koliko moških nastopa v posameznih tematskih skupinah programov, koliko v celotnem programu in v kakšnih vlogah nastopajo.

Analizirani vzorec zajema celoten enotedenski spored prvega programa televizije Slovenija, kar znaša 98 ur programa. Da bi se izognila vplivu številnih ponavljanj oddaj in da bi izločila vpliv posebnih dogodkov, sem program vzorčila ves april 1991, tako da sem zajela vseh sedem dni v tednu. Menim, da je vzorec reprezentativen za letoletni televizijski program televizije Slovenija.

Sistem šifriranja in statistična analiza

Televizijski program sem razdelila na 10 tematskih skupin, ki zajemajo sorodne programe: 1. poročila in aktualnosti, 2. preostali informativni program, 3. igrani program, 4. videospoti, 5. zabavnokontaktne program, 6. glasbeni program, 7. risanke, 8. otroški igrani program, 9. otroški program, 10. reklame.

Za vsako tematsko skupino sem definirala vrsto spremenljivk, ki ponazarjajo posebnosti tematske skupine (določene vloge, prevladujoča okolja).

Merila, po katerih sem šifrirala v programu nastopajoče osebe, se po tematskih skupinah nekoliko razlikujejo, na splošno pa sem upoštevala tiste osebe, ki so se pojavile na zaslonu in so spregovorile.

V statistični analizi sem uporabila strukturne deleže za ugotavljanje števila žensk in moških v posameznih skupinah programov in v posameznih vlogah, razliko med deleži za ugotavljanje signifikantnosti razlik v frekvenci nastopanja žensk

in moških in hikvadrat ob 5% stopnji tveganja kot kazalnik povezanosti med spremenljivkama (na primer spol in vloga).

Predstavitev rezultatov

Poročila in aktualnosti

V to tematsko skupino programov sem uvrstila Dnevnike, Utrip, Zrcalo tedna in podobne oddaje. 75,5% oseb, ki so nastopile v teh oddajah, so bili moški, žensk pa je bilo 24,5%. Tudi po vlogah, v katerih so nastopali, so bili različno razporejeni: večina žensk se je pojavila v novinarskih vlogah oziroma v vlogah urednic – voditeljic TV-dnevnikov (36,5%) in reporterke (46,9%), medtem ko je večina moških nastopila v vlogah intervjuvanih (27,7%) in prikazanih (oseb, ki so bile prikazane na ekranu in o katerih je napovedovalec ali reporterka govoril/a) (25,7%).

Delež in položaj, ki ga imajo ženske, zaposlene kot novinarke v medijskih ustanovah, sta eden od kazalnikov položaja ženske v medijih nasploh. Skupaj je na Televiziji Slovenija od 103 zaposlenih v novinarskem poklicu 38% žensk in 62% moških. V svetu je delež novinark zelo različen in je od 0% v Avstraliji do 50% na Jamajki (Japonska 2%, Norveška 4%, Venezuela 35%, ZDA 40%) (Seager in Olson, 1986, po Steeves, 1989). Ženske so torej pri nas prodrle v novinarske poklice, vendar jih je zelo malo na vodilnih mestih. Na Televiziji Slovenija sta na uredniških, torej vodilnih mestih zaposleni 2 ženski (10%) in 17 moških (90%), na novinarskih mestih pa 37 žensk (44%) in 47 moških (56%). Podobne pojave zaposlovanja novinark na nižjih, manj odgovornih in slabše plačanih mestih opažajo tudi drugod po svetu (UNESCO, 1985, po Steeves, 1989). Vsekakor je vstop žensk v novinarstvo prvi pogoj za uveljavljanje ženskega pogleda na obravnavane teme.

Vzroke za majhno število žensk med intervjuvanimi (13%) in prikazanimi (3,6%), kjer prevladujejo vodilni gospodarstveniki, domači in tuji politiki in strokovnjaki, vidim v dveh poglavitnih razlogih.

Po eni strani televizija kaže dejanski položaj žensk v družbi, saj so ženske v javnem življenju manj prisotne kot moški. Na poti do uveljavitve jih ovirajo skrb za gospodinjstvo, materinstvo, predsodki do strokovnega dela žensk, manjše ambicije in drugi razlogi.

Po drugi strani pa televizija iz kompleksne realnosti izbira predvsem tiste teme, ki so zanimive za oba spola, ter poroča o področjih življenja, na katerih so moški bolj aktivni in zanimajo predvsem moške. Neprimerno manjšo pozornost pa posveča področjem življenja, v katerih so aktivne ženske in zadevajo predvsem ženske. Tako je na primer v najbolj gledanih dnevnoinformativnih oddajah rezerviran čas za redno športno rubriko, medtem ko ostajajo kulturne, ekološke in ženske teme brez stalne rubrike. Televizija tako konstruira družbeno realnost, v kateri postajajo ženske nevidne, njihove aktivnosti pa nepomembne.

Igrani program

V filmih, dramah in nadaljevanjih je v analiziranem vzorcu nastopilo 34,3% žensk (193 oseb) in 65,7% moških (370 oseb). Podobno razmerje med spoloma se

pojavi v oddajah iz te skupine ne glede na njihovo zemljepisno poreklo. Tako se skozi široke izrazne in vsebinske možnosti, ki jih ponuja igrani program, ni uspelo prebiti temam ali pogledom, ki bi zagotovile številčnejšo zastopanost žensk.

V igranem programu sem posebno pozornost posvetila povezanosti med spoloma in družbenimi vlogami, v katerih nastopajo liki. Ugotovitve bi lahko strnila v trditve, da v tej televizijski zvrsti prevladuje tradicionalna delitev vlog na ženske in moške. Tako so na primer vloge »poročenih« (18% žensk in 9% moških), »druženje z družino« (10% žensk in 5% moških), »skrbijo za otroke« (11% žensk in 2,4% moških), »opravljajo hišna dela« (0% žensk in 0,8% moških), »vozijo se v avtomobilu« (7% žensk in 3% moških) signifikantno povezane z ženskim spolom. Obratno so vloge »zaposleni« (74% moških od vseh nastopajočih zaposlenih), »nadrejeni položaj na delovnem mestu« (2% žensk in 9% moških), »voznja avtomobila« (3% žensk in 11% moških) signifikantno moške vloge.

Stvarno življenje je vir snovi za oblikovanje filmskega programa, zato je ta nujno tudi izraz dejanskega položaja in odnosov v družbi. Veliko žensk se dejansko ukvarja z gospodinjskimi deli in vzgojo otrok, moški pa dejansko zasedajo vodilne položaje in se zato tudi na televiziji pojavljajo v teh vlogah. Toda televizija ima izjemne tehnične možnosti, da iz kompleksne stvarnosti izbere samo določene elemente, jih postavi v nova razmerja in jim da nov pomen ter tako montira nove modele. Pri portretiranju ženskih, pa tudi moških likov jih televizija omeji na samo eno vlogo ali na določeno skupino sorodnih vlog. Stereotipnost televizijskih likov izhaja ravno iz takega enostranskega in enodimenzionalnega portretiranja ljudi.

Omejevanje žensk in moških ni naključno, temveč se suče okoli natančno definiranih točk. To so tisti deli družbe in tiste vloge, ki doživljajo spremembe. Proces družbenega razvoja vsebuje protislovje med potrebo po nenehnem dinamičnem gibanju in spreminjanju in hkratno željo po ohranitvi statusa quo. Zato je treba iskati vedno nova opravičila za preseganje tega nasprotja. Televizija pa se je izkazala kot zelo primeren medij za opravljanje te naloge.

V zadnjih sto letih se je položaj žensk bistveno spremenil. Množično so se vključile v trg plačanega dela, kar jim je zagotovilo ekonomsko neodvisnost. Sistem izobraževanja je postal dostopen tudi ženskam, kar jim je odprlo pot na intelektualno področje. Razvoj tehnike in tehnologije in podružbljanje nekaterih družinskih funkcij sta jim omogočila več prostega časa. Sodobna medicina je omogočila učinkovito načrtovanje rojstev. Postopno se ženske vključujejo v sistem odločanja na političnem in gospodarskem področju. Vseh teh procesov dolgoročno ni mogoče preprečiti, lahko pa jih upočasnimo z zaježitvijo sprememb v zavesti. Televizijski stereotipni modeli žensk in moških so za gledalca posebna oblika življenjske izkušnje, ki oblikuje njegovo zavest. Omejevanje likov, ki temelji na tradicionalni delitvi vlog med spoloma, učinkuje kot orodje za zamegljevanje družbenih sprememb in ohranitev reda, v katerem ima ženska podrejen položaj.

Posebej se mi zdi pomemben odnos do tistih vlog v produkcijskem procesu, ki morajo nujno ostati nespremenjene, če naj se ohrani ravnotežje. Meja med javno sfero (politika, gospodarstvo) kot področjem produkcije in privatno sfero (vzdrževanje gospodinjstva, vzgoja otrok) kot področjem porabe mora ostati jasno začrtana, če naj ostane produkcijski sistem rentabilen. Prehajanje načel iz javne sfere v privatno bi zaprlo del virov dobička javne sfere, prejemanje denarnega nadomestila za opravljanje gospodinjskih del, za pripravo hrane, za nakupovanje in rojevanje ljudi in bi privatno sfero vključilo v javno produkcijo, kar bi zahtevalo drugačno prerazporeditev družbenega bogastva. Če vemo, da so moški glavni nosilci aktivnosti v javni sferi, ženske pa v zasebni, potem postanejo jasnejši vzroki

stanja, ki ga je ugotovil UNESCO: ženske v svetu opravijo 70% vseh del, imajo pa le 30% svetovnega bogastva.

Povezanost med spolom in družbeno vlogo se je pokazala kot nesignifikantna pri naslednjih vlogah: »imeti ljubezensko razmerje«, »komunicirati z otroki« (se igrati ali pogovarjati z njimi), »materialno in moralno pomagati drugim«, »imeti podrejen položaj na delovnem mestu« in »imeti prosti čas«. Naštete vloge, ki pokrivajo javno in zasebno sfero, kažejo, da televizija le počasi zaznava razkroj tradicionalne delitve vlog med spoloma.

Risanke

Risanke, zajete v vzorcu, so bile namenjene predvsem otrokom. Dejavniki socializacije, ki so jim v tem življenjskem obdobju izpostavljeni otroci, oblikujejo njihove osebnosti in njihova stališča. Zato je še posebej pomembno, kakšne bodo podobe spolov, ki jih bodo otroci spremljali v otroških televizijskih programih.

V risankah je bil delež resničnih in izmišljenih bitij, ki so imela lastnosti žensk, 31,1%, tistih, ki so imela lastnosti moških, pa 68,9%. Risanke so tako zvrst televizijskega programa z največjo razliko med številom žensk in moških. Manjše število ženskih likov pomeni tudi manjše število vzorcev obnašanja, življenjskih slogov, poklicev in drugih aktivnosti, ki jih lahko opravljajo tudi ženske. Dekleta so tako že v izhodišču prikrajšana za junakinje, s katerimi bi se lahko identificirale in jih posnemale.

Sklep

Zaradi omejenosti prostora sem v tem prispevku predstavila le del rezultatov. Sklepi temeljijo na širši podlagi podatkov, kot je tukaj predstavljena.

Samo v dveh od desetih tematskih skupinah programov (zabavno-kontaktne in otroški vodeni program) je bilo število žensk in moških, ki so nastopili, statistično enak, v vseh preostalih pa so prevladovali moški. V celotnem vzorcu je nastopilo 4490 oseb, od katerih je bilo 35% žensk in 65% moških. Če vemo, da je delež žensk v slovenski populaciji 51%, je očitno razhajanje med razmerjem spolov v populaciji in razmerjem spolov, prikazanih na televiziji. Televizija producira nevidnost žensk v javnosti in ustvarja vtis, da ženske zelo malo prispevajo k družbenemu razvoju. Zato lahko rečem, da se seksističnost prvega programa televizije Slovenija kaže predvsem v pomanjkanju žensk.

Televizija prikazuje ženske in moške v vlogah, ki jih dejansko zasedajo, s tem pa reproducira in utrjuje obstoječo delitev vlog med spoloma. S posredovanjem selekcioniranih vsebin in družbenih vlog televizija obenem konstruira družbeno stvarnost in stereotipne modele žensk in moških, ki z načeli vplivanja medijev oblikujejo družbo. Marginaliziranje tistih področij javnega in zasebnega življenja, v katerih so ženske aktivne in za katera se ženske posebej zanimajo, prikrajšuje ženske za informacije specifičnega pomena, kar bi lahko definirali kot posebno obliko diskriminacije – informacijsko diskriminacijo (Vreg, 1990).

V celotnem vzorcu ni bilo ne posebne oddaje ne prispevka, ki bi obravnaval katero koli specifično žensko temo. Nezmožnost izražanja ženskih interesov v množičnih medijih in nezmožnost komuniciranja prek njih ustvarjata vtis, da takšnih interesov ni. Brez javno izraženih skupnih interesov in idej pa ostajajo

ženske razdrobljene, neorganizirane in prepuščene obvladovanju težav na osebni ravni.

Problem predstavitve ženske na televiziji torej obstaja. Do podobnih rezultatov in ugotovitev so prišli tudi drugje v svetu.

Različne mednarodne organizacije in telesa so izdelali smernice in napotke za oblikovanje medijev, ki naj bi spodbudili emancipacijo žensk in ustvarjali pogoje za dejansko enakopravnost spolov (Nairobijska dolgoročna strategija za izboljšanje položaja ženske do leta 2000, Mednarodna konferenca o ženskah, medijih in oglaševanju, Manila, 1991). Številne države (Švedska, Norveška, Kanada) že imajo zakonsko definiran odnos medijev do žensk ali vsaj kodekse novinarjev in oglaševalcev, ki preprečujejo najbolj grobo diskriminacijo in poniževanje žensk.

Telekomunikacijska povezanost sveta, predvsem satelitski prenos televizijskih programov je omogočil, da lahko vsi gledamo vse. Večino svetovne televizijske produkcije imajo v svojih rokah razvite zahodne države, ki s svojim močnim sistemom distribucije in oddajanja programov z vrednotami in vzorci obnašanja, vsebovanimi v oddajah, vplivajo na odnose med spoloma po svetu. Tako postaja televizija z reproduciranjem zaželenih spolno pogojenih vzorcev obnašanja podaljšana roka vladajočih struktur najrazvitejših držav. Taka ideološka kolonizacija pripravljala ugodne razmere za nadaljnjo ekonomsko in politično kolonizacijo oziroma podrejanje manj razvitih družb. Posebej pomembno je, da je programe, distribuirane s pomočjo satelitov, nemogoče nadzorovati.

Revne družbe, kot je naša, so zaradi nezadostne in neakovostne lastne televizijske produkcije prisiljene uvažati programe. Ti pa so, ponovno zaradi pomanjkanja finančnih sredstev, pogosto neakovostni. S slabimi programi pa uvažamo tudi marginalnost in podcenjenost žensk, ki jo nato v lastnih programih znova reproduciramo.

Intenzivnejše vključevanje Slovenije v mednarodne ekonomske tokove bo povzročilo poplavo domačih medijev z različnimi tujimi programi (na primer reklama) tudi nesprejemljivih vsebin. Slovenska medijska politika je za prodor tujih programskih vsebin nepripravljena. Zato bi morali mednarodno sprejete smernice in navodila za ureditev in definiranje položaja ženske v medijih čim prej operacionalizirati v lastni medijski politiki in spremeniti nacionalno televizijo iz dejavnika zaviranja v dejavnik pospeševanja enakosti med spoloma.

LITERATURA

Brown, M. E. (1990), *Television and women culture: The Politics of the Popular*. London, Newbury Park, New Delhi: SAGE Publications.

Creedon, P. J. et al (ur.) (1989), *Women in Mass Communication*. Women in Mass Communication. Newbury Park, London, New Delhi: SAGE Publications.

Ekman, M., Stigbrand, K. (1987), *Sexist Advertising-What Is That?* (Report for Swedish Government). The National Swedish Board for Consumer Policies, Vällingby.

Gutner, B. (1986), *Television and Sex Role Stereotyping*. London, Paris: John Libbey & Co.

Jogan, M. (1986), *Eva je premagala Marijo*. Prispevek na srečanju v Banjaluki (rokopis).

Jogan, M. (1989, a), *Primjeri produkcije ženskog lika u »lakoj štampi«*. V: *Masovni mediji i humanizacija odnosa među polovima: zbornik radova (1989) Banjaluka: Pedagoška akademija*.

Jogan, M. (1990, a), *Družbena konstrukcija hierarhije med spoloma*. Ljubljana, FSPN.

Jogan, M. (1990, b), *The Mass Media as (Re)producers of Women's Social (In)visibility*. Referat na XII konferenci IMACAR. Bled.

Muramatsu, Y. (1990), *Of Women by Women for Women? Japanese Media Today*.

Plavašič, P. S., Savič, J. (1989), *Model evaluativnih istraživanja u projektu*. V: *Masovni mediji i humanizacija odnosa među polovima: zbornik radova. (1989) Banjaluka: Pedagoška akademija*.

- Prohić, E. (ur.) (1978), *Priroda televizijskog medija*: zbornik. Sarajevo: Svjetlost.
- Raičević, Z. (1986), *Tretman žene u suvremenim sredstvima javnog informiranja*. Zagreb, *Žena*, 1986, 4.
- Sasidharan, M. R. (1990), *Visibility of Woman in Indian Magazines*. (Referat na konferenciji IAMCR, Bled).
- Steeves, H. L. (1989), *Gender and Mass Communication in Global Context*. V: Creedon P. J. et al (ur.) *Women in Mass Communication*. Newbury Park, London, New Delhi: SAGE Publications (83-11).
- Vreg, F. (1990), *Demokratsko komuniciranje*. Maribor, Obzorja.

LJUBICA JELUŠIČ*

O kolokvijih, seminarjih in mednarodnih konferencah s področja miru in varnosti v letu 1992

Leto 1992 bo za znanstvenike, ki proučujejo razmerja med vojsko in družbo, zelo plodno, seveda le, če se bodo zmogli odlepiti od večletnih akademskih razprav in če bodo stvarnost vojne na Balkanu jemali kot raziskovalni izziv in izjemno priložnost. Vojna je seveda izziv za vse družboslovce, ne le za vojaške sociologe in politologe, zato bi nas v prihodnje moralo skrbeti, če se v tem fenomenu ne bodo znašli tudi slovenski sociologi, politologi, obramboslovci, antropologi, komunikologi, zgodovinarji, psihologi, socialni delavci. Številni mednarodni simpoziji na temo vojne zaenkrat kažejo le povečan interes vojaških sociologov, obramboslovcev, obrambnih strokovnjakov, mirovnikov in celo pisateljev. V nadaljevanju bomo predstavili tri strokovne sestanke, na katerih so sodelovali tudi slovenski raziskovalci razmerij med vojsko in družbo.

Obramboslovni kolokvij, Pekre, Maribor, 26. in 27. maj 1992

Že konec maja je v spomin na dogodke v Pekrah leta 1991, ko so oklepna vozila JLA obkolila Center za obrambno in zaščitno usposabljanje v Pekrah, kar je bil uvod v kasnejše oborožene spopade med jugoslovansko zvezno vojsko in Teritorialno obrambo Slovenije, potekal v Pekrah in v Mariboru dvodnevni obramboslovni kolokvij na temo Analiza vojne v Sloveniji in na Hrvaškem. Na kolokvijju je sodelovalo 190 obramboslovcev, vojaških in obrambnih ter policijskih strokovnjakov iz Slovenije in Hrvaške. Organizatorji kolokvija so bili Obramboslovno društvo Slovenije, Obramboslovni raziskovalni center Inštituta za družbene vede na Fakulteti za družbene vede iz Ljubljane ter 7. pokrajinski štab Teritorialne obrambe Slovenije iz Maribora. Slovensko vojno so analizirali obramboslovci, ki so bili junija in julija 1991 na odgovornih položajih v TO, v civilno-obrambnih strukturah ter v političnih in družbenih organizacijah, s čimer so sestavili svojevrsten zemljevid bojev in neoboroženih akcij prebivalstva po vsej Sloveniji.

Predstavljanje referatov je potekalo v dveh delovnih skupinah, pri čemer je prva skupina obravnavala vojaške spopade, druga skupina pa civilno obrambo. Tako sta bila prvič doslej enakovredno obravnavana oboroženi in neoboroženi upor vojaški intervenciji na slovenskih tleh. Posebnost kolokvija so bili nastopi nekaterih visokih vojaških poveljnikov slovenskega rodu, ki so bili med slovensko

* Dr. Ljubica Jelusič, docentka na FDV

vojno še pripadniki jugoslovanske vojaške oligarhije. To je bila prva priložnost, na kateri so lahko udeleženci slovenske vojne slišali, kako so bili videti z nasprotne strani. Zanimivo je bilo slišati tudi razmišljanje enega od nekdanjih generalov JLA (Milovana Zorca), ki je vojaško intervencijo obsodil javno že takoj prve dni pohoda enot JLA po Sloveniji. Predstavil je razkroj etičnega kodeksa v vrstah nekdanje jugoslovanske vojske ter občutke visokega vojaškega poveljnika, ko je prisiljen spremljati to razpadanje, in vse, kar lahko stori, je prošnja za upokožitev.

Eno glavnih vprašanj, ki je ves čas spremljalo kolokvij, je zadevalo problem oddaljenosti do dogodkov pred manj kot letom dni. Nekateri uradniki obrambnega ministrstva, posebej tisti, ki se kolokvija niso udeležili, so zbranim v Pekrah odrekli pravico in sposobnosti do korektne analize preteklosti. Sporno je bilo predvsem napovedovanje demistifikacije dogodkov, osebnosti, pojavov in načinov delovanja pri uporabi. Udeleženci kolokvija so znali ceniti tako prispevek oboroženih formacij TO, kot diplomatska in pogajalska prizadevanja slovenskih politikov, informacijski preboj slovenskih medijev ter civilno-obrambno delovanje. Šele mesec dni po kolokviju je mnogim obramboslovcem postalo jasno, zakaj je takšna vsebinska usmeritev kolokvija naletela na odpor in kritike omenjene uradniške nomenklature. Premiki – knjiga pričevanj in dokumentov obrambnega ministra naj bi bila prvi obračun z enoletno zgodovino ter hkrati merilo, po katerem naj bi se cenili in vrednotili dogodki in ljudje tistega časa. Obramboslovni kolokvij je prišel ravno toliko prezgodaj, da je vzbujal sume, in še pravočasno, da je lahko vnaprej relativiziral enostranska merila, pa čeravno samo v strokovni javnosti, kakršno sestavljajo slovenski diplomirani obramboslovci.

Analizo vojne na Hrvaškem so pripravili štirje sodelavci Fakultete za politične znanosti, študija civilne obrambe iz Zagreba (dr. Marko Bešker, dr. Seka Kugler, mag. Siniša Tatalović in Vlatko Cvrtila). Z veliko mero samokritičnosti so, čeprav so nekateri prihajali celo s prve bojne črte, opisali vzroke in tehnologijo vojne na Hrvaškem, opisali odnos prebivalstva do misije UNPROFOR ter predstavili rezultate raziskave med hrvaškimi borci, opravljene večinoma na fronti. Rezultati so izšli v knjigi *Obzorje slobode*, ki sta jo podpisala in samozaložila dr. Marko Bešker in dr. Seka Kugler.

Tretja bialna konferenca združenja ERGOMAS, Toulouse, 2–5. julij 1992

ERGOMAS je evropsko združenje vojaških sociologov in politologov oziroma vseh tistih, ki se ukvarjajo s proučevanjem razmerja med vojsko in družbo. Letošnja konferenca v Toulousu v Franciji je zbrala približno 50 strokovnjakov iz Evrope in tudi iz Združenih držav Amerike. V združenju sodelujejo predstavniki vojaške sociologije iz skoraj vseh evropskih držav, iz nekdanje Jugoslavije pa v raziskavah združenja sodeluje samo Slovenija.

Tokratna bialna konferenca ERGOMAS a je nosila pomenljiv naslov »What structures and functions for the Military in an unstructured world?« (Kakšne strukture in funkcije za vojsko v nestrukturiranem svetu?). Vojna na Balkanu, v kateri igra najbolj umazano vlogo vojska, ki je bila opredeljena kot sila za zavarovanje miru in varnosti, vznemirja mnoge sodobne znanstvenike v svetu. To in pa razpad bipolarizma v svetu sta povzročila nezaupanje v nacionalne vojske in v njihove sodobne funkcije. Razen mirovnikov še nihče ne postavlja vprašanja samega obstoja vojske, toda za večino so povsem odprte ravni njene uporabe in oblike obstajanja. Dilemo iz naslova konference v Toulousu je mogoče torej razu-

meti tudi takole: če vojska mora obstajati in če ni več zunanje sovražnika (svet naj bi namreč bil strukturiran na sovražnike in zaveznike), čemu je namenjena? Primer nekdanje jugoslovanske vojske, ki se ni zmogla preoblikovati drugače kot v ubijalsko notranjo policijsko silo, vzbuja strah in nezaupanje. Iskanje nove misije vojske v humanitarnih in mirovnih akcijah je trenutno najmodernejši način preoblikovanja in tudi relegitimiranja sodobnih vojsk.

Konferenca ERGOMASa je ohranila siceršnjo notranjo ureditev združenja, pri čemer so izstopale predvsem tiste delovne skupine, ki jim uspeva v skupnih mednarodnih raziskavah. Delovna skupina, ki se ukvarja s problemi javnega mnenja in varnosti v Evropi, se pripravlja na vseevropsko javnomnenjsko raziskavo; delovna skupina, ki usklajuje potek mednarodne raziskave o vojaškem poklicu, zbira še zadnje nacionalne podatke; delovna skupina, ki je raziskovala spremembe vrednot in varnostnih usmeritev, je končala z delom – z uspešno primerjalno raziskavo na nemškem in italijanskem zgledu.

Med tridesetimi predstavljenimi referati sta na konferenci vzbujali veliko zanimanja predvsem dve tematiki: 1. nova ruska varnostna doktrina in 2. Slovenija po neodvisnosti – ali varnostne doktrine novih evropskih držav. Referata obeh slovenskih predstavnikov: Antona Grizolda, Nacionalno-varnostne zadeve v novi državi Sloveniji, in Ljubice Jelušič, Zahteve evropske varnosti po neodvisnosti – primer Slovenije, sta bila uvrščena v sam začetek konference, takoj za slavnostnimi govori.

Na konferenci vojaških sociologov je bilo izvoljeno tudi novo vodstvo združenja ERGOMAS – za prihodnji dve leti bo predsednica združenja vojaška sociologinja iz Italije, prof. dr. Marina Nuciari. Združenje je ob tem nekoliko spremenilo terminologijo iz svojega statuta – namesto chairman bo odslej v veljavi chairwoman.

Drugi mednarodni seminar učiteljev za mir s področja Alpe – Jadran, Koper, 19–25. julij 1992

Sredi julijske vročine se je v Dijaškem domu v Kopru srečalo 60 učiteljev iz Slovenije, Italije, Avstrije in letos prvič tudi iz Hrvaške. Mednarodni seminar so organizirale mirovne institucije Mirovni inštitut in Center za kulturo miru in nenasilja iz Ljubljane, ACLI-CEPAS iz Vidma in Alpe Adria Alternativ iz Beljaka ob izdatni podpori vodstva Dijaškega doma iz Kopra, katerega direktor je lani tudi sam sodeloval na podobnem seminarju v Tolminu, ter Zavoda za šolstvo in šport Republike Slovenije. Po začetnih organizacijskih težavah, ki jih je ta sedaj že tradicionalni seminar preživljal lani v Tolminu, je letošnje kopsko srečanje potekalo zelo organizirano, tudi s prevajalci, ki so simultano prevajali v italijanščino, nemščino in slovenščino, pa vendar prisrčno.

Sam seminar se je odvijal na uvodnih plenarnih zasedanjih, kjer sta bila udeležencem predstavljena trenutni politični položaj na tleh nekdanje Jugoslavije ter stanje mirovne vzgoje v treh državah, v Sloveniji, Italiji in v Avstriji. Večina seminarja je potekala v delovnih skupinah. V naravoslovni skupini, ki sta jo vodila prof. Hans Heider iz Beljaka in inž. Ignac Kalin iz Ljubljane, so bili praktično predstavljeni alternativni viri energije, udeleženci pa so si izdelali tudi lastne sončne kolektorje. Čaj, ki so ga skuhalih ob preizkušanju svojih modelov, so morali poskusiti vsi udeleženci seminarja. V delovni skupini za kooperativne igre pod vodstvom mag. Brede Kroflič s Pedagoške fakultete v Ljubljani so se udeleženci

preizkušali v pantomimi, nenasilni komunikaciji in socialnih igrach. Po vzoru na Teater zatiranih so ob koncu seminarja zaigrali tri krajše igre, udeleženci seminarja pa so izbrali najbolj zanimivo, ter jo skupaj z originalnimi igralci poskušali odigrati znova z novimi liki, novimi zapleti in razpleti, vse do razpleta, ki se je zdel vsem prisotnim najbolj sprejemljiv. V skupini za pisanje otroške knjige pod vodstvom mag. Wernerja Wintersteinerja z Univerze v Celovcu in Saša Gazdića z Mirovnega inštituta v Ljubljani je nastajala skupna knjiga v vseh jezikih udeležencev, pri čemer so njeno vsebino sooblikovali tudi prisotni otroci.

Največ zanimanja med udeleženci je bilo za delovno skupino Kako pozabiti na vojno? pod vodstvom dr. Ljubice Jelušič s Fakultete za družbene vede. Glavna misel skupine je zadevala predvsem otroke, vpliv vojne na otroke, zlorabo otrok v vojni ter kako pomagati otrokom, največjim žrtvam vojne na tleh nekdanje Jugoslavije, pozabiti krutosti vojne. Skupina je poskušala enakovredno obravnavati probleme otrok, ki so sredi vojne vihre, potem probleme otrok v izgnanstvu ter tudi nujnost mirovne vzgoje za vse tiste otroke, ki sicer živijo v miru, vendar se bodo morali v vsakdanjem življenju srečati z otroki iz vojne, skratka, kako razviti občutke solidarnosti do begunskih otrok v naši neposredni bližini. Pa vendar je problem begunskih otrok ves čas silil v ospredje, še posebej zato ker sta delovno skupino obiskala direktor Uprave za zaščito in reševanje Bojan Ušeničnik in načelnica oddelka za usposabljanje na isti upravi Zorica Bukinac. Bojan Ušeničnik je predstavil sistem in organizacijo begunskih centrov v Sloveniji, kar je bilo posebej za udeležence iz tujine zelo poučno. Zorica Bukinac je predstavila rezultate raziskave, ki so jo opravili na Upravi za zaščito in reševanje ob pomoči nekaterih slovenskih psihologov med begunci prvega vala, torej večinoma hrvaškimi begunci še konec leta 1991, ter med begunci drugega vala, večinoma muslimanskimi in hrvaškimi begunci Bosne in Hercegovine, spomladi leta 1992. Zanimivo je, da poznata rezultate te raziskave zaenkrat le ozek krog strokovnih delavcev, ki se ukvarjajo z begunci v Sloveniji, ter strokovna psihološka javnost v tujini. Za sodelujoče v delovni skupini je bil to zelo nazoren in zanimiv uvod v obisk begunskega centra na Kozini, ki se ga je udeležilo kar dvajset ali tretjina prisotnih na seminarju. Verjetno je bil ravno ta obisk vrhunec dela v delovni skupini, čeprav smo vsi obiskovalci odhajali pretreseni, žalostni in tudi nemočni. Pretresljive zgodbe in upanje mater, da bi za otroke organizirali vsaj šolo (pa čeprav jih je misel na to spravljala v solze, pomeni namreč, da se pred jesenjo ne bodo vrnili na svoje domove), bomo nosili še dolgo s seboj. V pogovoru s temi materami smo prišli do temeljnega sklopa svoje delovne skupine, da namreč ne moremo pomagati otrokom, da bi pozabili na vojno, dokler ne pomagamo njihovim preživelim staršem preboleti sovraštva in izgube doma in domovine. Delovna skupina je svoje delo končala z razgovorom z Zdenko Bakalar, diplomantko Fakultete za družbene vede in poročevalko Radia Slovenije iz Sarajeva. Opisala je življenje v obleganem Sarajevu in pot sedem tisoč talcev – otrok in njihovih mater iz Sarajeva v znanem konvoju Otroške ambasade, ki so ga srbski teritorialci hoteli zamenjati za težko orožje, in v katerem je bila tudi sama Zdenka s svojimi otroki.

Mednarodni seminar so spremljale različne kulturne prireditve, politična srečanja in obiski: razgovor s koprskim županom Aurelijem Jurijem o ureditvi življenja na dvojezičnem območju, obisk TV-Capodistrie in Radia Koper. Posebej odmeven je bil večer protivojne poezije, na katerem sta se izkazali slovenska pesnica Neža Maurer in znana hrvaška pesnica Božica Jelušič.

Mednarodni seminar učiteljev za mir postaja torej tradicionalen, tematike ne bo zmanjkalo še dolgo let, prihodnje leto naj bi se učitelji srečali na Hrvaškem,

v Gorskem Kotarju, edinem delu Hrvaške, kjer živijo Hrvati in Srbi skupaj, pa se v tokratni vojni niso pobijali med seboj. Med udeleženci pa bo treba počasi začeti pogrešati sodelujoče s področja družboslovja, posebej tistega, ki ga goji Fakulteta za družbene vede. Kako bi sicer bilo mogoče, da je obrambno ministrstvo uradno poslalo svojega predstavnika na seminar, s Fakultete za družbene vede pa ni bilo uradno nikogar? Tudi brez tega seminarja je videti, da se FDV s problemi vojne in njenih posledic ter s problemi mirovne vzgoje kot družboslovne tematike kaj malo ukvarja. Begunce raziskujejo psihologi, o socioloških in antropoloških raziskavah na tem področju še ni nič slišati. Študentje – prostovoljci s pedagoške fakultete in Fakultete za socialno delo že leto dni obiskujejo begunske centre in organizirajo življenje v njih. Na kateri študijski smeri na FDV so že razglabljali o tem in koliko FDV-jevskih študentov je strokovno pripravljenih na ta nov družboslovni izziv? Morda nas bo študijsko leto 1992/1993 presenetilo v pozitivnem smislu!

IVAN BERNIK

Demokracija in konsenz v socialistični družbi

(Kritično delo o nekdanjih socialističnih družbah in izhodišča za razmišljanja o sodobnih socialističnih družbah)

Knjiga, ki je izšla v zbirki Znanstvena knjižnica FDV, je posvečena kritični znanstveni analizi socialne strukture socialističnih družb. Označimo jo najprej lahko kot izvor idej, s pomočjo katerih je mogoče zavrniti številne ideološke zablode in teoretične vulgarizacije, povezane z zamislimi o socialističnih družbah. To je mogoče storiti s pomočjo izbora nekaterih temeljnih avtorjevih tez.

Izhodiščna teza omenja obstoj treh hierarhij v socialističnih družbah: hierarhijo sposobnosti (meritokratski koncept), zasnovano na dosežkih znanja in prizadevanj, hierarhijo družbene moči, dominacije, ko delitve dela deli ljudi na vladajoče in vladane, in hierarhijo dohodkov, delitve sredstev – eksploatacije. Posebna pozornost je v knjigi posvečena hierarhiji med vladajočimi in vladanimi (pojavitom dominacije in konsenza). Na temeljih te teze gradi avtor drugo izhodiščno tezo o razredni strukturi socialističnih družb. Na vrhu razredne hierarhije so uvrščeni dejanski nosilci oblasti, ki določajo cilje in program družbe, strateška elita, nomenklatura, lahko rečemo tudi politokracija. Med izvrševalce oblasti šteje avtor birokracijo, strateški eliti lojalni aparat, posredniški vmesni sloj. Kategorije brez dostopa do oblasti, ki so identične z izkoriščanim razredom, so širše od delavstva, to so vse tiste kategorije, ki nimajo lastne politične organiziranosti ipd.

Omenjene avtorjeve teze kritično zavračajo enostranske ekonomske razlage razred-

nih struktur in konceptov dvopolne razredne strukture, ki naj bi jih socialistične družbe začele presegati z odpravo ali omejitvijo zasebne lastnine. Na ta način socialistične družbe niso presegle treh omenjenih hierarhij; ni jim uspelo uveljaviti nadzora nad upravljavci družbe, to je nadzor nad nadzorom, kar velja tudi za neučinkovitost samoupravnega nadzora v nekdanji jugoslovanski družbi. Socialistične družbe so kot temeljni konflikt označevale konflikt med birokracijo in delavskim razredom. Avtorjeva razlaga razredne strukture socialističnih družb postavlja pod vprašaj tudi to problematično razlago razredne strukture socialističnih družb, po kateri naj bi bila birokracija dominantni razred, strateška elita in karizmatična partijska politokracija pa sta na ta način ostajali razbremenjeni vloge dejanskega dominantnega razreda in nosilca antagonističnega konflikta s kategorijami brez dostopa do oblasti. Avtor utemeljeno sodi, da v socialističnih družbah ni šlo za diktaturo birokracije. Prikrivanje dejanske vloge strateške elite je omogočalo dolgotrajno usklajevanje dominacije in konsenza ali drugače rečeno, je odlagalo izbruhe temeljnih konfliktov in spopadov kategorij brez dostopa do oblasti z dominantno strateško elitno.

Ko avtor razpravlja o reprodukciji razrednih položajev, si v svojih temeljnih tezah upravičeno zastavlja vprašanja o legitimnosti oblasti v socializmu, kako torej strateška elita ohranja moč in oblast ter omejuje njune disruptivne učinke. Pri razpravi o legitimnosti oblasti so teze oprte na pomembne Webrove ugotovitve, kot so: optimalna reprodukcija družbe, normativno soglasje delujočih, vera v splošne maksime delovanja ipd. Oblast v socializmu je doslej konsenz s podrejenimi razredi in sloji s pomočjo karizme, tradicije, obrednih manifestacij, idealiziranih ideoloških programov, skrivnostni oblasti ipd. Zveza med oblastniki in podrejenimi je nastajala na zagotavljanju socialne varnosti, pa tudi delne oblastinje kakor tudi fiktivne ali omeje-

ne avtonomne participacije podrejenih, ki so bili strateški eliti dolžni izražati zahtevano spoštovanje.

Avtor omeji raziskavo o legitimnosti oblasti na razmerja med strateško elito in manualnim delavstvom in pri tem izhaja iz celovitosti procesov reprodukcije razrednih položajev. Ob teh avtorjevih ugotovitvah se je treba spomniti na ideološke konstrukte o delavskem razredu kot vladajočem razredu, na vulgarizacijo teorij o nevidnosti razredov, preoblikovanju družbe v brezrazredno družbo, pri čemer naj bi v jugoslovanski družbi odločilno vlogo odigralo samoupravljanje s postopnim izločanjem mezdnih odnosov in njihovim nadomeščanjem s procesi osvobajanja dela.

Raziskava celovitosti reprodukcije razrednih položajev zadeva pojave družbene neenakosti in egalitaristične ideologije. Poenostavljeno povzemanje avtorjevih empirično verificiranih tez je naslednje: nižji socialni sloji sprejemajo egalitarizem pri delitvi materialnih sredstev in so hkrati prištaši ideologije kvantitativnega distributivnega egalitarizma. Po drugi strani pa je strateška elita v privilegiranem materialnem položaju in hkrati sama določa merila delitve. Zavzema pa se za kvalitativni dominantni egalitarizem, s katerim izraža s pomočjo težnj k enotnosti avtoritarni ideološki kompleks, viden v pojavih antiintelektualizma in antiprofesionalizma.

Obrazložene avtorjeve teze kritično zavračajo dokaj razširjene teze o egalitarnem sindromu v socializmu, hkrati pa opozarjajo na fiktivno širjenje ideje o distributivnem egalitarizmu s strani elite, s katero prikriva svoje dejanske neegalitarne interese. Elita s fiktivnim distributivnim egalitarizmom in monističnim kvalitativnim egalitarizmom ustvarja legitimiteto oblasti, ko delavstvo pristaja na avtoritarnost elite. Na ta način je eliti uspelo paralizirati nezadovoljstvo do oblasti in razpršiti razredne konflikte ter jih marginalizirati. Če se spomnimo na razširjeno ideološko tezo o temeljnem konfliktu med birokracijo – ki pokvari vse dobre zamisli politokracije (oblast delavstva, samoupravljanje, delitev po delu) – in delavstvom ter na gonjo proti direktorjem kot krivcem za nizke dohodke delavstva in njihovo mezno podrejenost, ki so opravljali vlogo strelovodov množičnega nezadovoljstva ipd., postaja s pomočjo avtorjevih tez

o egalitarizmu jasno, da so gornje ideološke zamisli pomagale strateški eliti pri iskanju ravnotežja med dominacijo in konsenzom.

V knjigi se srečamo z analizo legitimizacijskih funkcij politične participacije. Avtor utemeljuje opazno vključenost delavstva v dominantno politično partijo in prikaže omejeno formalno participacijo kategorij brez dostopa do oblasti v številnih množičnih organizacijah. Vendar hiperinstitucionalizacija, institucionalni gigantizem je omogočal eliti nadzor nad podrejenimi sloji in stabiliziranje odnosov dominacije ter tudi iskanje konsenza s pomočjo omejene participacije.

Po avtorjevih ugotovitvah je dolgotrajno, ne preveč moteno zavezništvo med strateško elito in delavstvom z zagotovljeno legitimnostjo oblasti obstajalo tudi zaradi industrijskega, polperifernega gospodarskega razvoja socialističnih družb. Na ta način se je povečevalo število industrijskega delavstva in vse reforme, ki so nujno morale začeti s krčenjem ekstenzivnega industrijskega sektorja in s socialnim ogrožanjem delavstva, so propadle. S tem pa so se socialistične družbe zmeraj bolj odmikale od moderne in še posebej postindustrijskega razvoja. Gospodarska kriza se je poglobljala in zmeraj bolj načenjala legitimacijo oblasti, zasnovano na ravnotežju med dominacijo in konsenzom.

Do konca socializma po avtorjevem mnenju ni prišlo zaradi revolucionarnosti delavstva ali delovanja frustrirane tehnokracije proti birokraciji ipd., kot so napovedovale nekatere ideologije ali hipoteze. Razpad socializma je povzročilo delovanje marginalne, partikularne humanistične inteligence, ki je bila sicer difuzna, vendar nekonformna, liberalna in glasnica idej civilne družbe. Hkrati začenjajo tudi slabeti komunikacije med vladajočimi in vladanimi z delegitimizacijskimi težnjami delavstva. Oslabljen oblast nekonformizma ni zatrla z represijo, marveč si je s selektivno demistifikacijo (primer Slovenije) prisvojila nekatere liberalnejše politične zamisli marginalne inteligence. Obstoječe družbe ni mogla inovirati, nevtralizirala je nekoliko nekonformizem in se srečevala z zmeraj bolj težavnimi zvezami z delavstvom. Tako so se družbeni tokovi usmerjali proti razpadu socialističnih družb.

Iz izbora nekaterih prikazanih temeljnih avtorjev tez postaja razvidno, da so v knjigi

z znanstveno analizo zavrjnene številne, razširjene enostranske teze, vulgarizacije, pa tudi ideološke zablode, ki zadevajo socialno strukturo socialističnih družb. Knjiga nam razloži temelje dolgotrajnega obstoja socialističnih družb, legitimnosti njihovih oblasti in spretnega uravnavanja dominacije ter konsenza.

V knjigi pa so pojasnjeni tudi razlogi za razpad socialističnih družb, ki niso več prenesle bolj perifernega gospodarskega razvoja s hkratnim zrušenjem legitimnosti oblasti ob prodoru liberalizma marginalnih intelektualcev in razpadanjem konsenzualnih zvez med strateško elito in podrejenimi. Dodali bi, da je bil prodor liberalizma intelektualcev utemeljen še na nacionalističnih zamislih, kar je povzročilo hkrati razpad socializma in zveznih držav z nastajanjem novih postsocialističnih nacionalnih držav. V socialističnih državah je končno dozorelo široko sprejeto spoznanje, da je iluzorno pričakovanje učinkovitega nadzora nad upravljavci družbe in še posebej nad strateško elito v razmerah političnega monističnega sistema, brez politične in ekonomske konkurence, s koncentrirano močjo in uveljavljanjem avtoritarnega, kvalitativnega egalitarizma (dominantne enotnosti).

Delo, o katerem razpravljamo, je aktualno za sedanje postsocialistično obdobje, v katerem je veliko elementov predhodnega socialističnega obdobja, pa tudi zaradi tega, ti scenariji prihodnjega razvoja postsocialističnih družb predvidevajo ob razvojnih tudi retrogradne, reakcionarne scenarije, ki bi te družbe potisnili nazaj v varno, dirigirano socialistično preteklost ali celo v kaos.

Aktualnost obravnavanega dela je razvidna tudi zaradi tega, ker se razredna struktura postsocialističnih družb počasi spreminja iz razredne strukture, značilne za manj razvite socialistične družbe, v modernejše slojevske strukture, kakršne srečujemo v razvitih (post)industrijskih družbah. Avtorjeve analize o eliti, birokraciji in razredih brez oblasti so uporabne za analize postsocialističnih družb.

Prav tako sodimo, da so aktualni avtorjevi pogledi na legitimizacijo oblasti in njeno zasnovanost na karizmah in tradicijah. Monopolizacije partijskih elit, osredotočenje vse participacije na volitve in proteste, obstoj slojev brez lastne politične organiziranosti, pojavi centralizacije oblasti na ravni naci-

onalne države itd. odpirajo probleme legitimizacije in učinkovitega nadzora nad oblastjo v postsocialističnih družbah.

Ideja egalitarnega distributivnega egalitarizma ni nepomembna ob naraščanju revščine in negotovosti ob hkratnem parvenijskem bogatenju v postsocialističnih družbah. Pojavi omejevanja enakih možnosti so neredek pojav v zapletenih kriznih razmerah teh družb. Razredne linije se zaostreno izražajo. Ob tem ostaja odprt problem, kako morejo postsocialistične družbe hkrati v vzporednih procesih uveljaviti kapitalizacijo in menedžment, saj so se v razvitih kapitalističnih družbah procesi razvoja menedžerskih slojev začeli potem, ko se je kapitalistični razred že izoblikoval.

Postsocialistične družbe so pred težko rešljivim problemom, kako se modernizirati in preiti razvojne stopnje perifernih ekonomij, kar pa zahteva krčenje industrijskega delavstva za množično nezaposlenostjo in socialnim ogrožanjem.

Vsi ti problemi, povezani s spremembo socialne strukture postsocialističnih družb, zadevajo na aktualna vprašanja razmerij med dominacijo in konsenzom in tako na mnoge aktualne ugotovitve, zapisane v knjigi, ki obravnavajo dominacijo in konsenz v nedavno razpadlih, dolgotrajno obstoječih socialističnih družbah, predhodnicah sedanjih postsocialističnih družb. Proces v postsocialističnih družbah bo potekal od dominacije in konsenza h konsenzu in dominaciji po zavitih poteh vzponov in retrogradnih padcev.

Peter Klinar

BORIS GRABNAR

Retorika za vsakogar

Boris Grabnar v svojem najnovejšem delu nedvomno opozarja, da se morajo silovita politična nasprotja, ki nastajajo v vsaki družbi, nujno podvreči praviloma retorični organizaciji in govorniškemu obnašanju. Ideološki boj se lahko kaj hitro sprevrže v nasilje – kar dokazuje vsa zgodovina človeštva.

Družba pa, ki je na dovolj visoki kulturni stopnji, zna ta boj zadržati na področju besedne komunikacije.

Retorika in njena sestavina dialogika sta znanost, stara že 2500 let. V naši dobi nanjo pogosto pozablamo in jo zapostavljamo. To še posebej velja za Slovenijo, ki je dolgo živela v območju nemškega kulturnega kroga, kjer je že Kant s Kritiko čistega uma zavrnil »zvijačno spretnost« govorništva. Nekateri nemški zgodovinarji pa so ironično dodali, da je bil prvi resnični nemški govornik Martin Luter in potem do Adolfa Hitlerja ni bilo nikogar več.

Tudi Slovenci smo skromni na tem področju. Retoriko kot znanost je v šestdesetih letih utemeljil dr. Fran Vatovec, knjiga dr. Borisa Grabnarja pa jo skuša oživiti. To pa ne pomeni, da stopa po isti poti. Vatovec je kot zgodovinar obravnaval predvsem zgodovino govorništva in retorik, s tem v zvezi pa zgodovino publicistike. Grabnar pristopa k njej kot poznavalec svetovne književnosti ter literarne teorije, zato je lahko kompetentno obravnaval antične pisatelje, filozofe in govornike.

Grabnar začne analizo »umetnosti« govorništva pri Heziodu, ki jo ima za božji dar in za sredstvo pomirjanja sporov. Empe-dokles pa jo že enači z borilskimi veščinami, zato jo je imel za »meč in ščit«. Za nekatere naše poslance pa je zlasti zanimiv Giorgias: ta je sestavljal govore za kakršno koli stališče in vsako stvar advokatsko prikazoval kot dobro ali slabo, pravično ali krivično – moralna stran ni bila pomembna: cilj retorike je vladanje. Sokrat pa ji je izrekel najhujšo obtožbo: bistvo retorike je prililjivost.

Avtor posebno skrbno obravnava Platona in Aristotela, ki sta bila – in sta še danes – osrednja misleca v retorični znanosti. Platon skuša v svojih slovitih dialogih – skozi Sokratova usta – poudariti, da sta modrost in resnica višji vrednoti kot besedna spretnost. Njegov učenec Aristotel pa postavlja nasproti idejam svojega učitelja večino retorike, kjer utemeljuje, da je podlaga retorike prepričevanje, bistvena sredstva prepričevanja pa entimemi (skrajšani silogizmi). Učinkovit govor mora biti grajen na treh načelih: logos, etos in patos. Grabnar upravičeno poudarja, da Aristotelova retorika daje teoretiku komunikologije neizčrpen vzorec in sistemsko urejenost vseh proble-

mov besedne komunikacije. Politik pa bo v poglavju Aktualnost Platona in Aristotela odkril tudi danes veljavne metode »besednega vojskovanja«.

Kot vse zgodovine govorništva se tudi Grabnarjeva bere kot napet zgodovinski roman o slovitih govornikih, med katerimi je marsikateri svoje besedne bravure plačal z glavo. Grabnerjev pregled govornega komuniciranja (prva polovica knjige) je oprt na temeljito poznavanje družb, njenih politik, ekonomij, znanosti in komunikacijske tehnologije različnih zgodovinskih obdobj. Bralec bo duhovno užival, ko se bo z avtorjem sprehajal skozi različne kulture in načine človeškega komuniciranja. Osvežil bo svoje znanje o svobodi v antičnem polisu, o vkljenosti misli in besede krščanske retorike srednjega veka, o krvavih represalijah cerkve nad heretiki, o sežigih krivovercev in krivobesednikov.

Knjiga je tudi prispevek k zgodovini slovenske književnosti, saj avtor – literarni teoretik – odpira nov vidik analize nekaterih literarnih zvrsti in oblik (govori, pridige, pisma), pa tudi stila (uporaba figur, metafor, prisodob, rim, ritma, aliteracij), pa tudi politično – ustavnih besedil (Trubarjeva Cerkovna ordninga). Avtor obravnava tudi pesniške oblike slavnostnega govorništva (Prešernova Zdravljica), politično govorništvo med taborskimi in socialdemokratskimi gibanji ter govorništvo klerikalnega tabora.

Posebna dragocenost knjige je, da avtor ob govornikih in govorih navaja tudi značilne citate iz spevov, govorov, definicij retorike in dialogike, kar bralcu omogoča vsaj skromen vpogled v izvorna besedila. Razgledanega bralca bosta nedvomno »očarala« prepričevalna avtorjeva moč, ko govori o pomenu govorništva, ter publicistično podajanje strokovne problematike. Prijetno ga bodo spodbudile njegove duhovite pripombe, izvirne misli, esejistični stil ter klen jezik.

Bralec bo bržčas s posebnim zanimanjem prebiral poglavje o dialogiki, kjer bo dobil znanje o nekaterih osnovnih oblikah govorništva: konverzacija, diskusija, iskanje odresilne ideje, prepir, debata (vloga moderatorjev v medijih), govori in pogovori. V zadnjem poglavju pa niza koristna praktična navodila za govornike – samouke – po zgledu številnih učbenikov govorništva v svetu.

Za stroko pa je pomembna njegova opre-

delitev mesta retorike v družbenih znanostih. Njeno mesto je upravičeno našel v komunikologiji kot njenem sestavnem delu. Avtor meni, da je retorika vključena v vedno bolj kompleksne komunikološke znanosti. Izvirno je tudi definiral retoriko kot znanost o prepričevanju in obenem večini prepričevanja v govorih in pogovorih v vseh medijih, zlasti pa v živih medsebojnih stikih. Kot dialogika pa je tudi znanost o vseh oblikah človekovega zbiranja in povezovanja ter večina organiziranja teh oblik. S temi definicijami avtor presega običajne okvire retoričnega področja. Po njem naj bi zajemala vse oblike govorne (verbalne in neverbalne) ter pisne komunikacije v medosebnem in množičnem komuniciranju, torej tudi pisanje člankov, komentarjev in esejev ter literarno-feljtonističnih oblik. Vsekakor je hvalevredno, da avtor skuša z nekaterimi spoznanji retorike osvetljevati vse oblike človekovega komuniciranja. Ob tem mu ne bi smeli pripisati namena, naj bi stroga pravila političnih, parlamentarnih, sodnih, slavnostnih in drugih govorov aplicirali na pristno človeško občevanje in sporazumevanje. To pa je področje izredno širokega in celovitega proučevanja komunikologije, njenih teoretičnih in empiričnih raziskav, teorije semantike, filozofije komunikativnega delovanja (Habermas), kognitivnih orientacijskih in koorientacijskih procesov (Carter), psiholoških teorij refleksivne zavesti (Mead), sistemske samorefleksije (Buckley), pa subtilne psihološke in psihiatrične analize funkcij človekovega govora in izpovedovanja (Meerloo) – če omenjam le nekatere smeri. Vsekakor lahko spoznanja retorike obogatijo tudi komunikacijsko znanost.

Poznavalci sodobnih komunikacijskih teorij pa se ne bi mogli strinjati z omejitvijo komunikologije na nekatere tradicionalne komunikacijske modele o proučevanju učinkov. Klasična Lasswellova formula je bila poleg vsega napačno razumljena: ta sloviti komunikolog je s svojo besedno formulo samo opredelil pet področij znanstvenega proučevanja komunikacijskega procesa. Sodobne komunikacijske teorije so že davno presegle prve sociološke in psihološke prijeme in se osredotočile na teorijo simboličnega interakcionizma, semantiko in semiotiko, na sistemsko in kibernetične pristope, na

vidike politične sociologije, političnega komuniciranja in javnega mnenja, ki politično govorništvo šele umešča v realen zgodovinski prostor (Vreg, 1990 in 1991, Splichal, 1992). Zato bi kazalo opozoriti pisce retorik, da v prihodnje proučijo tudi te razsežnosti komunikacijskega pojava.

Kritična pripomba velja tudi oceni slovenskih del o retoriki. Avtor upošteva le učbenik dr. Frana Vatovca Javno govorništvo, ki je izšlo 1984 v Trstu (edina navedba v seznamu literature), in kritično omenja, da se osredotoča samo na posameznika in na nekatera vprašanja strukturiranja ter klasična sredstva prepričevanja, ne spušča pa se v politične razsežnosti sodobnega govorništva. Tu se avtor, žal, moti, saj je delo pokojnega dr. Frana Vatovca Retorika ali govorništvo in javno nastopanje izšlo že leta 1968 kot izredno obširno in vsebinsko bogato delo. Vatovec kot pravi znanstveni erudit natančno obravnava nad 400 svetovnih govornikov (med njimi tudi ženske govornice) ter navaja večino pomembnih retorik z njemu značilnim jednatim stilom. Opira se tudi na znamenita predvojna dela o retoriki (Branislav Nušič, Retorika, 1938) ter na zgodnejša povojna dela (Gračanin, Temelji govorništva, Zagreb 1954). Vatovecva knjiga je nastajala na predavanjih na katedri za novinarstvo pri Visoki šoli za politične vede v Ljubljani že v začetku šestdesetih let, kasneje pa tudi na Pravni fakulteti. Knjiga vključuje tudi tedanja spoznanja komunikologije in redke komunikološke spise (Vreg, 1965). Natančno obravnava tudi primere političnega govorništva v svetu in pri nas. Zato delo utemeljitelja slovenske retorike terja pravične sodbe. Ker eno takih pripravljala tudi naš avtor, bo lahko dobronamerne pripombe upošteval v prihodnje.

Vsekakor pa je delo Borisa Grabnarja izredno dragocen prispevek k retorični znanosti, saj odpira povsem nove, literarnoteoretične, filozofske in druge vidike, ki jih drugi avtorji niso upoštevali. Poleg tega mu gre iskrena zahvala za humanistično sporočilo, da z retoriko iščemo resnico, a nikoli ne najdemo dokončne resnice, retorika pa nam odkriva perspektivo svobodnega komuniciranja. Zato naj bo Grabnerjeva retorika dragocen priročnik za vsakogar.

France Vreg

SCIENZA POLITICA

(Zbornik, uredil Leonardo Morlino)

Pri založbi Fondazione Giovanni Agnelli je 1989. leta izšel zbornik z naslovom Politična znanost. Zbornik je uredil znani italijanski družboslovec Leonardo Morlino, uveljavljen tudi v mednarodnem politološkem svetu. Uvodne eseje v zbornik pa so napisali italijanski politologi, profesorji fakultet za politične vede: Mauro Calise, Maurizio Ferrera, Carlo Guarnieri, Renato Mannheimer, Franco Mattei, Leonardo Morlino, Angelo Panebianco in Giacomo Sani. Zbornik Scienza Politica ima kratko uvodno predstavitev (Marcello Pacini), ki razgrinja razloge, zakaj je do izdaje tega pomembnega zbornika sploh prišlo in kaj je njegov temeljni pomen. Zbornik je razdeljen v politološko tehtno napisan uvod, ki ga je pripravil Leonardo Morlino ter v posamezna poglavja, ki imajo te naslove: Teorija in makropolitika (Leonardo Morlino); Politična kultura (Giacomo Sani); Strukture predstavništva (Angelo Panebianco); Volitve in volilno obnašanje (Renato Mannheimer); Politične elite (Mauro Calise); Strukture in procesi odločanja (Carlo Guarnieri); Birokracija in sodstvo (Carlo Guarnieri); Javne politike (Maurizio Ferrera). Zborniku je dodan informativno izjemno bogat seznam politološke literature, ki ga je pripravil Franco Mattei. Zbornik sklene indeks imen avtorjev, ki so navedeni v pričujočem delu.

V uvodu k zborniku Leonardo Morlino na kratko razgrinja nekatere temeljne značilnosti razvoja italijanskih političnih ved. Opozarja na razlike med politično znanostjo, politično filozofijo, pravom in sociologijo. Ni mogoče prezreti tudi Morlinove pripombe, da v pričujočem zborniku mednarodni odnosi niso zajeti. To seveda ne pomeni, da ne bi sodili v politološki korpus. Vendar mednarodni odnosi so teoretično že tako obdelana tema, da so predstavljeni v italijanskem publicističnem prostoru v posebnem zborniku. Kot zanimivost v uvodu Leonarda Morlina se mi zdi poudariti posebno mesto in vlogo, ki jo avtor pripisuje Ales-

sandru Pizzornu, Giovanniju Sartoriju, Albertu Spreaficu, Mauriziju Ferreriju ter Luigiju Grazianu. Te ugledne italijanske politologe Morlino omenja kot tiste znanstvenike, ki so pomembno vplivali na zamiisel in vsebino obravnavanega zbornika Scienza Politica. V uvodu se Leonardo Morlino ustavi ob temah, ki jih opredeljuje kot vprašanje odnosa med teoretično kontinuiteto in spremembami na področju politične znanosti. Sprašuje se tudi, ali danes v Italiji politična znanost že ni preveč fragmentirana in kam vodi tudi izjemno visoka specializacija na področju političnih ved. Morlino se zaveda teoretično vijugastega razvoja italijanskih političnih ved in govori tudi o »dolgem pohodu« politične znanosti v Italiji. Čeprav seveda ne začenja »od Adama in Eve«, vendarle spoštljivo omenja Machiavellija, Mosco in Pareta. Morlino je tudi dovolj razgledan družboslovec, da ne zanemarij velikega vpliva razvoja ameriških političnih ved na politične vede v Italiji, zlasti še na področju empirične analize. Zanimiva so izhodišča, ki politično znanost opredeljujejo kot »tertium genus« med politično filozofijo in pravno teorijo. Ta teza bi verjetno v zborniku terjala tudi širšo elaboracijo, vendar se avtor do česa takšnega v pričujočem zborniku ni povzpел.

Prvo poglavje zbornika ima naslov Teorija in makropolitika in ga je pripravil Leonardo Morlino. Čeprav je pri tem poglavju, kot že omenjeno, naveden kot avtor Leonardo Morlino, pa je v zborniku pri tem poglavju posebej poudarjena vloga znanega profesorja italijanskih političnih ved Angela Panebianca, ki je s svojimi komentarji pomembno vplival na koncept prvega poglavja recenziranega zbornika. Prvo poglavje se zlasti osredinja ob temah, kaj je politika, o splošni politični teoriji, o pomenu demokracije, o različnih političnih sistemih. Kot pomembni politologi, ki jih v tem poglavju omenja Morlino, nastopajo tudi slovenskim politologom znana imena, kot so Bobbio, Cerroni, Pasquino in še vrsta drugih. Tudi v tem delu zbornika se prikazuje pomen ameriške politične šole na politične vede v Italiji. Posebej so omenjeni Easton, Apter, Huntington in še vrsta drugih znanih ameriških politoloških imen. Morlinova misel se spreletava ob različnih fenomenih politike, zlasti še ob pomenu konflikta, iskanju soglasja, mehanizmih za razreševanje konfliktov v politiki

in rahlo omenja tudi nekatere metodološke probleme v zvezi s politično znanostjo.

Drugo poglavje je avtor Giacomo Sani naslovil *Politična kultura*. Tudi tu Giacomo Sani razgrinja velik vpliv ameriške politične misli, zlasti še takšnih avtorjev, kot sta Gabriel Almond in Sidney Verba ter v zvezi s tem znano delo *The Civic Culture*. Po moji sodbi je slabost tega poglavja knjige, da se premalo ustavlja pri nekaterih svojskih italijanske politične kulture. Vpogled v nekatere italijanske politološke revije pokaže, da je ta tema vendarle tako teoretično kot tudi empirično precej razvejana. Bralcu zbornika bo kot zanimiva informacija služilo Sanijevo obravnavanje raziskav, ki jih je na temo *Politična kultura* izvedel institut Carlo Cattaneo iz Bologne. Kar se tiče obravnavanja politične kulture, lahko dodam, da se je tudi slovenska politologija znanstveno uveljavljeno angažirala na to temo. Dovolj je omeniti tovrstne raziskave v okviru Fakultete za družbene vede v Ljubljani in še zlasti odmevno knjigo profesorja Staneta Južničja *Politična kultura*. Ko Giacomo Sani analizira politično kulturo, se zlasti ustavlja ob vprašanju političnega sistema v Italiji, ob vrednostnih orientacijah italijanske družbe, zlasti še italijanskega političnega razreda ter o obnašanju italijanskih državljanov v političnem procesu.

Tretje poglavje zbornika je analitično pripravil profesor Angelo Panebianco in obravnava strukturo predstavnosti. Panebianco zlasti členi vlogo političnih partij in v tej zvezi tudi govori o različnih vrstah partijskih sistemov. Panebianco ocenjuje, da so italijanske politične partije danes zelo razširjen »empirični objekt« italijanske politologije.

Panebianco v tej zvezi zlasti omenja pomembna dela italijanske politologije o političnih partijah, zlasti še delo, ki ga je izdal Giovanni Sartori in je obravnavalo teorijo skrajnostnega in polariziranega pluralizma. Kritičnemu politološkemu očesu Panebianca tudi ne uide družboslovna analiza italijanskega partijskega sistema, ki jo je v preteklosti utemeljeval Giorgio Galli (*Bipartismo imperfetto*). V pričujočem poglavju so obravnavane analize posameznih političnih strank v Italiji, pri čemer se Panebianco ne ustavlja le pri italijanskih politologih, ampak tudi pri »italijanistih« iz drugih držav, zlasti še iz ZDA. Vsekakor je zanimiva Panebiancova pripomba, da v Ita-

liji ni dosti tehtnih politoloških analiz o skrajni desni italijanski stranki *Movimento sociale italiano*. Panebianco vrže svojo politološko kritično sondo tudi na položaj italijanskih političnih partij na jugu Italije. Obravnavanje fenomena »Mezzogiorno« je močno prisotno v poglavju, ki ga prikazujem. Položaj političnih strank se na tem geografskem področju še zlasti povezuje s pojavom klientelizma, ki na italijanskem jugu že vseskozi prodira v politične pore odločanja. Kako Italijane družboslovno in publicistično vznemirja njihov Jug, je lepo razvidno tudi iz pred kratkim natisnane knjige Giorgia Bocca z naslovom *L'inferno, profondo Sud, Male oscuro* (Mondadori 1992). Slovenskemu politologu pade v oči tudi dejstvo, ki vzbuja številne miselne povezave tudi s slovenskim političnim prostorom, da je v Italiji malo raziskav na temo politika in profesionalnost. Prav tako so zanimive opombe Panebianca o problematiki financiranja političnih strank. Tudi glede tega je Panebianco mnenja, da manjkajo utemeljene politološke raziskave o tem, kako se financirajo italijanske politične partije. Prav sedaj so v ospredju številni politični škandali glede financiranja italijanskih političnih partij in morda bo italijanska politična znanost lahko potegnila utemeljene politološke sklepe tudi na temelju analiziranja sedanjih afer v zvezi s podkupovanjem politikov in njihovih političnih strank. Posebno podpoglavje v tem poglavju pa se dotika interesnih skupin. Tu je med drugim razgrnjena tudi analiza ameriškega politologa italijanskega porekla La Palombara, Clientela e Parentela. Omenjeno poglavje, ki ga je pripravil Angelo Panebianco, sklepa še podpoglavje o gibanjih, kjer je posebej omenjena vloga znanega italijanskega politologa Alessandra Pizzorna, ki se dotika politične participacije.

Četrto poglavje v zborniku je po moji presoji teoretično in tudi empirično najbolj poglobljeno in zaokroženo predstavljeno. Ima naslov *Volitve in politično obnašanje*. Pripravil pa ga je tudi v širših mednarodnih okvirjih cenjeni politolog Renato Mannheim. Vsi tisti politologi, ki jih priteguje problematika volilnega obnašanja, najbrž niso mogli mimo njegove knjige (soavtor Giacomo Sani) *Il Mercato elettorale* (*Identikit dell'elettore italiano*) ter empirično poglobljenega dela *Capire Il voto* (*Contributi per l'analisi del comportamento elettorale in*

Italia). Mannheim opozarja, da italijanska politična znanost pri analizi volilnega obnašanja upošteva tako francosko-belgijsko metodologijo, ki se naslanja predvsem na kartografske instrumente, kot tudi na anglosaksonsko, ki postavlja v prvi plan tehniko merjenje utripa javnega mnenja. Mannheim nam ponuja v presojo tudi številne raziskave o italijanskem volilnem obnašanju, ki jih je pripravil inštitut Carlo Cattaneo iz Bologne, zlasti še raziskave, ki so izšle pod naslovom *Il comportamento elettorale* in Italia ter še *Le preferenze politiche degli Italiani*. Tu se srečamo tudi s prikazovanjem in delno tudi ocenjevanjem volilnih raziskav in razprav, ki so jih pripravili znani italijanski avtorji Spreafico Ghini, Fisichella, Sani, Parisi. Posebno pozorno ponuja Mannheim bralcu v branje tudi obravnavanje volilne abstinence. Mannheimerjevi politološki pozornosti tudi ne uidejo razmišljanja o področnih volilnih študijah in o volilnem obnašanju Italijanov glede na razlike v starosti, spolu, izobrazbi, družbenem položaju.

Peto poglavje govori o političnih elitah in ga je napisal Mauro Calise. Nisem popolnoma prepričan ali je to poglavje strukturalno jasno vključeno v koncept zbornika. Pri tem poglavju prihaja do analiziranja političnih elit italijanske družbe, vendar se pri tem mnoge stvari ponavljajo, saj so obravnavane že v nekaterih drugih poglavjih zbornika. Pri tem imam v mislih zlasti stališča o političnih elitah, o čemer so pisali avtorji, kot so Mosca, Pareto in Michels. Omenjeni tri avtorje Mauro Calise prikazuje pod pojmom »neomachiavellisti«. Glede na sedanje teoretično in empirično usmerjanje slovenske politologije v proučevanje parlamentarizma pa verjetno ni odveč omeniti raziskavo politologa Spreafica. Avtor poglavja Mauro Calise navaja njegovo raziskavo vpliva in vloge senata in članov senata v italijanskem parlamentu kot delu italijanske politične elite. Metodološka zamegljenost tega dela zbornika se po moji presoji vidi v tem, da se tudi v tem poglavju govori o političnih strankah, čeprav so politične stranke že obravnavane v poglavju, ki ga je napisal Angelo Panebianco.

Šesto poglavje zbornika *Scienza Politica* govori o strukturah in procesih odločanja. Avtor je Carlo Guarnieri, profesor na univerzi v Kalabriji. Temeljne točke, okoli katerih se osredinja Carlo Guarnieri, so vla-

da, parlament ter institucionalne reforme. Guarnieri pripominja, da fenomen vlade v italijanski politologiji ni bil kaj posebno pogljobljeno analiziran s strani italijanskih politologov. Ta ugotovitev do neke mere preseneča, če upoštevamo dejstvo, da so se vlade v Italiji pogosto menjavale in da je bil pogostokrat ponesrečen odnos med vlado in parlamentom. Pozornost zasluži raziskava politologa Pappalarda, ki je proniknil v vprašanje oblikovanja koalicijskih vlad. Glede na to da slovenski politologi že dve leti intenzivno raziskujemo slovenski parlament in da smo sprejeli tudi odločitev, da pripravimo Mali slovar parlamentarizma, je še posebej zanimivo obravnavanje italijanskega parlamenta. Carlo Guarnieri se pri obravnavanju parlamenta ustavlja zlasti ob njegovi kontrolni funkciji ter analizira odnose med večino in opozicijo. Posebej tudi člani legislativni proces v Italiji. Ugotavlja, da raziskave kažejo na majhno stopnjo učinkovitosti procesov odločanja v italijanskem parlamentu. Dovolj kritičen je tudi do vloge in obnašanja političnih strank v parlamentu. Sestavljalec tega poglavja omenja zlasti raziskave in razprave znanih italijanskih avtorjev, kot so Pasquino, Passigli, Cotta, Morisi. Podpoglavje, ki govori o institucionalnih reformah v Italiji, v veliki meri spominja na zgodbo o jari kači. Za italijansko politično prizorišče je nedvomno značilno široko razpravljanje o spremembah ustavnega političnega in volilnega sistema. Toda razmerje moči med italijanskimi političnimi partijami in svojevrstna politična geografija že dolgo časa preprečujeta kolikor toliko korenite posege v italijanske politične institucije in v proces odločanja. Zanimive so ideje, ki so v tej knjigi predstavljene kot ideje italijanskega profesorja in politika Amata, ki je (sedanji) predsednik italijanske vlade. Bralčevo pozornost v tem delu zbornika pritegne tudi razmišljanje Guarnierija o odnosu med »ustavnim inženiringom« in političnim sistemom.

Sedmo poglavje predstavlja zainteresiranemu politološkemu bralcu temo Birokracija in sodstvo. Tu se srečujemo z razmišljanji Carla Guarnierija o vlogi državne administracije v Italiji, o birokratizaciji italijanske družbe in o načinih »kadrovanja« italijanskih upravnih uradnikov. Znatna pozornost je posvečena problematiki neodvisnosti sodstva in temi Italija in pravna država. Odnos

med politiko in sodstvom ter v tej zvezi problemi neodvisnosti sodstva zadnje čase vedno bolj pritegujejo ne le italijansko javno mnenje, ampak tudi italijanske pravnike in politologe. Branje tega dela zbornika me utrujuje v prepričanju, da sta problem neodvisnosti sodstva in dosledno uveljavljanje pravne države zelo trd oreh za vse politične sisteme, ne glede na to kje so krajevno in zgodovinsko umeščeni.

Osmo poglavje zbornika je pripravil Maurizio Fererra in nosi naslov Javne politike. V bistvu gre pri tem poglavju za vprašanje Policy analysis in njene umestitve v politično znanost. Gre tedaj za vprašanje, ki teoretično in tudi pedagoško upravičeno vzburja slovenske politologe, ki v zadnjih letih tudi ne morejo mimo policy analize. Maurizio Fererra ugotavlja, da je glede policy analize italijanska politična znanost v veliki zamudi glede na mednarodni razvoj. Ali kaj takega lahko rečemo tudi za slovensko politologijo ali pa smo vendarle že napravili prve korake? Maurizio Fererra nas pri obravnavanju policy analize usmerja tudi v branje revij, ki ta pojav obravnavajo: Rivista italiana di scienza politica, Stato e Mercato ter še Rivista di scienza dell'amministrazione. Tudi tu se srečujemo z delom, ki ga je pripravil Giuliano Amato in ki ima naslov Economia, politica e Istituzioni. Morda bo Amatu glede na sedanje italijanske politične razmere postalo že kar žal, da ni ostal profesor in morda se bo spraševal, kakšen vrag ga je gnal na italijansko politično barko! V sklepnem delu poglavja se Maurizio Fererra elegantno poslovi: analiza javnih politik je po njegovi upravičeni sodbi najbolj mlado področje italijanskih političnih ved in je tedaj še vse prezgodaj dajati sodbo o tej veji politične znanosti. Ugotavlja, da italijanski politologi tu stojijo pred novimi izzivi in pred nalogo, da nadoknadijo zaostanke.

Vrednost zbornika, ki ga predstavljam zainteresirani slovenski strokovno politološki javnosti, je prav gotovo tudi v informativno bogati bibliografiji, ki jo je pripravil Franco Mattei. Ta obsega tako članke in razprave iz številnih italijanskih in svetovnih politoloških revij kot tudi samostojna dela, knjige in zbornike. V glavnem se literatura tudi »tehnično-metodološko« naslanja na naslove poglavij v zborniku in tako omogoča kar visoko stopnjo preglednosti in hitre iznajdljivosti.

Slovenska politologija je že v preteklosti dokazala, da ni teoretično, metodološko in empirično zabubljena in da se odpira v svet. Glede na geostrateški položaj Slovenije je slovenska politologija nedvomno zainteresirana, da spozna razvoj italijanskih političnih ved, teoretične dosežke, dileme in tudi meje italijanske politologije. Predstavitev slovenskim družboslovcem po moji oceni v glavnem uspešnega italijanskega zbornika Scienza Politica je seveda le droben, a ne nepomemben korak k spoznavanju tega, kaj se politološko dogaja pri naših zahodnih sosedih.

Boštjan Markič

Prihodnost slovenskega podeželja

(Uredila Ana Barbič)

Dolenjska založba (Novo mesto) je oktobra 1991 izdala knjigo Prihodnost slovenskega podeželja, ki jo je uredila dr. Ana Barbič. Na 259 straneh oz. v petnajstih poglavjih številni avtorji z različnih vidikov izražajo svoje videnje razvoja slovenskega podeželja. Kljub temu da se na slovenskem raziskovalnem področju vendarle nekaj premika, tudi ko gre za razvoj kmetijstva in podeželja, ima izdano delo svojo posebno vrednost, ki se kaže v interdisciplinarnem pristopu strokovnjakov in znanstvenikov različnih disciplin. Po daljšem obdobju relativne zapostavljenosti podeželskega prostora in vztrajnosti maloštevilnih raziskovalcev, ki se niso izneverili znanstvenemu raziskovanju sprememb v podeželskem prostoru, se je interes v zadnjih nekaj letih vendarle postopoma obrnil tudi k temu (večinskemu) slovenskemu prostoru. Ko A. Barbič razpravlja o pojmovanju ruralnosti, povsem upravičeno ugotavlja, da sta bili podeželje in kmetijstvo v senci industrijskega in urbanega prostora. Posamezni predeli te po velikosti majhne, vendar krajinsko izjemno barvite dežele so se v zadnjih dobrih štirih desetletjih izrazito osiro-

mašili, tako da je upravičeno govoriti o širših demografsko ogroženih območjih v Sloveniji.

V knjigi Prihodnost slovenskega podeželja s podnaslovom Prostor, prebivalci, gospodarske dejavnosti so združena sodobna teoretična dognanja in nekatere praktične izkušnje posameznih avtorjev. Vsebinsko pa se, tako kot jih je razporedila urednica, združuje v pet bolj ali manj sklenjenih delov. Na kratko predstavljamo vsakega izmed njih.

V prvem delu A. Barbič opozori na koncept celovitosti pristopa k razvoju podeželja ter v konceptu pojmovanja »nove« ruralnosti med seboj poveže vse tri temeljne sestavine, kot so: prostor, prebivalci in gospodarske dejavnosti, pri čemer zlasti poudari vprašanje konfliktnosti med kmetijsko pridelavo in vrednotenjem okolja ter konfliktnost med kmetom kot podjetnikom in kot prebivalcem podeželja. L. Gosar uvodni del dopolni s poglavjem o metodološkem pristopu k usklajenemu reševanju razvojnih problemov.

Naslednja tri poglavja avtorjev A. Prose-na, P. Gabrijelčiča in P. Ganterja obsegajo drugi del knjige in se nanašajo predvsem na prostorske sestavine razvojnih projektov: planiranja podeželskega prostora, predlog tipologije kulturne krajine in metodološki pristop k izdelavi modela rabe prostora ter vprašanje družbenih posledic urejanja podeželskega prostora.

Vlogo prebivalcev kot cilj in nosilcev razvojnih projektov v podeželskih skupnostih v tretjem delu knjige opredeljuje A. Barbič. Na podlagi spoznanj nekaterih domačih in predvsem tujih avtorjev ugotavlja, da so razvojni projekti »za ljudi« mnogo manj učinkoviti kot projekti, ki jih sooblikujejo in izvajajo prebivalci, na katere se projekt nanaša. Ob tem še posebej zastavlja vprašanje, kako ustrezno motivirati prebivalce za uresničitev razvojnega projekta, ki ga je s strokovnega vidika pripravila skupina strokovnjakov. J. Dekleva in D. Nikolić pa v krajšem prispevku nakazujeta možen pristop k pospeševanju lokalnega razvoja, pri čemer imajo prav prebivalci s svojimi potrebami in pobudami pomembno mesto. O vprašanju družin z vitalnih in odmirajočih kmetij razpravlja M. Marković, ki iz mnogoštevilnih raziskav ugotavlja velike spremembe v slovenskem podeželskem prostoru v 20.

stoletju. Delež kmečkega prebivalstva se je močno zmanjšal, zmanjšalo pa se je tudi število kmečkih gospodinjstev. Spremenila se je agrarna struktura, obenem pa je naraslo število odmirajočih kmetij. Makarovičeva ugotavlja, da je kar 70 odstotkov kmetij mogoče opredeliti kot odmirajoče kmetije ali vsaj kot kmetije, ki nimajo naslednika. Ugotovitev, da so med regijami precejšnje razlike, navaja na nujnost selektivnega reševanja dane problematike. Avtorica predstavlja kmečko družino z vitalnih in odmirajočih kmetij z vidika njihovih odnosov do kmetije, zemlje, kmečkega dela in poklica ter medsebojne pomoči in ugotavlja, da je z gmotno in moralno pomočjo mogoče tudi oživljati odmirajoče kmetije, pri čemer vidi možnost predvsem v razvoju domače obrti in kmečkega turizma.

Posebna pozornost je namenjena vlogi kmečkih žensk v razvoju vasi in podeželja. A. Rus in M. Rupena-Osolnik ugotavljata, da se kmečko žensko prebivalstvo izrazito stara. Obremenjenost kmečkih žena se z zaposlovanjem v nekmetijskih dejavnostih še povečuje. Ob tem si avtorici zastavljata vprašanje, kako zagotoviti večjo vlogo žensk pri razvoju podeželja. Menita, da je treba dati večji poudarek predvsem družini, boljši organiziranosti v gospodinjstvu, razvoju dopolnilnih dejavnosti ter ustrezni organiziranosti kmečkih žena. Razmisliti bi bilo treba o neki novi organizaciji, ki bi kmečke ženske povezala z drugimi prebivalci podeželja v skupnih prizadevanjih za njegov razvoj.

Četrty del zajema gospodarske dejavnosti na podeželju. M. Kovačič namenja osrednjo pozornost kmetijstvu v razvoju podeželja. Z razvojnega vidika ugotavlja, da so med kmetijami precejšnje socioekonomske razlike oz. različni tipi kmetij, ki imajo različen pomen za nadaljnji razvoj kmetijstva in podeželja (od razvojno sposobnih kmetij, zastajajočih tržnih kmetij, zastajajočih samooskrbnih kmetij, nazadujočih kmetij in kmetij, ki usihajo). Poseben poudarek je namenil vprašanju zadružništva kot temeljni obliki povezovanja kmetov ter njegovemu pomenu v razvoju kmetijstva. Med globalnimi razvojnimi cilji kmetijstva pa opredeljuje naslednje: izenačenje zasebnega in družbenega kmetijstva ter njegova postopna privatizacija, prenova kmetijskega zadružništva na klasičnih načelih, izboljšanje paritete dohodka kmečkega prebivalstva in poveča-

nje kakovosti njihovega življenja, izboljšanje izrabe kmetijskih zemljišč do ekološko optimalne meje, uskladitev pridelave s tržnimi možnostmi, povečanje izvoza visoko kakovostnih izdelkov, ohranitev poseljenosti hribovskega prostora in ohranitev kulturne krajine ter izboljšanje agrarne strukture. E. Azarov v poglavju o vlogi gozda kot sestavnega dela podeželja opredeli vlogo in pomen gozda za človeka in podeželje v njegovi proizvodni in neproizvodni funkciji, ki jo ima ne samo za kmečko ter podeželsko prebivalstvo, temveč za vse prebivalce Slovenije nasploh. S. Kukar pa ta del knjige končuje s poglavjem o pomenu drobnega gospodarstva za skladnejši regionalni razvoj.

V sklepnem (petem) delu knjige so predstavljeni trije konkretni projekti celovitega razvoja določenega dela slovenskega podeželskega prostora (Razvojni projekt Trebnje, Zamisel celovitega razvoja spominskega parka Trebče ter Zasnova in uresničenje razvojnega programa za Zgornjo Mežiško dolino). Avtorji navedenih projektov nakazujejo poti reševanja in svoja razmišljanja, ko gre za interdisciplinarni pristop k celovitemu razvoju konkretnega podeželskega prostora.

V knjigi Prihodnost slovenskega podeželja so prikazane nekatere teoretične in tudi praktične rešitve avtorjev, ki so oz. tudi sami sodelujejo v različnih razvojnih projektih. Klub prizadevanju urednice te publikacije, da bi bila knjiga »kompaktna«, je vseeno opazen »sektorski« pristop, čeprav je treba takoj dodati, da avtorji vendarle izhajajo iz interdisciplinarnega pristopa k reševanju razvojnih problemov podeželskega prostora ter tako z različnih vidikov presojuje stanje, probleme, teoretične in praktične izkušnje ter nekatere možne rešitve. Zato bo ta knjižna novost vsekakor dobrodošla vsem, ki se ukvarjajo s teoretičnimi vprašanji razvoja slovenskega podeželja kot tudi (ali predvsem) tistim, ki se neposredno sprečujejo s številnimi konkretnimi problemi in o njih sprejemajo odločitve. Izbor tematike morda ne zajema vseh pomembnih tem o razvoju slovenskega podeželja vendar pa je knjiga pomemben prispevek v zakladnico nekaterih teoretičnih in praktičnih spoznanj o razvoju podeželja. Ker obravnavana tematika v slovenski publicistiki do zdaj ni bila tako pogosto zastopana, ima knjiga Prihodnost slovenskega podeželja ob vsebinski pomembnosti še dodatno vrednost.

France Hribernik

Sanche de Gramont:

O Francozih

(The French Portrait of People, izšlo pri S. Pl. Putnam's Sons New York)

Star 37 let je Sanche de Gramont 1969 objavil svojo četrto knjigo. Opisuje Francoze s političnega, ekonomskega, sociološkega, zgodovinskega in psihološkega vidika. Sam je Francoz, rojen v Ženevi, kjer je služboval oče kot francoski diplomat. Študiral je v Franciji in Ameriki, kamor so se preselili leta 1939 po nemškem napadu na Francijo. Bil je dopisnik uglednih ameriških časopisov v severni Afriki, Evropi in drugje. O svoji domovini je zbral veliko podatkov vse od rimske osvojitve Galije do odhoda de Gaulla z oblasti 1969. Težišče je na vsestranski primerjavi nekdanje Francije s sodobno, povojno. To je kritična primerjava z gledišča francoskega Amerikanca, ki svoj predmet dobro pozna, s širših, evropskih vidikov. Gre tudi za osebni zapis, morda dokončno slovo od stare domovine, ko požene korenine v Ameriki. Izhaja iz vojvodske družine. Oče se je kot eden redkih francoskih diplomatov pridružil de Gaulli in med vojno padel. Zdi se, da ga skuša odkriti skozi presojanje degolizma, ko raziskuje, kaj je de Gaulle prinesel Franciji in ali je očetova smrt čemu služila.

Sanche de Gramont spominja na podobne pisce, novinarje publiciste: I. Montanelija z njegovimi deli o Dantejevem stoletju in popularnima zgodovinama Rima in Grkov, L. Barzinja z Italijani, J. F. Ricarda s Per un'altra Italia; raziskovalno analitično novinarko O. Falacci ter drugimi (morda tudi na Frančka Rudolfa. Kratko slovensko zgodovino).

Njegov način pisanja je privlačen, ker uporablja citate in podatke, manj pa osebna mnenja. Kot dober novinar daje predvsem informacijo, ne mnenjsko usmerjanje in manipulacijo. Deluje v smislu: tukaj sem, preberite, ni treba verjeti, ustvariti si svoje mnenje. Tako med drugim, čeprav je aristokratskega rodu, ni proaristokratski in promonarhističen, kakor ni antirepublikanski, antirevolucionaren in antiproletarski. Prej nasprotno; dokaj je kritičen, posebno ko opisuje francoski militarizem, kulturni in jezikovni kolonializem ter šolski sistem.

V svojem antitotalitarizmu, antifašizmu in svobodomiselnosti je nepopustljiv. Ko opisuje monarhiste, revolucionarje, reformiste, radikale, populiste, to zanj niso oznake, ki nekaj pomenijo, pač pa gre za stremuške parvenije, inteligentne ali omejene, prevarante ali poštenjake, politikante ali celovite osebnosti. Skratka ljudi, kot so brez strankarsko obarvanih etiket in oznak razlikovanja: človeški in manj človeški. Obširno piše o ženskem vprašanju, tudi v posebnem poglavju. Zakaj naj bi bila danes ta knjiga dobrih dvajset let po izidu zanimiva za Slovence? Gotovo ne zaradi njene literarne vrednosti, ni leposlovna stvaritev, čeprav se, ker je pisana živo in privlačno, bere kot napeta povest.

Za novo državo, ki vidi svojo bodočnost in obstoj v svobodni, demokratični, pluralni, enakopravni Evropi, je široko zasnovana primerjava danes posebej aktualna. Toliko bolj, ker se zdi, da so se takrat Francozi ukvarjali s podobnimi vprašanji kot mi danes tako v notranji politiki kot v odnosu do Evrope in sveta, političnem sistemu in vprašanih gospodarstva, javnega obveščanja, civilne, pluralne družbe. Danes je francoska rast bruto narodnega dohodka dvoostotna, inflacija le triodstotna, kar pomeni svetovni vrh. Pred dvajsetimi leti ni bilo tako. Gramont ugotavlja, da se je Francija počasi razvijala v moderno, gospodarsko učinkovito nacijo, tudi zato ker ni imela razvitih institucij civilne družbe in ker jo je državna birokracija preveč omejevala. Pred dvajsetimi leti so se ukvarjali z vprašanji podjetništva, spodbujanja izvoza, valute, soodločanja, poddržavljenih podjetij, privatizacije, petletnih planov, policentričnega razvoja in regionalizma, državnega kapitalizma, davčnega sistema, prometa in komunikacij; z referendummi in vlado brez večinske podpore v skupščini. S podobnimi vprašanji, ki so danes pri nas tako aktualna.

De Gramont opisuje s francoskega stališča vse tiste evropske sosedje, s katerimi bomo morali koeksistirati. Odpira poglede na Balkan. Posredno odgovarja na vprašanje, zakaj imajo Francozi do Srbov in Turkov poseben odnos. Tudi Francozi so analizirali posledice svojih porazov, kosovskih bitk in travm. (Kako naj bo zaostala miselnost močnejših etničnih skupin uporabna alternativa razvoju in sožitju na balkanskem prostoru, ko pa sta jih presenetila čas in raz-

voj. Tudi od 1918 do danes niso ponudili nobene pozitivne; le takšne, kot je memorandum. Ostaja vprašanje, kaj so njihovi vodilni, intelektualci in politiki ves ta čas do danes počenjali. So zunaj naše dobe človekovih pravic, svoboščin, demokracije, pluralizma in civilne družbe, individualizacije in regionalizma). Ko de Gramont meni, da bi se tudi Francija sama balkanizirala, če bi v centralističnem, monarhističnem režimu poznala načelo samoodločbe narodov, pa se današnji zapozneli Miloševićev poskus balkansko-jugoslovansko-hejskovanske despotske centralizacije ob šumadinski, niški, užiški, valjevski, kosovski, črnogorski in vojvodinski rodovnoregionalni realnosti sprevrata v nekakšen zapozneli pravoslavni nacirasizem.

Ko nekateri v najbližji soseščini (in še kdo?) tudi niso povsem iz današnje, evropske dobe, je lahko poučno in aktualno tudi dvajset in več let staro de Gramontovo branje. V njem odkrivamo presenetljivo podobne in kar skupne poteze s Francozi, čeprav gre za prvo državo zahodne civilizacije.

Danes pri nas pogosto grozimo z referendummi. V novejši francoski zgodovini so jih izvedli petnajst. De Gaulle je propadel na zadnjem, ki ga je sam razpisal; predvsem zato ker je posiljeval in manipuliral z volivci. Že pred njim je G. Bidault povedal, da lahko referendum vedno prikažeš kot zavitek čokolade ali pa kot brco v zadnjico. Francozi vedo, da referendum ni pristna oblika neposrednega odločanja; prej svojstvena manipulacija z volivci. De Gramont opisuje vse zaplete in mahinacije pri volitvah in volilni sistemih, kako so ustvarjali in spreminjali ustave in zakone, ki jih niso spoštovali.

Tudi Francozi so bili najbolj krvavi in nečloveški, kadar so se pobijali med seboj. Od tridesetletne, stoletne vojne, verskih bojev in žakerije do revolucij, med drugo svetovno vojno, med odporom in kolaboracionizmom, v alžirski vojni. Žandarmeriji je bilo 1945. leta prijavljenih okrog 15.000 nelegalnih likvidacij kolaboracionistov, računajo pa, da jih je bilo vsaj še toliko neprijavljenih. Primerov kolaboracionizma, ki so jih obravnavala razna sodišča, pa je bilo nad sto tisoč. Sprava se zdi tudi za Francoze (verjetno še vedno) nerešeno vprašanje. Znani desničar, ki je poskušal atentat na de Gaulla, je bil sin kolaboracionističnega ministra. Prvemu evropskemu ljudstvu,

ki se je razvilo v nacijo in prvo zahodno civilizacijo, krvave izkušnje v vsej zgodovini niso koristile, ne med drugo svetovno vojno, ne po njej, ne v alžirski epizodi.

Pri prebiranju tega dela najdemo tudi nekaj pikanterij, kjer se zdi, kot da smo sredi znanih dogodkov. Tako o kolaboracionizmu, Alžiriji, o Pompidoujevi vpletenosti v primer Alana Delona in njegove gorile jugoslovanskega rodu; o F. Fauru, de Gaulu, J. C. Joffru, M. Weygandu, A. Malrauxu, Mandesu Francu in sedanjem predsedniku (ali v zgodbi o Elzeardu Bouffierju, namišljeni nepozabni osebnosti, ki jo je napisal član Goncourtove akademije Jean Giono, zakaj je Reader's Digest ni objavil, zakaj jo Vogue je; bralec pa se bo morda spomnil, da je pred leti gledal na ljubljanski televiziji to izmišljeno nepozabno osebnost, ovekovečeno v daljši francoski risanki. Imenovali so jo: Človek, ki je posadil upanje.

Posebno poglavje govori o državi. Odkriva absolutistično, centralizirano, latinsko-francosko državo. Vzbuja primerjave, misel, kako so vse države nečloveško despotsko, orientalsko, bizantinsko, latinsko, turško, balkansko daleč od demokracije, svobode in spoštovanja človekove osebnosti. (Če so vodilne kaste inkovske države poznale najpopolnejši koledar, zvezdoznanstvo, visoko matematiko, posebno pismenost, imele zgrajeno mrežo poti in hitrih slov, niso pa pred seboj prepoznale funkcije običajnega kolesa in bile s svojimi krvavimi rituali človeških žrtev odmaknjene od ljudstva, ne kaže današnjim despotom spregledati podobne odmaknjenosti).

Obravnava nekatera vprašanja šodobne družbe, kot so demokracija, reinterpretacija zgodovine, jezik. Če je demokracija drag sistem, ker zahtevata soodločanje in zagotavljanje svoboščin veliko časa in sredstev,

ali to pomeni, da si ju bodo mogle privoščiti le bogate družbe? Če v mnogih delih sveta govorijo nadomestni jezik »sabir atlantique«, kot imenuje vsakdanjo angleščino, ali to pomeni, da hiter razvoj tehnologije ogroža razvoj drugih jezikov; je to nov prepad med človekovo zavestjo, ki se prepočasi prilagaja, in tehnološkim razvojem, ki napreduje z eksponentno hitrostjo? Mnoge družbe, novi režimi reinterpretirajo zgodovino, ki je do zdaj bila prepogosto pisana na kožo vladajočih struktur; je vso to dosedanjo zgodovino treba znanstveno reinterpretirati?!

Besedilo poživljajo Gramontove zgodbi- ce, anekdote o francoski akademiji, visokem šolstvu, opisu Pariza v različnih dobah, province, visoke mode, gurmanstva in zasebnih salonov. Poživlja njegov nevsiljiv, subtilni, občasno robot humor iz ozadja. Zna se ponorčevati iz sebe in svojih. S svojskim antikonformizmom, strpnostjo in antipravič- ništvom se muza francoskim šolmoštvom, poslancem, članom vlade, monarhom, imperatorjem in predsednikom; vaškim politikom in veljakom, od kardinala, prefekta do vaškega duhovnika in župana. Včasih s komaj prikrito ironijo in sarkazmom. Iz njega veje življenjska izkušnja, kar naredi to zanimivo delo privlačno.

Knjiga ni nikakršen učbenik ali priložnik demokratične liberalne in svobodoljubne, državljanske, narodnostne in patriotske, politične in kulturnozgodovinske vzgoje (čeprav bi to za nekatere naše stranke kaza- la postati). Je zbir takšnih in drugačnih podatkov o Evropi, zbir napak in uspehov, gledan skozi francoske izkušnje. Delo, ki ga je vredno prebirati, ker spodbuja k primer- janju in razmišljanju.

Milan Samec

bibliografija knjig in člankov

Iz dokumentacije Osrednje družboslovne knjižnice Jožeta Goričarja

OBČA SOCIOLOGIJA

DRUŠTVENE nejednakosti: Sociološko istraživanje u Beogradu. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, 1987

JALUŠIČ Vlasta: Dokler se ne vmešajo ženske: Ženske, revolucije in ostalo. Ljubljana: Krt, 1992

LOVE and Sex.

Critical Studies in Mass Communication, 8(1991)3 (tematska številka)

NEW directions in the sociology of medicine.

American Journal of Sociology, 97(1992)4 (tematska številka)

THE CAPITALIST Class: An International Study. New York; London: Harvester Wheatsheaf, 1989.

THE USE of Game Theory in the Social Sciences.

Rationality and Society, 4(1992)1 (tematska številka)

URRY John: The Tourist Gaze: Leisure and Travel in Contemporary Societies. London; Newbury Park: Sage, 1991

POLITIČNE VEDE

IDENTITIES in Search of a Strategy: Envisioning a New Radical Politics.

Socialist Review, 21(1991)3-4 (tematska številka)

NARODNE manjšine 2: Položaj hrvaške, slovenske in srbske manjšine na Madžarskem. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1991

POLITICAL Science in Western Europe 1960-1990.

European Journal of Political Research, 20(1991)3-4 (tematska številka)

POLITIČNI SISTEMI

A SZLOVN kztarsasag alkotmánya. Ljubljana: Uradni list Republike Slovenije, 1992

BRITISH Electoral Facts 1832-1987. Dartmouth: Parliamentary Research Services, 1989

COSTITUZIONE della Repubblica di Slovenia. Ljubljana: Uradni list Republike Slovenije, 1992

FEDERALISM in Nigeria: Toward Federal Democracy. Publius, 21(1991)4 (tematska številka)

HAYEK Friedrich August: Usodna domišljavost: Napake socializma. Ljubljana: Krt, 1992

IN SEARCH of Civil Society: Independent Peace Movements in the Soviet Bloc. New York; London: Routledge, 1990

JUŽNIČ Stane: Eksperimentiranje s socializmom in nerazvite države. [Ljubljana], 1989

MICRO- and Macro-Analysis of Elections.

European Journal of Political Research, 19(1991)4 (tematska številka)

POLITIGUES publiques en France. L'Europe, le marche, l'etat. Revue française de science politique, 42(1992)2 (tematska številka)

THE EUROPEAN Elections of June 1989.

European Journal of Political Research, 19(1991)1 (tematska številka)

MEDNARODNI POLITIČNI ODNOSI

26. JARHBUCH der diplomatischen Akademie: 1990-1991. Wien: Diplomatische Akademie, 1991

AMERICA and the World 1991/92.

Foreign Affairs, 71(1992)1 (tematska številka)

INDIA and South Asia.

Current History, 91(1992)563 (tematska številka)

JUŽNIČ Stane: Svet in Evropa: Študijsko gradivo pripravljeno za podiplomski študij mednarodne usmeritve v študijskem letu 1990/91. Ljubljana, 1990

LATIN America.

Current History, 91(1992)562 (tematska številka)

POROČILO Amnesty International 1991: To poročilo pokriva obdobje od januarja do decembra 1990. Ljubljana: Skupina Amnesty International Ljubljana, 1991

ROSENAU James N.: Turbulence in World Politics: A Theory of Change and Continuity. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1990

ROSSOS Andrew: Rusija i Balkan: Međubalkanska rivalstva i ruska vanjska politika 1908-1914. Zagreb: Globus, 1992

TEXTS of destruction and insurrection: international politics and the press.

Journal of Communication, 41(1991)4 (tematska številka)

THE MIDDLE East, 1992.

Current History, 91(1992)561 (tematska številka)

U. N. INTERNATIONAL Convention on the Protection of the Rights of All Migrant Workers and Members of Their Families. International Migration Review, 25(1991)4 (tematska številka)

KOMUNIKOLOGIJA

WILLIAMS Huntington: Beyond Control: ABC and the Fate of the Networks. New York: Atheneum, 1989

DRUŽBOSLOVNA METODOLOGIJA. STATISTIKA. INFORMATIKA

CRITICAL Systems Thinking: Directed Readings. Chichester; New York: John Wiley & Sons, 1991

JONES Susan: Text and Context: Document Storage and Processing. London; Berlin: Springer, 1991

KUHLEN Rainer: Hypertext: Ein nicht-lineares Medium

- zwischen Buch und Wissensbank. Berlin; Heilderberg; Springer, 1991
- STREET Corner Society Revisited.
Journal of Contemporary Ethnography, 21(1992)1 (tematska številka)
- THOMAS L. C.: Games, Theory and Applications.
Chichester; New York: Ellis Horwood; John Wiley & Sons, 1986

FILOZOFIJA

- REVIEW Symposium on Philip Mirowski's: More heat than light. Philosophy of the Social Sciences, 22(1992)1 (tematska številka)
- SPECIAL Issue on Putnam's Philosophy.
Erkenntnis, 34(1991)3 (tematska številka)
- SPECIAL Issue on mental causation.
Erkenntnis, 36(1992)3 (tematska številka)

MANAGEMENT. MARKETING. ORGANIZACIJSKE VEDE

- BARABBA Vincent P.: Hearing the Voice of the Market: Competitive Advantage through Creative Use of Market Information. Boston, Mass.: Harvard Business School Press, 1991
- FLOOD Robert L.: Creative Problem Solving: Total Systems Intervention. Chichester; New York: John Wiley & Sons, 1991
- TEORIJA organizacij: Gradivo za študente 1. letnika. Ljubljana: FDV, 1992
- WILLIAMS Allan: Changing Culture: New organizational approaches. London: Institute of Personnel Management, 1990

PSIHOLOGIJA

- KOHUT Heinz: Analiza sebstva. Zagreb: Naprijed, 1990
- LORENZER Alfred: Intimnost i socialna patnja: Arheologija psihoanalize. Zagreb: Naprijed, 1989
- ULE Mirjana: Socialna psihologija. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1992

PRAVO

- NOVAK Mitja: Sindikalno pravo. Ljubljana: Uradni list Republike Slovenije, 1992

EKONOMIJA. MEDNARODNO GOSPODARSTVO

- INDUSTRY and Development: Global report 1991/92. Vienna: United Nations Industrial Development Organization, 1991
- KRUGMAN Paul R.: International Economics: Theory and Policy. Glenview, Illinois; London: Scott, Foresman and Company, 1988

- SYMPOSIUM on Energy Program Evaluation and Policy design. Policy Studies Journal, 20(1992)1 (tematska številka)
- THE POLITICS of Transnational Regulation: Deregulation or Reregulation.
European Journal of Political Research, 19(1991)2-3 (tematska številka)
- WINTERS L. Alan: International Economics. London: Harper Collins Academic, 1991

VOJAŠKE VEDE. OBRAMBOSLOVJE

- ASHWORTH Gregory John: War and the city. London; New York: Routledge, 1991
- ŠVAJNCER Janez J.: Vojna in vojaška zgodovina Slovencev. Ljubljana: Prešernova družba, 1992

EKOLOGIJA

- WILDLIFE Conservation Symposium.
Policy Studies Journal, 19(1991)3-4 (tematska številka)

UMETNOST. KULTURA. JEZIKOSLOVJE

- BAHTIN i drugi. Zagreb: Naklada MD, 1992
- BEAUGRANDE Robert Alain de: Uvod v besedilosllovje. Ljubljana: Park, 1992
- CANKAR Izidor: Zgodovina likovne umetnosti v Zahodni Evropi. Ljubljana: Slovenska matica, 1992
- CANKAR Izidor: Zgodovina likovne umetnosti v Zahodni Evropi. Ljubljana: Slovenska matica, 1992
- CANKAR Izidor: Zgodovina likovne umetnosti v Zahodni Evropi. Ljubljana: Slovenska matica, 1992
- DIE GESTALTUNG der Landschaft.
ARCH PLUS, (1992)112 (tematska številka)
- REVIEW Symposium: Anthony Giddens on Modernity. Theory Culture and Society, 9(1992)2 (tematska številka)
- SPECIAL Tenth Anniversary Issue: Cultural Theory and Cultural Change.
Theory Culture and Society, 9(1992)1 (tematska številka)
- STOPAR Ivan: Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji: Območje Maribora in Ptuja. Ljubljana: Partizanska knjiga; Znanstveni institut Filozofske fakultete, 1990
- STOPAR Ivan: Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji: Med Prekmurjem in porečjem Dravinje. Ljubljana: Partizanska knjiga; Znanstveni institut Filozofske fakultete, 1990
- SUVREMENA teorija pripovijedanja. Zagreb: Globus, 1992
- TOPIC - From Grammar to Discourse.
Linguistics, 30(1992)1 (tematska številka)

IZOBRAŽEVANJE. KNJIŽNIČARSTVO

- COLLECTION Development in College Libraries.
Chicago; London: American Library Association, 1991

RELIGIJA

BRUNNER-Traut Emma: Kopti: Življenje in nauk zgodnjih kristjanov v Egiptu. Ljubljana: Nova revija, 1992

ANTROPOLOGIJA

JUŽNIČ Stane: Antropologija smrti. Ljubljana: FDV, 1991

JUŽNIČ Stane: Delo v antropološki perspektivi. Ljubljana: FDV, 1990

JUŽNIČ Stane: Občutenje telesa in doživljanje telesnosti: Pripravljeno za podiplomsko izobraževanje s področja gerontologije. Ljubljana: FDV, 1991

NANDA Serena: Cultural Anthropology. Belmont, CA: Wadsworth Publishing Comp., 1991

ZGODOVINA

JUŽNIČ Stane: Zgodovinske determinante jugoslovanske družbe: pripravljeno za magistrski študij v okviru predmeta »Razvoj jugoslovanske družbe«. Ljubljana: FSPN, 1989

KEESING'S Record of World Events 1990. London: Longman, 1990

SLOVENSKI upor 1941: Osvobodilna fronta slovenskega naroda pred pol stoletja: Zbornik referatov na znanstvenem posvetu v dneih 23. in 24. maja 1991 v Ljubljani. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1991

VALENČIČ Vlado: Židje v preteklosti Ljubljane. Ljubljana: Park, 1992

UDK 32.019.5:339.138:32

VREG, dr. France: Politično prepričevanje in strategija volilnega marketinga
Teorija in praksa, Ljubljana 1992, Let. XXIX, št. 9–10, str. 827

Avtor je v članku analiziral štiri modele komuniciranja: 1. komunikativna interakcija, 2. model prepričevanja in strateške interakcije, 3. model politične propagande in 4. strategija političnega marketinga. Ugotovil je, da v stvarnosti ne omogočajo komunikativne interakcije in da se recipročnost omeji na proučevanje potreb publike – zaradi učinkovitejšega vplivanja. Komunikacijski modeli se v stvarnosti ne pojavljajo v »čisti« obliki, pač pa se uvaljavlja »sobivanje« dveh ali več komunikacijskih modelov. Paradigmi komunikativne interakcije in političnega prepričevanja se prepletata z modeloma strateške interakcije in politične propagande. Hkrati pa propagandna in marketinška akcija – sodobna deformacija stare galske vizije Herkula, simbola govorniške moči – »vsrkavata« model političnega prepričevanja, da bi zabrisali metode duhovne represije in si nadedli patino demokracije. Članek je sklenil s kritično mislijo, da si v sodobni demokraciji »zmago« laste uspešni menedžerji marketinške akcije, ne pa civilna družba in »suvereni« narod.

UDK 32.019.5:339.138:32

VREG, dr. France: Political Persuasion and Strategy of Electoral Marketing
Teorija in praksa, Ljubljana 1992, Vol. XXIX, No. 9–10, pg. 827

The author analysed four models of communication: 1. communicative interaction, 2. model of persuasion and strategic interaction, 3. model of political propaganda and 4. strategy of political marketing. He discovered that reality does not enable communicative interaction and that reciprocity is limited to the analysis of public needs – because of more effective influence exertion. In reality, communicational models do not appear in 'pure' form but as 'cohabitations' of two or more models. The paradigms of communicative interaction and political persuasion are interweaved with the model of strategic interaction and political propaganda. At the same time, propaganda and marketing action – these modern deformations of the old Gallic vision of Hercules as a symbol of rhetoric power – 'absorb' the model of political persuasion to conceal methods of spiritual repression and to appear with the patina of democracy. The author concludes with the critical remark that in modern democracy 'victory' belongs to successful managers of marketing action and not to civil society and 'sovereign' nation.

UDK 330.111.62:316.3:333.246.025.88:333.242

RIBNIKAR, dr. Ivan: Družbena lastnina in narobe poskusi njene odprave
Teorija in praksa, Ljubljana 1992, Let. XXIX, št. 9–10, str. 877

Razprava obravnava poskuse odprave družbene lastnine po koncu leta 1988, ko je prišlo do zakonskega priznanja, da se mora odpraviti. Skupna značilnost vseh teh poskusov, dva sta bila še v okviru Jugoslavije (gre za prvi in drugi Markovičev zakon o »družbenem kapitalu«) in zatem trije slovenski (Mencinger, Sachs in Šetinc) je, da so bili narobe poskusi. Čeprav ni prav težko dokazati, da so ti poskusi narobe in v čem so narobe, razprava obravnava najprej bistvo družbene lastnine in na koncu, kako bi morale biti. Zgrešenost teh poskusov in/ali pritlehnost interesov, ki so v ozadju teh poskusov, tako pride v celoti do izraza.

UDK 330.111.62:316.3:333.246.025.88:333.242

RIBNIKAR, dr. Ivan: Social Property and Mistaken Ways of Its Abolition
Teorija in praksa, Ljubljana 1992, Vol. XXIX, No. 9–10, pg. 877

The discussion deals with attempts to abolish social ownership after the end of 1988 when it was legally recognized that it has to be eliminated. The common characteristic of all these attempts – two of them date from Yugoslavia (the first and second Marković law on 'social capital') while the other three are Slovenian (Mencinger, Sachs and Šetinc) – is that they were mistaken attempts.

Even though it is not very difficult to prove that these attempts are mistaken and where they are mistaken, the discussion first deals with the essence of social property and later with how it should be. The failure of these attempts and/or base interests which motivate them thus becomes explicit.

UDK 315.778.5(497.12)

VERLIČ-DEKLEVA, dr. Barbara: Ali se je v Sloveniji vredno ukvarjati s strukturnimi stanovanjskimi neskladji?

Teorija in praksa, Ljubljana 1992, Let. XXIX, št. 9-10, str. 917

V preteklih desetletjih smo se v Sloveniji soočali z akutnim problemom odpravljanja pomanjkanja stanovanj. Zdaj prehajamo v obdobje strukturnih pomanjkanj in neravnotežij trga ter slabega dostopa do stanovanj. To dejstvo odpira zahteve drugačnega pristopa v stanovanjski politiki. Predstavljene so analize, ki govorijo o tem, kakšna so ta strukturna neskladja v Sloveniji. Predlagano je, da se zato upoštevajo tisti davčni in socialno-ekonomski ukrepi, ki bodo pospešili racionalno vedenje vlade in uporabnikov stanovanj. Skratka, da se v redistribucijskem procesu upoštevajo vsi neizkoriščeni stanovanjski potenciali.

UDK 315.778.5(497.12)

VERLIČ-DEKLEVA, dr. Barbara: Is it Worth while to Deal With Structural Inbalancies in Slovenia?

Teorija in praksa, Ljubljana 1992, Vol. XXIX, No. 9-10, pg. 917

Last decades in Slovenia were dedicated to overcoming an acute absolute lack of housing. Recently we have been faced with the problem of structural housing adjustment, inconsistency of "market" supply and redistribution of former social housing. Analysis were made in order to persuade the government of structural shortages in Slovenia. We have to open the question of methods of analysis, to reformulate planning and the choose the suitable strategies of coping with new housing problems. The redistribution process is proposed as a part of the national housing program. The author point to the methods, instruments and strategies of overcaming the problem of inadequate access to housing facilities.

UDK 351.778.5(497.12):330.59

MANDIČ, Srna, KRAIGHER, Tomaž: Kako meriti prostorski standard v Sloveniji
Teorija in praksa, Ljubljana 1992, Let. XXIX, št. 9-10, str. 924

Članek povzema rezultate dveh raziskovalnih nalog, ki tematizirata definiranje prostorskih stanovanjskih standardov pri nas. Po analizi uporabnosti dosedanjih norm predlagata novo normo, ki uporablja primerljiva merila z nekaj evropskimi. Z uporabo teh meril pri slovenskih podatkih problematizirata pogosto domnevo o velikem obsegu površinsko neracionalno izkoriščenih stanovanj. S tem se avtorja vključujeta v razpravo o obsegu strukturnih stanovanjskih neskladij pri nas ter kritično komentirata uporabo teh rezultatov v dosedanjih razpravah.

UDK 351.778.5(497.12):330.59

MANDIČ, Srna, KRAIGHER, Tomaž: Measuring Spatial Housing Standard in Slovenia
Teorija in praksa, Ljubljana 1992, Vol. XXIX, No. 9-10, pg. 924

The article presents some of the results of two recently concluded research projects on spatial housing standards. After giving an overview of Slovenian spatial norms and after pointing out their weaknesses in meeting the needs of the new housing policy, a proposal is introduced, relying on new criteria that are comparable to some European national spatial standards. The criteria are also applied to Slovenian data and the results used to estimate the imbalances within the total housing stock. Also some of the arguments in recent discussions of the topics are objected and the improper use of the results pointed out.

UDK 37:316.37

**ZGAGA, dr. Pavle: K pojmu vzgoje – socialnofilozofska perspektiva
Teorija in praksa, Ljubljana 1992, Let. XXIX, št. 9–10, str. 937**

Pojem vzgoje je v moderni dobi močno instrumentaliziran. Čeprav je videti instrumentalizacija vzgojnih vprašanj neizogibna, ostajajo nekatera vprašanja onstran instrumentalne obravnave: npr. problem vzgojnih smotrov. Med različnimi teorijami se ideja o »polnem razvoju zmožnosti vsakega posameznika« čisto ponuja kot konsenzualna točka, vendar je ne smemo reducirati zgolj na »razvoj osebnosti«. Raziskovanja njenih širših socialnih, političnih in kulturnih dimenzij kažejo, da vsebuje instrumentalizirana interpretacija »celovitega človeka« totalitarne potence.

UDK 37:316.37

**ZGAGA, dr. Pavle: On the Term Duction – Sociophilosophical Perspective
Teorija in praksa, Ljubljana 1992, Vol. XXIX, No. 9–10, pg. 937**

The notion of education is highly instrumentalized in the modern epoch. As the instrumentalization of educational issues seems to be unavoidable, certain questions remain beyond the instrumental discussion – e.g. the problem of the aims of education. Amongst different theories the idea of "the fullest possible development of every individual's potential" is often offered as the point of consensus. However, it can not be reduced to pure "development of personality". Explorations of its broader social, political and cultural dimensions show that instrumentalized interpretation of "the whole man" comprises totalitarian potentialities.

UDK 336.2(4)(497.12)

RUPNIK, dr. Lado: Davki, Evropa in mi

Teorija in praksa, Ljubljana 1992, Let. XXIX, št. 9–10, str. 946

Povprečni obseg davkov v razvitih evropskih deželah znaša ob koncu 80. let okoli 40% bruto domačega proizvoda. Med davki prevladuje z več kot 80% vseh davkov »velika trojica«: najvišji so prispevki za socialno zavarovanje, takoj pa jim sledijo osebne dohodnine ter splošne in posebne trošarine. Drugi davki so bistveno manj pomembni, uvozne dajatve pa so skoraj izginile iz davčne sestave razvitih dežel. Primerjava nove davčne ureditve v Sloveniji z razvito Evropo ugotavlja dva njena poglavitna problema: na eni strani visoke uvozne dajatve ob odsotnosti davka od dodane vrednosti, na drugi strani pa občutno previsoke prispevke za socialno zavarovanje, ki močno zvišujejo stroške podjetij. Nasprotno pa je osebna dohodnina glede na Evropo precej zmerna. Visoki prispevki so tudi posledica slabosti v sistemu financiranja socialnega zavarovanja in odsotnosti prenosov iz proračuna za kritje socialnih izdatkov. Izhod za omilitev pritiska socialnih prispevkov na stroške podjetij bo treba iskati v preureditvi celotne javne porabe, saj bo splošni proračun moral prevzeti financiranje dela socialnih izdatkov.

UDK 336.2(4)(497.12)

RUPNIK, dr. Lado: Taxes, Europe and We

Teorija in praksa, Ljubljana 1992, Vol. XXIX, No. 9–10, pg. 946

The average range of taxes in developed European countries at the end of the 80's was about 40% brutto of domestic production. More than 80% of collected taxes go for the 'big three': most for social security, to be followed by personal income taxes and taxes on general and particular expenses. Other taxes are much less significant, import taxes have almost disappeared from the structure of all taxes in developed countries. Comparison of the new tax regulation in Slovenia with developed Europe discerns two basic problems: on the one hand high import taxes with the absence of a tax on new-added value, on the other hand too high taxes for social security which strongly raise the burden of enterprise expenses. On the other hand, personal income taxes are rather moderate in comparison with Europe. High taxes are also the result of weaknesses in the system of social security financing and of the absence of transfers from the budget for the payment of social expenses. The solution for the reduction of the pressure of social expenditures on enterprise expenses will have to be sought in the restructuration of the complete public spending, since the general budget will have to take over the financing of a part of social expenditures.

UDK 316.012:316.014

MLINAR, dr. Zdravko: Mikro in makrosociologija v prostorsko-časovnih koordinatah
Teorija in praksa, Ljubljana 1992, Let. XXIX, št. 9-10, str. 989

Dosedanje razprave o mikro- in makrosociologiji so bile preveč zaprte v okviru retrospektivne analize same sociološke misli. Niso pa vključevale sprememb (še zlasti tistih na podlagi nove informacijske in komunikacijske tehnologije), ki izpodkopavajo (hierarhično) strukturo prostorskega reda v prehodu iz industrijske v informacijsko družbo. To je imelo za posledico tako vsebinsko osiromašenje (statičnost razumevanja, enostranost in pavšalnost ali celo sterilnost) teh razprav, kot tudi fragmentiranost v dojemanju družbeno prostorskega prestrukturiranja, ki se ni moglo opreti na širšo teoretsko razlago dinamike razmerij med mikro- in makrosfero družbe.

V tekstu so najprej prikazani značilni vidiki inercije pojmovne ujetosti, sledijo vprašanja, ki zadevajo (neenakomerno) inkluzivnost zajemanja obstoječih ravni, osrednjo pozornost pa se posveča vprašanju o komplementarnosti in/ali alternativni izključenosti med ravnmi. Pri tem avtor predstavi svojo razlago o sploščanju hierarhije prostorske organizacije, še zlasti z vidika individualno/lokalno-globalne konvergenče.

UDK 316.012:316.014

MLINAR, dr. Zdravko: Micro and Macrosociology in Spatial-Time Coordinates
Teorija in praksa, Ljubljana 1992, Vol. XXIX, No. 9-10, pg. 989

Discussions on micro and macrosociology up till now were too closed into the framework of retrospective analysis of sociological thought. But they did not include changes (above all those on the basis of new informational and communications technologies) which erode the (hierarchical) structure of spatial order in the transition from industrial to informational society. As a result, a substantial impoverishment (statical understanding, one-sided and unsubstantiated) of these discussions resulted, as well as fragmentariness in the perception of social spatial restructuration, which could not be based on a wider theoretical explication of the dynamics of the relations between the micro and macrospheres of society.

The text first deals with characteristic aspects of inertia of terminological determination, followed by questions concerning the (disproportional) inclusiveness of existing levels, while central attention is dedicated to the question of complementarity and/or alternative exclusion of these levels. The author presents his own explication of the leveling of hierarchies of spatial organization, above all from the aspect of individual/local-global convergence.

contents

ARTICLES, DISCUSSIONS

- FRANCE VREG: Political Persuasion and Strategy of Electoral Marketing 827
BENJAMIN R. BARBER: Jihad against McWorld 839

FROM RESEARCH

- INES DRAME: Media Reality as a Special Reality 849
BOŠTJAN MARKIČ: Activity of Representatives 860
ZLATKO ADLEŠIČ: The shaping of a New Europe and Integration of Slovenia into European Integrations 867

PROPERTY REFORM IN SLOVENIA

- IVAN RIBNIKAR: Social Property and Mistaken Ways of Its Abolition 877
JANKO DEŽELAK: Establishment of Normal Finances of a National Economy 891

CURRENT INTERVIEW

- CHARLES H. LONG: History of Religion and the American Dream 896

ENVIRONMENT BETWEEN STATE AND THE MARKET

- DUŠAN MLINŠEK: Economic Lessons from a Natural Forest 902
IČA ROJŠEK: Obstacles and Incitations on the Way to an Environment Friendly Business 910

PRO ET CONTRA

- Housing Standard and Inconsistencies
BARBARA VERLIČ-DEKLEVA: Is it Worthwhile to Deal wit Structural Inbalancies in Slovenia? 917
SRNA MANDIČ, TOMAŽ KRAIGHER: Measuring Spatial Housing Standard in Slovenia? 924
BARBARA VERLIČ-DEKLEVA: Dilemmas of Housing Standards and Structural Inbalancies 933

VIEWS, COMMENTARIES

- PAVEL ZGAGA: On the Term of Education – Sociophilosophical Perspective 937
LADO RUPNIK: Taxes, Europe and We 946
ALEŠ DEBELJAK: Social Context of Radical Individualism in Current America 951
MARJAN BREZOVŠEK: Comparison of American and Canadian Federalism 961
DRAGO FLIS: Helsinki 2 – Confirmation of New State Order in Europe 976

SOCIOLOGICAL MEETING (Gozd Martuljk 1992)

- STOJAN SORČAN: Sociological Meeting 985
ZDRAVKO MLINAR: Micro and Macrosociology in Spatial-Time Coordinates 989
DOROTEJA VERŠA: Television Image of Sexes 1003

PROFESSIONAL AND SCIENTIFIC MEETING

- LJUBICA JELUŠIČ: On Colloquy, Seminars and International Cenoferences in the Field of Peace and Security (in 1992) 1011

REVIEWS, RECENSIONS

- IVAN BERNIK: Democracy and Consensus in Socialist Society (Peter Klinar) 1016
BORIS GRABNAR: Rethorics for Everyone (France Vreg) 1018
Reader: Italian Political Sciences (Boštjan Markič) 1021
Reader: The Future of Slovenian Countryside (France Hribernik) 1024
SANCHE DE GRAMONT: On Frenchmen (Šamec Milan) 1026

BIBLIOGRAPHY OF BOOKS AND ARTICLES

1029

AUTHORS' SYNOPSIS

1032

FIT MEDIA

d.o.o. Celje

Titov trg 4
telefon 063 25-005, 27-200, 24-904
telefax 063 25-005

- založništvo in tržno komuniciranje
- trženje in tržne raziskave
- prodajni katalog za dom in družino FIT-MEDIA
- kataloška prodajalna FIT-MEDIA
- kataloška prodaja
- distribucija

GRADIS

STROJNO PROMETNA OPERATIVA P. O.
LJUBLJANA

Šmartinska 32, 61000 LJUBLJANA

Zlatarne Celje

63000 Celje
Kersnikova 19, p.p. 75
Telefon: 063/31-711
Telex: 33597 yu zc

- Dolgoletna tradicija predelave zlahtnih kovin
- Dedič starih celjskih zlatarskih mojstrov iz 17. stoletja
- Kakovostno in moderno oblikovanje prilagojeno modnim gibanjem v svetu
- Sodobni tehnološki postopki z novimi možnostmi oblikovanja
- Visokokakovostni nakit ročne, individualne izdelave

KOMUNALA

Novo mesto p.o.

Cesta komandanta Staneta 2
68001 NOVO MESTO

SODELAVCEM TEORIJE IN PRAKSE

V želji po grafični enotnosti oblike prispevkov in njeni skladnosti z mednarodnimi revialnimi standardi prosi uredniški odbor Teorije in prakse sodelavce, da upoštevajo naslednja navodila pri strokovnih in znanstvenih prispevkih:

1) Prispevke v dveh izvodih pošiljajte na naslov: Uredništvo Teorije in prakse, Kardeljeva ploščad 5, 61000 Ljubljana.

2) Znanstveni in tehni strokovni prispevki naj ne presegajo 15–20 strani (s 30 vrsticami na stran z dvojnimi razmakom med vrsticami); pogledi, glose, komentarji in publicistični zapisi naj obsegajo do 10 strani; recenzije do 5 strani.

3) Vsak prispevek naj ima na posebnem listu naslovno stran, ki vsebuje ime in priimek avtorja, naslov prispevka, akademski in strokovni naziv ter točen naslov ustanove, kjer avtor dela.

4) Znanstveni in strokovni prispevki morajo imeti še angleški naslov; opremljeni naj bodo s povzetkom do 150 besed v slovenščini in po možnosti tudi v angleščini.

5) Vrsten red znanstvenih in strokovnih prispevkov naj bo naslednji: naslovna stran (ločeno), tekst, opombe, seznam literature v predpisani obliki.

6) Tabele naj bodo natipkane v besedilu prispevka, kamor sodijo. Sheme, diagrami, grafikoni morajo biti izdelani ločeno od besedila in vsak na posebni strani ter oštevilčeni po vrstnem redu pojavljanja v besedilu z označenimi mesti v besedilu, kamor sodijo.

7) Seznam literature uredite po abecednem redu priimkov avtorjev (pri anonimnih delih pa velja abecedni red naslova dela). Predvidena oblika seznama:

a) Knjiga: priimek in ime avtorja, leto izdaje, naslov, kraj, založba. Primer: Smolnikar Tone (1983): Migracije, Ljubljana, Delavska enotnost.

b) Članki v reviji. Primer: Zaletel Franc, (1984): Nova sociološka paradigma. Teorija in praksa, 23(8), str. 70–86.

c) Prispevki v zbornikih: Podkrajšek Stane (1988): Neformalne dejavnosti in prostorski razvoj. jV: Kregar Peter et. al., Neformalno delo. Ljubljana, Delavska enotnost. Str. 33–82.

8) Vključevanje referenc v tekst; če gre za točno navedbo, ki vključuje tudi stran, uporabite (Torkar, 1981:63), če pa gre za splošno opozorilo na avtorja in delo (Premrl, 1985).

9) Uredništvo uporablja za prispevke anonimni recenzentski postopek (brez navajanja avtorja in institucije). Avtor prispevka lahko zahteva od uredništva, da ga seznanj z vsebino splošnih in konkretnih pripomb recenzenta.

10) Zaradi tehničnih razlogov prosimo avtorje, da se izogibajo zapletenim matematičnim izrazom ali uporabi simbola v drugih črkopisih (npr. grške črke).

11) Prispevkov ne vračamo.

IZ VSEBINE NASLEDNJIH ŠTEVILK

RAZPRAVE, RAZISKAVE

VLADO BENKO: Ideje in interesi v zunanji politiki ZDA

PETER KLINAR, CVETO TRAMPUŽ: O družbeni neenakosti in revščini v Sloveniji (1992)

MARJAN SVETLIČIČ: Izhodišča razvojne strategije Slovenije

DANIEL PUČKO: Procesni strateškega preoblikovanja podjetij

ALENKA ŽNIDARŠIČ-KRANJC: Vzroki stečajev slovenskih podjetij

STOJAN SORČAN: Tehnologija znanosti

IVAN CIFRIČ: Zaščita okolja

MARKO NOVAK: Procesni inštitut Velike porote

ANDRZEJ JAGODZINSKI: Obramba čehoslovaške federacije ali bitka z mlini na veter

PIERRE L. VAN DEN BERGHE: Moderna država: Oblikovalka nacije ali uničevalka nacije

RAZVOJ DRUŽBOSLOVNIH DISCIPLIN (FDV)

Skupina avtorjev

AKTUALNI INTERVJU

KIRO GLIGOROV (D. Mirčev)

ZGODOVINSKE ŠTUDIJE

STANE JUŽNIČ: Kje je Makedonija in kdo so Makedonci?

POGLEDI, KOMENTARJI

ALBIN IGLIČAR: Pred sprejemom zakona o visokem šolstvu

VOJKO KUZMA: Vojna v Sloveniji in Avstrija

ANA BARBIČ: Uravnotežen razvoj podeželja

ČLOVEKOVE PRAVICE

DANILO TÜRK: The Constitution of the Republic of Slovenia and the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms

NAŠ PREVOD

JEAN-BERNARD MUNCH: Perspektive in strategije evropskega televizijskega tržišča

V prodaji

Knjižni program TEORIJE IN PRAKSE 1992

**VELJKO RUS: MED ANTIKOMUNIZMOM
IN POSTSOCIALIZMOM**

RAZPOTJA NACIONALNE VARNOSTI (zbornik raziskav)

F. Vreg, A. Bebler, A. Grizold, L. Jelušič, M. Malešič, D. Lubi

(Naročila pošiljajte na naslov: Teorija in praksa, Ljubljana, Kardeljeva pl. 5)